

ზ. ავალიშვილი

საქართველოს დამოუკიდებლობა

შალვა ელიაშას წინასიტყვაობით

ტფიზისი

1929 წ.



ზ. ავალიშვილი

საპარტიოელთა წამებუკიწეებუღებუ

1918-1921 წლების

საპარტიოურიწმ კოლიტიკაწუი

მოგონებანი. ნარკვევები.

პარიზი 1924 წ.

თ ა რ გ მ ა ნ ი.

შალვა ელიაწვას წინასტიწვვაობით.



ტფილიწი—1929 წ.

1500

საქართველოსთვის აღსრულებულთა სსიკნის

ახალთა საიმედოდ

MORTUIS PRO GEORGIA
IN MEMORIAM

JUNIORIBUS
IN SPEM

მთარგმნელის გამოცემა

საქუჩადღებო წიგნი.

ეს წიგნი მეტად საინტერესოა საქართველოს მუშებისა და გლეხებისათვის, ვინაიდან ის დაწერილია იმ პირის მიერ, რომელიც „დამოუკიდებელი“ საქართველოს წარმოშობისთანავე საქართველოს მთავრობის ნაფიცი ექსპერტი შეიქნა საერთაშორისო კითხვების გადასაჭრელად და, რაც უფრო მნიშვნელოვანია, თან ახლდა საქართველოს „დემოკრატიული“ მთავრობის სრულუფლებიან დელეგაციას, ოქროსმატყლოვანი ვერძის საძიებლად გამგზავრებულს!

სამი წელი გაატარეს ევროპის უმთავრეს ცენტრებში „დამოუკიდებელი“ საქართველოს დიპლომატებმა, და არ ყოფილა არც ერთი მომენტი, რომ ავალიშვილს, როგორც ექსპერტს არ მიეცეს მათთვის თავისი გადაწყვეტი დასკვნა, არ გამოეთქვას თავისი ავტორიტეტული აზრი.

მართალია, ამ წიგნში გვხვდება არასაინტერესო წვრილმანები, ზოგი ადგილი გაუგებარიც არის, მაგრამ ის იმდენად დამარწმუნებელია, რომ არა მარტო მუშა და გლეხი, არამედ ყველა, ვისაც კი გულწრფელად სურს გაერკვიოს საქართველოს „დემოკრატიული“ მთავრობის პოლიტიკაში, სრულად გარკვეულ პასუხს მიიღებს.

ავალიშვილის წიგნი ძალიან დიდ მასალას იძლევა იმის შესახებ, თუ როგორ შესწყვიტა საქართველოს „დემოკრატიულმა“ მთავრობამ კავშირი რუსეთთან, რომლის პროლეტარიატთან ერთად რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში ებრძოდნენ საქართველოს მუშები რუსულ თვითმპყრობელობას და მიიღო დასავლეთ ევროპის ორიენტაცია.

საქართველოს წარმომადგენლები ევროპაში ეძებდნენ საქართველოს „დამოუკიდებლობას“ და მზად იყვნენ ისეთი ნაბიჯი გადაედგათ, რაც კოლონიალურ ქვეყანად გადააქცევდა საქართველოს. თავისი „დამოუკიდებლობის“ განსამტკიცებლად, უფრო სწორედ რომ ვსთქვათ, რუსეთის გამარჯვებული პროლეტარიატისაგან განცალკევების განსამტკიცებლად, საქართველოს რესპუბლიკის სათავეში მყოფი საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტია მზად იყო სავსებით დამოკიდებული ყოფილიყო ევროპის სახელმწიფოებისაგან. საქართველოს არგონავტები იძულებული შეიქნენ ჯერ გერმანიის სასახლეში მოეგვარებიათ თავისი „დამოუკიდებლობის“ საქმე, სანამ გოგენცოლერნების დინასტიას გარეგნულად მაინც შეუტყუველად მიაჩნდა თავისი ტახტი. როგორც კი მოადრეკინეს მუხლი გერმანიის იმპერიალიზმს, საქართველოს დიპლომატები, თავისი მთავრობის ნებართვით, შეეცადნენ გამოეცვალათ ორიენტაცია, მაგრამ ანტანტის ორიენტაცია არსებითად იმავე საფუძვლებს ემყარებოდა. არა ნაკლებ დამარწმუნებელია ის ცნობები, რომლებსაც გვაწვდის ავტორი ანტანტის ორიენტაციის გამო საქართველოს დელეგაციის მუშაობის მიმდინარეობის შესახებ; საქმე იქამდეც კი მივიდა, რომ დაიწყეს საქართველოს მმართველობის მანდატის ამლები სახელმწიფოს ძებნა.

ვინც ყურადღებით წაიკითხავს მოქ. ავალიშვილის ამ საინტერესო წიგნს, ის ნათლად დაინახავს, თუ რა პრინციპებზე და რა საშუალებებით სურდა „დემოკრატიულ“ საქართველოს მთავრობას თავისი „დამოუკიდებლობის“ განმტკიცება, რომ საერთო არაფერი არ ჰქონდა რუსეთის მუშებსა

და გლახებთან. ამ წიგნის წამკითხველთათვის სასვებით აშკარა გახდება. თუ-
რა ღირებულება ჰქონდა დამოუკიდებლობის ღირებულებას, რითაც შეეცადა-
გაქცეული მთავრობა 1924 წელს საქართველოს ზოგიერთი რაიონის გლახთა-
მასების გულუბრყვილო ნაწილის ჩათრევას საბჭოთა ხელისუფლებასთან.
ბრძოლაში.

„დამოუკიდებლობისათვის უმწიკვლო მებრძოლებს“ არც საქართველო-
ში პოლიტიკურ ბატონობის, და არც ემიგრაციაში ყოფნის მწარე დღეებში.
არ უღალატნიათ თავისი თავისთვის. ისინი მზად იყვნენ „საქართველოს ფორ-
მალური დამოუკიდებლობისათვის“ შეეწირათ საქართველოს მშრომელი მა-
სების ინტერესები, თავისი ევროპელი მოკავშირეებისათვის გადაეცათ საქარ-
თველოს ეკონომიური ცხოვრების კონტროლი და მიეცათ მათთვის საქართვე-
ლო დასაყრდნობ პუნქტად, რომ ევროპელებს შესძლებოდათ ბაქოს ნავთისა-
და წინა და საშუალო აზიის ბაზრების დასაპყრობი სატრანზიტო გზების ხელ-
ში დაღება. ისტორიის უღმობელმა ხელმა შეაწყვეტინა მათ ეს მუშაობა,
რომელიც სავსებით ეწინააღმდეგებოდა საქართველოს მშრომელი მასების ინ-
ტერესებს. საქართველოს მუშებმა და გლახებმა უარჰყვეს „განათლებული
ევროპის ორიენტაცია“ და ამას ამჯობინეს ძმური კავშირი იმ მუშებსა და
გლახებთან, რომლებთან ერთად იბრძოდნენ რუსეთის მთელი რევოლუციონური
ისტორიის განმავლობაში საერთო მტრის წინააღმდეგ.

საქართველოს მუშებსა და გლახებს არავითარი საბუთი არა აქვთ.
ინალგონ საბჭოთა სოციალისტურ რუსეთის ორიენტაციის საბოლოოდ არ-
ჩევა. ისინი ფიქრობენ აღადგინონ თავისი ქვეყანა სოციალისტური მშენებ-
ლობის საფუძვლებზე და გახადონ იგი მართლაც დამოუკიდებელი. როგორც
საკუთარი, ისე მსოფლიოს ბურჟუაზიისაგან. ეს მუშაობა შესაძლებელია მხო-
ლოდ მტკიცე, განუწყვეტელი კავშირის საფუძველზე, რომელიც აერთებს სა-
ქართველოს მუშებსა და გლახებს საბჭოთა კავშირის სხვა რესპუბლიკების,
განსაკუთრებით კი რუსეთის,—მუშებსა და გლახებთან. მათ სწამთ, რომ ეს
მუშაობა გამარჯვებით დამთავრდება. სალი ინსტინქტი უკარანახებს მათ რეა-
ლობის შეგრძნობას, ვინაიდან „აწმყოში გაცილებით მეტია რეალობა, მომავალ-
ში-კი—მიმზიდველობა“. მათ დიდი ხანია შეიგნეს, რომ, როგორც სავსებით სა-
მართლიანად ამბობს ავალიშვილი, „არავინ არ უნდა მოეხდინათ წარსულს“.
გავიდა წლები. საქართველოდან გადახვეწილი მენშევიკები ისევ ძველ
პოზიციებზე დგანან. მათი ორიენტაცია უცვლელია, მათ ასულდგმულებსთა
ბურჟუაზიული მსოფლიოსა და საბჭოთა კავშირის შეტაკების იმედი. დიდ იმე-
დებს ამყარებენ ომის შემდეგ შექმნილ და გაძლიერებულ ანტანტის ქვეყნებ-
ზე,—განსაკუთრებით-კი—სოციალ-დემოკრატიულ პარტიაზე, თანამედროვე
ბურჟუაზიის ამ მემარცხენე ფრთაზე.

მენშევიკური ემიგრაცია კვლავ მოელის შევლას ომის შემდეგ მთელს
მსოფლიოში გაბატონებული იმპერიალიზმისაგან, საქართველოს მუშები და
გლახები კი წარმატებით განაგრძობენ სახელმწიფოს სოციალისტურ მშენებ-
ლობას თავისი მოძმე აზერბაიჯანისა და სომხეთის, აგრეთვე რუსეთის. უკრაი-
ნის და საბჭოთა კავშირის სხვა კუთხეების მუშებსა და გლახებთან ერთად.

სწრაფი ნაბიჯით მიდის წინ, მენშევიკების ბატონობის დროს განადგუ-
რებული სახალხო მეურნეობის აღდგენისა და რეკონსტრუქციის საქმე. ფარ-
თო მასშტაბით წარმოებს ქვეყნის ინდუსტრიალიზაცია და შექმნილია მტკიცე
ენერჯიული ბაზა სოციალისტური მშენებლობისათვის.

საქართველოს მუშები და გლახები ივლიან თავისი სოციალისტური-
გზით ბრწყინვალე მომავლისაკენ. საქართველოს ემიგრაციას კი სრული უფლე-
ბა აქვს, თავისი მომავალი ბნელი რეაქციის მატარებელ მსოფლიოს ბურჟუაზიას
შეუფარდოს.

შალვა ელიავა.

გასრულდა მათი ამბავი, ვითა
სიზმარი ღამისა.

რუსთაველი.

POST-SCRIPTUM

წინასიტყვაობის ნახვლად.

„ჩემი სურვილი არის, საქართველო ისეთივე ძლიერი იყოს, როგორც წინად იყო; რომ არავითარი დახმარება უცხოელთა არ სჭირდებოდეს მშვიდობიანობისა და ომის დროს.

მაგამ რაკი დროთა ბრუნვისა, ანუ დაუდგრომლობის მიზეზით, ანუ, შესაძლოა, ამ ორსავე მიზეზით ერთად, ისეთ დაუძლურებამდის მივედით, რომ სხვებს უნდა დავემორჩილოთ, მე უფრო გონივრულათ მიმაჩნია, იმათგან ვიყოთ დამოკიდებული, ვინც უფრო ზომიერი და მართლის მოყვარეა და ვინც მეგობრობას თავის მოკავშირეებთან უფრო მტკიცეთ ინახავს“...

ეს სიტყვები გუშინ არ არის ნათქვამი, მაგრამ მათი თქმა შეიძლებოდა ჩვენს დროშიაც; ასი წლის წინათაც; და საერთოდ ყოველთვის, როცა კი საქართველო იძულებული ხდებოდა ხალხთა ბედის გადამწყვეტ მეზობელ იმპერიებში აერჩია ერთ-ერთი პოლიტიკური დამოკიდებულების შესაკრავათ.

მოყვანილი გრძელი ტირადა ამოღებულია იმ სიტყვიდან, რომელსაც ათქმევინებს ძველი, ბიზანტიელი ისტორიკოსი ჰაიეტს „დიდებულს... ყოველივე რომაულის მოძულეს, სპარსელების მუდმივ მომხრეს“ წარმოთქმული კი იყო სიტყვა (რომელშიაც საქართველოს მაგიერ ნახმარია ლაზიკა-კოლხი და, უფრო ზედმიწევნით: სახელმწიფო ანუ რესპუბლიკა კოლხთა) 554 წ. ქ. დ. შ. სადღაც, მთის მივარდნილ ხევში სახალხო საიდუმლო ყრილობის წინაშე, რომელიც თათბირობდა დღიურ პოლიტიკურ კითხვებზე: მაშინდელ ამიერ-კავკასიეთის ეს იყო ერთ-ერთი დრამატიზმით გაუღენთილი ისტორიული წამი, როცა მათ მიწაზე და მათ გამო წარმოებდა ბრძოლა სპარსელთა და რომაელთა, ე. ი. ბიზანტიელთა შორის; ადგილობრივი ხალხებიც არ იდგენ გულხელდაკრფილი. ჰაიეტის სიტყვებში საკვირველი სინათლით და მოკლეთ გამოთქმულია დასაბუთება იმისი, რასაც ეხლა უძახიან პოლიტიკურ ორიენტაციას საქართველოსას, ანუ, რომელიმე

სხვა, ეგრედ წოდებულ მცირე ერისას, რომელიც, ასეთსავე პირობებში,—ძლიერ იმპერიათა ბრძოლის დროს—იცავს დამოუკიდებლობას*).

კავკასიის ერებს მე-VI საუკუნის შუაში, აღმოსავლეთ რომის იმპერიის ძალმომრეობასა და ირანის სასანიდთა წინააღმდეგობის შორის, ერთ-ერთი რამ უნდა აერჩიათ, მაგრამ იმ დროის მოღვაწეებს, უკან რომ მიეხედნათ, შეეძლოთ, მოეგონებიათ არა ერთი წარსული ორიენტაციის შეცვლა. სხვა რა იყო, თუ არა შესაფერად არჩეული მიმართულება ძლევა-მოსილ, კეთილად-განწყობილ, შორეულ რომთან კავშირის დაჭერა რომლის შესახებ ხსოვნა, უეჭველია, ჯერ ცოცხალი იყო და რომლის შესახებ, მცხეთაში ვესპასიანის ცნობილ წარწერებზედაც რომ არაფერი ვთქვათ, ანგორის შესანიშნავ ძეგლზე (*Monumentum Ancyranum*) ავგუსტოსის მოღვაწეობის მოკლე ცნობები დღემდეა შენახული. (*Index rerum gestarum divi Augusti*: თავისი ელჩების პირით იბერთა, ალბანთა მეფეებმა... სთხოვეს რომის ხალხს მეგობრობა.)

წინა საუკუნეში პომპეებისა და ლუკულლების დროს რესპუბლიკისა და მიტრიდატ ევპატრ პონტიელის შორის ბრძოლაში, განა კავკასიას არ უმტყუნა კამათელმა და წააგო თავისი საქმე შემცდარი „ორიენტაციის“ გამო? შორს, საუკუნეთა სიღრმეში, შეეძლო მე-VI საუკუნის კოლხეთ-ლაზიკის ანუ იბერიის მამულიშვილს გადაეხედნა და ბევრი რამ მეხსიერებაში აღედგინა მაგრამ მან არ იცოდა, თუ რა მზადდებოდა და რა მოჰქონდა მომავალს: არც საუკუნეებით გაწამებული მდგომარეობა კავკასიისა მეომარ ისლამსა და იმდენადვე შეურთებელ ქრისტიანობას შორის; არც ბედი ამ ქვეყნებისა, რომელიც მუდმივ შემოსევათა უროს გრდემლათ გახდებოდენ; არც შემდეგი საუკუნეების ცვალებადობა, რომელსაც მიჰყავდა საქართველო ხალიფების ბაღდადიდან და ძოწეულმოსილ იმპერატორთა კონსტანტინეპოლიდან—სპარსეთის აღორძინების ისპაჰანშიაც, ამურატების სტამბოლშიაც, და „უწყნარესი“ მეფეების მოსკოვშიაც; არ იცოდენ, რომ ჩვენს დროში, რომანოვების პეტერბურგის იმპერიასთან ერთი საუკუნის კავშირის შემდეგ, ისტორიის მსვლელობა გაგზავნის საქართველოს 1918 წელს ბერლინისაკენ, 1919 წ.—ლონდონისაკენ და 1921 წელს ისევ მიიყვანს მოსკოვის, ეხლა კი უკვე ლენინის მოსკოვის ხელისუფლებამდე.

მაშინ, მე-VI საუკუნეში, არ შეეძლოთ წინათ განსჯერეთა, რომ უნდა ასრულებულიყო საქართველოს სრული დამოუკიდებლობის ოცნებაც,—რაც ასე იზიდავდა ჰაიეტს წარსულში. მართლაც, დადგა წუთი, როცა ხალხის, შრომით, მმართველთა გონიერებით და ეროვნული ენერჯიის დაძაგვრით გამაგრებული საქართველო აღარ საკიროებდა „ორიენტაცია“ აერჩია, არამედ ლალად ცხოვრობდა ბრძოლასა და შრომაში (ამას ხელს უწყობდა აწონ-დაწონილი და ხერხიანათ გამოყენებული გარეშე პირობები): დავით აღ-

*) შეადარე, ჰაიეტის საკუთარი სიტყვები, რომელთაც მიაკუთვნებს მას *Agalliae Historiarum* III. 9 გვ. 156 გამოც. 1828 წ. *Corpus scriptorum histoziae byzanlinae*. რუსული თარგმანი ტექსტში ამოღებულია კრებულიდან: ლაზიკა და იბერია К Ган. Известия древних писателей о Кавказе. Ч. II. Тифлис 1890 г. და ოდნავ ჩემ მიერ არის შეკეთებული. განს ბერძნული დედნის კოლხიკე პოლიტიკა უმართებულთ აქვს გადათარგმნილი—„კოლხთა სამეფო“.

მაშენებლიდან თამარ მეფემდე (XI-XIII საუკ.), დაახლოებით იბნ-მისანის მიერ სახელმწიფოთა აყვავებისათვის დადებულ დროის განმავლობაში, საქართველომაც გაატარა სიხარულისა და კეთილისმყოფელი დუღილის დიდი ხანა.

მიგდებულსა და კინალამ დაევიწყებულს წარსულის ფურცლებს მეცნიერთა და მწერალთა ახალმა თაობებმა მზრუნველის ხელით თან და თან გადასწმინდეს ფერფლი, და ეს წარსული ახლად თვალახელილთათვის იწყებს ელვარებას ათასი პატიოსანი ფერადებით, ვით წქვართლ-გადაწმენდილი ფრესკი. აღდგენილ იქმნა ძველი ზნე-ჩვეულება, რომელიც მუდამ იყო კულტურული და კაცთმოყვარე.

წარსულთან ასეთის კავშირისა და წარსულის ასე გათვალისწინების შემდეგ, უნაყოფო და ამოა იქნებოდა, საქართველოს და კავკასიის სხვა ერების დღევანდელ პოლიტიკურ მოძრაობაში ვხედავდეთ გარეშე გარემოებათა, ინტრიგებისა და პატივმოყვარეობის შემთხვევით ნაყოფს. იგი, უეჭველად ფესვებით ღრმად ნიადაგში ჩასული ძველი ხის ახალი ყლორტია.

როცა ავტორი ფესვებს იხსენიებს და მოგიწოდებთ ერთი თვალი გადაავლოთ წარსულს, იგი სრულიად არ აპირებს მკითხველის ყურაოლება დაამოროს ჩვენი დროის პოლიტიკურ კითხვებს. ეს წიგნი ცდილობს მეხსიერებაში აღბეჭდოს მხოლოდ რამდენიმე ძაფი ცხოვრების განწყობილებათა უსაზღვრო რთულ ქსოვილისა, რომელსაც ისტორია, ეს მარადიული ფეიქარი, თვალწინ გვიშლის. თუ სასარგებლოა მოთხრობას, რომელიც შეიცავს 1918-1921 წლების ამბებსა და შთაბეჭდილებებს, წარუმძღვაროთ რამდენიმე სიტყვა შორეულ წარსულის შესახებ, — არც თუ ასე შორეულს, — როგორ და დავტოვოთ უბოლოსიტყვაოთ მოთხრობა, რომელიც დამთავრდა საქართველოსთვის ისეთის დიდი მოვლენით, როგორიც არის იქ საბჭოთა წყობილების დამყარება, 1921 წელს კომუნისტთა შემოსევის შემდეგ?

ეს უფრო სპეციალურად გვაახლოვებს ამ წიგნში განზრახულ განვილი ისტორიის ნაკვეთს.

როცა ავტორი სწერდა საქართველოს დამოუკიდებლობის კითხვაზე 1918—1921 წ. ევროპის საერთაშორისო პოლიტიკაში, იგი სრულად არ ეხებოდა ან ოდნავ ეხებოდა თვით საქართველოს ამავ ე წლების შინაგან ისტორიას. თითქოს ყოველთვის წინდაწინვე მიღებული იყო, რომ საქართველოს მდგომარეობა საერთოთ დამაკმაყოფილებელია და რომ ახალგაზრდა, სიცოცხლით სავსე, უნარიანი დემოკრატია შინაურ საქმეებში თან და თან ჰქმნის წესრიგს. ასეთი, სრულიად ზოგადი დაფასება, მაინც და მაინც სინამდვილეს დაშორებულია: სიმართლეს არ იყო მოკლებული, დაკვირვებანი და ცნობები, რომელსაც უგზავნიდნ თავიანთ მთავრობებს დიდი სახელმწიფოების წარმომადგენელნი და რომელთა გავლენით საქართველომ მიიღო ბალტიის რესპუბლიკებთან ერთად თავისი დამოუკიდებლობის საერთაშორისო ცნობა.

დიდი სახელმწიფოები კი ყოველთვის და ძლიერ კეთილ-განწყობილნი არ ყოფილან საქართველოსადმი, მაგრამ საბჭოთა პოლიტიკის მეოხებით, საქართველოს წარმომადგენლობითი დემოკრატია უეცრათ, და მრავალთათვის სრულიად მოულოდნელადაც კი, დაეცა 1921 წ. დასაწყისში. ამიტომ უაღრესად საჭიროა ზოგიერთი შესწორება იქნეს შეტანილი საქართველოს 1918—1921 წლების დემოკრატიის ზემო აღნიშნულ დაფასებაში.

შესწორებამ უნდა მოგვეცეს აგრეთვე საშვალემა გავარკვიოთ, თუ რამ შეუწყო ხელი საქართველოში საბჭოთა გამარჯვებას. საგარეო პოლიტიკის შეცდომებზე ლაპარაკი აქ რა არის სავალდებულო, რადგან თვით წიგნშია ნაჩვენები. უმთავრესად ისინი დაჰბადა მარქსის მოძღვრებით თავის გაბრუებამ, სახელმწიფოს მართვის წესების დარღვევამ, რაც დიდ ზარალს აყენებდა საქართველოს შინაგან საქმეებშიაც.

საქართველოს მეთაურებს თავიანთი მთავრობა საბჭოთა წყობილებისაგან გასარჩევად წარმოდგენილი ჰქონდათ, როგორც დემოკრატიული.

ნამდვილათ კი საქართველო, რა თქმა უნდა ჯერ სრულიად ვერ აკმაყოფილებდა წარმომადგენლობითი დემოკრატიის მოთხოვნილებას. უკანასკნელის გარეგანი ფორმები მხოლოდ ჰფარავდა საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის დიქტატურას.

ეს არ იქნებოდა უბედურება. იგი სასარგებლოც კი იყო, რადგან რევოლიუციის დროს მთავრობას საშვალემა ეძლეოდა პირველ ხანებში კარგად შეკავშირებულ, გავლენიან პარტიას დაყრდნობრდა. მაგრამ მდგომარეობასთან შედარებით საკმაოდ ძლიერი სახელმწიფოებრივი ხელისუფლება პარტიულ დოქტრინისკენ მეტის-მეტად იხრებოდა და ადვილად არღვევდა სახელმწიფოს მართვის, თუმცა დაუწერელს, ინტუიციით შესაგნებს, მაგრამ უჭემმარიტეს წესებს.

თანაც საქართველოს მთავრობა ასეთ ზნეს დღითი დღე კე არ ასუსტებდა, არამედ აღრმავებდა. 1917 წლის ნოემბერში საქართველოს ეროვნული ყრილობა თითქოს წარმოადგენდა მთელი ხალხის მთლიანობის სურათს, და ადამიანი იფიქრებდა, რომ იგი გვპირდებოდა ეროვნული პოლიტიკის წარმოებას. 1921 წლის დასაწყისში კი, როგორც მთავრობა, ისე დამფუძნებელი კრება წარმოადგენდა პარტიული ორგანიზაციის უბრალო კრეატურას. სახელმწიფოებრივ საქმეებში გამოუცდელ დოქტრინიორების დაულალავი ჯიუტობით ავიწროებდენ ისინი თავიანთი არსებობის, საკუთარი მომავლის ნიადაგს.

თავის გზის ბოლოში საქართველოს მთავრობა ისეთ ვიწრო კარავაზე მოემწყვდა, რომ უბრალო წკიპურტით შესაძლო შეიქნა მისი ჩამოგდება.

ზევით ნათქვამი შემთხვევითი მოვლენა არ ყოფილა. რევოლიუციის წიაღიდან გამოსული საქართველოს მთავრობა დარჩა ბევრათ უფრო სოციალური დემაგოგის, ვიდრე დემოკრატიული და ეროვნული პოლიტიკის მთავრობათ. იგი უნდა გამხდარიყო და შეეძლო კიდევ ასე გარდაქმნილიყო, მაგრამ ეს არ მოხდა.

უმთავრესათ მიწის მფლობელების განიავება შეადგენდა ამ მთავრობის უღრმეს სურვილს და მისწრაფებას.

აგრარული რეფორმის საჭიროებას უკარნახებდა მათ გლეხობის ნამდვილი მოთხოვნილება და რუსეთის რევოლიუციის წარმტაცი მაგალითი და ზედ-გავლენა და, გარდა ამისა, დემაგოგიური რევოლიუციონური შეჯიბრების საშვალემა. რეფორმა გარდუვალი იყო, მაგრამ ისეთი ფორმები მიიღო, რომელნიც არ იყო შეფარდებული არც სოფლის მეურნეობის პირობებთან, არც მომავლის მოთხოვნილებებთან, არც საქართველოს კლასებათ დაუყოფელ ერის ზნეჩვეულებასთან.

შეგნებულად ანადგურებდნენ მოსახლეობის მრავალრიცხოვან ჯგუფებს, შედარებით განათლებულ და საჭირო ნაწილს ხალხისას*).

ამავე დროს, მას შემდეგ, რაც გლეხებს დაურიგეს წინანდელ მესაკუთრეებისაგან ჩამორთმეული მიწები, გაძლიერდა ჩვეულებრივი გულგრილობა გლეხებისა პოლიტიკური წყობილებისადმი, შესუსტდა ყოველივე ინსტიქტი გარედან შემოსეულ ძალის მიმართ, რადგან უკანასკნელისაგან არ იყო საშიშროება უკვე დაყოფილ მიწების წართმევისა. ერთის სიტყვით, საქართველოს აგრარული პოლიტიკა არ იყო მიმართული ევროპისაკენ და მისი სამოქალაქო კანონმდებლობისაკენ და არ იყო შეფარდებული დამოუკიდებელი საქართველოს სახელმწიფოებრივ ინტერესებთან.

სულმოკლეობისა და უმეცრების გამო განგებ არ უნდოდათ გულდასმით მოეწყოთ შესაძლებელ თავდასხმის დროისთვის საჭირო შეიარაღებული ძალა (თუნდაც 1918 წლიდან კომუნისტების მაგალითისამებრ); იმის მიზეზი იყო საქართველოს მთავრობის იგივე ძირითადი მოძღვრება, მოძღვრება კლასთა ბრძოლისა, რომელმაც შეუშალა მას ხელი ეროვნულ მთავრობათ გამხდარიყო.

აგრარულმა რეფორმამ ზოგი დასცა და ბოგანოთ გახადა; ზოგი დაასახუქრა მნიშვნელოვანი ფინანსიური და სამხედრო ბეგარის დაუქისრებლად; ასეთმა პირობებმა მეტათ გააძნელა სულ მცირე ჯარის მოწყობა იმ ქვეყანაში, რომელიც მდიდარი იყო მწყობრი ჯარის ოფიცრებით და იმ ხალხში, რომელმაც მრავალი საუკუნეთა განმავლობაში უებარი მეომარის სახელი მოიპოვა.

როდესაც საქართველო მიიყვანეს საბჭოთა რუსეთთან შეტაკებამდის, თითქმის არავითარი წინააღმდეგობა არ გაუწევიათ წითელ არმიელთა არც თუ მაინცა და მაინც დიდ ძალისათვის. ყველაფერი იყო ნამოქმედარი, რომ თავდამცემ საბჭოთა ლაშქარს წინ დახედომოდა არა „შეიარაღებული ხალხი“, არამედ პარტიის მეთაურთა ჯგუფი, დიდი საზოგადოება პიროვნებათა, რომელიც სარგებლობდა სახელმწიფოებრივ ხელისუფლებით და მათთან მცირე წრე ერთგულ თავდადებულთა.

მათი შავ ზღვაში გადადგება ოდნავ სიძნელესაც არ წარმოადგენდა.

საქართველოს შინაგან საქმეების ბეჯითმა ცოდნამ—სამხედრო ორგანიზაციის სრულმა უქონლობამ—მისცა მოსკოვის მთავრობას აზრი „მოენელებინა საქართველო“. როგორც კი გარეშე პირობები (რაზედაც წიგნი თვით გვამცნობს) ხელსაყრელად მოეწყო.

ძლიერ გამოიყენა მოსკოვმა საბჭოთა მაცდური ლოზუნგებიც, რომელთაც უნებლიეთ შეჰქონდით საქართველოს მთავრობის მიმდევართა და საეკეო საფუძვლათ მდგომ ფართო მასებში კლასობრივი ბრძოლისა და მიწის ჩამორთმევის იდეები.

* მხედველობაში არ გვყავს ყოფილი მთავრების და დიდებულთა მცირერიცხოვანი შთამომავალნი; ხალხის ზნე-ჩვეულების უარისყოფამ პოლიტიკურ არარაობათ გახადა ისინი და სულიერათ გამოფიტა. ჩვენ ვგულისხმობთ ფართო ფენას—მიწის მცირე და საშვალო მესაკუთრეებისას, რომელნიც მჭიდროთ არიან დაკავშირებული ხალხთან და მიწასთან, და რომელნიც საყურადღებო შემატება და სასარგებლო თანამშრომელნი იქნებოდა საქართველოს დემოკრატიის, თუ კი იგი მოისურვებდა სახელმწიფოებრივათ მოწყობილიყო.

ეს იყო სწორეთ ის, რაზედაც იზრდებოდა საქართველოში ხალხი. რაღა გავლენა უნდა ჰქონოდა სქოლასტიკურ შენიშვნებსა და განმარტებებს, როცა მათივე ლოზუნგები ნათლად მოსჩანდა მომხდური ჯარის ბაირალებზე, და რუსეთის ძლიერების ჩვეულებრივი სიდიადე ლებულობდა ჯერ კიდევ გუშინ თაყვანსაცემ წითელ ბაირალის სახეს.

შზობელი ერისა და შემოსეულ უცხოელის უკანასკნელ წამში დაპირისპირება, უეცრათ გადასვლა საერთაშორისო სოციალისტური ყრილობების კილოდან მამულიშვილურ და ეროვნულ პათოსის ენაზე—უკვე დაგვიანებული და უიმედო საქმე იყო, 1918 წლიდან რომ მიეღოთ ამ მხრით სრულიათ საშუალო სახელმწიფოებრივი ზრუნვა, ასეთი უეცარი და უშედეგო ფერისცვალება აღარ იქნებოდა საჭირო.

და აი საქართველოს დემოკრატიის გარდაუვალი და თავდაუხწყველი დაცემა მოხდა სწორეთ მაშინ, როცა თავის კმაყოფილი და თავის მოიმიდე, იგი დაჯდა მის მიერვე შეყვარებულ პარტიული განკერძოების ვიწრო კარაბეზე, 1921 წელს, საქართველოს საერთაშორისო სრული ცნობის შემდეგ, და წინასწარ სტკებოდა კიდევ უფრო მეტი და კიდევ უფრო მშვიდი განცხრომით, რომელიც ნაყოფი იყო მისი მრავალ მხრით მადლიანი შრომისა. აი, ამ დროს, როგორც ნათქვამი იყო, იგი ძლიერ ადვილათ ჩამოაგდეს.

განა საჭიროა დაუმატოთ, თუ რამდენად ხელს უწყობდა ამას ის, რომ ვერ მოახერხეს ისტორიის გაგიყებით სრბოლასთან შეეთანხმებიათ მეზობლებთან ზავის გათავების სისწრაფე და მათთან კავშირის შეკვრა? ნუ თუ დაუმატოთ, რომ ბევრ რამეში წარმატებით ჩატარებული საგარეო პოლიტიკის შემდეგ, საქართველო ჩააყენეს სავსებით განმარტოებულ მდგომარეობაში, ანგორისა და მოსკოვის თავდასხმის საშიშროების მოლოდინში.

შეეჩერდეთ განა იმიზე, რომ პირველთაგ და მეორითაგ ისარგებლა მოსკოვმა, და თავის წარმატებას კავკასიაში ხელი შეუწყო ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკათა საკავშირო შეერთების პროგრამით, როცა ძალით გააკეთებინა ის, რაც მათ არ ისურვეს გაეკეთებინათ თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის გზაზე? გაეჩერდეთ ოსმალეთთან საზღვრების დადებაზე, რომელიც მოახდინა მოსკოვის მთავრობამ საქართველოსა და განსაკუთრებით სომხეთისათვის სამძიმო პირობით, (ყარისის დათმობა) მაგრამ რომელიც კითხვის ერთგვარი გადაწყვეტა მაინც იყო—იგი სასიამოვნოთ რჩებოდა ბევრს, რომელთაც მიუზომეს რევოლიუციით მოპოვებული მიწა, რადგან საშვალებას მყუდრო მუშაობისას იძლეოდა.

აქ საკმაოა აღვნიშნოთ ეს უმთავრესი ხაზები, როცა დაუბრუნდებით ისტორიულ დაკვირვებათა სტილს, ვიტყვით, რომ საქართველოს დემოკრატია 1918—1921 წ. იყო დიქტატურა სოციალ-დემოკრატიისა, ე. ი. მარქსიზმის მემარჯვენე ფრთისა და იგი იყო საქართველოში საბჭოთა დიქტატურის გამარჯვების მომზადებელი ხანა. სოციალური პოლიტიკის მთელი შინაარსით და თავის სულით ეს დემოკრატია, მიუხედავად ეროვნული შეგნებისა, რომელიც უმჯველათ იღვიძებდა მასში, საქმით მიმართული იყო არა ევროპისაკენ, არამედ

მოსკოვისაკენ. ამით იბადებოდა ძირითადი წინააღმდეგობა ევროპაზე ორიენტაციასთან, რომელსაც ბეჯითად მიჰყვებოდნა საქართველო საგარეო პოლიტიკაში 1921 წლის ზაფხულამდე.

როცა 1921 წელს, თებერვალ-მარტის მძიმე დღეებში, საქართველო გააწვინეს მაგიდაზე და გამოცდილმა ქირურგმა—საბჭოთა ხელისუფლებამ—სასტიკი ოპერაცია გაუკეთა. მან იცოდა, რომ ავადმყოფი გააბრუა და ოპერაციისათვის უკვე მოაშხადა მასზე არა ნაკლებ გამოცდილმა, თუმცა არა მასავით გამბედავმა ქართველმა სოციალ-დემოკრატებმა.

ის, რაც პოლიტიკურათ და სუბიექტიურად შეადგენდა ბრძოლას და ჰგავდა გადატრიალებას, ისტორიულათ და ობიექტიურათ ჩაითვლება უბრალო შრომის განაწილებათ და თან და თან განვითარებათ.

ეს იყო და ეს. სამწუხაროა, მაგრამ ასეთი პოლიტიკური გაუგებრობა დიდ-მნიშვნელოვანათ არ გვეჩვენება იმ ხანაში, როცა სიცოცხლით საგსე, ჯანსალი ახალგაზრდობა მილიონობით ისპობა, თითქოს არათერიაო!

კაცობრიობის ისტორია ზოგჯერ იღებს გაგიჟებული ცეკვის სახეებს. ვარგან ბოდვისებურ ფორმებში, მოვლენათა სწრაფ თრთოლვაში, საჭიროა მოვნახოთ ძირითადი თემები, მუდმივი განმეორებული მტკიცე ძაფები.

ხალხთა მისწრაფება თავისუფლებისადმი, დამოუკიდებელ შემოქმედებითი არსებობისადმი, საიდუმლოებით მოცული ერთობა ეროველ კოლექტივისა—აი ეს არის ერთი ამ თემათაგანი, ერთი მხოლოდ მოჩვენებითი გაწყვეტილი ძაფ-თაგანი.

დამოუკიდებლობა საქართველოსი და მისი მეზობელ კავკასიის ხალხების მიუხედავათ 1920—ს921 წლების ამბებისა, სრულად არ არის გუშინდელი უბრალო შემთხვევა, რომელიც სიჩქარით იძირება ისტორიაში; პირიქით, იგი ჩვენი დროის და ახლო მომავლის ცოცხალ თემად დარჩება. ამიტომაც ეს წიგნი შორს არის იმ გრძნობიდან, რომელიც გამოთქმულია ცნობილ:

Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni.

და თუ აქ არათერია დამატებული იმის შესახებ, თუ რა პირობებში და რა ცვლილებებით მიმდინარეობს საქართველოს ცხოვრება ეხლა, საბჭოთა კავშირის სახელმწიფოებთან ძალდატანებულ ერთობაში; როგორ სახეს იღებს პოლიტიკური და სამეურნეო განვითარება კავკასიისა რუსეთის რევოლიუციის მიერ შექმნილ პირობების ზედგავლენით; და სინამდვილეში როგორი განწყობილება დამყარდა კავკასიის ერთა შორის, ყარსის ზავის თანახმად ტერიტორიის საგრძნობი ნაწილს ოსმალეთისათვის დათმობის შემდეგ 1921 წ.;—ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ აქ უკვე ჩვენ წინ ჩნდება ისტორიული ქსოვილის ახალი, რთული ნაკვეთი, რომელიც ჯერ კიდევ არ დაუმთავრებია ფეიქარს და რომლის განხილვა ნაადრევი იქნებოდა.

საქართველოც, სომხეთიც, აზერბეიჯანიც არსებობს; მათზე გადავიღებმა, ყველას გამათანასწორებელმა ეტლმა ისინი ვერ გასრისა: მათი ისტორია არ შემწყდარა 1921 წელს; იგი მიმდინარეობს სხვა პირობებში.

წიგნისთვის, რომელიც დაფუძნებულია პირად განცდაზე და ნაგრძნობზე, ასეთი ზოგადი შენიშვნებიც საკმაოა. ჩვენი რესპუბლიკების პოლიტიკურ ბედზე

1921 წლიდან ავტორს შეეძლო ლაპარაკი, მხოლოდ როგორც ცნობის მოყვარე მკითხველს, რომელსაც ბევრი რამ დარჩა უცნობი.

ამგვარათ, გაგრძელება არ არის შეწყვეტა; და არავინ არ უნდა ჩაეჭიდოს წარსულს. აწმყოში ბევრათ მეტია სინამდვილე, მომავალში კი — მიმზიდველობა.

რაც შეეხება მრავალ ბირთ, რომელთაც ავტორი თავის თავსაც მიაკუთვნებს, რომელთა პოლიტიკურ აღრევის გამო ბევრი რამ გადაიტანეს (მაგ. რამ რამდენჯერ ნაკლები, ვიდრე ომში ხმლით დაღუპულებმა ან და სამოქალაქო შეტაკებაში დაფლეთილებმა!) საკუთარ ჭრილობებს არ აძლევენ მნიშვნელობას და არ ურევენ იმ საქმის ბედ-იღბალში, რომელსაც ემსახურებოდნენ — მათ დარჩენიათ მოიგონონ ჰკვიანი კაცის სიტყვები, რომელიც დიდი ხნის წინათ სწერდა თავისა და მათ მაგიერ:

„si l'évenement me bat, s'il, favorise le party que l'ay refusé' il n'y a remede; je ne m'en prens pas á moy; j'accuse ma fortune, non pas mon ouvrage; cela ne s'appelle pas repentir“'. (Montaigne. Essais. Livre III, chap. II).

პარიზი, სექტემბერი, 1924.

შენი შენა: განზრახული იყო ეს თხზულება შეგვევსო მეორე ტომით, რომელშიაც მოთავსებული იქნებოდა ავტორის მიერ დაწერილი ნოტები და მემორანდუმები. სხვა და სხვა ხელის მოწერით შეტანილი სხვა და სხვა დროს ევროპის სატანტო ქალაქებში, საქართველოს საქმეების გამო საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებიდან დიდ სახელმწიფოთა მიერ მისი იურიდიულ ცნობამდე (1918—1921 წ.). ეს საბუთები წარმოადგენენ კავკასიისა და საქართველოს უახლოეს ისტორიის მცირე კრებულს და რადგან ერთ და იმავე პირის მიერ არიან შედგენილი ერთგვარ მთლიან აზრსა და სტილს გამოხატავენ. ამ ფრანგულ ნაწერებს წინასიტყვაობის და განმარტების სახით უნდა დართოდა კავკასიის პოლიტიკის რაოდენიმე ძირითადი კითხვის მოკლე მიმოხილვა, მაგრამ ამ განზრახვაზე ხელი უნდა აგველო, რაც მკითხველსა და უფრო მეტათ კი ავტორს შეუმსუბუქებს ტვირთს.

ხედმეტი არ იქნება, მგონი, აგრეთვე აეხსნათ, თუ რათ გამოდის ეს წიგნი არსებითად ქართული და კავკასიური რუსულ ენაზე: ავტორს სახეში ჰქონდა, რომ ევროპაში გაფანტული კავკასიის შვილებისათვის და კავკასიასთან დაკავშირებულ რუსებისათვის — ე. ი. მკითხველთა მოსალოდნელ წრეებისათვის — რუსული ყველაზე უფრო გასაგები საერთო ენაა.

ეს თხზულება (წინასიტყვაობით) გადაცემული იყო დასაბეჭდათ, სანამ მოვიდოდა ცნობები საქართველოში მომხდარ აჯანყების შესახებ. (სექ. 1924 წ.)

შ ე ს ა ვ ა ლ ი .

დამოუკიდებლობისადმი მიდრეკილებამ საქართველოში თავი იჩინა რუსეთის რევოლიუციის პირველსავე დღეებში. სხვა გვარათ არც შეიძლებოდა ყოფილიყო.

საქართველოს რუსეთთან შეერთება მოხდა არა ნორმალურ პირობებში; თავის დროზე (1801 წ. და შემდეგ) იგი უმტკივნეულოდ არ ჩატარებულა.)*

თუმცა გამარუხებელი პოლიტიკა დიდ ენერჯიას ხარჯავდა, შესახედავათ ნაყოფიერიც იყო, თუმცა საქართველოსათვის სრულიად შეუძლებელი ხდებოდა ეროვნული ცხოვრების მოწესრიგება, მაინც საქამაო შეეერთება და შედუღება რუსეთსა და საქართველოს შორის არ მომხდარა.

რუსული კულტურა, ზოგჯერ გამანადგურებელი, უფრო ხშირად კი სასარგებლო, ყოველ შემთხვევაში აქ ღრმა და მრავალ გავლენას ახდენდა. საქართველოს რუსეთის იმპერიისადმი პოლიტიკური ლოიალობა მთელი საუკუნის განმავლობაში მტკიცეთ, ურყევათ რჩებოდა, მაგრამ საქართველოს გარუსება, ყოველივე საკუთარი, ეროვნული მისწრაფების საბოლოოდ უარისყოფა ისევე ვერ იქმნა მიღწეული საქართველოში, როგორც არ იყო მიღწეული დანარჩენ „სხვა ტომთა“ („ინოროდცების“) განაპირა ქვეყნებში. მართალი რომ ვსთქვათ, გარუსების თვით გეგმა ამჟღავნებდა მხოლოდ სახელმწიფოებრივი შემოქმედების სილატაკეს და „იმპერიის აღმშენებლობითი“ ცხოველმყოფელი წყაროების ამოშრობას თვით რუსეთის სახელმწიფოებრივ ცენტრში.**)

რა თქმა უნდა: მხოლოდ 1917 წლის რევოლიუცია იძლეოდა საიმედო საშვალეებს საქართველოს კითხვა დაყენებულისყო, როგორც საჯარო სამართლის კითხვა რუსეთში, მაგრამ მხოლოდ ბოლშევიკურმა გადატრიალებამ და დიდი ომის პოლიტიკურმა კონიუნქტურამ, 1918 წლის

*) იხ. ამის შესახებ ზ. ავალიშვილი: „საქართველოს რუსეთთან შეერთება“. მეორე გამოცემა 1906 წ. არსებობს აგრეთვე ძველი წიგნი ნ. დუბროვინისა: კარგი პატარა გამოკვლევა ხელთუფლიშვილისა (მოსკოვის იურიდიულ უწყებებში 1890 წლებში) და სხვა, მაგრამ კითხვა ჯერ კიდევ საქამაოთ არ არის დამუშავებული.

***) ომისა და რევოლიუციის წინადღის საქართველოს ეროვნული კითხვის საერთო ნაკვეთი ჩემ მიერ დაწერილი იყო კრებულისათვის: „ეროვნული მოძრაობის ფორმები ევროპასა და რუსეთში“, რომელიც გამოვიდა 1909 წ. (ს. პ. ბ. „საზოგადო საარგებლობა“); მეორე ჩემი ეტიუდი კავკასიის პოლიტიკის პრობლემების შესახებ დაბეჭდილი იყო პ. ბ. სტრუვეს „რუსეთის აზრში“ (1911 წ.). შესაძლებელია, რომ ამ შრომებში ნაჩვენებია ის ფესვები, რომლიდანაც 1918 წლის ხელოვნურ სიტობს დახმარებით გაიზარდა საქართველოს დამოუკიდებლობის ხე.

ბრესტ-ლიტოვსკის ზავის შემდეგ, შესაძლოთ გახადა ამ კითხვის საერთაშორისო სამართლის ნიადაგზე (ბევრისათვის მოულოდნელი) გადაწყვეტა, და საქართველოს ძრული დამოუკიდებლობის გამოცხადება.

საქართველოს კითხვის განვითარების სწორედ ამ საერთაშორისო საფეხურს (1918—1921 წ.) ეკუთვნის აქ მოყვანილი ფაქტები, დაკვირვებანი და მოგონებანი. მაგრამ საგნის ნათლად წარმოსადგენად, ჩვენ მოგვიხდება დავიწყოთ ზოგიერთ უფრო აღრინდელ (განსაკუთრებით 1917 წლის), ხან პოლიტიკურ და ხან შინაურ ყოფა-ცხოვრების ეპიზოდებიდან, რომელთაც, ყოველ შემთხვევაში, პირდაპირი კავშირი აქვთ ამ წიგნის უმთავრეს, წმინდა პოლიტიკურ თემასთან.

მთავრი I. რუსეთთან

პირველი. § 1.

როცა პეტროგრადში ამოხეთქა თებერვლის რევოლუციამ ე. ი. სხვა სიტყვებით, როცა რომანოვების სამფლობელომ დაიწყო ნგრევა და დაშლა, საქართველოში არვის (გამონაკლისი ძლიერ მცირე იყო) უფიქრნია და არ უთქვამს: „დადგა დრო მოვიშოროთ რუსეთის უღელიო“. მიხვედრილი კი იყვნენ, რომ კავკასიის ტრადიციული სამხედრო-პოლიციური დიქტატურის საშვალეებით მართვას ბოლო ეღება, რომ იმპერატორთა ხელისუფლებასთან ერთად ეცემა კავკასიის პროკონსულობა, როგორც იგი შემუშავდა რუსების ასი წლის ბატონობის დროს. კავკასიის ხალხების სახელმწიფოებრივი თვითმართველობა, რომელიც გუშინ მიუწოდებელ ოცნებათ იყო აღიარებული, უეცრათ უდავო და გადაწყვეტილ საგნათ იქმნა ცნობილი.

მაგრამ დროებითი მთავრობა (პირველი შემადგენლობის) სრულიადაც არ აპირებდა უარი ეთქვა კავკასიაში რუსეთის სამფლობელოებზე ან სხვა რომელიმე რუსეთის ისტორიული მემკვიდრეობის ნაწილზე: პირიქით, იგი წინააღმდეგი არ იქნებოდა ეს მემკვიდრეობა გაეფართოებინა. მეორეს მხრით, არც საქართველოს და არც კავკასიის სხვა ნაწილს ფიქრადაც არ მოსვლია ჩამოშორებოდა რუსეთის იმპერიას. (იმპერატორები აღარ იყვნენ, იმპერია კი, საერთო აზრით, განაგრძობდა არსებობას). ეგონათ, რომ რევოლიუცია ეხლა კი მისცემს ყველას საშვალეებს შეერთდნენ სიამოვნების და კეთილდღეობის ნიადაგზე. როგორც ეტყობოდა, ასეთის გრძნობით აგზავნიდა დროებითი მთავრობაც „ამიერ კავკასიის განსაკუთრებულ კომიტეტს“ ტფილისში (ამაზე ქვევით ვიტყვი რამდენიმე სიტყვას).

რუსეთთან მთლიანობის აზრით უნდა აიხსნეს ის განცხადებებიც საქართველოს დამოუკიდებლობის შესახებ, რომელნიც 1917 წლის მარტიდან დაწყებული გამოქვეყნებული იყო საქართველოშიაც და მისი საზღვრების გარეშეც.

ამ განცხადებებს, შეიძლება პირდაპირი პრაქტიკული მნიშვნელობა არც ჰქონდა, მაგრამ მათის საშუალებით ადვილი ხდებოდა შეემჩნია ადამიანს, თუ რა ბუნებრივად მიმდინარეობდა საზოგადოებრივი აზრის პოლიტიკური ჩამოყალიბება თვით საქართველოში და მთელ რუსეთში გაფანტულ ქართულ ახალშენებისა. ამ ჩამოყალიბების ღერძი იყო საქართველოს დამოუკიდებლობის იდეა ე. ი. შექმნა საკუთარი სახელმწიფოებრივი მართვა-გამგეობისა, მაგრამ იმ პირობით, რომ საქართველო სრულიად რუსეთის სახელმწიფოებრივი კავშირის ფარგლებში დარჩენილიყო.

ამ აზრზე იყო დამყარებული, მაგალითად, პეტერბურგში მცხოვრებ ქართველთა 1917 წლის მარტის კრების მიერ ერთხმად მიღებული რეზოლიუცია. ტფილისის უნივერსიტეტის საფუძვლის მომავალმა ჩამყრელმა, ცნობილმა ქართველმა ისტორიკოსმა ი. ჯავახიშვილმა ამ კრებაზე წარმოსთქვა შემთავონებული სიტყვა: მისი ბაგეთა საშუალებით საქართველოს ათასი წლის პოლიტიკური ტრადიცია უეცრად რაღაც ახალ კილოზე ალაპარაკდა.*)

მაგრამ საქართველოს ყველაზე უფრო დარაზმული და მრავალ რიცხოვანი პარტია (ს.-დ.) რევოლიუციის ხანის უპირველეს თვეებში რაღაც გაურბოდა ამ საერთო ხალხურ მისწრაფებისა და იმედების. აგრე ბუნებრივ და მარტივ მიმდინარეობას.

საქართველოს სოც.-დემოკრატები მუდამ რუსეთის სოც.-დემ. პარტიის შემადგენლობაში იმყოფებოდნენ; საქართველოში ისინი სასტიკათ და, როგორც მათ ეგონათ, წარმატებით ებრძოდნენ „ცენტრალიზმის“ დასაცავათ საქართველოს ავტონომიის მომხრეებს.

ბუნებრივია, რომ ასეთი პოზიცია შეინარჩუნეს მათ დროებითი მთავრობის დროსაც, სანამ რუსეთის „მენშევიზმს“, რომლის პოლიტიკური მიმდევრები და პაე ბით მონაწილენი იყვნენ, გავლენიანი ადგილი ეჭირა რევოლიუციის ხელმძღვანელობაში; ამ დროს ისინი მაინც კეთილის თვალებით არ უცქეროდნენ საქართველოს და რუსეთის სხვა განაპირა ქვეყნების „დამოუკიდებლობის“ ლოზუნგს.

ამას თავისი მიზეზები და ახსნა ჰქონდა რომლის აქ მოყვანა უადგილო იქნებოდა. ვიხსენებ კი მხოლოდ იმის აღსანიშნავად რომ დამოუკიდებლობისადმი მისწრაფებამ რევოლუციის პირველ დღეებშივე ქართველ საზოგადოებაში იჩინა თავი; მაგრამ მხოლოდ ოქტომბრის (საბჭოთა) გადატრიალების და მის მიერ გამოწვეულ ქართველ სოციალ-დემოკრატების ქართულ ეროვნულ პროგრამის ფრონტზე გადასვლის შემდეგ, რომელიც გამაგრებული იყო ამიერ-კავკასიის (დროებითი: „დამფუძნებელ კრებამდე“) სეპარატიზმით, ქართველი ხალხის მისწრაფებათა ჩამოყალიბებამ სასურველ სისრულემდე მიაღწია.

ეს მიღწევა მჭიდროთ დაკავშირებულია საქართველოს 1917 წლის ნოემბრის ეროვნულ ყრილობასთან (ტფილისში), სადაც გამომწეურდა ნამდვილი, თუ გნებავთ, „წმინდა“, ერთსულოვანება საქართველოს ხალხის ყველა კლასებისა და ჯგუფებისა.**)

§ 2. მაგრამ არავის უფიქრია რუსეთთან სახელმწიფოებრივინასკვის გაწყვეტა; ისე როგორც ეს არ უფიქრიათ ესტონიაში, ლატვიაში, ლიტვაში და რუსეთის სხვა განაპირა ქვეყნებში. საქართველო, შეიძლება ითქვას, მიდიოდა ამ მხრივ სხვებთან ფეხ-შეწყობით.

* მე პატივი მქონდა ამ კრების თავმჯდომარე ვყოფილიყავი.

***) ამ შემთხვევაში, სრულიად ბუნებრივია, რომ ზოგი აფასებდა უმთავრესად ეროვნული გაერთიანების ფაქტს, როგორც გარდაუვალ ნიჲადას სახელმწიფოებრივ ფორმათა შექმნისათვის; ზოგი კი, თავდაპირველათ, ცდილობდა გაემაგრებინა და დაეცვა საქართველოს ჩარჩოებში, ანდაე მთელ ამიერ-კავკასიაში ის, რასაც უძახდნენ „რევოლიუციის მონაპოვარს“. სინამდვილეში ორივეს საგანი მჭიდროდ იყო ერთმანეთან გადასკვნილი.

მე შემეძლო ამაზე უფრო ადვილათ შემედგინა აზრი, რადგან 1917 წ. (ისე როგორც წინათ 1905—1906 წ.) პეტერბურგში მე მომიხდა მონაწილეობა მიმელო იმპერიის ფედერატიულათ გარდაქმნის მომხრეთაგან შემდგარ განაპირა ქვეყნების მოღვაწეთა თათბირში.

ამ თათბირის მონდობილობით (იგი ჩვეულებრივ იკრიბებოდა ესტონიის ერთ საკრედიტო საზოგადოებაში, დიდი კონიუშენის ქუჩაზე) მე შევადგინე სქემატიური პროექტი ამ წყობილების ზოგიერთი ძირითადი დებულებისა: ვინც იგი განიხილა, ზოგის კვალიც აღარ სჩანს, ზოგი კი შეიქმნა დამოუკიდებელ რესპუბლიკათა სახელმწიფო მოღვაწე, როგორც მაგ. პიიპი, შემდეგში—ესტონიის პრემიერი და საგარეო საქმეთა მინისტრი.

1917 წლის თათბირი იყო პირდაპირი გაგრძელება 1905—6 წლების ასეთივე თათბირებისა, განსაკუთრებით „ავტონომისტების“ კონფერენციისა, რომელიც მოწვეული იყო 1905 წ. პეტერბურგში, ლესგაფტის კურსების ბინაზე. კონფერენციას თავმჯდომარეობდა ცნობილი ლინგვისტი პროფ. ბოდუენ-დე-კურტენე, და დამთავრდა იგი ბიუროს მინდობილობით რუსეთის განაპირა ქვეყნების ავტონომიურათ მოწყობის ჩემ მიერ შედგენილი რეზოლიუციის მიღებით. *)

თათბირი, რომელმაც მოიწვია კონფერენცია შემდეგ, 1906 წელს, ცდილობდა პირველ სახელმწიფო სათათბიროში შეექმნა ავტონომისტთა ცალკე კავშირი. სახელმწიფო სათათბიროს ამ ერეტიკული აზრით შეპყრობილედ წევრთა მიღება „თათბირმა“ მოაწყო ესტონიის აწ უკვე განსვენებულის, პატივცემული მოღვაწის, დოქტორ გელლატის ბინაზე. „ავტონომისტთა კავშირმა“ პირველ სახელმწიფო სათათბიროსთან მართლაც დაარსდა (თავმჯდომარეთ იყო ა. ი. ლედნიცკი, მდივანთ ვ. ლ. გელოვანი), მაგრამ ვერ მოასწრო რითიმე თავი გამოეჩინა.

მაგრამ მე სრულიად არ ვაპირებ დავსწერო 1917 წლის რევოლუციის წინაწლების ავტონომიის და ფედერაციის ლოზუნგების ისტორია. რუსეთში ბევრმა, ვინც წინათ ამ იდეებს სთვლიდა ბოროტმოქმედებათ, უკეთეს შემთხვევაში, უაზრობათ ან უცნაურობათ მაინც, 1917—1920 წლებს შემდეგ იგი შეითვისა; სამწუხაროთ, მათი აზრის შეცვლის დროს უკვე აღარ არსებობდა უმთავრესი პირობა იმპერიის ფედერატიულათ გადაქმნისათვის: აღარ არსებობდა თვით იმპერია. ახალ პირობებში კი, ე. ი. ბოლშევიკური გადატრიალების შემდეგ,—ავტონომიის ლოზუნგი თითქმის თავისთავად იცვლებოდა დამოუკიდებლობის ლოზუნგათ. ასე მოხდა კერძოთ საქართველოში, მთელს ამიერ-კავკასიაში, რომ არაფერი ვთქვათ სხვა განაპირა ქვეყნებზე.

მაგრამ უბრუნდები დროებითი მთავრობის დროს.

§ 3. 1917 წ. მარტის დასაწყისში (ჯერ კიდევ ძველის სტილით) მე გამომიწვიეს ტელეფონით იუსტიციის სამინისტროში ა. ფ. კერენსკისთან. „ოლონდ ლეთის

*) რამოდენიმე ხნით ადრე, იმავე 1905 წელს, მე დავბეჭდე ეტიული „სათემო სვიმები: ფედერალიზმის“ კრებულში „კონსტიტუციონალური სახელმწიფო“, რომელიც გამოსცა ს. პ. შიბ. ი. გ. გესსენმა და და ა. ი. კამინკამ.

გულისათვის, დიდხანს ნუ დარჩებით“ მემუდარებოდენ დერეფანში ქალები, რომელნიც ზრუნავდენ ახალგაზრდა მინისტრზე—„დაიქანცა და უნდა ისაუბროს“.

მართლაც,—კერენსკი მეტად დაღლილი იყო (მიზეზიც ჰქონდა!) „ჩვენ გადავწყვიტეთ,—ბოლოს დაიწყო მან გადატრიალების პირველი დღეების მებრძოლის ჩახლჩილი ხმით,—ამიერ კავკასიის სათავეში დავაყენოთ კომიტეტი, რომელშიაც შევლენ სახელმწიფო სათათბიროს წევრები. მე ვთხოვ აგრეთვე პერევერზოვს *) მათ გაჰყვეს. ჩვენ გვინდა ამ კომიტეტში თქვენი შეყვანა. თანახმა ხართ? თუ თქვენის აზრით გულწრფელათ მითხარით—უკეთესი იქნებოდა ამ კომიტეტის წევრათ დაგვენიშნა კიტა აბაშიძე“^{***})

ა. ფ. კერენსკი ახლო განწყობილებაში იყო კავკასიის ფრონტზე 1915 წელს დაღუპულ სახელმწიფო სათათბიროს წევრთან ვ. ლ. გელოვანთან და ქართველ სხვა მოღვაწეებთან და ამიტომ კავკასიის პოლიტიკურ მიმართულებებსა და საკითხებს იცნობდა. მე მხარი დაუჭირე კიტა აბაშიძის კანდიდატურას. კერენსკის მერყეობა ემჩნეოდა. ეს მერყეობა გაიფანტა, და კერენსკი დბთანხმდა, რომ ხსენებული კანდიდატურა სასურველი იყო (დროებითა მთავრობამაც ჩვენი არჩევანი დაადასტურა). მე გამოვემშვიდობე მომავალ დიქტატორს.

არსებითად „ამიერ-კავკასიის განსაკუთრებული კომიტეტი“ იყო ამიერ-კავკასიის მმართველად გამრგზავნილი რუსეთის დროებითი მთავრობის წარმომადგენელი. უკანასკნელისაგან ღებულობდა იგი, როგორც ძალა-უფლებას, ისე მის სისუსტეს. კავკასიაში ძლიერ მალე დაარსდა რუსეთის მაგალითით რევოლუციონური ორგანიზაციები: მუშათა, ჯარის კაცთა და გლეხთა საბჭოები და სხვა. მათი „ძალმომრეობისა“ და სხვა მიზეზების გამო „ამიერ-კავკასიის განსაკუთრებული კომიტეტი“ ნამდვილათ არას დროს არ ყოფილა იმ პეტერბურგიდან დანიშნულ „ამიერ-კავკასიის მთავრობათ“, რასაც იგი არსებითად წარმოადგენდა. ^{***})

საქვოა, რომ დროებით მთავრობას ჰქონოდა დრო რუსეთსა და კავკასიის განწყობილებაზე უფრო საფუძვლიანათ დაფიქრებულიყო.

დროებითი მთავრობა ფიქრობდა, რომ ტფილისში განსაკუთრებული კომიტეტის („ოზაკომის“) გაგზავნით მან მოაწყო ამიერკავკასიაში მისთვის საჭირო დროებითი ორგანო. არსებობდა რაიმე შემდეგი გეგმა? არ ვიცი. ინერციით, ჩვეულების ძალით „კავკასიის“ საქმეები განსახილველად აღწევდა „სათანადო ცენტრალურ დაწესებულებებსა და უწყებებს“. ზოგიერთი, თვალსაჩინო კითხვა,

*) ცნობილი ნაფიცი ვეჟილი, შემდეგ, აგრეთვე იუსტიციის მინისტრი (დროებით მთავრობაში).

**) კიტა (ნათლობის სახელი-ივანე) აბაშიძე, თვალსაჩინო ქართველი ლიტერატორი; სოც-დემდ. პარტიის ერთი ხელმძღვანელთაგანი, გადაიცივალა 1917 წელს ამიერ-კავკასიის განსაკუთრებულ კომიტეტის წევრის ადგილზე.

**) თავმჯდომარეთ იყო სახელმწიფო სათათბიროს წევრი ხარლამოვი (კ.-დ.) წევრებათ: ა. ჩხენკელი, ი. აბაშიძე, მ. პაპაჯანოვი და მ. ჯაფაროვი—რუსეთის ხელმძღვანელობით ქარველ. სომხურ-თათრულ ერთობის ერთგვარი სახე. მაგრამ ეს „სიმბოლიზში“ შეადგენდა, მგონი, კომიტეტის ერთად ერთ ღირსებას.

ირჩეოდა დროებით მთავრობაში: მაგალითად, საქართველოს ეკლესიის ავტო-
კეფალია; უფრო გვიან—ამიერ-კავკასიაში ერობის შემოღების კითხვა. *)

უმთავრეს კითხვაში (კავკასიის მართვა, თებერვლის რევოლუციის მიერ
შექმნილ პირობებში), როგორც ნათქვამია, დაკმაყოფილდნენ ამიერ-კავკასიის
განსაკუთრებული კომიტეტის შედეგებით.

ზოგადერთს, მგონი, მიაჩნდა რომ „ოზაკომ“ საკმაოდ ვერ უზრუნველყოფს
ამიერ-კავკასიის კავშირს რუსეთთან, მთავრობის ცენტრთან პეტროგრადში, და
რომ სასურველია ხელახლავ შეერთებული იქმნეს (როგორც რევოლუციამდე
იყო) უმაღლესი მმართველობა „ოზაკომის“ სისტემის მიერ გათიშულ სამხრეთ
და ჩრდილოეთ კავკასიისა.

ამ მიზნით ფიქრობდნენ ორივე კავკასიისათვის დაენიშნათ უმაღლესი
კომისარია. ამ გვარათ ახალ ფორმებში აღდგენილი მეფის მოადგილეობა
განზრახული იყო, მგონი, ჩაებარებიათ ფ. ა. გოლოვინისათვის, რომელიც
წინათ-მეორე სახელმწიფო სათათბიროს თავმჯდომარეთ, ამ ხანად კი—იმპერა-
ტორის სასახლის სამინისტროს კომისრათ იყო.

გეგმა ახლად ჩასახული და ბუნდოვანი იყო, მაგრამ ამაზე უკვე ლაპარა-
კობდნენ ფ. გოლოვინთან საზამთრო სასახლეში ერთ კერძო სათათბირზე, სადაც
მეც ვიყავი მიწვეული, როგორც „მცოდნე პირი“.

მეორე სათათბირი ამავე საგანზე მოხდა უფრო მცირე რიცხოვან წრის თან-
დასწრებით და უგოლოვინით ვ. დ. ნაბოკოვთან, რომელიც, როგორც დროე-
ბითი მთავრობის საქმეთა მმართველი, ფორმალურათ აკავშირებდა უკანასკნელს
კავკასიასთან. სათათბირს არაერთი შედეგი არ მოჰყოლია. ამ დროში ყველაფერი
ეს დამთავრებული ეპოქის ოცნება და ილიუზია—და იყო.

უფრო ავტორიტეტის მქონე (ყველაფერი შედარებითია!) ამიერკავკასიის
მთავრობა დაარსებულ იქმნა ცოტა უფრო გვიან ქვევციდან, სახელდობრ რე-
ვოლუციის წიაღიდან წარმოშობილ ორგანიზაციების აღდგომრივად შეერთე-
ბულის ძალით; — იმ ორგანიზაციების, რომელნიც ერთგულნი დარჩნენ დამფუ-
ძნებელი კლებისა და რომელთაც არ იცნეს საბჭოთა ხელისუფლება; ეს მოხდა
1917 წელს, ნოემბერში და შექმნილ მმართველობას ერქვა ამიერ-კავკა-
სიის კომისარიატი.

ამის შემდეგ ფორმალური გამოყოფა რუსეთისაგან და ცალკე ამიერ-კავ-
კასიის რესპუბლიკის დაარსება დამოკიდებული იყო მხოლოდ გარეშე პირობე-
ბისაგან.

თავი II. ქართული კომიტეტი პეტროგ- რადში. § 4.

1917 წლის ბოლოს და 1918 დასაწყისში მე მომიხ-
და პეტროგრადის ქართულ ახალშენის „ეროვნულ კომი-
ტეტის“ წევრათ ყოფნა. რევოლუციის შემდეგ ასეთი
კომიტეტები სოკოსავით ჩნდებოდა ყოფილი იმპერიის
ყოველ ნაწილში, პოლონეთიდან მშვიდ ოკეანემდე, სადაც კი იყო ქართული ჯი-
შის თუნდაც მცირე ჯგუფი. ეს ორგანიზაციები არსდებოდა ერთ და იმავე

*) მე სრულიადაც არ შევეხები აქ ამ ორ საგანს, თუმცა პეტერბურგში, 1917 წლის
გაზაფხულში და ზაფხულში, მათ შესახებ სათათბიროთ მიწვეული მეც ვიყავი.

დროს, თავის თავად, რაც მოწმობს, თუ ვნებავთ, იმას, რომ ქართული ეროვნული მოძრაობა ბუნებრივი და ხელთ-უქმნელი იყო.

პატრონის ნებართვით პეტროგრაძის კომიტეტს ეჭირა ფურშატის ქუჩაზე გრაფინია პანინის ცალკე სახლი.

ჩვეულობრივ მის — არა სახლის, არამედ კომიტეტის ფუნქციებს ჰქონდა საკონსულო (მნიშვნელოვანი საგანია, როცა ძნელი ხდება პიროვნებისა და ქონების დაცვა) და სასურსათო (სასარგებლო საგანია, როცა პური იშვიათად საპოვნელი ხდება) ხასიათი. აქ, კომიტეტში, მოდიოდა მცირე ცნობები საქართველოდან; აქ იკრიბებოდნენ ფინჯანი ჩაის ირგვლივ, როგორც კლუბში, სამასლაათოთ—დრო ჰქმნიდა ასეთს სულიერ განწყობილებას. განსაკუთრებულ შემთხვევების გამო იმართებოდა ქართული ახალშენის საერთო კრება.*)

ორგანიზაციის პრაქტიკული სარგებლობა იჭვს არ იწვევდა: კომიტეტმა არა ერთხელ მოახერხა საბჭოთა პოლოციის ხელიდან გაენთავისუფლებინა უმიზნოთ დაჭერილი; არა ერთხელ მან—გამოკვება შეღავათიან პირობით მიღებულ სხვა და სხვა სანოვაგით მის მზრუნველობაში მყოფნი. იყო შემთხვევა, რომ მისი წყალობით ყველა ჩვენ ვიკვებებოდით მრავალი დღის განმავლობაში... ხბოს ტვინით! შემდეგ იყო კვირა „კვავის“ და სხვა...

ვიმეობ, რომ ჩვენ პოლიტიკურ მიზანს—(რამდენათაც შეიძლებოდა დახმარება გაგვეწია პეტროგრადიდან და პეტროგრადში ამიერ-კავკასიის. სახელმწიფოებრივ „აღმშენებლობისათვის“) უფრო ნაკლებათ ვაღწევდით; ვიდრე უბრძლო „მეზობლურად“ ხელს უწყობდით ჩვენი წრის წევრებს.

როგორც ცნობილია, ამიერ-კავკასიამ არ გაიზიარა 1917 წლის ოქტომბრის საბჭოთა გადატრიალება. წესიერი მიმოსვლა ტფილისსა და პეტროგრად შორის შესწყდა. რუსეთისა და ამიერ-კავკასიის ისტორიული გზები ერთმანეთს თვალსაჩინოდ შორდებოდა.

ჩვენ ვიცოდით, რა თქმა უნდა, რომ ამიერ-კავკასიაში დაარსდა ფაქტიურად დამოუკიდებელი ხელისუფლება („კომისარიატი“); ვიცოდით, თუ რა პროგრამა მიიღო საჯაროთ ტფილისში 1917 წლის ნოემბერში საქართველოს ეროვნულმა ყრილობამ. ვიცოდით უმთავრესიც—სახელდობრ, თუ რა სავალალო მემკვიდრეობა დარჩა ამიერ-კავკასიას ყოფილი რუსეთ-ოსმალეთის ფრონტიდან: რუსის ჯარის დაშლის შემდეგ ამ მხარისა და ეროვნულ ახალგაზდა ორგანიზაციებს უნდა ეკისრათ საზღვრების დაცვა. მაგრამ ამ მხრით რაიმე დახმარების გაწევა პეტროგრადიდან შეუძლებელი იყო.

§ 5. პეტროგრაძის და მოსკოვის ქართველებში, განსაკუთრებით კი სომხების წრეებში, გავრცელებული იყო გადაჭარბებული და ბუნდოვანი წარმოდგენა ამიერ-კავკასიელ ჯარისკაცთა რიცხვზე, რომელნიც განთავისუფლდნენ რუსეთის ფრონტებიდან და მიეჩქარებოდნენ სამშობლოში; ამბობდნენ, ვითომ ისინი მზად იყვნენ «იქ», ადგილობრივ, დაეცვათ სამშობლო მტრების შემოსევისაგან.

* საბჭოთა ხელისუფლება პირველ ხანებში საკმაო მოთმინებით ეპყრობოდა ამ ეროვნულ კომიტეტებს. შემდეგ, ტერორის გაძლიერებასთან ერთად, დაიწყო სხვა და სხვა შევიწროება. თავმჯდომარედ თავიდან იყო ა. ქორქია, შემდეგ ა. ჩერქეზიშვილი, დიდი ხნის წევრი „ს. პეტრობურგის უწყების“ რედაქციისა [+].

მახსოვს ერთი დარბაზობა „სმოლნი“ სომხების კომიტეტის წარმომადგენელ გენერალ ლ. ფ. ტიგრანოვთან ერთად. ჩვენ მიგვიღო პიროვნებამ, „რომლისგანაც ყველაფერი იყო დამოკიდებული“ — ა. ენუქიძემ; იგი დაგვიპირდა, «ხელი შეეწყო» ევროპის ფრონტიდან განთავისუფლებულ სომხების და ქართველების შინ დაბრუნებისათვის და აგრეთვე მოეცა შეიარაღებისათვის საჭირო სხვა და სხვა ნივთი, რომელიც ძლიერ აკლდა კავკასიის ფრონტს.

არც ჩვენ მიერ გადადგმულ ნაბიჯებს, არც მოცემულ დაპირებებს, რა თქმა უნდა, არავითარი გავლენა არ მოუხდენია მოვლენათა მსვლელობაზე.

იმ დროს საბჭოთა მთავრობის ერთადერთი «განმავლობის სფერო» იყო ზავი-რუსეთსა და გერმანიის კოალიციის შორის, რომელიც მაშინ მზადდებოდა და რომელშიაც საბჭოთა მუშაობას უაღრესი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიერ-კავკასია კი, ფაქტიურათ, თავის ანაბარათ იყო დატოვებული.

„საქართველო და სომხეთი რომ ერთმანეთს ხელს ჩასჭიდებდენ, როგორც საჭიროა,—მეუბნებოდა ტიგრანოვი (გენერალური შტაბის ყოფილი ოფიცერი), როცა სმოლნიდან ვბრუნდებოდით—ისინი ეხლაც კი მოახერხებენ ოსმალეთს გაუმკლავდენ; შემდგვისათვის კი შექმნიდენ მათი დამოუკიდებლობისათვის საჭირო საიმედო ჯებირს. მოიგონეთ რუქა“ და სხ.

სამწუხაროთ, საქართველოც და სომხეთიც უკანასკნელ წუთამდე დარჩენ მარტოოდენ „გეოგრაფიულ სიტყვებათ“; დროებითი მთავრობა ეწინააღმდეგებოდა ჯართა ეროვნულ ნაწილების შედგენას. ისიც საკითხავია, შეიძლებოდა თუ არა ასე სწრაფათ და იმდენი ჯარის მოწყობა, რამდენიც საჭირო იყო? უეჭველია მხოლოდ, რომ კავკასიის ფრონტიდან მიმავალ, რუსეთის გახრწილ ლაშქრის ადგილზე აღარავინ ჰყავდათ დასაყენებელი. მაგრამ არ შევჩერდები ამ ფაქტებზე, არც სხვა და სხვა „კომიტეტების“, „ყრილობების“ და პიროვნებათა ცდაზე შეეკავშირებინათ, კერძოთ რუსეთში მყოფი ქართველი სამხედრო ელემენტები და გაეგზავნათ საქართველოში. გარემოცული წრისა და „მიმდინარე მომენტის“ ზეგავლენით („მიმდინარე მომენტი“—უაზრო, მაგრამ კავკასიაში ჩვეულებრივი წინადადება რუსული პოლიტიკური კილოსი!) ამ ორგანიზაციებს იტაცებდა აგრარული კითხვაც, პარტიების პროგრამული კამათიც, და ამიტომ ბევრი ვერაფერი გააკეთეს საქართველოს და კავკასიის სამხედრო ძალის გასაღიღებლად.

§ 6. მერყეობის დღეებში, რომელიც წინ უძღოდა ბრესტ-ლიტოვსკის ზავის ხელის მოწერას (იანვარი—მარტი 1918 წ.) პეტერბურგში შიშიანობა სუფევდა. ზოგჯერ დღითი-დღე ელოდებოდენ გერმანელი ჯარების მიერ სატახტო ქალაქის დაჭერას. გამოსთქვამდენ სხვა და სხვა გრძნობას, მაგრამ „მცხოვრები“ არ იყო, მგონი, წინააღმდეგი ნების სამზირზე დაენახა „პრიუსელთა ქულები“. მაშინ გადაჭარბებით სწამდათ გერმანული წეს-რიგის სასწაულ-მომქმედი ძალა; და ამ რწმენაში სხვეებს არ ჩამორჩებოდენ ისინი, ვისაც განსაკუთრებულათ სძულდა გერმანელები 1914—1915 წლებში.

მდგომარეობა ისეთი იქმნებოდა, რომ „ეროვნულ საზოგადოებებს“ უნდა მოეთქიათ, როგორ მოქცეულიყვნენ, თუ გერმანელები შემოვიდოდნენ. ამის გამო საქართველოს კომიტეტს სომხების კომიტეტთან ერთად თათბირიც კი

ჰქონდა. განხილული იყო სხვა და სხვა ფორმალური კითხვა, რომელსაც პრაკტიკული მნიშვნელობა არ მისცემია, რადგან გერმანელები პეტერბურგში არ შემოსულან.*)

დაახლოებით იმავე დროს—პეტროგრადში ბეჭდვითი სიტყვაც მაშინ ჯერ კიდევ საკმაოდ თავისუფალი იყო—პროფ. ბ. ე. ნოლდეს თხოვნით, მე დავსწერე ჟურნალ „საერთაშორისო პოლიტიკა“-ისათვის წერილი***) ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების სპეციალურათ იმ დადგენილების გამო, რომელნიც კავკასიას შეეხებოდა.

ამიერ-კავკასიის კომისარიატსა და საბჭოთა მთავრობის შორის სრული გათიშვა მოხდა დამფუძნებელი კრების გარეკვის შემდეგ (11 იანვარი 1918 წ.). უტყუარი ცნობები, თუ რა ხდებოდა 1918 წლის პირველ თვეებში ტფილისში, ჩვენ პეტერბურგში არ გვექონია, მაგრამ ჩემ წერილში მე შემეძლო საკმაოდ საფუძვლიანობით მეთქვა, თუ როგორ შეხვედებოდნენ საქართველოში და სომხეთში ბათომისა და ყარსის ოსმალოებისათვის დათმობას, რადგან მე ვიცნობდი ქართველებისა და სომხების აზრსა და კიდევ უფრო მათ გრძნობებს. მე გამოვთქვი რწმენა, რომ ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულება უეჭველათ გამოიწვევს ამიერ-კავკასიასა ოსმალეთსა და სხვა სახელმწიფოთა შორის ახალ მოლაპარაკებებს და ხელს შეუწყობს ამ ქვეყნის რუსეთიდან სრულ ჩამოშორებას. ფორმალურათ ასეც მოხად***). წერილის დასკვნის სტრიქონებში დამატებული იყო, რომ, თუ ასეთი გადაწყვეტილება საერთაშორისო მდგომარეობის შედეგია, შესაძლებელია, იგი მხოლოდ დროებითი იქნეს; მე ვსწვრიდი, შეიძლება რუსეთის მიერ საქართველოს შთანქმედიან დაწყებულმა რუსეთთან მტკიცე ფედერატიულ კავშირამდე მიმავალმა გზამ რუსეთისაგან ჩამოშორებაზედაც გადალაზხოს მეთქი.

ამ სტრიქონების დაწერის შემდეგ ხუთი წელიწადი ძლივს შესრულდა, და საქართველომ და მთელმა ამიერ კავკასიამ, რომელიც მართლაც ჩამოშორდა რუსეთს და დამოუკიდებლობით გამაგრდა, ისევ განიცადა საბჭოთა ჯარების თავდასხმა (1920—1921); 1923 წლის დასაწყისიდან ფორმალურათაც აღადგინეს კავშირი რუსეთთან. ამ კავშირს ჰქვია ფედერატიული. იქნება თუ არა იგი მტკიცე?

*) ერთ დროს ბოლშევიკები ისე იჭერდნენ თავს, თითქო მხად ყოფილიყვნენ, თუ საჭიროება მოითხოვდა, გერმანელებისთვის წინააღმდეგობა გაეწიათ, ამატომ ოკუპირების ერთმა ჯგუფმა ხელი მიჰყო მოხალისე „ივერიელთა“ პოლკის შედგენას. (ამ მიზნისათვის მაშინ შეიძლება საბჭოთა მთავრობიდან ავანსის მიღება). ამ დასაწყისს არავითარი შედეგი არ მოუტანია ჯერ კიდევ მოუწყობელი პოლკი უნდა დაშლილიყო; მისმა შემადგენლობამ კი (მგონი, რამოდენიმე ათეული კაცი იყო) ნება მიიღო დაბრუნებულიყო კავკასიაში ცალკე ეშალონით. ამ საქმეს საქართველოს კომიტეტი თავიდანვე სთვლიდა მოუფერებელ ნაბიჯათ და აშკარა უარყოფით ეკიდებოდა.

შემდეგ მომიხდება გიამბოთ, თუ როგორი იყო მისი მოულოდნელი და ტრაგიული დაბოლოება.

**) „ბათომი და ყარსი“. წერილების მთელ რიგში ჟურნალმა მოიყვანა სრული შინაარსი და დაფასება ბრესტ-ლიტოვსკის ტრაქტატის დედა აზრისა და შედეგებისა.

***) მე მხოლოდ არ მოველოდრ, რომ ამიერ-კავკასიის სეიმს ფიქრად მოუქიდოდა ოსმალეთთან საომარ განწყობილების აღდგენა.

1918 წლის დასაწყისის ჩემი მკითხაობა, სამწუხაროთ, ასრულდა 1922—1923 წელს.

ამ ხნის განმავლობაში მე წილათ მხედა შემუშავნა, რომ იგი... არ ასრულებულიყო; ყოველ შემთხვევაში, რომ არ ასრულებულიყო არც ასეთის ფორმით და არც ასეთის პირობებით.

ძნელი იყო პეტერბურგში დამშვიდებული ჯგომა იმ დროს, როცა საქართველო და მთელი კავკასია იძულებული ხდებოდა გამოერკვია და ეწარმოებინათ თავისი პოლიტიკა. საქართველო მკვდრეთით აღსდგა. გვსურდა იქ ყოფნა. თვალთ გვენახა, თუ რა ხდებოდა.

პეტროგრადში იმ თვეებში*) მე მაჩერებდა მხოლოდ გამომცემლობა „ოგნი“ მუშაობა. როცა გამომცემლობის ხელმძღვანელობა ნ. ბ. გლაზბერგს გადაეცა, მან ფართო მიზნები დაისახა.

სპეციალურად ჩემი საზრუნავი იყო წიგნების სერია — „ცნობის წრე“, რომელმაც გამოსცა 1917—1918 წლებში პეტროგრადის საუკეთესო სამეცნიერო ლიტერატურაო ძალების თხზულებათა მთელი რიგი, დავასახელებ აკადემიკოსებსა და პროფესორებს: ზელინსკი, როსტოვეცივი, ბარტოლდი, კარსავინი, პრესნიაკოვი, ფარმაკოვსკი და სხვ.

პოლიტიკური ატმოსფერა, ეტყობა, არ შეეფერებოდა ამ მოღვაწეობას. აშკარადებოდა დამფუძნებელ კრების სისუსტე, და მზადდებოდა სამოქალაქო ომის სასტიკი ამბები—ჩვენ კი „ოგნის“ საბჭოს მორიგ სხდომებზე ე. ა. ლიაცკის თავმჯდომარეობით ვთათბირობდით კ. ა. სომოვის „მარკიზას წიგნის“ ან ბენუას, „რუსეთის ხელოვნების ისტორიის“ ხელმეორეთ გამომცემაზე და სახელმძღვანელოთა ბეჭდვის მოწყობის შესახებ. როგორც ყოველთვის ასეთ შემთხვევაში ხდება, დროის, ან თანადროულობის შეუფერებლობა მხოლოდ მოჩვენებითი იყო...

ტფილისში მაინც უნდა გავმგზავრებულიყავი. ზაფხულისათვის საჭირო იყო უკანვე დაბრუნება, რომ გამეგრძელებინა ლიტერატურულ-გამომცემლობითი მუშაობა. წასვლით ტვალასში წავედი, დაბრუნება კი „წმ. პეტრეს ქალაქს შინა“ აღარ მომიხერხდა.

თავი III. სანიტარული მათარაბეელი № 113.
§ 7.
1918 წელს, გაზაფხულში, რკინის გზის მიმოსვლა რუსეთის სატახტო ქალაქებსა და კავკასიის შორის სრულიად არ იყო მოწესრიგებული. მხოლოდ საჭირო საბუთებით აღჭურვილს და საშვალო ბედის მქონე უბარგო მოგზაურს შეეძლო იმედი ჰქონოდა, რომ დანაშნულ ადგილს მიაღწევდა. სადღაც — დონის თუ ყუბანის ოლქში წარმოებდა ომი ბოლშევიკებსა და „კორნილოვცებთა“ შორის; უტყუარი ცნობების უქონლობისა და მდგომარეობის ცვალებადობის გამო ეს ყველაფერი ბურუსით იყო მოცული და შიშს არ იწვევდა.

*) 1917 წელს მე ვიყავი I-ლი (ადმინისტრაციული) დეპარტამენტის სენატორათ. პეტრე დიდის მიერ შექმნილი უმართებულესი სენატი, ოდესღაც საამაყო, გაუქმებულ იქმნა 1917 წლის 1 დეკემბერს.

მაგრამ მარტო წამოსვლა, მარტო ჩემს ბედზე დაყრდნობა არ მომიხერხდა.. საქართველოს ეროვნულ კომიტეტს უნდა ეზრუნა, ბევრი სხვა და სხვა მიზნით. ტფილისში, ბაქოში და სხვაგან მიმავალი, გაეგზავნა სამშობლოში; ნამდვილ „ქვეშევრდომთა“ გარდა საევაკუაციო ჯგუფში მიღებას თხოულობდა პრავალ-გვარი ხალხი, რომელთათვის დახმარება უნდა გაგვეწია.

ასე წარმოიშვა ტფილისში მოქალაქეთა გაგზავნის საკითხი, იმ მოქალაქე-თა, რომელნიც კომიტეტის მზრუნველობაზე იყვნენ და სურდათ ცალკე მატარებლით «სამშობლოში დაბრუნება». სმოლნის ხელისუფლებამ პრინციპიალურათ ნება დართო. მაგრამ გვითხრეს: მოძებნეთ შესაფერი „შემადგენლობა მატარებლისა“, და თუ იპოვით სადმე, თქვენს განკარგულებაში ვადმოგვცემთო; ასედაც მოიქცენ. კომიტეტმა გაიგო, რომ იაროსლავში ჩარჩენილია და უსარგებლოთ დგას ქალაქ ბაქოს მიერ მოწყობილი სანიტარული მატარებელი, და გაგზავნა იაროსლავში მოხერხებული „დამხმარე“, რომელმაც ერთ მშვენიერ დღეს მოიყვანა ეს მატარებელი და დააყენა პეტროგრადის რკინისგზის კვანძის ერთ-ერთ მივარდნილ ლიანდაგზე.

ამასთანავე მიღებულ იქნა ფორმალური ნებართვა „სანიტარული მატარებლის № 113“ გაგზავნისა (პეტროგრადი-ბაქო-ტფილისის გზით) კომიტეტის პასუხისმგებლობით, რომ იგი უკანვე იქნებოდა დაბრუნებული; შეადგინეს მგზავრების სია. მათი ავტობიოგრაფიის აღნიშვნით (ამას გვაძულებდა მატარებლის სახელი—„სანიტარული“).

28 მარტს, ჩვენსავე განსაცვიფრებლათ, ჩვენ ფინლიანდიის სადგურიდან შეუდექით გზას. უკანასკნელ წუთამდი გვეშინოდა, რომ რომელიმე უწყება, დაწესებულება ან გავლენიანი პირი მოისურვებდა წაერთმია ეს ძვირფასი, განგებით ბოძებული მატარებელი!

დონის როსტოვამდე გზაში ერთი კვირა გავატარეთ. უცნაურ შთაბეჭდილებას ახდენდა გაცარიელებული სადგურები; უკვე ეტყობოდა ჩამოქვეითება, რკინის გზებს მოკლებოდა სიცოცხლე, ისინი მოქმედებდნენ არა სავსებით, არამედ ნაწილობრივ; მაგრამ ჯერ კიდევ საგრძნობი იყო ძველი წეს-რიგის ინერცია. შეგვხვდა დაბრკოლებები; ბოლოს და ბოლოს თავს მაინც ვაღწევდით. სანოვაცეს ჩვენვე ვიმარაგებდით; სამხრეთში ზოგი რამ იშოვებოდა; რამდენიმე ტყვე ავსტრო-უნგრელი, რომელნიც მატარებლის მოსამსახურეებათ ითვლებოდნენ, ჩვენ გამოგვადგენ.

როსტოვში ორიოდე დღე ჩავრჩით. აქ წავგვართვეს რონოდების ნაწილი, იმ კანონიერის საბუთით, რომ მატარებელში მგზავრთა რიცხვი ძლიერ მცირე იყო. ვგრძნობდით, რომ წინ ომი სწარმოებს; თვით როსტოვში სუფევდა მოუსვენრობა; სადგურის მიდამოში უეცრათ დაფრთხებოდა ხალხი; აყენებდნენ და ხსნიდნენ სამხედრო ყარაულს, მოავგორებდნენ ტყვიის მფრქვეველებს, და ძნელი გასაგები იყო ვინ აწყნარებს, ვის აწყნარებს, ვინ არის სეირის მასურებელი და ვის ხელშია უფლება. საერთოდ, უსიამო მდგომარეობაში ჩავვარდით: მატარებლის მზიარულმა და უდარდელმა „მოსახლეობამ“ საკმაოთ მოიწყინა.

...კარგათ არც კი ვიცოდით, რომ ჩვენ ნელ-ნელა უახლოვდებოდით სამოქალაქო ომის ნამდვილ ასპარეზს. სადგურ კავკასკაიაზე გვითხრეს, რომ წინ ველარ გავიშვებდნენ; ადგილობრივ საბჭოთა ხელისუფლებასთან ამოთ გავმარ-

თეთ მოლაპარაკება. მავთულით ველაპარაკეთ ეკატერინოდარს, მათ ყურადღე-
ზას ვაქცევდით საბუთებზე, სმოლნზე—ვერაფერი გავახერხეთ. გამოირკვა, რომ ეკა-
ტარინოდარის*) რაიონში ომის წარმოების გამო საბჭოთა მთავრობისათვის შეტად
საჭირო იყო სანიტარული მატარებელი (რომელსაც თან ჰყავდა მთელი შტატი და
ჰქონდა მოწყობილობა); ამიტომ პეტროგრადიდან მიცემული განსაკუთრებული
დანიშნულება მატარებლისა დაარღვიეს და გადაწყვიტეს იგი ჩვენთვის ჩამოერ-
თმიათ. როგორ შეურაცყოფილათაც არ გვრძნობდით თავს, სიტყვის შებრუნ-
ება მაინც არ შეგვეძლო და, მართალი რომ სთქვას კაცმა, ამ განკარგულებას
სავსებით ამართლებდა მაშინდელი საშინელი დღეების მოთხოვნილება. რაკი
იყვნენ დაჭრილები, სამართლიანობა მოითხოვდა, რომ მატარებელი მათთვის
დაგვეთმო. ჩვენ კი სამაგიეროთ მოგვცეს რამდენიმე „ტებლუშკა“. რა თქმა უნ-
და, მთელი ჩვენი ბარგი გაჩხრიკეს. ერთის სიტყვით, მოგვაყენეს ყველა უსიამოვ
ნება, რომელნიც რევოლიუციის შემდეგ უეცრათ და სამარცხენოთ გახდნ რუ-
სეთის ცხოვრების ჩვეულებათ.

ბოლოს ჩვენ გავვიშვეს ერთი მატარებლის უკან, რომლის შემადგენლობა-
ში, როგორც გამოირკვა სადგურ კავკასკაიაზე, ოყო ერთ ვაგონში მოთავსებულ-
ლი დაშლილი „ივერიელთა“ პოლკის ეშალონი. ამ „ივერიელთა“ პოლკის შესა-
ხებ წინათ გვქონდა ორიოდ სიტყვა ნათქვამი.

მღელვარება ისე დიდი იყო რომ დრო არ გვქონდა უკვე გადატაკებულ,
გაძვალტყავებულ შიდა რუსეთიდან ნოყიერ, პურით სავსე და ყოვლით მდიდარ
ყუბანის ველზე გადასვლა შესაფერად დაგვეფასებია.

§ 8. შეურაცყოფა არ მოუყენებიათ, მაგრამ გაჭირვებით გავიარეთ სადგური
ტიხორეცკაია. თვით სადგურ არმავირის წინ (ეს იყო 7-8 აპრილს 1918 წ.) დი-
დი ხნით გავაჩერეს; სადგურის ბაქანთან შეიძლებოდა მეორე მატარებლის და
მის ირგვლივ აუარებელი ხალხის დანახვა. მაგრამ იქ რა ხდებოდა, ამის გარჩე-
ვა შეუძლებელი იყო.

ბოლოს, როდესაც გზა განთავისუფლდა და ჩვენი მატარებელი სადგურს
შიადგა, მეტათ აღელვებული ხალხი უკვე დაშლას იწყებდა. აქ ბევრი იყო, რო
გორც წინათ ეძახდნ „საზოგადოების ნაძირალები“, ჩამოხეულ-ჩამოკინკული,
უსიამო შეხედულების ხალხი, რომელიც ყოველთვის ავსებდა ყუბანის ოლქის
რკინის გზის ცენტრებს; მთელი ბრბოები გზა-გადამცდარ ჯარის კაცთა, სახის
მტრულის გამომეტყველებით; ბევრად უფრო ცოტა იყო ყაზახ-რუსები, მკვი-
დრი ყუბანელები, რომელნიც გონება დაბნეული გამოიყურებოდნ.

რალაც ცუდი ახლოვდებოდა.

ჩვენს მატარებელს მაშინვე ალყა შემოარტყეს და გვიბრძანეს ვაგონებიდან
არ გამოვსულიყავით.

ბაქანზე ლაპარაკის ნაწყვეტები გვესმოდა „ტებლუშკის“ კარში; ჩვენ გა-
ვიკეთ, რომ წინა მატარებელში აღმოაჩინეს იარაღი და „ოქროს ეპოლეტები-
ნი“ „კორნილოვები“ „ბეჭდებით“.

*) 28 მარტს ეკატერინოდარი მოხალისეებმა დაიჭირეს; 29 ისევ დაიბრუნეს უკან ბოლშე-
ვიკებმა. ღამით 30—31 მარტს ეკატერინოდართან მოჰკლეს გენერალი კორნილოვი, მაგრამ მა-
შინ ჩვენ ეს ფაქტები დაბეჯითებით არ ვიცოდით.

მე გამაცვიფრა ერთმა მოხუცმა გლეხის ქალმა: იგი განსაკუთრებით ჩასცივებოდა ამ „ბეჭდებსა“ და „ოქროს ეპოლეტებს“, რისთვისაც მათ «უსათუოდ დახვრეტენ». ეს დასკვნა მისთვის ყოვლად გარდაუვალი იყო; მაშ როგორ იქნება ისინი ხომ „კადეტები“, „კორნილოვცები არიან“—განმარტებას იძლეოდა ვიღაც ახლოს მდგომი. როგორ არ სთქვას კაცმა: sancta simplicitas! მაგრამ ასეთის სიწმინდისაგან ღმერთმა დაიფაროს ყოველი ჩვენგანი.

ჩვენ მოხვდით სამოქალაქო ომის ან და მის მიერ წარმოებულ უწყესობის ერთ ერთ ადგილობრივ კვანძში: ჩრდილოეთიდან მოსული ყოველი თავისუფალი მოქალაქე (არა ჯარის კაცი) მათში იჭვს, იწვევდა, რომ იგი კორნილოვის მომხრე იყო.

ჩვენი მატარებლის გასახჩრეკათ მოვიდენ ახალგაზრდა კაცები; ზოგს სურდა ეჩვენებინა, რომ იგი თავზე ხელაღებულია; ზოგის სადა სახეს კი დამნაშავის გამომეტყველება ჰქონდა; მათთან იყენენ სამხედრო გუნდები, რომელთაც ჯერ კიდევ შერჩენოდათ ყოფილი დისციპლინის ნიშნები: ჩვენ შორის იყვნენ ძლიერ შეძლებულნიც, რომელთაც თან ჰქონდათ ბევრი ძვირფასი და თან უსარგებლო ნივთი; ისინი თრთოდენ—ეშინოდათ, რომ ყველაფერს, უკანასკნელ ცხვირსახოცსაც“ კი წაართმევდენ (ასეთი ხმები დადიოდა). ნამდვილად კი თითქმის არავისთვის არათერბი წიურთმევიათ. რა თქმა უნდა რევოლუციებს უნდა გამოვთხოვებოდით. მაგრამ ჩვენს „ტებლუშკებს“ ყარაულები უდგა და ჩვენ არა ვიცოდით რა.

უეჭველი იყო რომ აქ, არმავირში, მოგველოდა ტერორი—შესაძლებელია შემთხვევითი, წეს—გარეშე, მაგრამ მით უფრო საშიშარი. როგორ დაგვეწვია თავი? ა. მ. ხომტარაისთან* თათბირის დროს, ჩვენ მალე ვპოვეთ გზა. მას ბეჯითად ახსოვდა, რომ მის ნაცნობს, ჩვენს თანამემუღეს ჟ-ს არმავირში ეჭირარაღაც ადგილი. მას შეეძლო დახმარება გაეწია. მაგრამ როგორ მოგვენახა? სრულიად უბრალოთ. „აქ არის ბუფეტი, ვმსჯელობდი მე, და ამ ბუფეტის პატრონი და მოსამსახურეები უეჭველათ ქართველები იქნებიან. გავგზავნოთ „ნარხანზე“, მოგვითანს ლაქია, უსათუოდ მოხერხებული და „შეგნებული“—იგი ერთ წუთში მონახავს, თქვენს მხსნელს“. ახლო მიმავალი რკინისგზელი მცირე გასამჯელოთი დავითანხრეთ გამოგზავნა ჩვენთვის „მინერალური წყალი“—და ორიოდე წამის შემდეგ წყალს ჭიქებში ქაფი ასდიოდა. სანამ ის შუშუნებდა, ხომტარიამ მოასწრო ყველაფერი, რაც საჭირო იყო, ეთქვა; ახალგაზრდა კაცი კი ყველაფერს მიხვდა და საჭირო პასუხიც მისცა.

გვერდში მდგომმა ყარაულმა შავი-მიწის გულუბრყვილო გლეხი დაიღრიოლა: „აქ აღკრძალულია თქვენებურათ ლაპარაკი“—მას, უეჭველია, არ ესმოდა, რომ გამოთქვამდა მთელ სახელმწიფოებრივ პროგრამას! მაგრამ ბუფეტის მოსამსახურემ შეუღრინა: „განა არ გესმის, რომ ეხლა თავისუფლებათ, და რომ ყველას შეუძლის თავის ენაზე ილაპარაკოს?!“ (ესეც პროგრამა!)—და აღშფოთებული უკანვე გაიქცა.

*) ცნობილი მესაკუთრე ჩრდილო სპარსეთის კონცესიებისა; საქმის კაცი, დიდმა ინიციატივით და „ამერიკელის უნარით“.

ერთი საათის შემდეგ, ბაქანის ბოლოში გამოჩნდა და ჩვენ ჩავვიარა, ვითომც სრულიად ჩვენთვის უცხო კაცი ყოფილიყოს, რკინის-გზის ამ კუთხის მილიციის უფროსმა—ეს იყო უ.

ლამე ვაგონებში გავატარეთ. დარაჯი დაგვიყენეს. დილით ცხელი წყალი მოგვცეს, შემდეგ ვამოგვიცხადეს რომ საპატიმროში წაგვიყვანებენ. არეულობა, ჩოჩქოლი, ქალების გოდება. მაშინ აგვიხსენს: მთლად საპატიმროში კი არა, არამედ განსაკუთრებულ კომისიაში, და იქედან... დავეწყვეთ რიგებათ, შემოგვერტყენ სადარაჯო ჯარის კაცები, და გავსწიეთ კომისიისაკენ; მთელი არმავირი გადავიარეთ; ქუჩებზე, ვინც კი შეგვხვდებოდა, გვიყურებდა, როგორც ბედის განაწირებს. უიქნებოდით, მე ვფიქრობ, ასე 50-60 სული; დაკითხვა გაგრძელდა. კომისიის წევრები უბრალო, ცრუ-სამხედრო გამომეტყველების ახალგაზრდა კაცები, ჩვენს განმარტებებს შედარებით მოწყალეთ ისმენდნენ. უ-ს უკვე მიეღო ზომები და „საქმის წარმოებაში“ მონაწილეობას იღებდა წარმომადგენლათ... ქართველთა ადგილობრივ კომიტეტისა. სავსებით ლიბერალური ქცევა! დაკითხვა ვათავდა, და ვამოგვიცხადეს, რომ თავისუფალნი ვართ. ამას რაღა სჯობდა? ჩვენ მართლა შევირდებათ ვიგრძენით თავი. ჩვენი თანამგზავრების უმრავლესობა მაინც იმავე დღეს არმავირიდან ტუაპსეში გაემგზავრა: მათ გზა კეთილი აიჩრჩიეს. უმცირესობა კი (10-12 კაცი) არმავირში დარჩა; ღამით ჩვენ მოგვასვენეს არმავირელმა ქართველებმა. მე და ს. კელიამ ვისარგებლეთ ჩვენი თანამემამულის სტუმართმოყვარეობით, რომელიც არმავირში მსახურებდა სააქციზო უწყებაში, და მიმართულებით კი იყო ეროვნულ-დემოკრატი: მას ძლიერ უხაროდა, რომ წილად ერგო პატივი ღამე გაეთევინებინა პარტიის ცნობილ მეთაურისთვის—ს. კელიასთვის, ჩემთვისაც ეს მოხერხებული იყო.

სიხარული ნადრევი გამოდგა: დილით ქართველთა კომიტეტში შეგვატყობინეს, რომ არმავირში ჩვენი ჩამოსვლის დღეს დაპატიმრებულ ოფიცრებს და სხვებს (40-ცამდე სულს) აბრალებენ, რომ ისინი ეკუთნიან მოხალისეთა ორგანიზაციას, და რომ მათ გაასამართლებენ ჯარის-კაცთა მიტინგზე: არმავირი სავსებით კავკასიის ფრონტიდან წამოსულ ჯარის-კაცთა ხელშია. არც ყაზახთა ხელისუფლებას და არც საბჭოთა ორგანიზაციებს არ შეუძლიათ მათი დამორჩილება.

როგორც ამბობდნენ, ამ სამხედრო პირთ დაჭერის დროს აღმოჩენიათ იარაღი, უმთავრესად თოფები; ისინი ვაგონების ქვეშ ყოფილან მიკროული და საფიქრებელია, რომ ეკუთვნოდნენ „ივერიელთა პოლკის“ რამდენიმე მთიელს, რომელნიც ბრუნდებოდნენ თერგის ოლქში. ბექლები და სხვა საკანცელარიო მასალები აგრეთვე ეკუთვნოდნენ ამ პოლკს. რაც შეეხება ოფიცრებს, ზოგი მათგანი ბრუნდებოდა ტფილისში სამსახურის გამო, ვინც გაგზავნილი იყო პეტროგრადში კავკასიის ფრონტისთვის ჯავშნიანი ავტომობილების საშოგრად; სხვები მიდიოდნენ შინ, ამიერ-კავკასიის სხვადასხვა ქალაქში.

დაპატიმრებულთა შორის ბევრი სრულიად შემთხვევით მოხვდა სამხედრო ვაგონში: მაგ. ორი სტუდენტი, მგონი, სადგურ კავკასკაიაზე ჩვენი მატარებლიდან ოფიცრებთან ბანქოს სათამაშოთ გადავიდა. ყველა მათ, უკლებლივ 39 კაცს, ჯარის კაცთა მიტინგმა მიუსაჯა იმავე დღეს სიკვდილი; ქართული კომიტეტის და სხვა ორგანიზაციების ყოველმა ცდამ (განსჯილთა შორის იყო 13 ქართვე-

ლი) ამაოთ ჩაიარა. სასჯელი იქვე მოიყვანეს სისრულეში ტყვიის-მფრქვეველით და ისეთის უღმობელობით, რომელიც მაშინ კიდეც ანცვიფრებდა ადამიანს, ეხლა კი აღარავის გააკვირვებს.

მთელი არმავირი თითქო გაქვავდა. თავალებულ ჯაჭვ-აყრილი მხეცი ყველასათვის საშიშარი იყო, მით უმეტეს რომ არმავირი სავაჭრო, მდიდარი ადგალია.

დადუმებული, წელგაწყვეტილი ვისხედით ჩვენ ქართულ კომიტეტის ბინაზე; უეცრად მოირბინა კომიტეტის ერთმა წევრმა და გადმოგვცა, რომ ჩვენ გვეძებენ, რომ ჯარისკაცები ღრიალებენ გუშინდელ შეღავათზე—ნამდვილ „კორნილოვების“ განთავისუფლებაზე და რომ თვით ისინი აპირებენ ჩვენ გაგვისწორდენ; თანაც კომიტეტს ელის საშიშროება, რადგან იგიც საექვოთ მიიჩნიათ—ერთი სიტყვით, საჭიროა არმავირს თავი მალე დავაღწიოთ.

ჟ-ს მოხერხებით და მისი განწყობილებების წყალობით მაშინვე შევასრულეთ შემდეგი „გეგმა“: „ტებლუშკა“-ს ჩვენი ბარგით დარაჯათ დაუდგებიან სად გურის გზებზე ჟ-ს მილიციონერები; ჩვენ, ყურადღება რომ არ მივიქციოთ, ორ-ორი, ან თითო წავალთ სადგურზე, როგორც კი შეღამდება; ნაშუაღამევს ტიხორეკიდან მოვა მატარებელი და ღამითვე წავა სადგურზე „მინერალური წყლები“ (უკანასკნელი მატარებელი, რადგან მეორე დღეს სათბობი მასალის უქონლობის გამო მიმოსვლა უნდა შემწყდარიყო); აი ამ მატარებელს, უკანასკნელ წუთში მიაბმენ ჩვენ „ტებლუშკა“-ს, მჭიდროთ დახურულს, როგორც საბარგო ვაგონს—და ამ გვართ გადავრჩებით არმავირს.

როგორც კი შებინდა, ჩვენ სხვა და სხვა გზით გავსწიეთ სადგურისაკენ; შევძვერით ვაგონში, დავეკეით ბარგზე და დავიწყეთ ცდა. „ყოველი უეცარი შემთხვევისათვის“ ჩვენთან დაჯდა ჟ-ს სანდო მილიციონერი თოფით. მეორეს გარედან „ეჭირა თვალ-ყური“. სადღაც გადაგვიყვანეს; მერე ყველაფერი მიდუმდა. ვისხედით უსინათლოთ; ვლაპარაკობდით ხმა დაბლა, ნაწყვეტ-ნაწყვეტათ. მილიციონერი უგულოთ გვიამბობდა 39 კაცის დასჯის ამბავს, რომელიც დილით თვითონ ნახა. „ჯარის-კაცებს ვერაფერს მოუხერხებ, თქვენც, ეტყობა, გეძებენ. უეჭველია აქ მოვლენ მატარებლის შესახვედრათ, მაგრამ, არ მგონია, რომ მოგნახონ.

„კაპიტანმა არ ისურვა მიწის თხრა, და მას იდაყვი კონდახით გადუმტერიეს“... ისევ უბრუნდებოდა თავის შეწყვეტილ ამბავს ჩვენი დარაჯი.

ჩამოვარდება შემზარავი, უხმო სიჩუმე. შემდეგ გვიამბობენ „წასულ კვირაში მოწყალების დაზე აღმოაჩინეს ტყვიის მფრქვეველი. არტილერიისტი გვერდში უდგა; მოუქნია ხმალი და მთელი მხარი ჩაუჩხება; ქალი კი, თითქოს არაფერი იყო, განაგრძობდა გზას; მაშინ მეორემ მეორე ხელზე შემოარტყა“ და სხვა.—ჩვენი დარაჯი ისე გულგრილათ გადმოგვცემდა ამ ამბებს, თითქოს სრულიად „ჩვეულებრივი რამ“ ყოფილიყოს.—მაგრამ ეს ხომ მართლაც „ჩვეულებრივი ამბავი“ იყო. გაისმა ვილაცას ქვითინი, რომელიც სასწრაფოთ იქნა ჩაჩუმებული: „საბარგო ვაგონი“ ხომ კრინტს არ უნდა სძრავდეს.

ხანგრძლივი მდუმარება. შემდეგ—უეცარი სტვენა, კიდეც სტვენა—მახლობელი მატარებლის თქართქარი და მას მერმე სადგურის ჩვეულებრივი გუგუნი,

რომელიც მალე წყდება. ხელახლავ რაღაც ალიაქოთი, მაღალი ხმები სადგურზე. „თქვენ უნდა გექებდენ“ ჩავგიფუჩუნა დარაჯმა.

ისმონდა მატარებლების საცდელი მიმოსვლის ხმაურობა. ერთი შეგვანძრის, საღაც წავგიყვანეს, მეორე გზაზე გადაგვიყვანეს, რაღაცას მიგვაბეს. მალე ვიცანით უ-ს ხმა, რომელიც გვერდით ელაპარაკებოდა ერთ-ერთ მილიციონერს. შემდეგ ჩვენმა დარაჯმა გაალო „ტეპლუშკის“ კარი და უხმოთ დაიძალა ბნელ ლამეში; ახალი სტვენა, და მატარებელი დაიძრა არმავერიდან, საღაც 39 ნაწამები ადამიანი იყო ჩავდებული მათგანვე გათხრილ ორმოში.

§ 9. როცა საღგურ „მინერალურ წყლებზე“ მივედით, გავიგეთ, რომ მიმოსვლის შეწყვეტა ყოველ წუთში მოსალოდნელია და რომ საეჭვოა, ვლადიკავკავამდე მოვასწროთ მიღწევა. იძულებული შევიქენით დავრჩენილიყავით და აგარაკების საზღვრებში ავეერჩია საცხოვრებელი ადგილი. დავდექით პიატიგორსკში— „ტეპლუშკა“ უეცრათ შევცვალეთ პირველხარისხოვან სასტუმრო „ბრისტოლის“ ნე. ბივრობაზე. ამ დროს, ე. ი., 1918 წლის აპრილის შუა რიცხვებში პიატიგორსკში და ამ რაიონის სხვა დაბა სოფელში შედარებით მყუდროთ ცხოვრობდენ. საზოგადოებრივი ძალების წონასწორობა როგორღაც ჯერ კიდევ რჩებოდა და საბჭოთა მთავრობის ცნობას ეგუებოდა. მოსული მცხოვრებთა რიცხვი შედარებით მცირე იყო, და ყველაფერი უხვათ იშოვებოდა.

პიატიგორსკში ჩვენამდი მოაღწია ხმამ, რომ ტრაპიზონის კონფერენცია შეწყდა, დაეცა ყარსი და ბათომი, და ამიერ-კავკასია ფორმალურათ დამოუკიდებლათ იქმნა გამოცხადებული. კიდევ უფრო მიგვიზიდა ტფილისმა, მაგრამ იძულებული ვიყავით უსაქმოთ გვეარა, გვეუსთქა მაკურნებელი ჰაერი და გვეცადა დაბრუნებისათვის ხელ-საყრელ შემთხვევისათვის.

მე კინალამ დროგით არ გავსწიე კავკავში; გზა-ტკეცილით გაზაფხულზე მოგზაურობა საამოც კი არის; მაგრამ ქართული კომიტეტის (ასეთი რევოლიუციის მიერ შექმნილი კომიტეტები-საკონსულოები ყოველ აგარაკზე არსებობდა) წევრებმა ჩემს აზრზე უარი მათქმევინეს; „უსათუოდ, მოკლავენ და გავცარცვავენ“ აი, ვფიქრობდი მე, *pax russica*, რომლის მნიშვნელობაზე კავკასიაში ოდესღაც ვწერდი ჟურნალ „რუსკაია მისლ“-ში!

როგორც იქმნა, პიატიგორსკის კეთილ ცხოვრებაში და სანოვავის სიუხვე-ში (შემდეგ აქაც ყველაფერი ძირიან-ფესვიანათ მოსპო ორფეხა კალიამ!) დამთავრდა ჩვენი მგზავრობის მოულოდნელი შეწყვეტა: ზოგ ჩვენგანს მიემატა სიმძიმე; მართალია, შემთხვევით და დროებით მოგზავდით ცხოვრების ყოფილ ჩვეულებრივ პირობებში, მაგრამ ისინი ამ სწრაფ-წარმავალს უყურებდენ, როგორც მუდმივს; წინანდელმა ოპტიმიზმმა და წინამდელმა რწმენამ იჩინა თავი, როცა მიიღეს დილის ვანა და მიირთვეს კარგათ დამზადებული საუზმე. მაგრამ გულუბრყვილო ოპტიმიზმის სიცოცხლის ასეთი უნარი ხომ არ არის ერთ-ერთი მამოძრავებელი ძალა, ეგრედ წოდებულ „ბურჟუაზიულ წყობილებისა“ ე. ი. ყოველგვარ, ადამიანის საქმიანობაზე დამყარებულ წყობილებისა?

თავი IV. კავკასიაში.

§ 10.

როგორც კი აღდგენილ იქმნა მოძრაობა, ჩვენ წინა-
ნდებურად, საბარგო ვაგონით განვაგრძეთ გზა; ხელახლა
გაგვჩხრიკეს, ისევ ვაძლევდით განმარტებებს „ფრენჩიან“
სხვადასხვა ახალგაზრდა კაცებს, რომელთა ჯიში ომის დროს ზედ-მეტათ გამ-
რავლდა, რომელსაც სასურველ საზრდოს აწვდიდა სამხედრო და ნახევრათ სამ-
ხედრო ორგანიზაციები (ერობისა და ქალაქების კავშირები, წითელი ჯვარი და
სხვა) და რომელიც ბუნებრივად და აუცილებლივ გამოიყენა რევოლიუციამ;
გვხვდებოდნენ რუსეთში დაბრუნებულნი. ეშალონები, და ვრწმუნდებოდით, რომ
1914—1918 წლების ომი ხალხისთვის უცხო და გაუგებარი, ამასთანავე რუ-
სეთის მხრით უდიდესი, სისხლიანი შეცდომა იყო.

აქ მთლად ვხედავდით, რომ იმპერიის ხელოვნური წონასწორობა ირღ-
ვევა, და ყოველი მისი შემადგენელი ცოცხალი ძალა, ანდა შემთხვევითი ნაძი-
რალი ყალიბდება საკუთარი თავისებურობითა და სიცოცხლის უნარიანობის
მიხედვით: აი ყაზახობა; აი შთიელები; აი ქალაქის პროლეტარიატი; აი იმპე-
რიის ყოფილი ლაშქარი, რომელიც შეიარაღებულ მაწანწალათა ჯგუფებათ
ხდება და სხ.

აღამიანს ეგონებოდა, რომ ბუნების ძალნიც განზე ვერ გაუდგებიან ამ
საერთო გადაჯგუფებებს, როცა მილიონების ძალამ და ხალხთა მასების აღრე-
ვამ ყველგან შეარყობს სახელმწიფოთა ძველი საზღვრები, და თითქოს დაწყებუ-
ლია ახალი „გენერალური გამიჯვნა“; თითქოს ეს მთავრებილიც უბრუნდებოდა
თავის პირველ-ყოფილ გეოგრაფიულ მნიშვნელობას—ყოფილიყო ქვის საზარ
მიჯნათ, რომელიც დაგდებულია რუსეთის თვალ-უწვდენელ ველის ბოლოში,
რათა ამ ნაკვეთზე მიეცეს ბოლო და სახე უსახოსა და უსაზღვროს.

კავკავშირ ცოტა ხნით დაერჩით. ქართველების ახალშენს ჰგონებოდა, რომ
ჩვენ მოვხვდით არმავირში დაღუპულთა შორის და ეშაადებოდა ჩვენზე პანაშ-
ვიდი გადაეხადა, რომელსაც ჩვენ ადვილი შესაძლებელია, მოუსწრებდით, მაგ-
რამ, როცა ცოცხალი დაგვინახეს, პანიშვილის მაგიერ გაგვიმართეს საზეიმო
სადილი. პირადად მე თანამგზავრებს ჩამოგშორდი, ვიშოვე ტფილისში დაბრუ-
ნებულ ავტომობილში ადვილი და გავსწიე იქეთ.

კავკავშირ ჩვენ შევხვდით ამიერ-კავკასიის მთავრობის აგენტებს, რომელნიც
ჩამოსულიყვნენ ხორბალის საყიდლათ. იმათგან გავიგეთ უფრო დაწვრილებით,
თუ როგორ იქმნა გამოცხადებული ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკის დამოუკიდებ-
ლობა, როგორ შესდგა მთავრობა ა. ი. ჩხენკელის თავმჯდომარეობით და რო-
გორ აპირებენ უახლოეს დღეებში, ბათოში განაახლონ ოსმალოებთან მოლაპა-
რაკება, რომელმაც ტრაპიზონში უნაყოფოთ ჩაიარა.

მდგომარეობამ აიძულა ამიერ-კავკასია საერთაშორისო პოლიტიკაში
გამოსულიყო ცალკე, ურუსეთოდ. მე ძლიერ მაინტერესებდა ამ გამოსვლის
პირობები და მიზნები: სიამოვნებით მივიღებდი მონაწილეობას ამ შრომაში.
კავკავიდან ჩემთან ერთად წამოსული ქართველი ს.-დ. (მენშევიკების) მეთაურებ-
თან ახლო მყოფი ა—ძე მარწმუნებდა, რომ ამიერ-კავკასიის მთავრობა, უეჭვე-
ლია, მოინდომებს ისარგებლოს ჩემი სამსახურით, და ჩემზეა დამოკიდებული,
დავეთანხმები თუ არა.

კავკასის განაპირაზე, მოლოკანთა უბანში, ჩვენ საყარაულოს წავაწყდით— თავიდან-ფეხებამდის შეიარაღებულმა, გრძელ-წვერიანებმა, რომელთაც ტომრების გასასინჯათ ხელში რკინის შანთებიც კი ეჭირათ, გაგვიჩხრიკეს, (მხეცობა არ გამოუჩინიათ; საერთოდ კი მოლოკანთა საყარაულო ითვლებოდა ყველაზე უფრო სასტიკ საყარაულოთ) და ჩვენ გავსწიეთ საქართველოს სამხედრო გზის იმ ნაწილით, რომელსაც ზედამხედველობდენ მთიელი ინგუშები. საერთოდ აქედან ტფილისამდე ისე ვიმოგზაურეთ, რომ დაბრკოლება და შეჩერება არ შეგვხვედრია.

როგორც ყოველთვის, მთების სიდიადესთან შედარებით სასაცილოთ და წვრილმანათ გვეჩვენებოდა ადამიანების შფოთი, მათი ერთმანეთის მოსპობისა და გაწვალების მისწრაფება; უფრო მშვენიერი და წმინდა, ვიდრე ოდესმე, იყო ზევით თოვლი და უფრო მიუღვამელი სალი კლდე მის ქვევით; მეზობელ ხეობის მცხოვრებნი, იშვიათათ რომ შეგვხვდებოდნენ გზაზე, ისე დაშორებული იყვნენ იმას, რაც ჩვენ რუსეთში დავტოვეთ და სამაგიეროთ, ასე ახლო იდგენ ადამიანისა და ბუნების სამარიდისა ურთიერთობასთან.

ცარიელი იყო საქართველოს სამხედრო გზა. უღელტეხილი თოვლისაგან მხოლოდ მაშინ იწმინდებოდა. მდგომარეობაც არ უწყობდა ხელს მოენახულებინათ ეს ადგილები კოსტრომისა და მოჟაისკის იმ ათას „ვოლოდიებსა“ და „შუროჩებს“, რომელნიც წარსულ წლებში ქვაზე, კლდეზე და კედელზე სახელის აღბეჭდას მოვალეობად სთვლიდნენ, და ჩვენ კი ამით გვიჩვენებდნენ ჭია ადამიანის სურვილს ამ საბრალო წინწყლებით მოგვაგონოს თავი იქ, სადაც ოცნება პრომეთეოსის დიდის ტანჯვის ღირსეულ ჩარჩოს ეძებს.

„თამარ დედოფლის კოშკთან“ მაგონდება აკადემიკოსის ნ. ი. მარრის გაკვირვება, თუ რისთვის გარდაქმნა ლერმონტოვმა საქართველოს ისტორიის დიადი, ხატათ მიჩნეული თამარი, დარიალის კლდიდან შემთხვევითი საყვარლების გადამგდებ დიაცათ. მე კი მგონია, რომ ეს უფრო გაართობს „ვოლოდიებსა“ და „შუროჩებს“.

ჩვენი ავტომობილი სუსტი გამოდგა. ღამის გათევა ფასანაურში მოგვიბდა, სადაც ყველა „ვაკანსია“ უკვე დაეჭირათ ოსმალთა შემოსვლის შიშით ტფილისიდან გამოქცეულ სომხების ოჯახებს. მძიმე ურო აღმართული იყო ამიერკავკასიაზე და ვაი სუსტებსა და მოუწყობელთ!

დილით გავსწიეთ ანანურში, მცხეთაში. ყველას ახსოვს მთაგრეხილის აქეთა მხარის სანახაობა— ახალგაზრდა, ხუჭუჭა ტყით დაფარულ მთებისა და მთის გვერდების ნაზი მოხაზულობა, ათასი ფერით აჭრელებული რბილი მინდვრები, ჩანჩქერთა მუსიკა. ამ სურნელებში ანანურის ციხის კოშკები და ეკლესია ღალადებენ ძველ საქართველოზე. რაინდთა დროზე, წრფელი სარწმუნოებისა და წრფელი ზნე-ჩვეულების დროზე.

დუშეთთან საკვირველი შეხვედრა: თეთრი ზედსაფენიანი ფურგუნების გაუთავებელი ქარავანი, რომელშიაც გაბმულია ოთხი ცხენი და რომელზედაც აწყვია ყოველგვარი ბარგი-ბარხანა და დოვლათი, სხედან ბაგეები, ქალები, მოხუცებულები. მამაკაცები გვერდით მიჰყვებიან და მიჰყვით ძროხები, ცხენები. ასობით ნიდის ასეთი ფურგუნი ჩრდილოეთისაკენ. ეს არიან ყარსის ოლქიდან

ყუბანში გადასახლებული მოლოკანები; ისინი ალალ-ბედზე არ წასულან: მათ წარმომადგენლებს უკვე დაუთვალეირებიათ იქაური ადგილები. ძლიერი ხალხია—ახალ ადგილზე მხოლოდ მოიგებენ. 1914 წლიდან, საომარ ასპარეზის სიახლოვის გამო, მათთვის ყარსის ოლქში ცხოვრება საძნელო იყო. რუსის ჯარის მოხსნის შემდეგ მათ თვით არჩიეს გადასახლება, სრულიად მიტოვება იმ ადგილების, სადაც მოწყობილიყვნენ: სარაყამიშის შემოტევის სახსოვარ დროიდან, როცა ისინი იძულებული იყვნენ 1914 წლის დეკემბერში პურმარილით შეხვედროდნენ სადგურ ახალ-სელიმთან ოსმალოებს, მათ დაეკარგათ რწმენა, რომ რუსეთი გაიმარჯვებდა.

რევოლიუციის შემდეგ დაწყებული რუსების ახალ-შენების ამიერ-კავკასიიდან უკანვე რუსეთში მნიშვნელოვანი, ყურადსაღები და სტიქიური დაბრუნება ხომ არ წინასწარმეტყველობს, რომ სამარადისოდ დამთავრდა ის კოლონიზაციური პოლიტიკა რუსეთის მთავრობისა, რომელსაც მე-XX საუკუნეში ენერგიულათ აწარმოებდენ, და რომლის უმაღლესი გამოხატულება იყო „ეფრატის ყაზახობის“ (სომხების საკითხის გადაწყვეტის რუსული ვარიანტია) შექმნის პროექტი? ყოველ შემთხვევაში ასეთი პოლიტიკა ამიერ-კავკასიის ხალხთა თავისუფალ განვითარებასთან ერთად, შეუსაბამო იქნებოდა.

§ 12. მაგრამ... ჩვენ უკვე მივედით ტფილისში. დღე მზიანი და თბილი იყო; სიცოცხლით სავსე ქუჩები, ხალხის მზიარული და სავსებით მშვიდი გამომეტყველება სრულიად არ ჰგავდა იმას, რასაც ჩვენ მივეჩვიეთ უკანასკნელ წელში რუსეთში: ჩვენ ვიგრძენით, რომ აქ არა თუ მარტო ჰაერია სხვანაირი, არამედ რომ წრეც სხვაგვარია: ემჩნევა, რომ რევოლიუცია თავის საქმეს აქაც აკეთებს, მაგრამ გზა და ფორმები სხვაა.

მთლიანი რუსეთის რევოლიუციის გამთიშველი ძალა აქ შეხვდა ხალხების ეროვნულ და სახელმწიფოებრივ თვითგანმტკიცებისადმი მისწრაფებას, რომელიც ამავე რევოლიუციამ გაანთავისუფლა და წააქეზა. ეს იყო ერთი მიზეზთაგანი, რომ 1917—1918 წ. კავკასიაში რევოლიუცია შედარებით უფრო თავშეკავებით და ზომიერათ მიმდინარეობდა.

ასეთი შთაბეჭდილება მივიღე ტფილისში 1917 წელს შემოდგომაზე და ეხლა 1918 წლის გაზაფხულზე. მე საშვალეა არ მქონდა შთაბეჭდილება იგი გამეღრმავება: ტფილისში (9 აპრილიდან უკვე დამოუკიდებელ ამიერ-კავკასიის სატახტო ქალაქში) მე გავატარე მხოლოდ რამდენიმე დღე.

დამოუკიდებელი ამიერ-კავკასია! არ შეიძლება ითქვას, რომ ფორმალური გამოსვლა რუსეთის იმპერიის შემადგენლობიდან მომხდარიყოს ეროვნული თავდავიწყებული გატაცებით. არა, იგი გამოწვეული იყო პრაქტიკული საჭიროებით, ხელი უნდა მოეწერათ ზავისათვის—თავის „ბრესტ-ლიტოვსკის ზავისათვის“; ამავე დროს ამიერ-კავკასიამ 25 ოქტომბრის ბოლშევიკური გადატრიალება არ გაიზიარა.

მრავალ მხრივ მნიშვნელოვანი იყო, რომ ამიერ-კავკასიის ხალხებმა უარყვეს ოქტომბრის გადატრიალება—მათ აშკარათ გამოორიცხეს თავი მთლიან რუსეთის სახელმწიფოებრივ და საზოგადოებრივ ჩარჩოებიდან.

1917 წ. 15 ნოემბერს (ახალი სტილით) ე. პ. გეგეჭკორის თავმჯდომარეობით დაარსებული ამიერ-კავკასიის კომისარიატი წარმოადგენდა რევოლუციურ და ეროვნულ ორგანიზაციათა კოალიციას; იგი იყო ფაქტიურად ამიერ-კავკასიის პირველი დამოუკიდებელი მთავრობა. ამ მთავრობას მიზნათ ჰქონდა დამფუძნებელი კრების (სრულიად რუსეთის) არჩევნების მოწყობა და კავკასიის ფრონტის დახმარება.

დამფუძნებელი კრების 1918 წლის იანვრის დამარცხების შემდეგ, რუსეთსა და ამიერ-კავკასიის შორის მხოლოდ ომისა და ზავის კითხვა დარჩა ერთადერთი შემაერთებელი ძალა, და ეს ძალაც მოსპო ბრესტ-ლიტოვსკის ზავმა. ამიერ-კავკასიის მთავრობა შეეცადა თავისი ინტერესები დაეცვა ოსმალეთთან პირდაპირი მოლაპარაკებით (ტრაპიზონის მოლაპარაკება 1917 წ. თებერვალსა და მარტში) და იარაღით („ამიერ-კავკასიის დემოკრატია“, „ოსმალეთის იმპერიალიზმის“ წინააღმდეგ). ტრაპიზონში დიპლომატიური მოლაპარაკებიდან არაფერი გამოვიდა; იარაღით თავის დაცვის ცდა ძლიერ მალე და ძლიერ სამარცხვინოდ დამთავრდა—ყარსისა და ბათუმის დაკარგვით (1 აპრ.); იძულებული გახდნენ, ზავისათვის მართლაც მოეწერათ ხელი; ემზადებოდნენ ახალი კონფერენციისათვის, ეხლა უკვე ბათუმში. ზავზე ხელის მოწერისათვის ამიერ-კავკასია უნდა გამხდარიყო უფლება-მოსილ მხარეთ, და ამ სამწუხარო მიზნისათვის იძულებული იყვნენ გამოეცხადებინათ ამიერ-კავკასიის დამოუკიდებლობა. დამოუკიდებლობა გამოაცხადეს. შედგა ახალი მთავრობა; თავმჯდომარეთ არჩეულ იქმნა ა. ი. ჩხენკელი, რომელიც ტრაპიზონში ამიერ-კავკასიის მთავარ დელეგატათ იყო. ეროვნული ჯგუფების კოალიციიდან შემდგარი მთავრობა რუსეთთან რაიმე კავშირის გარეშე იღვა და მიზნათ დასახული ჰქონდა ამიერ-კავკასია ომიდან დაეხსნა.

... ოსმალოებს ეჭირათ არა მარტო ბათომი, არამედ ოზურგეთი, ახალციხე და აბასთუმანი; სხვა გვარათ რომ ვსთქვათ, მტერი პირდაპირ ემუქრებოდა ტფილისსა და ქუთაისს; სომხეთის პროვინციები ზოგი უკვე დაჭერილი იყო, ზოგს კი დაჭერა მოელოდა. ტფილისელ სომხობას ოსმალოთა შემოსევის განსაკუთრებული შიში უნდა ჰქონოდა: ბევრი გარბოდა ჩრდილოეთისაკენ, და ჩვენ მათ შევხვდით საქართველოს სამხედრო გზაზე...

... ასეთი მდგომარეობის მიუხედავად როცა, 27 აპრილს 1918 წელს, ჩვენი ავტომობილი გაჩერდა სახაზინო თეატრის წინ, ვიმეორებ, მე მომეჩვენა, რომ ტფილისის ხალხი უდარდელი და სიცოცხლით სავსე იყო.

„დაგვეხმარეთ“.—„მზათა ვარ, რითაც შემიძლია გემსახუროთ“—არსებითად ასე მარტივი იყო დიალოგი ჩემსა, ამიერ-კავკასიის მთავრობის მეთაურის ჩხენკელისა და ნ. ჟორდანიას შორის; უკანასკნელი მთავრობაში არ შედიოდა, მაგრამ მთავარი სულის ჩამდგმელი იყო ამ მხარის პოლიტიკური ორგანიზაციებისა (საბჭოების), და ემყარებოდა მის ხელმძღვანელობაში მყოფ სოციალ-დემოკრატიულ პარტიას.

ჩხენკელის თავმჯდომარეობით კომისია იწყებდა მუშაობას ამიერ-კავკასიის კონსტიტუციის შესადგენათ. წინადადება მომცეს ამ კომისიაში მიმელო მონაწილეობა. არ მეკაზნიკა. „კონსტიტუციის კითხვა და თვით არსებობა ამიერ-

კავკასიისა გადაწყდება ბათომში—შესაძლებელია, მე იქ ვიქნე თქვენთვის სასარგებლო?“ გადაწყდა ჩემი სამსახური ბათომში გამოეყენებით.

საკონსტიტუციო კომისიის ერთს სხდომაზე (4 მაისს) მაინც მომიხდა დასწრება. იყო აზრთა გაცვლა-გამოცვლა საერთო კითხვის შესახებ—თუ რა საფუძველზე უნდა იქნეს აგებული ამიერ-კავკასიის ფედერაცია (ახალი სახელმწიფო ოფიციალურად უკვე იწოდებოდა ფედერატიულ რესპუბლიკად).

სხვა და სხვა აზრი გამოითქვა. ზოგიერთი თანდამსწრე მაჰმადიანი ფიქრობდა, რომ ამიერ-კავკასიის სამივე შემადგენელ ნაწილს უნდა ჰქონოდა დამოუკიდებელ საგარეო პოლიტიკის უფლება.

ბაქო ბოლშევიკების ხელში იყო, ოსმალები კი აზერბაიჯანის საზღვრებთან იდგნენ: ჩვენი თურქებისათვის სასურველი „საგარეო პოლიტიკა“ შესაძლებელი იყო სასიამოდ არ დარჩენოდათ სომხებს და სხვა... ეს ყველაფერი ნათლად სჩანდა: ახირებული იყო მხოლოდ უეცარი შეერთება სხვა და სხვა გვარი მისწრაფებისა, „ამიერ-კავკასიის ფედერაციის“ ბაირალით ან და „ამიერ-კავკასიის დემოკრატიის“ სახელით.

არა!... 1918 წლის მაისში, გადაჭრით უნდა ითქვას, ნადრევი იყო ამიერ-კავკასიის კონსტიტუციის შემუშავებაზე ზრუნვა.

მაგრამ ძალა ბევრი იყო და ეს ძალა სამოქმედოდ იწვედა.

რევოლუციის ლოზუნგები სასწაულმოქმედ თილისმათ მიაჩნდათ.

ადგილობრივმა დემოკრატებმა დიდი ხნის წინად დაიკავე ყოფილი შეფის შობადგლის სასახლე; დემოკრატებთან აზერხებდნენ ცხოვრებას კავკასიის ფონტიკს ჯერ კიდევ ინერციით სულის შლანფველი დაწესებულებანი.

მას შემდეგ, რაც 1917 წლის ნოემბერში ჯუღელის მეთაურობით ეგრეთწოდებულმა წითელმა გვარდამ აიღო თოფხანა, ქალაქი უზრუნველყოფილი იყო რუსეთისაკენ მიმავალ ეშალონების ყოველგვარი მაგნებლობისაგან და წესრიგს, საერთოდ, გვარიანათ იცავდნენ; ერთის სიტყვით, ოსმალეთის საშიშროებას რომ ხელი არ შეეშალა, შესაძლებელია, ამიერ-კავკასიის კიდევაც მოეხერხებინა შინაური გაჭივრება თავიდან მოეშორებინა. სხვა და სხვა წრისაგან შეკრებილ მთავრობაში, ეროვნულ საბჭოებში, სემში საკმაოდ ნათლად მქლავდებოდა მცხოვრებთა საჭიროებანი და გრძობანი, და რესპუბლიკანურ, ფედერატიულ წყობილების დამყარების ძნელი მუშაობა, ვინ იცის, იქნებ დაწყებულიყო.

მაგრამ... ბათომში უნდა წავსულიყავი.

თავი V. ბათომში

ოსმალეთთან:

§ 13.

1918 წლის ბათომის კონფერენციის თანდამსწრის შთაბეჭდილებებს სასარგებლო იქნება წარუმიძღვაროთ რამდენიმე სიტყვა იმ მოვლენებისა და მდგომარეობის შესახებ, რომელთაც გამოიწვიეს კავკასიის ხალხებისა და ევროპის სახელმწიფოების ეს პირველი დიპლომატიური დაახლოვება, რადან ისტორიულად და პოლიტიკურად მთელი ძალა ევროპის სახელმწიფოებში იყო, თუმცა ლაპარაკი უმთავრესათ ოსმალეთთან სწარმოებდა*).

*) იხ. საქართველოს მთავრობის გამოცემა: საბუთები და მასალები ამიერ-კავკასიის და საქართველოს საგარეო პოლიტიკისა. ტფილისი. 1919. წ.

1917 წლის ნოემბერში, როცა ამიერ-კავკასიის კომისარიატი შესდგა, არავის იჭვს არ იწვევდა, რომ რუსეთ-ოსმალეთის ფრონტზე ოსმალეთის წინააღმდეგ ომის გაგრძელება შეუძლებელი იყო და გადაწყვეტილი იყო ამ სახელმწიფოსთან დაედვით დროებითი ზავი. ამ ზავის პირობები შეადგინა რუსის ფრონტის სარდლობამ, რომელსაც ჯერ კიდევ ჰქონდა შენარჩუნებული თავისი გარეგნული (სამწუხაროთ მხოლოდ გარეგნული) არსებობა, და თვით დროებითი ზავი ხელმოწერილი იქმნა ერზინჯანში 5 (18) დეკემბერს 1917 წელს. ამასთანავე ოსმალეთის აზიაში, შავი ზღვიდან ვანის ტბამდე მეომარ მხარეთა შორის გაყვანილ იქმნა გამმიჯნელი ხაზი.

რამდენიმე ხნის შემდეგ, 1918 წლის იანვრის დასაწყისში (ძვ. სტ.) ოსმალეთის მთავრობის თაოსნობით აღიძრა კითხვა, ამიერ-კავკასიასთან საზავო მოლაპარაკების შესახებ.

კომისარიატმა კარგად არ იცოდა დამფუძლებელი კრების ბედი, უცდიდა თუნდაც სამხრეთ-რუსეთში მაშინ არსებულ სხვა და სხვა სახელმწიფოებრივ (არა საბჭოთა) ახლად-წარმოშობილ ორგანიზაციებიდან დასკვნას კითხვაზე, თუ როგორ უნდა მოქცეულიყო, და ამიტომ არ შეეძლო მიეცა ოსმალეთისთვის მის წინადადებაზე გარკვეული პასუხი.

ამ მერყეობაში, რომელიც გამოწვეული იყო არა მარტო ძნელად მდგომარეობით, არამედ «იმპერისადმი» ლოიალობის გრძნობით და აგრეთვე რუსეთის რევოლიუციისა და დემოკრატიის მთლიანობის შესახებ ჯერ კიდევ ცოცხლად არსებულ აზრის მიხედვით, იკარგებოდა ძვირფასი დრო; ფრონტი სრულიად ირღვეოდა; გამმიჯნავი ხაზი, რომელსაც ამ მხრიდან არ დარაჯობდენ, აღარ აჩერებდა ოსმალოებს; და 1918 წლის იანვრის ბოლოში (ძვ. სტ.) მათ მოიმიზეხეს, რომ სომხების სამხედრო ნაწილებმა ძალდატანება იხმარეს მუსლიმანის მოსახლეობაზე და დაიწყეს წინსვლა რუსეთ ოსმალეთის საზღვრის მიმართულებით.

ბოლოს ამიერ-კავკასიის სეიმის მოწვევის შემდეგ (1918 წ. 10 თებ.) — საქმის ახალი ვაჭანურობით — მიღებულ იქმნა გადაწყვეტილება: აწარმოონ დამოუკიდებელი მოლაპარაკება ოსმალეთთან ზავის შესახებ, მოლაპარაკების ადგილათ აირჩიონ ტრაპიზონი (მაშინ იგი კავკასიის ჯარების ხელში იყო) და ოსმალეთთან მოლაპარაკებაში ეცადონ, შეინარჩუნონ 1914 წლის სახელმწიფო საზღვრები და ოსმალეთის სახელმწიფოს ფარგლებში მიღებინონ სომხეთის ავტონომია (16 თებ. ძვ. სტ.); ეს იმ დროს, როცა კავკასიის ფრონტი, როგორც გამომპალი შენობა, ყველგან ინგრეოდა.

ვერ მოასწრეს ამ გადაწყვეტილებაზე შეჩერება, რომ 17 თებ. მოვიდა კარახანის დეპეშა, რომლითაც იგი იტყობინებოდა, რომ საბჭოებს გადაწყვეტილი აქვს ხელი მოაწეროს ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებას და ამ აქტით ოსმალეთს უთმობს ყარსს, ბათომსა და არდაგანს ე. ი. კავკასიის საზღვრები 1914 წლისა ძირიანად იცვლებოდა ოსმალეთის სასარგებლოთ.

სეიმის მიერ ზავის განზრახული საფუძველი ცხადია ლეზულობდა უტოპიურ ხასიათს.

რა თქმა უნდა, ოსმალეთმა არ დააყოვნა მოეთხოვნა, რომ სრულიად დაეცალათ დათმობილი ტერიტორია, რომელთაც მათი ჯარი ფაქტიურად უკვე

მიუხალოვდა (25 თებ. ძვ. სტ.); ამიერ კავკასიის მთავრობამ კი მანამდის (17 თებ.) განაცხადა პროტესტი ამიერ-კავკასიის პროვინციების დათმობის შესახებ იმ აქტით, რომელიც „შეკრული იყო ამიერ-კავკასიის გაუგებლად და ნება დაუ-რთველად“*).

ტრაპიზონის კონფერენცია, თუმცა ეს ძლიერ საკვირველია, მაინც შესდგა. რუსეთის ხელით ოსმალთებმა მიიღეს სამი სანჯაყი და ესწრაფებოდნენ მის დაფლობას, მაგრამ თანაც, როგორც ეტყობა, მათ სურდათ ეს შენაძენი ამიერ-კავკასიის ბეჭდითაც დაედსტურებიათ.

ამიერ-კავკასიის დელეგაციას კი, როგორც ეტყობა, იმედი ჰქონდა სისრულეში მოყვანა მისდამი დაკისრებული მოვალეობანი, მიუხედავად იმისა, რომ პოლიტიკური მდგომარეობა ბრესტ-ლიტოვსკის შემდეგ ძირითადად შეიცვალა და ფრონტი ფაქტიურად გაიზღვა: ეხლა ტრაპიზონი უკვე ისევ ოსმალების ხელში გადავიდა.

ტრაპიზონის კონფერენციას, რომელიც 27 თებ. დაიწყო (ძვ. სტ.) და დამთავრდა ამ-კავკასიის დელეგაციის უკან ტფილისში გაწვევით 1 აპრილს. (ძვ. სტ.) მოჰყვა ასეთი დიპლომატიური შედეგი: ოსმალო-ების ულტიმატიურ მოთხოვნის თანახმად ამიერ-კავკასიამ იცნო ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულება მისი საქართველოსა და სომხეთისათვის მძიმე, მაგრამ ამ მომენტში თავდაულწვევი პირობებით; საბოლოო ზავი ამიერ-კავკასიის უნდა შეეკრა, რა თქმა უნდა, არა მარტო ოსმალეთთან, არამედ მის მოკავშირეებთანაც (გერმანიასთან, ავსტრო-უნგრეთთან და ბულგარეთთან); მაგრამ ამასათვის საჭირო იყო ამიერ კავკასიის დამოუკიდებელ რესპუბლიკათ წინასწარ გამოცხადება. შეთანხმებაც კი მოხდა—თუმცა კერძო ხასიათის—რომ ამიერ-კავკასიის დელეგაციის მუშაობაში ხდება მხოლოდ შეჩერება. მაგრამ ასე მსჯელობდნენ მხოლოდ ტრაპიზონში; ტფილისში კი სეიმმა აშკარა ეკზალტაციის ზეგავლენით მას შემდეგ რაც წერეთელი ირწმუნებოდა, რომ „ჩვენ არ შეგვიძლია დავთანხმდეთ ბრესტ-ლიტოვსკის ზავის პირობებს: ხალხი მას არ მიიღებს“-ო და გეგმეკორის განცხადების შემდეგ, რომ „ეხლა მთავრობას არ შეუძლია სხვა გადაწყვეტილება გამოიტანოს, გარდა ოსმალეთთან ომის დაწყების შესახებ, „აუცილებლად სცნო ომის ვაგრძელება“*) ამ მიზეზის გამო დელეგაცია გამოწვეული იქმნა (31 მარტი ძვ. სტ.) ტრაპიზონიდან. ერთი სიტყვით გადაწყვეტილი იყო ბედის ცდა ომში. და ეს მაშინ, როდესაც არ იყო საიმედო ჯარი და სეიმის მაჰმადიანმა წევრებმა აშკარად განაცხადეს: „ამ ომში ჩვენ ვერ მივიღებთ აქტიურ მონაწილეობას და ამიტომ აქტიური პასუხისმგებლობაც ჩვენ არ გვედება“-ო.

*) თავის დროზე—დიდის დაგვიანებით—ამიერ-კავკასიის მთავრობას გადასცეს მოწოდება, მონაწილეობა მიეღო ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკებაში. ეს წინადადება, როგორც ეტყობა, პრაქტიკულად არ ყოფილა განხილული, რადგან მიიღეს ცნობა, რომ ბ.-ლ. მოლაპარაკება შეწყვეტილია, მაგრამ ამიერ-კავკასიის მთავრობა უკვე მზად იყო დაეწყო კერძო მოლაპარაკება ზავზე ოსმალეთთან და საერთო ოთხთა კავშირის სახელმწიფოებთან.

**) საყურადღებოა შევადაროთ ამიერ-კავკასიის სეიმში რევოლუციონურ ომის დასა-ცავთ (31 მარტს ძვ. სტ.) ნათქვამს უბრალო მოსაზრება ლენინისა, რომელიც თითქმის ასეთსავე შემთხვევაში ლაპარაკობდა ომის წინააღმდეგ (28 თებ. ცენტ. კომ-ში): „ომისათვის საჭიროა ჯარი, ჯარი არა გვყავს, მაშასადამე უნდა მივიღოთ პირობები“ და სხვ.

ამ პირობებში რევოლუციონური რეტორიკა, საპარლამენტო სიტყვები, მიმართვები ხალხებისადმი, სხვა და სხვა ორგანიზაციების მოწოდებები: „ყველანი ფრონტზე!“ და სხვა სწევდენ საერთოდ იმის მაგიერობას, რასაც ჩინეთის ძველებურ ომებში ასრულებდნენ გველეშაპის და სხვა საფთხობელების გამოსახულებანი.

გაუგებრობა დიდხანს არ გაგრძელებულა.

იმავე დღეს, როცა ენტუზიაზმით გაქვნილი სეიმის სხდომის ბოლოს ნოე ჟორდანიამ განაცხადა, რომ „ჩვენ ოფიციალურად ესდგებით საომარ ნიადგზეო“, ოსმალოები სრულიად „ოფიციალურად“ შევიდნენ ბათომში. ამავე დროს ისინი უახლოვდებოდნენ ყარსს, რომელიც დაიკავეს 12 აპრილს (ძვ. სტ.)

ნათლათ სჩანდა, რომ „სამხედრო“ გეზით არაფერი სახეირო გამოდიოდა, და გადაწყდა ისევ დაყრდნობოდნენ დიპლომატიურ გზას.

ცხრა აპრილს გამოცხადდა ამიერ-კავკასიის ფედერატიული რესპუბლიკის დამოუკიდებლობა. მაშინვე გადაწყდა მიეღოთ ზომები სასწრაფოდ ზავის შესაკვრელად, მაგრამ ამავე დროს სრულიად ბუნებრივად მდგომარეობასთან იყო შეფარდებული, რომ გეგეკჯორის მთავრობა გადადგა და მისი ადგილი დაიჭირა პირველმა და თანაც ერთად ერთმა ამიერ-კავკასიის ფედერატიული რესპუბლიკის კაბინეტმა, რომელიც შეადგინა ა. ი. ჩხენკელმა.

ამიერ-კავკასიის სარდლობამ 10 აპრილს გასცა ბრძანება საომარ მოქმედების შეჩერების შესახებ; ოსმალოებმა უპასუხეს ასეთივე განკარგულებით, მაგრამ არ დაუცადეს სანამ მეთოდურად და სავსებით დასცილდნენ ყარსს, გამოიტანდნენ იქიდან სახაზინო ქონებას და მათ კი გადასცემდნენ გაცარიელებულ ციხეს, და ამიტომ მაშინვე დაიკავეს იგი 12 აპრილს.

ამის შემდეგ ოსმალეთის მთავარ სარდალს მეტი არაფერი დარჩენოდა, რომ შეეტყობინებინა ტფილისში: ოსმალეთის მთავრობა სცნობს ამიერ-კავკასიის დამოუკიდებელ ქვეყნად და თანახმად ტფილისის სურვილისა ნიშნავს შემდეგი მოლაპარაკების ადგილათ ბათომს—(15 (28) აპრ. 1918 წ.) ოსმალოებმა უკვე დაიჭირეს ბრესტ-ლიტოვსკში შექმნილი პროვინციები; ამასთანავე დადასტურებულ იქმნა, რომ შეუძლებელია მოუწყობელ და ანგრეულ ამიერ-კავკასიისათვის სრულიად უბრალო საომარი ოპერაციების წარმოებაც კი.

სწორეთ, ასეთ პირობებში იკრიბებოდა ბათომის კონფერენცია.

§ 15. ამბობენ რომ, როცა ტრაპიზონში მოსალაპარაკებლათ გაგზავნილი ამიერ-კავკასიის დელეგაცია გადმოვიდა დამხმარე კრეისერის „კაროლ კარლოსიდან“ ნაპირზე (ეს იყო 27 თებ. ძვ. სტ. 1918 წ.), ერთმა ოსმალომ შენიშნა: „თუ ეს არის პირობის შემკვრელ მეორე მხარის მთელი მოსახლეობა, მაშინ მოსულთა რიცხვი მცირეა და თუ ეს მხოლოდ დელეგაციაა, მაშინ მათი რიცხვი მეტად დიდია*“).

ბათომში გასაგზავნად დანიშნული დელეგაცია შესდგებოდა 45 კაცისაგან—რიცხვი რასაკვირველია ძლიერ დიდია, მაგრამ იგი აიხსნება, გარდა სხვა მი-

*) ჯერ კიდევ სომხეთის მეფეს ტიგრანს მიაწერდნენ თითქოს მას ლუკულის მცირე ჯარის დანახვის დროს ეთქვას: „თუ ეს ელჩებია—ბევრია: თუ ეს მტერია—ცოტაა“.

ზეზებისა სპეციალური პოლიტიკური პირობებითაც: ამიერ-კავკასიის მთავრობა იყო შექმდგარი სხვა და სხვა ეროვნულ ერთეულებისაგან, ხოლო ცალკე პოლიტიკური ერთეულები ერთმანეთს არ ენდობოდნენ.

ნამდვილი დელეგატი იყო ექვსი: საქართველოდან—ჩხენკელი და ნიკოლაძე; აზერბაიჯანიდან—გაჯინსკი და რასულ-ზადე; სომხეთიდან—კაჩაზუნდი და ხატისიანი. გარდა ამისა იყვნენ მრჩეველები, უწყების წარმომადგენლები, „ეროვნული მდივნები“ საქართველოსი, სომხების და მუსლიმანების; სამხედრო მისია, რომელიც შესდგებოდა ორი გენერლისა და სამი პოლკოვნიკისაგან და სხვა და სხვა.

ყველაფერს ემჩნეოდა სიჩქარე: არც დრო იყო, არც სიმშვედე საქმის დინჯათ მოსამზადებლად.

გამგზავრება დანიშნული იყო 5 მაისისათვის განსაკუთრებული მატარებლით, რომელშიაც ბევრი მოეწყო, ვისაც სურდა თავის კერძო საქმის გამო ჩასულიყო ოსმალეთის მიერ დაკავებულ ბათომში; ძნელი იყო უაფეთომობილოთ სადგურზე მისვლა; მაგრამ კიდევ უფრო ძნელი იყო მატარებელი ადგილიდან დაძრულიყო, მაგრამ როგორც იქნა იგი დაიძრა გვიან ღამით.

... დილით ადრე მივედით ყვირილაში. როგორ არ შეაქო კაცმა ზემო! იმერეთის საგულდაგულოდ დამუშავებული ველების მშვენიერობა გაზაფხულზე) სოფლების თეთრი ეკლესიები; მწვანე ხეობებში აქა-იქ კოშკების ნანგრევები—მდიდარია საქართველო რომანტიული სანახაობით.

ეს არის მისი სიღარიბის ერთ-ერთი ნუგეში. სხვები ამ ნუგეშს მიუმატებდნენ შემოსავალსაც.

... გურიის ბუნებრივი მდებარეობის სინაზე (ჩვენ უკვე გურიაში ვართ ვერ ეგუება იმ აზრს, რომ აქავე ახლოს გაყვანილია სანგრები, და აქ არის ოსმალეების საომარი ხაზი.

სუფსაში ხელახლავე შევჩერდით: გამოცხადდა ქართველი ნაწილებიდან. საპატიო ყარაული, ცხენოსნები და არტილერისტები ყველა ქვეითათ, უიარაღოთ.

ჩხენკელმა სამხედრო პირების თანხლებით ზღაზვნით ჩაუარა რაზმს; წარმოსთქვა სიტყვა— ოფიცრებისა და თავის ნებით ჩარიცხული ჯარის კაცების თვალში თითქოს გაიელვა ნაპერწკალმა, თვით ჯარის კაცებს კი არაფერი ეკარება. საპასუხო ძახილი არ ისმის.

რუხ შინელებში ჩაცმულთა შორის ვხვდები ტფილისელ ვეჟილს-მოხალისეს. ბევრია ლაპარაკი, თუ როგორ დაეცა ბათომი, ჩოლოქის ბრძოლის შესახებ, როგორც აქ გვარწმუნებდნენ, ოსმალოები საგრძნობათ დაზარალდნენ (ბათომის დაკავების შემდეგ).*) ოზურგეთის ოპერაციის უდროოდ შეჩერების შესახებ „სწორეთ იმ დროს, როცა იგი უკანვე გადმოდიოდა ჩვენს ხელში“ და სხვა.

*) სწორეთ აქ ჩოლოქზე თავ. ი. მ. ანდრონიკაშვილის წინამძღოლობით 1854 წ. რუსის ჯარმა სასტიკათ დაამარცხა ოსმალოები. ამ საქმეში „დიდებით შეიმოსენ“, როგორც წინათ ამბობდნენ, ქართული მილიცია და კერძოთ თავად-აზნაურების ცხენოსანი რაზმი. 1878 წ. ბერლინის კონგრესზე რუსეთ-ოსმალეთის საზღვრებზე მსჯელობის დროს, ზოგი ვინმე ერთმანეთში ურევდა ამ ჩოლოქს უფრო ცნობილს და უფრო სამხრეთით მდებარე კოროხს.

გურიის გლეხობამ ამ გაზაფხულზე ომის განახლების გამო, რომელიც სეიმმა ნაჩქარევად და მოუსაზრებლად გადაწყვიტა, ბევრი იზარალა. ოსმალოებისთვის საქმით წინააღმდეგობა არავის გაუწევია, თორმალურად კი ისინი თითქოს ბრძოლით შევიდნენ ბათომში.

მთელი ჩვენი მდგომირობა მომავალ მოლაპარაკებაში გააფუჭა ძალის ამ ნადრევმა და, რაც უმთავრესია, ზედმეტმა ცდამ.

ყარსი და სომხების მიერ მისი დაცვა სავსებით ამთავრებდა საერთო სურათს.

... თეთრი ბაირალი ფრიალებს ჩვენს მატარებელზე. აი ოსმალოების სანგრები, მას შემდეგ დაბანაკებულია თვით ჯარი. დაღმეჭილი, უხეში ჯარის კაცები, დრაგომიროვის „რუხი ხვადაგი“ (Серая скотинка)... და შეიძლება „წმინდა“ ხვადაგიც. ჩავდივართ ბათომში, ვთავსდებით ზღვის პირათ საზღვაო საბაჟოს გვერდით Hotel Oriental-ში.

§ 15. თვეც არ გასულა მას შემდეგ, რაც სეიმში ნათქვამი იყო გრძნობით სავსე სიტყვები: „ან ბათომი ან საკედელი! უბათომოთ რაღათ ღირს სიცოცხლე!“ და აი დამოუკიდებულ ამიერ-კავკასიის დელეგატები მოხვდნენ ბათომში, მაგრამ არა მასპინძლებათ თავის სახლში, არამედ ოსმალოების სტუმრებათ (6 მაისი 1918 წ.).

სეიმში დეპუტატები არ აჭარბებდნენ, როდესაც აფასებდნენ ბათომის მნიშვნელობას ამიერ-კავკასიისათვის და განსაკუთრებით კი საქართველოსათვის; მართლაც, მისი მნიშვნელობა აღურაცხველია და საერთოდ ცნობილი. მაგრამ წინათ ნაანგარიშევი იყო, რომ ბათომსაც და ყარსსაც დაიცავდა დიდი შეიარაღებული ძალა, რადგან ეს პუნქტები წარმოადგენდნენ ნაწილს რუსეთის იმპერიის სამხედრო საზღვრების ვებებრთელა მოწყობილებაში. სათანადო პირობებში მათ შეეძლოთ გამხდარიყვნენ (და ოდესმე შეიძლება გახდნენ) საკუთრივ კავკასიის ან ამიერ-კავკასიის სამხედრო გეგმაზე შედგენილ მოწყობის ნაწილებათ, მაგრამ ეს არ შეიძლებოდა უცბათ მომხდარიყო, 1917 და 1718 წლების მიჯნაზე, როცა ყველაფერი ინგრეოდა.

ერთი სიტყვით შეუძლებელი შეიქმნა ოსმალოების შემოსევისაგან საზღვრების დაცვა, მაგრამ ადვილი დასანახავი იყო, რომ მტრის მიერ, მაგალითად, ბათომის დაკავება სრულიად არ ჩაითვლებოდა ს ა ბ ო ლ ო დ: ბათომის ბედი დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ როგორ დამთავრდებოდა ომი. მაშასადამე საჭირო იყო მხოლოდ გამოგვერკვია ერთგვარი modus vivendi უმთავრესათ ბათომის ამიერ-კავკასიასთან ეკონომიური კავშირის უზრუნველსაყოფათ. მაგრამ საქართველოს საზოგადოებრივი აზრი ამ კითხვას მეტის მეტ ძარღვებ აშლილი უთვალთვალებდა; განსაკუთრებით სოციალ-დემოკრატები, რომელთაც ბათომში ჰყავდათ ერთი უმთავრესი თავისი მრევლთაგანი, ვერ ურიგდებოდნენ იმას, რასაც ისინი ნადრევად და გადაჭარბებით სთვლიდნენ საქართველოს სასიკვდილო ჭრილობათ. ეშინოდათ აგრეთვე, რომ ამ დანაკლისით დიდათ დაზარალდებოდა რევოლიუციისა და დემოკრატიის საერთო საქმე.

გასაგებია, რომ სომხებს თავზარი ეცემოდათ: ოსმალოების ყარსში დაბრუნება საფრთხეს უმზადებდა, სომხეთის მომავალსაც კი: რუსეთში მდებარე სომხეთის პროვინციები, რომელნიც თითქოს ასე კარგად დაცულად სჩანდნენ, ეხლა ვარდებოდნენ უწვალო და სასიკვდილო განსაცდელში უქვევლია, სომხების წარმომადგენელნი ჩამოვიდნენ ბათომში კიდევ უღრო მწარე გრძნობით; ვიღრე ქართველები.

სხვა გვარ მდგომარეობაში იყვნენ აზერბაიჯანლები. ოსმალოებში ისინი ხელავედნ ბავიანთ მონათესავეებს, რომელთაც შეეძლოთ მათთვის დიდი დახმარება გაეწიათ; მათ არაფერი აიძულებდა ტრაგიკულათ შეეხებდათ მომავალ მოლაპარაკებისათვის ბათომში.

ასეთ სხვა და სხვა მიზეზების, შეფასების, საფრთხის მოლოდინისა და მიზნებისა გამო საჭირო იყო ამიერ-კავკასიის საერთო პოლიტიკის გეზის დასახვა.

წარმოვიდგინოთ აგრეთვე ოსმალოების გრძნობა ბათომის დაკავების დროს. ისინი თითქოს ბრუნდებოდნენ ორმოცი წლის შემდეგ და თუმცა ის, რაც მათ აქ ნახეს 1917 წ., ცოტათ ჰგავდა იმ ბათომს, რომელიც დასტოვეს 1887 წ., ისინი მაინც უყურებდნენ ბრესტ-ლიტოვსკის ზავით დათმობილ პროვინციებს (სანჯაყებს), როგორც კუთვნილებსამებრ უკან დაბრუნებულ ოსმალეთის თავისებურ ელზას-ლოტარინგიას*). ამ განსაკუთრებულ გრძნობას უფრო ზოგადი რამ ემატებოდა: ოსმალოები დიდი ხნიდან მიეჩვიენ პროვინციებისა და ქალაქების დაკარგვას. მას შემდეგ რაც სულთანების ძალამ დაიწყო კლება, ეს პირველი შემთხვევა იყო, რომ ოსმალოების ჯარმა დაიკავა საკმაოდ ცნობილი და მნიშვნელოვანი ქალაქი, და ასეთი წარმატება სტამბოლის პატივ-მოყვარეობას ძლიერ აღიზიანებდა. როგორც არ უნდა ყოფილიყო, ეს მაინც ნუგეში იყო ბაღდათისა (1917 წ. მარტში) და იერუსალიმის (1917 წ. დეკ.) დაკარგვის შემდეგ.

აი რატომ უბრწყინავდათ სახე ოსმალოების თფიცრებსა და მოსამსახურეებს ბათომში 1918 წ. გაზაფხულზე, და აი რატომ, ასე ნათლად მოსჩანდნენ ყველა საზოგადოებრივ და სახაზინო შენობებზე ოსმალეთის წითელი ლეინის ბაირალები.

ამ კომფერანციაზე ოსმალეთის მთავარ დელეგატათ იყო იუსტიციის და (დროებით) საგარეო საქმეთა მინისტრი ხალილ-ბეი, „ერთობისა და პროგრესის“ ჯგუფის თვალსაჩინო მოღვაწე, ადამიანი აპოპლექტიური ტანისა და ოსმალოებისათვის ჩვეულებრივი ყალბ-ფრანგული მიმოხრით. ბათომშივე იმყოფებოდა ამ დროს კავკასიის ფრონტის ოსმალოთა მთავარსარდალი, ფართთმზარ-ბეჟიანი, დასისხლიანებული თვალებით, უკან უომრათ დახეულ ჯარებზე გამარჯვების მომპოვებელი გმირი ვეჰიბ-ფაშა. ჩვენ დროს ჩამოვიდა კონსტანტინოპოლადან საზღვაო მინისტრი ჯემალ-ფაშაც, წარმოსადგენი და თვალსაჩინო პიროვნება, ცნობილი ტრიუმფირატის-სამთა კავშირის წევრი (თალაათ-ენვერი-ჯემალი).**) ჩვენს მოსვლამდის ბათომში ყოფილიყო ენვერ-ფიშაც, რომელ-

*) ამ ტერიტორიებში, რომელნიც სისხლით არიან შეკავშირებული საქართველოს და სომხეთის ისტორიასთან, ძველი ქრისტიანული კულტურა საუკუნეების განმავლობაში ნელ-ნელა გამოძევებული იქმნა ისლამის მიერ.

***) ჯემალ-ფაშა მოკლულ იქმნა თფილისში, 1922 წ., ავღანისტანიდან დაბრუნების დროს.

საც შეხვედნენ დიდის ზეიმით. ენვერი, როგორც ამბობენ, ხელცარიელი არ დაბრუნებულა უკან.

უმთავრეს ყურადღებას იწვევდა გერმანიის დელეგაცია. გერმანიისადმი მტრული გრძნობა მცხოვრებლებს არ ჰქონია და არც შეიძლებოდა ჰქონებოდა. გერმანელებს უყურებდნენ, როგორც ევროპის კულტურის, ევროპის ცოდნის და უნარის კარგ წარმომადგენლებს; მათშივე ხედავდნენ უებრო მეომრებს—ბალტიის მხარის, პოლონეთის, უკრაინის და რუმინეთის დამპყრობელებს. ბათოში გერმანიას ჰქონდა ოსმალეთისთვის ამოღებული ლაგამის მნიშვნელობა, და ეს იყო ამ დროს ყველაზე მეტი; ყოველ შემთხვევაში ასეთი იყო ამიერ-კავკასიის ქრისტიან მოსახლეობის ალღო. საღმრთო სიძულვილს გერმანელებისადმი, სლავიანო-ფილური ან სხვაგვარი მიდრეკილებით—ეს სიძულვილი მგონი, რუსის, ხალხშიც არ ყოფილა ღრმად ჩასული—რა თქმა უნდა, ვერ იგრძნობდნენ ვერც ქართველები, ვერც სომხები და ვერც მუსლიმანები.

გერმანიის იმპერიის სრულ უფლებიან წარმომადგენლათ იყო ბავარიის სამსახურში მყოფი გენერალ-მაიორი ფონ-ლოსოვი*). იგი ამ დროს იყო გერმანიის უმაღლეს სარდლობის წარმომადგენელი ოსმალეთის მთავრობის წინაშე. მისმა სადა ქცევამ და რაინდობამ ძალიან ჩქარა გამოიწვია ყველასი ღრმა პატივისცემა მისდამი. დელეგაციის შემადგენლობიდან აქ დავასახელებ ომამდის ტფილისში მყოფ გერმანიის გენ. კონსულს გრაფ შელენბურგს**) და დიდათ განათლებულს, ჯერ კიდევ ახალგაზრდა დიპლომატს, ახლო აღმოსავლეთის სპეციალურათ მცოდნეს ო. ფონ-ვეზენდონკს***). ფ. ვეზენდონკი რიჰარდ ვაგნერის მეგობარი-მფარველი ცნობილმა მატრილდა ვეზენდონკის შვილის-შვილი და გამოჩენილი ჰელმლოლცის ნათლულია, მაგრამ ეს ჩვენს ყურადღებას ბათომს აშორებს.

ამიერ-კავკასიას ე. ი., მეტის სისწორით რომ ვსთქვათ, ამიერ-კავკასიის სამსეროვნებას ჰყავდა ძლიერ სხვა და სხვა გვარი წარმომადგენლები. დელეგაციის თავმჯდომარე, ა. ი. ჩხენკელი, ამიერ-კავკასიის მთავრობის მეთაური, რომელმაც ჟამსა მას სახელმწიფოს მე-4 სათათბიროს წევრობისასა გამოიჩინა თავი საგარეო პოლიტიკის კითხვების დიდ მოტრფიალეთ, ჩვეულებრივ გამოდიოდა ამ კითხვებში სოციალ-დემოკრატიების სახელით. თავის პარტიაში ის სხვებზე შეტს ჰფიქრობდა ეროვნულ კითხვებზე და საქართველოს ეროვნულ ინტერესებზე; იგი იცავდა ავტონომიას, მაშინ როცა ქართველ სოციალ-დემოკრატებს შორის ასეთი ქცევა ურიგოთ ითვლებოდა. მის ბუნებრივ პატრიოტიზმს, უქვევლია, ფესვი ჰქონდა ქართველ სამღვდლოების საუკეთესო ნაწილის ღრმა ეროვნულ ტრადიციაში; ჩხენკელი გამოვიდა სამღვდლოების წრიდან. ამასთანავე მისი თავის-გამოდება და ლოიალობა მთელი ამიერ-კავკასიის ინტერესების გამო არავისში იწვევდა ეჭვს.

*) ბეჰედით სიტყვაში გენ. ფონ-ლოსოვის სახელი ხშირად იხსენიებოდა ბავარიისა და გერმანიის შინაურ არეულობასთან დაკავშირებით 1923 წ. ბოლოს (გიტლერისა და ლიუდენ-დორფის საქმე და სხვა); იგი ბავარიის საიმპერიო შეიარაღებულ ძალას განაგებდა.

**) ეხლა (1923 წ.) გერმანიის ელჩათ არის თეირანში.

***) 1923 წ. ტფილისში გერმანიის გენერალური კონსული.

მეორე ქართველი დელეგატი ნ. ი. ნიკოლაძე მეტად ადვილათ ატარებდა თავის 75 წლის სიმძიმეს. რამდენმა წყალმა ჩაიარა მას მერმე, რაც იგი ქაბუკურათ თათბირობდა ჰერცენთან, თუ როგორ გაერთყმია სილა მაშინდელ რუსეთის ჟანდარმთა შეფისათვის! ან დარემდენმა დრომ განვლო მას შემდეგ, რაც მან, როგორც ტფილისის გაზეთ „ობზორის“ რედაქტორმა, ისეთი განგაში ასტეხა მთელს რუსეთში თავისი ლიტერატურული პროცესით, რომ თვით ანატოლ ლერუა-ბოლიე დაწერილებით ზოიხსენიებს ამ ამბავს თავის წიგნში „Empire de Tsars!“ (მაგრამ ეს ხომ წარღვნის წინა დროის ამბებია!) ულგეი მებსიერება, ცოდნა ოსმალეთ-კავკასიის დამოკიდებულებისა, მუსაიფის მჭქეფარე ნიჭი. თვალეებში ცეცხლის ნაპეოწკლები თეთრ წვერთან და წარმოსადეგ შეხედულებასთან ერთად, ყველაფერი ეს ძლიერ სასარგებლოთ ჰქმნიდა მის ყოფნას ბათომში.

სომხეთის მთავარ დელეგატათ იყო ხატისიანი, განათლებით ექიმი, ტომით ტფილისელი სომეხი, რამოდენიმე წელი ქალაქის თავათ ნამყოფი; *persona gratis-sima* მეფის მოადგილის სასახლეში ვორონცოვების დროს; ტიპიური და მომქმედი წარმომადგენელი იმ სომხური მიმართულებისა, რომელიც იცავდა და აფართოებდა ყოველგან კავკასიაში სომხების მიერ დაქერილ პოზიციებს და იმედოვნებდა, რუსეთის საშუალებით მოეწყო აგრეთვე ოსმალეთის სომხეთიც. ხატისიანი გამოცდილი, ყოველგვარ გაჭირვების ქარცეცხლში გავლილი, სიცოცხლით სავსე, წითელ ლოყებიანი მოღვაწეა.*) დანარჩენი სამი აღნიშნულ დრომდე ამიერ-კავკასიის პოლიტიკურ საქმეებში შედარებით ნაკლებ ცნობილი იყვნენ, თუმცა ყველა ისინი მოწოდებული იყვენ თავის ხალხების ბედის წერაში თვალსაჩინო როლი შეესრულებინათ. რ. კაჩაზნუნი მალე შეიქმნა სომხეთის მთავრობის მეთაურათ; ეხლა ამიერ-კავკასიის მთავრობაში ის ითვლებოდა „სახელმწიფოებრივ შეწყალების მინისტრათ“. როგორც ხატისიანი და კაჩაზნუნი, მ. გაჯინსკიც (ორი უკანასკნელი ინჟინერია) შედიოდა ჩხენკელის მიერ შედგენილ მთავრობაში; მას მინდობილი ჰქონდა ვაჭრობისა და მრეწველობის პორტფელი**).

აზერბეიჯანის მეორე დელეგატმა რასულ-ზადემ ძალიან მალე გამოიჩინა თავი სეიმში; მან სახელი გაითქვა სპარსეთშიაც, როცა იგი მუშაობდა სპარსეთის განახლების მოღვაწეებთან ერთად თეირანის ბეჭდვით სიტყვაში. მშვენივრად იცოდა სპარსულიც და ოსმალურიც და საკუთარის მაგალითით გვაჩვენებდა, რამდენათ თვალსაჩინო და ფართო შეიძლება იქნეს პოლიტიკური ურთიერთობრივი განწყობილება აღმოსავლეთ ამიერ-კავკასიისა, როცა უკანასკნელი პოლიტიკურათ განვითარდება.

თავი VI. ბათომის

კონფერენცია.

§ 16.

ხალის-ბეიმ წარმოსთქვა (ოსმალურათ) მისასალმებელი სიტყვა, რომელშიაც მოიხსენია „მშვენიერი ვარსკვლავი თავისუფლებისა“ ამოსული კავკასიაზე.

*) შემდეგში ხატისიანი იყო სომხეთის რესპუბლიკის მთავრობის მეთაურათ.

***) მაგრამ პორტფელის ამ დარიგებას სერიოზული მნიშვნელობა არ ჰქონია, ე. ი. პორტფელის დარიგების იქით საქმე არ წასულა, რადგან ამიერ-კავკასიის მთავრობა მალე გაჰქრა.

სურვილი ოსმალეთისა დაამყაროს კეთილი, მეზობლური განწყობილება და სხვადასხვა. ორხან-ბეიმ წაიკითხა სიტყვის თარგმანი ფრანგულათ (იგი იყო ოსმალეების მდივნათ ბრესტ-ლიტოვსკშიაც).

შემდეგ იმსჯელეს იმაზე, დაუშვან თუ არა კონფერენციაზე მონაწილეთ ჩრდილო-კავკასიის მთიელთა რესპუბლიკის წარმომადგენელი ჰაიდარ-ბეი ბამატი.

მთიელების მოღვაწეებს ოსმალეთთან თვალსაჩინო ურთი-ერთობა ჰქონდათ და ამიტომ, თავიანთ რესპუბლიკის დამოუკიდებლობის გამოცხადებისათანავე, ისინი ეძიებდნენ დიპლომატიურ და ყოველგვარ დახმარებას კონსტანტინეპოლში. იქ კი იყო იმათი მთავრობის თავმჯდომარე აბდულ-მეჯიდ-ბეი ჩერმოვეი, ტომით ჩერქეზი, წინათ სასახლის რაზმის საპატიო მეყარაულე (კონვდეცი), შემდეგ „კავკასიის ველურ დივიზიის“ ოფიცერი *) და ამავე დროს საქმის კაცი, (ძალიან დაინტერესებული გროზნის ნავთით). დებეშაში, რომლითაც ვეპიბ-ფაშა იტყობინებოდა დამოუკიდებელ ამიერ-კავკასიის ცნობას ოსმალეთის მიერ, დართული იყო, რომ კონსტანტინეპოლიდან ოსმალეებთან ერთად მთიელი დელეგატებიც მოვლენ.

მთიელთა რესპუბლიკის საერთო კავკასიის ფედერაციაში შესვლას ყველა ძალიან თანაუგრძნობდა და ჰ. ბამატის მონაწილეობის მიღებამ კონფერენციაში, რასაკვირველია, არავითარი წინააღმდეგობა არ გამოიწვია.**)

საქმის დაწყებისთანავე აღმოჩნდა ძირითადი განხეთქილება ამიერ-კავკასიის და ოსმალეთის დელეგატთა შორის მოლაპარაკების საფუძვლათ ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების დადების შესახებ. ჩხენკელმა გაიმეორა უკვე ტრაპიზონში (უკანასკნელ მომენტში) შეტანილი განცხადება, რომ ამიერ-კავკასია დებულობს ამ ხელშეკრულებას სავსებით, ისურვა, რომ ტექსტი მისი ყოფილიყო მოლაპარაკების ერთად ერთი საფუძველი, რომ ამიერ-კავკასია იძულებული არ გამხდარიყო გარდა ბ.-ლ. ხელშეკრულებით აღნიშნულ ტერიტორიისა, კიდევ დაეთმო ოსმალეთისათვის ახალი ტერიტორია. ხალილ-ბეიმ პირიქით, მიიღო მხედველობაში ეს განცხადება, მაგრამ აღნიშნა, რომ დიპლომატიური მოლაპარაკება შეწყვეტილი იყო, რომ განახლებული იყო საომარი მოქმედება ოსმალეთსა და ამიერ-კავკასიას შორის ე. ი. აღნიშნა ახალი ფაქტები, რომლის გამო ოსმალეთი არ არის თანახმა ხელშეკრულება ჩასთვალოს ერთად-ერთ საფუძვლათ მომავალ მოლაპარაკებისათვის და იტოვებს უფლებას წამოაყენოს ახალი მოთხოვნებიანი. ამიტომ ხალილ-ბეიმ წინადადება შეიტანა, მოლაპარაკებების საფუძვლათ გამხდარიყო ოსმალეთის მიერ უკვე დამზადებული საზავო ხელშეკრულების ტექსტი, რომელიც იქვე იყო წარმოდგენილი.

*) აქედან სჩანს როგორ მწარედ სცდებოდა ვ. როზანოვი, როდესაც სწერდა, რომ ყველა ომების, აჯანყებების, შამილისა და სხვ. შემდეგ კავკასიის მთიულებმა დაამთავრეს თავისი ისტორია მათი იმპერატორებითი ჯიდადებულებების საკუთარ დამცველ რაზმში სამსახურით.

***) რწმუნებების შემამოწმებელ კომისიაში შედიოდნენ: გრაფი შულენბურგი, თურქების იურისკონსულტი ნუსრეტ-ბეი, თითონ ბამატი და მე (ამიერ-კავკასიის დელეგაციიდან).

გერმანიის წარმომადგენელი დაკმაყოფილდა იმით, რომ მხედველობაში მიიღო ოსმალეთის და ამიერ-კავკასიას შორის მომხდარი უთანხმოება*).

ბოლოს ჩვენმა დელეგაციამ განაცხადა თანხმობა... გაეცნოს ოსმალეთის გეგმას, და ამით კონფერენცია დაიხურა.

§ 17 ოსმალეთის გეგმა „ზავის და მეგობრობის ხელშეკრულობისა ოსმალეთის საიმპ. მთავრობისა და ამ.-კავკ. კონფედერაციული რესპუბლიკის შორის“ შესდგებოდა 12 მუხლისაგან; ამასთან იყო სამი დამატება (დროებითი წესები ვაჭრობისა და ნაოსნობის შესახებ; მოსაზღვრე ადგილებში ურთი-ერთობის საწარმოებლად განსაკუთრებულ შეღავათების შესახებ; ხელშეკრულების განმარტების დროს უთანხმოების გამოსარკვევად წესების შესახებ):

და ბოლოს, ძირითადი ხელშეკრულების დამატებითი ხელშეკრულება ენებოდა კითხვებს, რომლებიც დაკავშირებული იყო ოსმალეთის წმინდა საომარ-ინტერესებთან ამ მომენტში.

უეჭველია, უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინა ოსმალეთის ახალმა ტერიტორიალურმა მოთხოვნილებამ.

პროექტში აღნიშნული საზღვრები საქართველოსთვის ნიშნავდა ჩამოშორებას იმ ძველი (შემდეგ გამაჰმადიანებულ) ოლქებისას, რომლებიც რუსეთმა შეიძინა ადრიანოპოლის ზავით 1828 წ. და რომლებიც მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული ყოფ. ტფილისის გუბერნიასთან: აქ ლაპარაკია ახალციხის და ახალქალაქის მაზრებზე („უკანასკნელზე პრეტენზიას აცხადებდა სომხეთი, რადგან ჯერ კიდევ მე-XIX საუკუნეში იქ იყვნენ დასახლებული სომხეთიდან გადმოხვეწილები“).

სომხეთისათვის ახალი საზღვარი უდრიდა მის სრულ მოსპობას: ალექსანდროპოლი და უმეტესი ნაწილი ალექსანდროპოლისა და ეჩმიძინის მაზრებისა ე. ი. უმთავრესი, ასე ვსთქვათ, სომხური ნაწილი სომხეთისა, გადადიოდა ოსმალეთში, რკინის გზის ლიანდაგით ყარსი—ალექსანდროპოლი და ალექსანდროპოლი—სპარსეთის საზღვარი.

ამ პირობებში ოსმალეთი უზრუნველყოფდა არა თუ პოლიტიკურ კონტროლს მთელ კავკასიაზე, არამედ მჭიდრო ტერიტორიალურ დაახლოვებას აზერბაიჯანთან და სპარსეთთან (ე. ი. სპარსეთის აზერბაიჯანთან), სხვანაირად რომ ვსთქვათ, იმ ქვეყნებთან, რომლის მცხოვრებნი არიან თურქებისავე მოდგმის და თურქულად ლაპარაკობენ.

ოსმალეთის პროექტის მნიშვნელოვანი ნაწილი შესდგებოდა მოთხოვნილებებისაგან, რომლებსაც მიზნად ჰქონდა შეემსუბუქებია საომარი ოპერაციები ინგლისელების წინააღმდეგ ჩრდილოეთ სპარსეთში. უმთავრესად ამ მიზნისათვის მხედველობაში იყო მიღებული ამიერ-კავკასიის რკინის გზების და აგრეთვე ბაქოს ნავთსადგურის გამოყენება კასპიის ზღვაზე შესაძლებელ ოპერაციებისათვის.

* იმავე სხდომაზე ამიერ-კავკასიის დელეგაციამ, სხვათა შორის, პირველათ მიიღო ოფიციალური ტექსტი ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებისა. აქამდის, მე, ყოველ შემთხვევაში, მქონდა ტექსტი გამოცემული როსტოვ-დონზე „მემარცხენე სოც. რევ. ინტერნაციონალისტების პარტიის ზატერმენციკის ორგანიზაციის მიერ“ და დაბეჭდილი მუშათა და მოსამსახურეთა კოლექტივის ტიპოგრაფიაში „განახლება“.

ყოველ შემთხვევაში, კითხვები სრულიად ნათლად იყო დასმული. ყველა-სათვის გასაგები იყო, რომ ოსმალეთის მოთხოვნები არსებითად არ იქნებოდა შემსუბუქებული; რომ მათთვის წინააღმდეგობის გაწევა იარაღით ჩვენ არ შეგვეძლო და რომ ამ პირობების მიღება ძირს უთხრიდა ამიერ-კავკასიას, როგორც კავშირს სამი ერისას, რადგან სომხეთისგან ამ ახალ „გამიჯვნის“ შემდეგ ცოტა რამ და დარჩებოდა.

§ 18. 1918 წ. გაზაფხულის პირობებში, მას შემდეგ, რაც ოსმალოებმა დაი-უფლეს ბათომი და ყარსი, ბევრი ჩვენთაგანისთვის არ იყო მოულოდნელი, რომ ისინი მოითხოვდნენ ახალციხეს და ალექსანდროპოლს.

იბადებოდა საკითხი, როგორ მოვქცეულიყავით?

თუ შეიძლებოდა ოსმალების წინააღმდეგ რაიმე დახმარების მიღება, შეიძ-ლებოდა მხოლოდ დიპლომატიურის და ისიც გერმანელებისაგან. ინგლისელები-სა და ფრანგებისაგან, რომელთა მხარეზე 1914 წლიდან ჩვენმა ხალხმა მთელ რუსეთთან ერთად გადაიტანა ომის ჭირ-ვარამი, დახმარების მიღებაზე ფიქრი შეუძლებელი იყო. ჩრდილოეთ-სპარსეთში მყოფ ინგლისელებზე გვაშორებდა დი-დი მანძილიც, ბოლშევიკების ბაქოში ყოფნა და საერთოთ მათთან ურთი-ერ-ობის დაჭერის შეუძლებლობა.

პირადად ჩემთვის ტერიტორიალურ კითხვებს ძლიერ დიდი მნიშვნელობა არ ჰქონდა, რადგან საზღვრების დადება არ შეიძლებოდა ყოფილიყო სამუდამო, სანამ ომი არ გათავდებოდა. ბათომში მივედიოდი სრული დარწმუნებული, რომ ამიერ-კავკასია გერმანიას აინტერესებს არა მარტო მისი სხვადასხვა გვა-რი დოვლათის ომის მიზნისათვის გამოსაყენებლათ, არამედ კიდევ უფრო მეტათ ახლო აღმოსავლეთში შესვლის მიზნით ე. ი. გერმანიის საერთო გეგმის განსა-ხორციელებლათ. ვფიქრობდი, რომ არც საერთო ომის წარმოების ფარგლებში, არც საკუთარ მოთხოვნებებში რომლის დასაბუთებაც ოდნავ მაინც შეიძლება და რომელთა შესრულება ცოტათი მაინც დაასაშუქრებს ოსმალეთს გაწეულ შრომისათვის, გერმანია ხელს არ შეუშლის თავის მოკავშირე ოსმალეთს, მაგრამ ოსმალეთი, უეჭველია, გამოვა ომის საჭიროების საზღვრებიდან ან და მოითხოვს მეტს ვიდრე „ერგება“.

აი აქ, რამდენათაც ოსმალეთი თავს ნებას მისცემდა თავისებურათ და თავისუფლათ ემოქმედნა, თითქოს შესაძლებელი იყო მისი უფროსი, უფრო ძლიე-რი და უფრო გონიერი მოკავშირის-გერმანიის მიერ კონტროლის განხორციე-ლების მოპოვება, ან და მისივე ვეტო ოსმალეთის მოქმედებაზე. ამისათვის საჭი-რო იყო მხოლოდ სათანადო მიდგომა, გარემოების მიხედვით საქმის მომზადება.

ოსმალოებს დაკავებული აქვს ბათომი, ოზურგეთი და ახალციხე; ტფილი-სის დაკავების აზრი ბაქოსთან შესაერთებლათ და სხვა წარმატებისათვის მეტათ წარმატაცი იყო! ამას უნდა ხელი შეუშალოთ და ამის ჩაშლა შეესაძლებ-ებელია, შეიძლება და სავალდებულოა ოსმალეთის შეჭრა საქართველოს შუა გულში შევაჩეროთ.

ვინ იცის, იქნებ აზერბაიჯანმა კიდევაც მოისურვოს ბაქოში შესულ ბოლ-შევიკებთან საბრძოლველათ და ანარქიის საწინააღმდეგოთ ოსმალოების დახმა-რება! რა უნდა ვქნათ! საქართველოს კი ოსმალოები არ უნდა. სომხეთი? არც ცალკე.

არც საქართველოსთან ერთად მას ოსმალეთთან. ომი არ შეუძლია—ძველი ფრონტი დაიშალა, ახლის შექმნა, როცა მტერი ჩვენს ქვეყანაშია შემოსული და როცა მესამე მონაწილე აზერბაიჯანი გულ-ახდილათ, გადაჭრით აცხადებს, რომ ოსმალეთს არ ეომება, შეუძლებელია.

გერმანია დაეხმარება სომხეთს როგორმე გადარჩეს ამ ქარიშხალს, სომხების დელეგატებს საშუალება აქვთ უშვალთ მოელაპარკონ ამაზე გერმანიის წარმომადგენელს. ამ შესაძლებლობას ისინი არც ჰკარგავენ. კეთილათ დამთავრდეს თქვენი ცდა! მაგრამ ამ ხანათ სომხეთი უნდა გაინაბოს და უარი სთქვას შეიარაღებულ წინააღმდეგობაზე, რომელიც ისედაც უმიზნოა. შემდეგ ყოველივე გამოირკვევა.

ამ გვართ იწყება ამიერ-კავკასიის პოზიციის უილაჯობის გამორკვევა და ჩნდება—ქართველებისათვის მაინც—საქართველოს პოზიციის მომზადების საჭიროება და შესაძლებლობა. და ეს ხდებოდა არა მხოლოდ იმ მიზნით, რომ თავი დაგვეხწია სასტიკ პირობებიდან, რომელშიაც ჩავარდა ამიერ-კავკასია და საქართველო 1918 წ. ზაფხულში რუსეთის იმპერიის სრული დანგრევის გამო; არა, ამ დღის სასწრაფო და მწვავე ამოცანის უკან იდგა, რა თქმა უნდა, უფრო ღრმა ისტორიული მოვალეობა ჩვენი თაობისა, დახმარებოდა რამდენათაც კი შესაძლებელი იყო კავკასიელ ხალხებს, რათა მათ აღედგინათ ან ახლად შეექმნათ მომავლისათვის ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი საფუძვლები, როდის და ვის უნდა ჩაეყარა ეს საფუძველი თუ არა ეხლა და ჩვენვე?

უნდა გვესარგებლნა მდგომარეობით და უნდა მოგვენახა გზები და ფორმები განსახორციელებლათ იმისა, რაც ჰაერში იყო როგორც მომწიფებული განსახიერებისათვის, მაგრამ ჯერ კიდევ უსახო სინამდვილე. ორი სიტყვით: ჩვენ უნდა დაგვეცვა უკანასკნელ წუთამდის ამიერ-კავკასია იმ სახით, როგორც ის შემთხვევით დაარსდა; მერმე უნდა გადავსულიყავით ეროვნულ პოზიციაზე და გვემოქმედნა ცალკე. მაგრამ რაც უმთავრესია, დამოუკიდებლობის აზრი მტკიცეთ უნდა გაგვემაგრებია თვითეული ხალხის სახელმწიფოებრივ შეგნებაში; და პირველ შეძლებისთანავე განმტკიცებულ საფუძველზე დაგვეყარებია პოლიტიკური მთლიანი ამიერ-კავკასია. ან და კავკასია!

ამ გეგმის პირველი ნაწილი შეასრულა ამიერ-კავკასიის დელეგაციამ; შემდეგ საქართველოს დელეგაციამ ბათუმში, და ქართველმა მოღვაწეებმა ტფილისში მოამზადეს საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებით გარდასვლა მომავალ კონსოლიდაციაზე ცალკე საქართველოსი, სომხეთის და აზერბაიჯანის:

ასეთი აზრი ჰქონდა ამ პროცესს. გადაწყვეტილებანი ჩემგან არ იყო დამოკიდებული, მაგრამ შემედლო მათზე გავლენა მქონოდა, როგორც დელეგაციის და მისი ქართული განყოფილების მრჩეველს ყველა უმთავრეს კითხვებში.

ჩვენ მაშინვე დავიწყეთ დავა ოსმალებთან მათ მიერ წარმოდგენილ გეგმების გამო: ჩვენ საკმაოთ სავალალო მდგომარეობაში ერთად-ერთი იარაღი დაგვრჩენოდა—მემორანდუმები და ნოტები!

„შეჯიბრების ქალაქებში“—მათი შეღწენა მე მქონდა მონღობილი—ჩვენ დავდექით სასტიკ ფორმალურ ნიადაგზე; ოსმალეთის წინააღმდეგ ჩვენ ცდილობდით მიგვებრუნებია ბრესტ-ლიტოვსკის სწორეთ ის ხელშეკრულება, რომ-

ლითაც ჯერ კიდევ ტრაპიზონში ოსმალეთს უნდოდა ქედი მოეხრევინებია ამიერ-კავკასიისათვის.

აქ, ბათომში, ოსმალეთმა მოგვაწოდა, როგორც ნათქვამი იყო, პირველი, ზავისა და მეგობრობის ხელშეკრულება, მეორე განსაკუთრებული კონვენცია სამხედრო კითხვების შესახებ და, ბოლოს, განსაკუთრებული შეთანხმება მხარეთა „კეთილ მეზობლური“ განწყობილებისათვის.

ამ გეგმის შესახებ ჩვენ უპასუხეთ ასე: „ძირითადი საზავო ხელშეკრულება და მისი დამატებითი კონვენცია სამხედრო საგნების შესახებ უნდა დადებულ იქნეს არა მხოლოდ ოსმალეთთან, არამედ ოთხთა შეთანხმების ყველა სახელმწიფოებთან; დანარჩენი წარმოდგენილი შეთანხმებანი („კეთილმეზობლური“), მართალია, შეიძლება შეკრული იქნეს მარტო ოსმალეთთან (ამიერ-კავკასიის დელეგაციის მემორანდუმი 13 მაისიდან).

ამის წინააღმდეგ ოსმალოებმა მოგვეცეს შემდეგი პასუხი: „თქვენი საქმე არ არის მსჯელობა იქონიოთ, თუ რომელი კითხვაა ოთხ მოკავშირისათვის საერთო და რომელი შეეხება მხოლოდ ერთ მათგანსა და ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკას. ამის შესახებ ნება მოგვეცით ჩვენ თბითონ მოკავშირეებმა ვიმსჯელოთ“.

პასუხის ჩვენი პასუხი: „მასადაამე თქვენ გვეთანხმებით, რომ არის თემები, რომელთა შესახებ მოლაპარაკება უნდა სწარმოებდეს ყველა ოთხ სახელმწიფოსთან; არის თემები, რომელიც გვეხება მხოლოდ ჩვენ და თქვენ. ძლიერ კარგი. მივიღებთ მხედველობაში, მაგრამ თქვენ ფიქრობთ, რომ ამის განსაზღვრისათვის თვით მოკავშირეები მიიღებენ ზომას, ჩვენ კი, ამიერ-კავკასიამ, ამ შემთხვევაში უნდა დავდუმდეთ. მაგრამ სრულიად არ შეგვიფაროთ იმის გარჩევაში, თუ რა უნდა იქნეს შეტანილი საერთო ხელშეკრულებაში, და რა-კერძო სპეციალურში! ჩვენ მხოლოდ ვამტკიცებთ, რომ საერთო ხელშეკრულება ჩვენ მიერ დადებული იქნება არა მარტო ოსმალეთთან, არამედ ორივე სახელმწიფოსთან. ჩვენ როგორც ხელშეკრულების ერთ მხარეს ნება უნდა გვქონდეს, მგონი, გავითვალისწინოთ, თუ ვინ გამოდის მეორე მხარეთ? (ამიერ-კავკასიის დელეგაციის ნოტა. 17 მაისი).

ჩვენ აღვნიშნავდით იმასაც, რომ ოსმალოებს არა აეცო უფლება, მოითხოვონ იმაზე მეტი, რაც დათმობილი აქვთ ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებით. აქ ჩვენი პოზიცია სუსტობდა; ჩვენ მაინც უნდა დავყრდნობოდით ამ მოსაზრებას, რადგან ტრაპიზონის კონფერენციის ბოლო დროიდან, ეს იყო ა. ჩენკელის უმთავრესი საბუთი. ამ მოსაზრებას ასუსტებდა (ე. ი. იმ მოსაზრებას, რომ „ახალი ისეთი არაფერი მომხდარა, რასაც შეეძლო ჩვენი საერთაშორისო მდგომარეობა შეეცვალა—მასადაამე არ შეიძლება ახალ მოთხოვნების წამოყენება“) ისეთი ფაქტები, როგორც არის ბათომისა და ყარსის ოსმალეთაგან დაცლის უარზე სეიმის მიერ შეტანილი საომარ პატრიოტული ხმაურობა, მთელი რიგი სამხედრო გადაწყვეტილებებისა, ტრაპიზონის დელეგაციის გაწვევა და სხვა...

ასეთი ფაქტების გამო ოსმალოები ამტკიცებდენ, რომ ა. ჩენკელის განცხადებას ტრაპიზონში ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების ცნობის შესახებ დაკარგული აქვს მნიშვნელობა ამიერ-კავკასიის მთავრობის თავმჯდომარის ე. პ.

გვეგუიკორის მოქმედებით და რომ ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკის მიერ ომის განახლებამ გამოიწვია ცვლილება საერთაშორისო მდგომარეობაში, რაც ოსმალეთს უფლებას აძლევს წამოაყენოს ახალი მოთხოვნები.

ერთი სიტყვით, ამ კითხვებისათვის ურყევი საფუძველი არ გვექონდა. მით უფრო ბეჯითათ მიემართეთ ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების მახვილი ოსმალეთის წარმოდგენილ გვემის წინააღმდეგ.

„როგორ?“ — ვამბობდით ჩვენ: „თქვენ ოტტომანის იმპერიას თქვენის პროექტით უმატებთ იმ ტერიტორიებს, რომელთა სახელმწიფოებრივი და საერთაშორისო მოწესრიგება ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების მეოთხე მუხლის პირობებით არის შემოზღუდული? იქ ხომ „მეზობელ სახელმწიფოთა“ უფლებებიც წინასწარ მიღებულია; მეზობელთა თანხმობით ბათომის, ყარსის და არდავანის მოსახლეობამ უნდა შეიმუშაოს ამ მიწა-წყალის ახალი წეს-წყობილება. მეზობელი სახელმწიფოები არიან უპირველეს ყოვლისა ოსმალეთი, მაგრამ შემდეგ ამიერ-კავკასიაც; თქვენ კი პირდაპირ მიგაქვთ ეს პროვინციები, სცვლით, არა მარტო თქვენ მიერ ხელმოწერილ ხელშეკრულებას, რომელიც ამ საქმეში განსაზღვრულ წილს ჩვენც გვითმობს. ასე არ შეიძლება“ (იხ. 16 მაისის ამიერ-კავკასიის მემორანდუმი) ერთი სიტყვით, ეხლა უკვე ჩვენ გამოვდიოდით ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების დაზვევლებათ!

უკანასკნელი მოსაზრება განსაკუთრებულათ არ ესიამოვნა ოსმალეებს. მათი პასუხი (18 მაისს) გარდა იმ ფაქტების აღნიშვნისა, რომელთაც ამიერ-კავკასიის დელეგაციის გაწვევის დროს და მას შემდეგაც შესცვალეს მხარეთა მდგომარეობა, შეიცავდა შემდეგ მუქარას: ამიერ-კავკასიის დელეგაციის ცდამ თავისი აზრი გამოსთქვას ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების ზემოაღნიშნულ (ე. ი. მე-4) მუხლის შესახებ შეიძლება იქონიოს ეხლანდელ მოლაპარაკებების მიმდინარეობისთვის ძლიერ სერიოზული შედეგები.

მაგრამ მაშინ ბათომში ჩვენ შეგვეძლო ჩვენი თავისთვის მიგვეცა ნება გვეკამათნა, უმთავრესათ იმიტომ რომ ჩვენ შეგვეძლო გაგვეხსენებია ოსმალეთისთვის (იხ. 16 მაისის მემორანდუმი): გერმანიის იმპერიის დელეგაციის აქ დასწრება ცხადი დამტკიცებაა, რომ ოსმალეთის მოკავშირე და მასთან ერთად ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების ხელმომწერი სახელმწიფოები უშუალო მონაწილეობას იღებენ მსოფლიო ომის კავკასიის ფრონტზე დამთავრების საქმეში.

ამ მუხლში ჩვენ შეგვიბრება არ წავგივია. ჩვენ დაუმტკიცეთ და ვაჩვენეთ ოსმალეთს, რომ მას მარტო არ შეუძლია განაგოს ჩვენი ბედ-იღბალი.

თავი VII. ამიერ-კავკასიის დაშლა.

§ 20.

წმინდა დიპლომატიური მოქმედების კითხვა საკმაოდ ირკვეოდა, შეიძლებოდა იმედი გვექონოდა, რომ გერმანიის დახმარებით წარმოდგენილი მოთხოვნები რამოდენადმე შეგვიმსუბუქდებოდა. მაგრამ არ იყო არავითარი იმედი, რომ ამიერ-კავკასია ომს სრულიად გადარჩებოდა, დაიქერდა ნეიტრალურ ქვეყნის მდგომარეობას და დაიწყებდა მის დაშვებებსა და დალაგებას. მისი რკინის გზები

ექირვებოდა მეომარ მხარეებს: დამოუკიდებლათ გამოცხადებული, მაგრამ ყველასაგან დამოკიდებელი ამიერ-კავკასია სუსტი იყო; მის რკინის გზებს კი შეეძლო გაეძლიერებია ის („დიდი“), ვინც პირველი ჩაიგდებდა მას ხელში.

ყველა უპირატესობა იმ შეთანხმების მხარეზე იყო, რომელსაც ხელმძღვანელობდა გერმანია, რადგან ოსმალოებს უკვე ეჭირათ (1918 წლის აპრილიდან) ყარსი და ბათომი და ამგვარათ ხელში ჰქონდათ ოსმალეთისა და სპარსეთის საომარ ასპარეზების რკინის გზების ერთი ბოლო. როგორც ყველამ იცის, იგივე გზა მიდის ბაქოს ნავთისა და თურქესტანის ბამბამდე.

სხვა პირობებში საქმე ადვილათ მოეწყობოდა რკინის გზებით სარგებლობის განსაკუთრებულ შეთანხმების საშუალებით: ამიერ-კავკასიის მთავრობაც იძულებული იყო ამ გზას დადგომოდა. მაგრამ უბედურება იმაში იყო, რომ ამიერ-კავკასიის საზღვრებში ოსმალოების შემოჭრა მაშინვე და საბედისწეროთ: იწვევდა საქმის სხვადასხვა საშიშარ გართულებას. სპარსეთისკენ მიმავალი რკინის გზა გადადიოდა სომხების პროვინციაზე; ოსმალოებს ხიბლავდა შესაძლებლობა გაეგრძელებიათ აქაც ის სომხეთის მომსპობი პოლიტიკა, რომელსაც ისინი აწარმოებდნენ ოსმალეთში ომის დროს; ამით სომხებისა და თათრების მოსახლეობის შორის იწყებოდა ერთმანეთის ამომწყვეტი მტრობის მოძრაობა, რომელიც ჩანერგილი იყო რუსეთის ბატონობის დროს. აგრეთვე ამოძრავდა ყველა, ვინც ისტორიული ტრადიციით. რელიგიური და რასობრივი ერთობის გრძობით, ანდა „რაიმე საჭიროებით“ თავის თავს სთვლიდა ოსმალეთის ბუნებრივ კლიენტათ ან და ეხლა ცდილობდა გამხდარიყო მისი კლიენტი. ყველა ეს ძლიერდებოდა, ღრმავდებოდა ოსმალეთის გამარჯვების ილიუზიით, რომელსაც ხელოვნურათ აღვივებდა მრავალრიცხოვანი საიდუმლო და აშკარა მისი აგენტი. ხომ გამოგზავნა ოსმალეთმა კავკასიაში „ისლამის ლაშქარი“.

აი რატომ იყო, რომ მარტივმა კითხვამ ალექსანდროპოლ-ჯულფის ხაზით ოსმალეთის ჯარების გაშვების შესახებ (ინგლისის ჯარების საწინააღმდეგოთ, როგორც სწორდა ვეჰიბ-ფაშა) გამოიწვია დიდი უკმაყოფილება ამიერ-კავკასიის და ოსმალეთის დელეგაციებს შორის.

ალექსანდროპოლი 1) ეკავა ოსმალეთის ჯარს, სომხის ნაწილებმა იგი ვერ დაიკვეს: სომხები, ისე, როგორც სხვა დელეგატები, აუცილებლად სთვლიდნენ დაეთმოთ ოსმალეთის სარდლობისათვის რკინის გზა, მაგრამ სასურველი იყო, რა თქმა უნდა, ასეთი საკოჭმანო კითხვის შესახებ სათანადო გარანტიები და წინასწარი ურთი-ერთი შეთანხმება; ოსმალოები კი აღნიშნავდნენ, რომ საომარ მდგომარეობის გამო დროის დაკარგვა შეუძლებელიაო, და არ ცხრებოდნენ.

ბევრი ტანჯვა მიაყენეს ადგილობრივ სომხის მოსახლეობას, და ბევრი უსიამოვნება ხვდა წილად ამიერ-კავკასიის დელეგაციას. ოდნავ შეიძლებოდა საქმისთვის შეველა, თუ გერმანელების დახმარებით გამოვარკვევდით ჩვენსა და ოთხთა კავშირის სახელმწიფოების ურთიერთ განწყობილებას. პროტესტები და განცხადებები „სუვერენიტეტის დარღვევის“ გამო, რომელსაც აღგენდა ა. ჩხენკელი ამ საქმის შესახებ მიწერ-მოწერაში, საჭირო, იყო, მაგრამ თანაც უნაყოფოთ რჩებოდა.

1) სამხედრო ბანაკი და ტფილის-ყარს-ჯულფის ხაზის კვანძი.

საქმის ასეთი გართულება კონფერენციაზე მეტად ძნელ მდგომარეობას ქვეყნიდა. ამასთანავე მეთაურები სრულიად არ იძლეოდენ სიღინჯისა და თავდაქერის მაგალითს.

არ იყო არც პროპორციის გრძნობა, არც მშვიდი გარჩევა შესაძლებელსა და ფანტასტიურს შორის, არც დაფასება პირველ და მეორე ხარისხოვან კითხვებისა, არც შეგნება მუდმივისა და გარდამავალისა.

კონფერენციის მრავალრიცხოვან და ძარღვებ აშლილ კულისებში უეცრათ ჩნდებოდენ და ჰქრებოდენ ხან ტფილისიდან ჩამოსული მოღვაწე-გასტროლიორები, პარტიების, ერების ან ჯგუფების წარმომადგენლები, ხან კერძო მოხალისე პოლიტიკოსები, რომელთა შორის ზოგჯერ ნამდვილი ავანტიურისტები ერია; უსაქმობის გამო სევდით შეპყრობილი ბათომის ადგილობრივი მოღვაწეები; ჩვენი ტყვედ წაყვანილი ოფიცრები; მთელი კავკასიის სხვა და სხვა მუსლიმანურ პროვინციებიდან ჩამოსული პოლიტიკური შუამდგომლები, ახალ ფესკებში გამოწყობილნი, რაც მათ სახეებს უკვე აძლევდა „ოსმალურ“ გამომეტყველებას; კავკასიელი თურქები—ყველაფერი ეს მთლიან ხროვათ გუგუნებდა და ირეოდა ჩვენს ირგვლივ.

აი რამდენიმე ამონაწერი იმ დროინდელ უბის წიგნაკიდან.

მაისი 1918 წ.

§ 21. ბათომში მუდამ ისე გრძნობ თავს, თითქოს მცენარეებისთვის გაკეთებულ გამთბარ შუშაბანდში იყო. ბათომის ჰაერის ცნობილი დანალექი ჰქმნის ბამბუკს, ჩაის და სუბტროპიულ მცენარეებს: მაგრამ მისივე დანალექი ბუნდოვანად ხდის ჰორიზონტს, იშვიათად შეიძლება მთების მოხაზულობის ნათლად გარჩევა, და ბუნება მუდამ მზათ არის წვიმისათვის.

„ბულვარი“, რა თქმა უნდა, მუდამ მორთულია; და სამხრეთის ზღვა მოვალეა ლამაზი იყოს. მაგრამ თვით ბათომში ცოტა რამ არის საყურადღებო, რადგან ცოტაა დამახასიათებელი. ქუჩები გვარიანია... სუფთა. მგონი, ერთად ერთი კუთხე, რომელიც საერთოდ სხვებს არა ჰგავს, არის, ეგრეთ წოდებული, ბერძნების ქუჩა.

მე ვთქვი „სუფთა“, მაგრამ სისუფავე მალე შეილანძლება. სასტუმროს ფანჯრიდან მე ერთი კვირაა, უკვე უყურებ ქუჩაზე მკვდარ კატას, რა იქნება ერთი ორი წლის მერე? მაგრამ დარჩებიან კი აქ ოსმალოები?

ყველგან მოსჩანს წითელ არშიაზე ნახევარი მთვარე ვარსკვლავით; ფესკები გამრავლდა; მაგრამ ეს არის ნაწილობრივ პოლიტიკური მასკარადი, ნაწილობრივ ფესკები დროებით მოსულებისა; ნავთსადგურში გემები ცოტა დგას; სამაგიეროთ იქ ამოძრავდა თავიანთ იალქნიან ნაევბთან ანატოლიის ნაპირის ზალხი და მარადიული ლევანტინელი ბრბო.

ჩვენი დელეგაციის შედგენის პირობები ისეთი იყო, რომ შეუძლებელი შეიქნა შეუსაბამოსა და საარაკო რამესაგან თავი დაგვეხწია.

რალაც უნებურათ მაგონდება დომხალი, pot-pourri და სხვა ასეთი საგნები.

... რა კარგია, რომ უმრავლესობას არ ესმის და არ გრძნობს თავზე დაცემულ უბედურების სიმძიმეს. უბრალო ყოველდღიური აზრები და გრძნობები სჭარბობენ. აღიშინებები ტრიალებენ, როგორც გამხმარი ფოთლები შემოდგომის ქარის დროს.

დამტყვერეული ინსტრუმენტის კლავიშების შეუწყობელი გრიალი.
გაუქონავი ურმის აუტანელი ქრიალი.

ოსმალეთის სამი დიდ-კაცის დარბაზობა: ჯემალ-ფაშა, ხალილბეი და ვეჰიბ-ფაშა. მათ უნდოდათ ჩვენი დელეგატების ახლო გაცნობა. სამივე დაჯდა დივანზე და მტკიცეთ დაიკავეს იგი. მოგვართვეს ყავა. მეორე მხარეზე პატარა მისაღებ ოთახში კუნძულების კრებულებათ დალაგდენ ამიერ-კავკასიის დელეგატები. მე მიწვეული ვარ, როგორც „თანამშრომელი“. დასაწყისში თავისუფალი მუსაიფი; შემდეგ სტუმრები გვთხოვენ, ყოველმა ეროვნულმა სექციამ გამოსთქვას გულწრფელათ თავისი აზრი.

ჩხენკელი ყოველთვის აღტაცებულია, როცა საშუალება ეძლევა გააბას „საერთაშორისო“ მუსაიფი: აქ მის წინ ოთომანის პორტას სამი სვეტი დგას კავკასიის ერების სამ ქადაგის პირდაპირ. ამ რიცხვმა „სამმა“ მისტიურათ იმოქმედა ჩხენკელზე და მან, თუმცა თვალწინ ჰყავდა სამი მაჰმადიანი, ამგვარად დაიწყო: „თუმცა მე, როგორც სოციალისტი, დიდ მნიშვნელობას არ ვაძლევ სარწმუნოებრივ დოგმატებს, მაგრამ როგორც სამ სახოვანი ღმერთი ერთია, ისე ამიერ-კავკასია, თუმცა შეიცავს სამს ერს; მაგრამ“ და სხვა და სხვა. როგორია ღვთის მეტყველების დედოს*) და ატავიზმის ძალა!

შემდეგ ილაპარაკა ნიკოლაძემ—სადათ, მოკლეთ, საბუთიანათ—თვით ოსმალეთისათვის ამიერ-კავკასიის დამოუკიდებლობის სარგებლობაზე, იმის შესახებ, რომ საჭიროა თავიდანვე არ წაერთვას ამიერ-კავკასიას ის ელემენტები, რომელიც აუცილებელია მისი სიცოცხლისათვის და სხვა. ხატისოვმა თემათ აირჩია სომხეთის კითხვა, გაიხსენა ჯემალ-ფაშას სარდლობა პალესტინაში და კეთილი განწყობილება ქრისტიანებისადმი, ოსმალეთის რევოლიუციის თანამებრძოლი ამხანაგი – სომხები (ზოარაბი და სხ.).

ხატისოვი, უეჭველია, შეეხო მტკივნეულ ადგილს: ჯემალ-ფაშა მოიღუშა და ურჩია,—მას შემდეგ რაც მოხდა, ამ კითხვას არ შეხებოდა. (ოსმალოების ღრმა რწმენით, 1914, 1915 წ. ომის დროს სომხებმა ოსმალეთში მათ ზურგში დანა ჩასცეს).

მესამე სიტყვა წარმოსთქვა მაჰმედ-ჰასან გაჯინსკიმ. იგი თავაზიანათ ლაპარაკობდა; გამოსთქვამდა იმედებს, სიხარულს და გონიერულათ გვერდს უხვევდა თეოლოგიასა და ეროვნულ მწვავე კითხვებს.

ცოცხალი საერთო ბაასის შემდეგ ჩვენი სტუმრები წავიდნენ.

§ 22. ვინც ბათომში იყო 1918 წ. მაისში, რუსეთი მეტათ დაშორებულ ქვეყნათ ეჩვენებოდა. საბჭოთა ხელისუფლება არ ვრცელდებოდა ამიერ-კავკასიაზე. დამოუკიდებლობა გამოცხადებული იყო. ჩრდილო-კავკასიაში დამოუკრვეველი ცვალებადი მდგომარეობა იყო; ბუნებრივი საზღვრის მთა-გრეხილის წყალობით თითქოს უზრუნველყოფილი ვიყავით რუსეთის ქარ-ბუქისაგან. ბაქოში (რომლის

*) ჩხენკელი სასულიერო სემინარიაში სწავლობდა.

წინ იდგა ამიერ-კავკასიის სამხედრო საფარი) და კასპიის ზღვის სხვადასხვა ნაპირებზე, მართალია, არსებობდა საბჭოთა სხვადასხვა გრძელი და რთული სახელებიანი ჯგუფები, მაგრამ საერთოთ, დიდი მოუწყობელი სივრცეები ჯერ-ჯერობით კიდევ ყოფდა ამიერ-კავკასიას საბჭოთა რუსეთის ნამდვილ ცენტრებიდან, თუმცა უკანასკნელის მოწინავე ბანაკები გაბნეული იყო ახლო-მახლო.

ევროპის ომმა უმაღლეს წერტილს მიაღწია. გერმანია მეტად დაინტერესებული იყო, აღმოსავლეთში დაემყარებინა, თუნდაც დროებით, წონასწორობა. ამ მიზანს ემსახურებოდნენ ბრესტ-ლიტოვსკისა და ბუქარესტის ხელშეკრულებანი და „განაპირა ქვეყნების მთელი პოლიტიკა“ ბალტიის მხარიდან დაწყებული შავ ზღვამდე; ამიტომაც ცდილობდა გერმანია შეეთანხმებია ამიერ-კავკასიისა და ოსმალეთის ინტერესები.

აგრეთვე უნდა გამოვევრკვია საბჭოთა რუსეთისა და ამიერ-კავკასიის შორის შორის განწყობილება. ეს საჭირო იყო საერთოდ როგორც ბათომის კონფერენციის მუშაობით ამიერ-კავკასიაში დასამყარებელ წეს-წყობილების განსამტკიცებლად, ისე კერძოთ ბაქოსა და ბაქოს ნავთის კითხვის მშვიდობიანათ გადასაწყვეტათ (ეს კითხვა ყოველთვის მწვავე იყო რუსეთისათვის, მაგრამ ეხლა იგი მწვავე შეიქმნა სხვადასხვა მისწრაფების წყალობით გერმანიისთვისაც, ოსმალეთისთვისაც და აზერბაიჯანისთვისაც).

გერმანიის მთავრობამ მისის შუა რიცხვებში, სწორედ ბათომის კონფერენციის გამაღებულ მუშაობის დროს მოსკოვს წინადადება მისცა, მიელო თავის თავზე შუამავლობა ამიერ-კავკასიისა და საბჭოთა შორის შეთანხმების მიზნით. შირბახის მიერ გადაცემულმა წინადადებამ გამოიწვია სახალხო კომისარიატის პასუხი, რომ ბათომის კონფერენციაზე საჭიროა მიწვეულ იქნეს საბჭოთა მთავრობის წარმომადგენელი; თანაც აღნიშნავდა, რომ „ეგრედ წოდებული ამიერ-კავკასიის მთავრობა“, რომლის წინააღმდეგ მასებს გამოაქვთ დადგენილებები, სახელის უკანონოთ მიმთვისებელია და სხვა.

ჩვენთვის ძნელი არ იყო, ამიერ-კავკასიის მთავრობის უფლებამოსილების ასეთი შეფასება დაგვერღვია (19 მაისი). ეტყობა, თვით კომისრებიც არ აღევიდნენ ამ განცხადებას მნიშვნელობას, რადგან საბჭოთა მთავრობას არ დაუყოვნებია მიელო გერმანიის შუამდგომლობა რუსეთის მიერ ამიერ-კავკასიის ცნობის კითხვაში. ფონ-ლოსოვი, როცა გვატყობინებდა ამ ამბავს, დასძენდა, რომ მას განზრახვა აქვს აცნობოს შირბახს მოსკოვში რომ ბოლშევიკები ემუქრებიან ამიერ-კავკასიას ბაქოსა და სოხუმის მხრით (ასეთი მუქარა მართლაც არსებობდა) და რომ საერთოდ გერმანია დაბეჯითებით ურჩევს რუსეთის მთავრობას ამიერ-კავკასიას არ შეუტეოსო.

1918 წელს ასეთი შემოტევისათვის კიდევ არ იყო მომზადებული დრო; ბათომის კონფერენციაშიც ვერ მიიღო საბჭოთა წარმომადგენელმა მონაწილეობა. გერმანიის შუამავლობით მხოლოდ დადებული იყო პირობა, რომ ამიერ-კავკასიის წარმომადგენელი მოლაპარაკებას დაიწყებს რუსეთის მთავრობასთან სადმე საბჭოთა ფედერაციის საზღვრებში, ამიერ-კავკასიასთან ახლოს (გერმანიის მთავრობის მიერ დასახელებული კიევი ჩიჩერინის აზრით უხერხული იყო*).

* მიწერ-მოწერა ამ კითხვის შესახებ იხ. № 146, 151, 152, 156.

მაგრამ ეს აზრიც მდგომარეობის შეცვლის გამო განუხორციელებელი დარჩა. მაგრამ აქ პირველად დაისვა კითხვა, რუსეთის მიერ ამიერ-კავკასიის დამოუკიდებლათ ცნობის შესახებ; და გამოიჩინა, რომ 1918 წლის პირობებში ამ დამოუკიდებლობის ცნობის კლიტე ბერლინში იმყოფებოდა.

**თავი VIII. ახალი
პაპ. § 23.**

ოსმალოების მოთხოვნები გამოწვეულმა აღელვებამ უმაღლეს წერტილამდე მიიწვია, როცა გენერალ ფ. ლოსსოვისაგან ჩვენმა დელეგაციამ მიიღო ფორმალური წინადადება, რომ იგი დაგვეხმარება როგორც შუამავალი, რადგან სხვაგვარათ არ ხერხდება ოსმალეთისა და ამიერ-კავკასიის დელეგატებს შორის კეთილი განწყობილების დამყარება (19 მაისი). უმრავლესობა ფიქრობდა, რომ ამ წინადადებას უნდა ჩავსვიდით ხელი. ხოლო მუსლიმანებს, როგორც დელეგაციის თათბირზე გამოიჩინა, ეშინოდათ შუამავლად გერმანიის არჩევით შეურაცხყოფა არ მიეყენებიათ ოსმალოებისთვის: მათის აზრით საჭირო იყო დავკითხებოდით ოსმალოებსა და სხვა. გაჯინსკიმ გამოსთქვა აზრი, რომ საერთოდ არ არის სასურველი მოლაპარაკების გაჭიანურება. „ასე თუ ისე, უნდა გავათავოთ,—სთქვა მან: ამიერ-კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილისათვის არსებული უთანხმოება უმნიშვნელოა“. ეს უთანხმოებები ძლიერ მნიშვნელოვანი იყო საქართველოს და სომხეთისათვის. ჩვენ ვიდექით ჯვარედინზე: ზოგიერთს ოსმალოებთან ერთი გზა ჰქონდათ, სხვებს კი არა.

ფონ-ლოსსოვს მაშინვე უპასუხეთ, რომ მის წინადადებაზე თანახმა ვართ. ახლოვდებოდა დასასრული. გამარჯვებული ოსმალეთი, როგორც ძლიერ მომქმედი რეაქტივი, შლიდა ამიერ-კავკასიის ჯერ კიდევ სუსტს, მოუწყობელს, ომითა და რევოლუციით შერყეულ კრებულს. მას ბუნებრივად შორდებოდა მუსლიმანური აზერბაიჯანი, რომელსაც ოსმალეთი ანდამატურის ძალით იზიდავდა. ტომებრივი ხმა უფრო ძლიერი გამოდგა, ვიდრე საუკუნეების იჭვიანობა შიიტებისა სუნიტების წინააღმდეგ: ასე იყო განსაკუთრებით იმ განათლებულ ფენებში, რომელთა შიიტური გატაცება საკმაოდ შენედა რუსულ-ევროპული კულტურის გავლენით.

ასეთი მდგომარეობა საშუალებას უკარგავდა ამიერ-კავკასიას ეწარმოებინა ერთი მთლიანი პოლიტიკა, ე. ი. ერთი საგარეო პოლიტიკა. ყოველ ნაწილს უნდა ეზრუნა თავის თავისთვის.

ბათომში ჩვენ ჩავედით დარწმუნებულნი, რომ საქართველო მომზადებულია ასეთი მოქმედებისათვის, რადგან იგი შედარებით უფრო მოწესრიგებულია. რომ საქართველომ უნდა იმოქმედოს დამოუკიდებლათ, ეს სავესებით გამოიჩინა მას შემდეგ, რაც ოსმალოებმა საქართველოს მთელი სამაჰმადიანო ნაწილი დაიჭირეს ბათომიდან ბორჯომის ხეობამდე და შეუჩერებლივ მიისწრაფობდნენ კასპიის ზღვის ნაპირებისაკენ.

ჩვენთვის არ იყო სახარბიელო თუნდაც დროებით ვყოფილიყავით „ისლამის ლაშქრის“ გასასვლელ დერეფნათ. ოსმალოების განდევნა ძალით ჩვენ არ შეგვეძლო.

ერთად-ერთი გამოსავალი იყო—გერმანიის გამოყენება „ლაგამათ“, მაგრამ ამისათვის საჭირო იყო ასპარეზზე გამოსვლა დამოუკიდებელი საქარ-

თველოსი, შეთანხმებდა გერმანიასთან და გერმანიის განსაზღვრული დახმარება.

დღის პრაქტიკული მოთხოვნილება გვაიძულებდა სწორედ ასე დაგვეყენებინა კითხვა, მაგრამ ბევრათ უფრო ღრმა მისწრაფებაც იმავე გზაზე გვაყენებდა. ამ განსაკუთრებულ წუთში როგორ არ გვესმინა ისტორიული სტიქიების გუგუნე, როგორ არ ყურადგველო იმათი ხმა, ვინც დიდი ხანია აღარ არის; როგორ არ გვეფიქრა იმათზე, ვინც კიდევ მოვა! რამდენი მოდგმა ჰქმნიდა ქართველ ერს და ამათ ეძებდი მზის ქვეშ მისი თავისუფალი განვითარების პირობებს! აი დამოუკიდებლობამ კარებზე მოაკაკუნა, და როგორ არ შევეგებოთ ალტაცებით! თუ ეს წუთი გაუშვით, რა პასუხი გავცეთ იმათ, ვინც ჩვენს შემდეგ მოვა! ნუ თუ ეს ხალხი დაბადებულია მხოლოდ მონობისათვის, მორჩილებისათვის და იგი უნდა გადაიქცეს „ეთნოგრაფიულ მასალათ“, რომლიდანაც პირობების მიხედვით გამოდრინ ხან სპარსელები, ხან ოსმალოები, ხან რუსები! არა, მას ახსოვს, მას სურს წამოდგეს და იქმნეს თავის-თავადი. მას არ სურს ეს? თავის საპყრობილეზე ამოიხრებს ის, როგორც ბაირონის „შილიონის პატიმარი“? ბარემ ეხლავე გამოაშკარავდეს ეს! იშლება ისტორიის ახალი გვერდი.

მაგრამ ასეთი მსჯელობა არ იყო საჭირო: ზოგიერთმა, მცირე რიცხოვანმა წრემ, ეს დიდი ხანია იცოდა; სხვები უფრო ტაქტიკური მოსაზრებით იმჭვალვებოდნენ ამავე აზრით—უმრავლესობას ასეთი კითხვაც არ დაბადებია: ნებისყოფას, ინსტიქტს, ქვეშეგნებას მიჰყავდა ისინი ამ მხრით. რთული ანგარიშიც არ იყო საჭირო: უპირველესათ ყოვლისა, უნდა დავმყარებოდით გერმანიას, ოსმალოებისაგან თავი დაგვეფარა და ორგანიზაციულათ შევკავშირებულიყავით, გაერთიანებულს როგორც ერს, გვეცადა მსოფლიო ომის დაბოლოებისათვის—ჩვენი მდგომარეობა მაშინ გამოირკვევა, თანაც ჩვენ თვით ვიქნებით, თუმცა პატარა, მაგრამ მისივე გადაწყვეტი ერთ ერთი ფაქტორი. რუსეთთანაც განწყობილება იმავე გზით გამოირკვევა.

გერმანიის დელეგაციის წევრებთან გულახდილ ბაასში მომზადდა საქართველოს მომავალი პოზიცია—ჩვენ წინდაწინვე ვგრძნობდით, რომ ამიერ-კავკასიის კოალიცია აუცილებლათ დაიშლება. საიდუმლოება იცოდა რამოდენიმე კაცმა. თავმჯდომარე საქართველოს ეროვნული საბჭოსი, სოც.-დემ. პარტიის ბელადი, როგორც ამიერ-კავკასიის სეიმში, ისე საქართველოში, ტფილისიდან ჩამოსული ნოე ჟორდანიას თავის მდგომარეობით იყო სწორეთ ის პიროვნება, რომელსაც თავის თავზედ უნდა მიეღო მოვალეობა ტფილისში ამ განზრახვისთვის საჭირო ძირითადი აქტების გატარებისა (საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება და ამიერ-კავკასიის სეიმის მიერ თავის თავის დაშლა), მას ეტყობოდა რყევა, რაც სავსებით გასაგები და კანონიერია: საქართველოს დამოუკიდებლობა არ შეეფერებოდა არც მის წინანდელ მუშაობის მოძღვრებას, არც რუსეთის სოც.-დემ. პარტიის წევრობას. მაგრამ, როცა „ირწმუნა“ ახალი პროგრამის ჩატარებას გამოცდილის ხელით შეუდგა.

22 მაისს ის დაბრუნდა ტფილისში. მუშაობა „გერმანია-საქართველოს“ და „ამიერ-კავკასია-ოსმალეთის“ პარალელურათ და სისწრაფით სწარმოებდა.

24 მაისს ფონ-ლოსსოვმა შეგვატყობინა, რომ მისმა ცდამ შუამავლობის შე-
მახებ ფუქტათ ჩაიარა. 25 მაისს ამიერ-კავკასიის დელეგაციის თავმჯდომარეს გენე-
რალმა შეატყობინა, რომ, რადგან, როგორც მას ცნობები აქვს, ამიერ კავკასიის
რესპუბლიკა დაშლას აპირებს, და ამით იცვლება მდგომარეობა, მისთვის საჭი-
როა პირდაპირი დამოკიდებულება იქონიოს თავის მთავრობასთან, და ამიტომ
იგი სტოვებს ბათომს დღესვე საღამოს და მიემგზავრება გემით—„მინა ჰორნ“.

მართლაც, იმავე საღამოს გერმანიის დელეგაცია გავიდა ბათოვიდან.

26 მაისს ამიერ-კავკასიის დელეგაციამ მიიღო ოსმალეთის ულტიმატუმი,
რომელიც მოითხოვდა 72 საათის განმავლობაში მიგველო უკლებლივ ოსმალეთის
ყველა წინადადება (ოსმალეთის სასარგებლოთ საზღვრების შეცვლის დამატე-
ბებით). ულტიმატუმის მიღების წუთში ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკა უკვე არ
არსებობდა: სწორედ 4 საათის წინეთ ტფილისში გამოცხადებული იყო საქართ-
ველოს დამოუკიდებლობა. მაგრამ აი რამოდენიმე ნაწყვეტი დღიურიდან, რაც
უფრო კარგათ გამოსთქვამს მოვლენათა ცვლილებას.

ბათომი. 21 მაისი, 1918 წ.

დილით ნ. ჟორდანიას, ნიკოლაძე და მე რუქაზე ვათვალიერებთ ჩვენთვის
საჭირო საზღვრებს, უკიდურეს შემთხვევაში თანახმა ვართ „მივცეთ“ ზაქათა-
ლის ოლქი. არავითარ საზღვრების სხვა შესწორებას აზერბაიჯანის სასარგებ-
ლოთ ჩვენ არ დაუშვებთ. ოსმალები პირდაპირ გვახჩობენ, მაგრამ ახალციხე და
ხერთვისი საქართველოში უნდა დარჩეს.

დღისით თათბირი აქვთ ჭურჭებსა და ქართველებს ურთიერთ საზღვრების
გამო. ერთის მხრით ნიკოლაძე, ჟორდანიას, სურგულაძე და მე; მეორეს მხრით ხან-
ხოასკი, ხასმაძეოვი, საფიკურდსკი, პეპინოვი, უსუბეკოვი, ჯაფაროვი. სომხებმა
უარი განაცხადეს ელისავეტპოლის გუბერნიასზე (ყარაბაღი), და მუსლიმანებმა...
დათანხმდნენ ამიერ-კავკასიაში ცალკე სომხური კანტონის დაარსებაზე (დაახლო-
ვებით, ახლო წარსულის დროის ერობის ოცნების სხემით „ალექსანდროპოლის
გუბერნიას“). მხათ არიან ჩვენ წაგვეგლიჯონ სილნალის, ტფილისის და ბორჩალოს
მაზრების ნაწილები (როგორ მიიღებდნენ ამ ამბავს მცხეთის სამარეში მდებარე
მეფეები!); მაგრამ აქ შეთანხმება შესაძლებელია; ისინი დაგვითმობენ. ახალცი-
ხის შესახებ პეპინოვი თვით-გამორკვევის პრინციპს აყენებს (ფიქრობს, რომ
ოსმალეთს შეუერთდება).

საერთოდ ჩვენი მეგობარი მუსლიმანები გვარწმუნებენ, რომ „სამსახოვან“
მთლიან ამიერ-კავკასიას ყოველ გვარად დაიცავენ; მაგრამ რა გქნათ, ამბობენ
ისინი, თუ ოსმალოები არ დაგვეთანხმნენ და ერთი განზრახული „კანტონთაგანი“
არ იარსებებს! ამ შემთხვევაში მათ სურთ ამიერ-კავკასია შეინარჩუნონ ორ
სახოვნათ...

ჩვენ უპასუხეთ, რომ თუ ამიერ-კავკასიას ასეთი უბედურება დაატყდა ბა-
თომში, მაშინ ჩვენ თავს თავისრფლათ ჩავთვლით და ყოველი მხარე მდგომარე-
ობას ასწონ-დასწონის.

ნუ თუ ნაადრევი არ იყო ტფილისში ამიერ-კავკასიის კონსტიტუციის შე-
თხზვის დაწყება!

შემდეგ ვისეირნეთ „ამიერ-კავკასიის“ ავტომობილით; ჩემი თანამგზავრები — ჩხენკელი და ჟორდანიას — ერთი წელიწადია, რაც შეეჩვიენ რევოლიუციის ხელისუფლების ამ ძვირფას ნიშანს. ჰოროხის ხეობის აღმა აჭარის-წყლის შეერთებამდის. რამდენათ უფრო სასიამოვნოა ეს სანახაობა, ეს მედგარი ფესვ-გადგმული ხეები ზღვის ნაპირის „სუბტროპიულ“ ნაჯახირევზე.

დატეირთული სახედრების ჯგუფები და მათი გამყოლები, საეჭვოა გამოცვლილიყვნენ მას შემდეგ, რაც ჩვენი ნეტარ-ხსენებული მამა გრიგოლ ჭანჭიფელი აქ ახლოს, კლარჯეთში — ამ ქართულ თიბაიდაში — სხვა ბერებთან ერთად დოცულობდა ჩვენი ცოდვებისათვის ათასი წლის წინათ.

ეს არიან გამოქცეულები, რომელნიც ქვეყანას მოჰყვინა რუს-ოსმალეთის შეტაკებებმა და რომელნიც ეხლა შინ ბრუნდებიან.

გვიან ღამით ვეხმარები გენერლებს ოდიშელიძესა და ყორღანოვს ოსმალეთის ორ ოფიცერთან ერთად სპეციალურ სამხედრო შეთანხმების გადახედვაში. მეცოდება გენერლები.

22 მაისი.

რადგან ამიერ-კავკასიას მოელის დაშლა, გადამწყვეტი თათბირია დანიშნული საქართველოს დამოუკიდებლათ გამოცხადების შესახებ. ძირითად დებულებათ მიღებულია ის, რასაც მე, როგორც „მრჩეველი“ დიდი ხანია ვამტკიცებ, და რისი თანახმაც არიან ჩხენკელი და სხვები. საქართველოს დამოუკიდებლობა და მიწა-წყლის მთლიანობა უზრუნველყოფილია გერმანიის მიერ. ამიერ-კავკასიის აღმოსავლეთს ეძლევა მოქმედების თავისუფლება, და ეწყობა ოსმალეთის დახმარებით. სომხებმაც უნდა გამოაცხადონ თავიანთი დამოუკიდებლობა; ამ წუთში მათი უმთავრესი საზრუნავი საგანია გადაარჩინონ მცხოვრებლები ოსმალეთის ჩვეულებრივ მოქცევისაგან. ისინი ცდილობენ მოიპოვონ გერმანიის დახმარება და მიზანსაც მიაღწევენ. შემდეგ, იმათაც და ჩვენც შეგვიძლია იმედი ვიქონიოთ, რომ უფრო სამართლიანათ გავიმიჯნებით ოსმალეთთან; მაგრამ ეს, ისე, როგორც ამიერ-კავკასიაში ურთი-ერთ განწყობილების დამყარება, მომავლის კითხვაა.

დავწერე სანიმუშო პროექტი საქართველოს დამოუკიდებლათ გამოცხადებისა — დადგა დრო საქმის ჩამოყალიბების და მოქმედებისა.

ჩხენკელმა, ჟორდანიამ, ნიკოლაძემ და სურგულაძემ მოიწონეს. ჟორდანიამ ეს პროექტი წაიღო ტფილისში, გამოთხოვების დროს ჩვენ განსაკუთრებულის გრძნობიერობით ვართმევდით ერთმანეთს ხელს. მან ძლიერ სერიოზული პიესა უნდა დადგას. საშინელებაა მთელი ეს ტევრი ყოველგვარი ორგანიზაციებისა, საბჭოებისა და კიდევ უფრო მეტათ საშინელია უტეხი ტყე ცრუმორწმუნოებისა. მაგრამ მან, ეტყობა, უკვე მოანზადა უკანასკნელი აქტი: დარჩენია, მხოლოდ ააწვივინოს ფარდა.

23 მაისი.

მოღრუბლულ, მეტად ცივ დარების შემდეგ სხივმფენი მზე.

გადავწყვიტეთ, რომ დროებითი შეთანხმება გერმანიასთან, რომელსაც სასწრაფოთ ვამუშავებთ, უნდა იქნეს, როგორც ბრესტ-ლიტოვსკმა პერველათ შემოიღო, ორ ენაზე: გერმანულათ და ქართულათ (უფრო სწორია

უსტყვათ შეთანხმებანი, რადგან იგი რამოდენიმე საბუთს შეიცავს). სხვათა შორის, დღეს ვკითხულობთ შეთანხმების პროექტს საქართველოს მთავრობის მიერ საქართველოს ნავთსადგურებში მყოფ საბარგო ყველა გემების ტონაჟის დროებითი სარგებლობისათვის გერმანიისადმი გადაცემის შესახებ.

თუ კონტრაგენტს სიამოვნებს, რატომ არ უნდა დაუთმოთ ის, რაც ბუნებაში არც კი არსებობს? როგორია ხელშეკრულება საქართველოს ტონაჟის შესახებ გერმანიასთან!

24 მაისი.

სწარმოებს გაცხარებული მუშაობა. მე და ვენენდოკი ვკითხულობთ საბოლოო პროექტს. ბევრი მიხვდა, რომ სცენის უკან უხმო მუშაობაა და დეკორაციები იცვლება. გვიან ღამით ვადგენ შემდეგ დეპეშას, რომელიც იგზავნება ღამით ა. ჩხენკელის ხელისმძღვერით:

ტფილისი, გენერალ კვინიტიძეს:

„გადაეცით საქართველოს ეროვნულ საბჭოს პრეზიდიუმს შემდეგი: საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების კიდევ დაგვიანება გამოიწვევს გამოუსწორებელ შედეგებს. გერმანელების შუამავლობის ცდა არ მოხერხდა. დაგვრჩენია ერთად ერთი: ოსმალეების შემოსევას წინ დაუყენოთ დამოუკიდებელი საქართველო, რომელსაც მხარის დამჭერათ ეყოლება გერმანია. მის წარმომადგენლათ საქართველოს მთავრობასთან იქნება გრაფი შულენბურგი, რომელიც საჭიროა დამოუკიდებლობის გამოცხადებისთანავე იქმნეს. ცნობილი... გამზადებულია ხელმოსაწერათ რამოდენიმე დროებითი შეთანხმება. გერმანიასთან... უცდი ამ აქტის შესახებ უსწრაფეს ცნობას.“

ეს დეპეშა გენერალმა ოდიშელაძემ საკუთარის ხელით შიფრით დასწერა. წმინდა გიორგის ჯვრის კავალერი (იაპონიის ომისათვის), ყოფილი სამხედრო გუბერნატორი სამარყანდის ოლქისა, დასავლეთ ფრონტის რუსეთის ერთ-ერთი ლაშქარის შტაბის უფროსი და სხვა და სხვა..!

სანამდი მიღით, გენერალო! ის კი გახარებულია:

25 მაისი.

კულისების უკანა მუშაობას საჩქაროთ ვათავებთ.

გერმანელები „Minna Horn“-ით სალანოს სტოვებენ ბათუმს. უკანასკნელ წუთში ტექსტების წასაღებათ შემოიარა ფონ-ლოსსოვის აღიუტანტმა. მივეციით ქველადფერი, რაც მზათ იყო...

საყვირი. „Minna H“-ნი წავიდა—არავინ იცის სად. ჩვენ კი ვიცით. ოღონდ არ დაიგვიანოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებამ!

გვიან ღამით ჩხენკელთან და ნიკოლაძესთან ვარჩევთ, თუ რა შეგვიწყობს და რა შეგვიშლის ხელს. ტფილისიდან მოვიდა დეპეშა: დამოუკიდებლობა გამოცხადებული იქნება ხვალ, 26 მაისს. კითხვა გატარებულია ყველა ინსტანციებში. მხოლოდ თურქები თხოულობენ დავიცადოთ.

26 მაისი, კვირა.

ვწერ ტფილისისათვის ზოგიერთი აქტის პროექტს, აგრეთვე წერილს გენერალ ფონ-ლოსსოვისადმი, რომელსაც წაიღებს ფოთში არტურ ლეისტი. დელგეაცია ნელ-ნელა ჰქრება, მაგრამ უნებურათ კულისების უკან ნაწარმოები მუ-

შაობა არავის შეუმჩნევია. მგონი იქვიც კი არავის შეუტანია, თუ რა მოხდება დღეს და ხვალ.

სუფრაზე ჩვეულებრივი მუსაიფია. ჩემი მეზობელი საქართველოს შებრძოლი გერმანელი-ლიტერატორი ლაპარაკობს რომზე. საუცხოო თემია, როცა ირგვლივ სტირიან ზოგი ახალციხეზე და ზოგი ალექსანდროპოლზე.

შემდეგ ვშოულობ რამდენიმე წუთს, რომ ზღვის პირას დავისვენო. ეგერ, თვით წყალთან ხალილსა და ვეპიბ-ფაშას მიუწევიათ ერთმანეთისაკენ სავარძლები და ნღობითა და დინჯათ რალაცაზე თათბირობენ.

ზღვა ლურჯია, როგორც არასოდეს. მიხვდები, რომ ირგვლივ მთის ტყეები მწვანეა—მას ფარავს ნახევრად გამჭვირვალე ლურჯი ნისლი. ზღვის ღორის დინგი გამოჩნდება. და იმალება—რა უდრეკი და სველია იგი! თევზ-ყლაპია (ჩიტი) დასცურავს, ჩაიყურყურმალებს და დიდხანს რჩება იქ. ზღვის პირათ ჯგუფ-ჯგუფათ სეირნობენ კონსტანტინოპოლელი მოხელეები (ახალგაზრდობა, რომელსაც მზა-მზარეული ტანისამოსის მაღაზიის მანეკენის შეხედულება აქვს), ოსმალური ოფიცრები, ოსმალურ ტანისამოსში გამოწყობილი გერმანელები, ძველი რეჟიმის მოხელეები რალაც გულგრილის გამოძეტყველებით, მათი ჩასუქებული ქალები და ჩვენი ოფიცრები, რომელთაც არ ეტყობათ რომ ტყვეობაში არიან.

აქლოს უკრავს მუსიკა რალაც უგვანო-გულუმბრყვილოს; ზევით დაიგუგუნა აეროპლანმა; იალქნიანმა ნაფმა მარდათ ჩაუარა ნაპირს.

ასე თუ ისე, როგორც რუსები იტყვიან, სოლი სოლით უნდა ამოაგდოთ! ჩვენ თავს დავიფარავთ გერმანელებით ოსმალებისაგან. „საფარი“ უფრო სიმბოლიურია, რადგან გერმანელებს აქ ჯარი არ ჰყავთ; ნატანებში, მაინც შემდგარა გერმანელებისაგან (სამხედრო ტყვეებისაგან) სადარაჯო მცირე რაზმი. კითხვა იბადება, ქალაქების სიახლოვე და ნადავლის შოვნის იმედი არ შეეცდენს ოსმალებს?

სხვა გზა არ არის: ჩვენ ვანცხადებთ დამოუკიდებლობას, გერმანია კალთებზე სტაცებს ოსმალეთს ხელს; სამაგიეროთ ჩვენგანაც რაიმეს მიიღებს. აზერბაიჯანი ამ ხანათ იქნება ოსმალეთის გავლენის ქვეშ. სომხეთს მიაწევება ოსმალეთი, მაგრამ ამას შეასუსტებს გერმანელების აქ ყოფნა.

სალამოს 9 საათზე მე და ნიკოლაძე გაგვიწვიეს დელეგაციის თავმჯდომარესთან. მოსულა პაკეტი ხალილ-ბეიდან. აუცილებელ მოთხოვნილებას გვიყენებენ, 72 საათის განმავლობაში უკლებლივ შევასრულოთ 11 მაისს ოსმალეთის მიერ გადმოგზავნილი პირობები. ამასთანავე ოსმალებმა ეხლა მოისურვეს ნახიჩევანის მაზრაც (ერევ. გუბერ.) ე. ი. მთელი რკინის გზა კარსი—ალექსანდროპოლი—ჯულფა.

ამ ულტიმატუმის თავი და თავი აზრი ჩვენმა მუსლიმანებმა დილითვე იცოდენ. მისი დასაბუთება გაადვილებული იყო თურქების ზოგიერთი ცნობილი წრეების საჩივრით: ხალილ-ბეის რომ დაუგდოს კაცმა ყური, მუსლიმანებს ყველგან ყელს სჭრიან, არბევენ, და ოსმალებს არ შეუძლიათ ისინი რევოლიუციონერებს—აბრაგებს შესაქმელათ ჩაუგდონ ხელში და სხვა.

ოსმალეთი ისევ იკავებს ახალციხის მაზრას, ძველს მესხეთს; რიონის ვაკის სამხრეთით შემოვლებული მთაგრეხილი, რომელიც მშვენიერად სჩანს მარტვილის მონასტრის სამიტროპოლიტო სახლის აივანიდან, ისევ ხდება ისლამსა და საქართველოს შორის საზღვრათ.

წარმოდგენილია ულტიმატუმი—ჩვენი შეთანხმებანი კი გერმანიასთან ჯერ ხელ მოუწერელია. ვააა!

... მოაქვთ დეპეშები ტფილისიდან. ნატანების ჯარის უფროსი, პოლკოვნიკი კ. გვილოცავს... მაგრამ აი ნ. ჟორდანიასა და ნ. რამიშვილის ტელეგრამა: დღეს შუადღის ხუთსაათზე საქართველოს ეროვნულმა საბჭომ საქართველო დამოუკიდებელ რესპუბლიკათ გამოაცხადა. მთავრობის თავმჯდომარეთ არჩეულია რამიშვილი, საგარეო საქმეთა მინისტრათ—ჩხენკელი. ამიერკავკასიის სეიმმა თავი გაუქმებულათ გამოაცხადა, და ამიერ-კავკასიის მთლიანობა დასრულდა.

ამ გვარათ, ოთხი საათით ადრე, სანამ ჩვენ ოსმალეთის ულტიმატუმს მივიღებდით, ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკა-უხერხემალო, ვებერთელა, რბილკანიანი მოისპო.

მაშინვე ვადგენ წერილის ტექსტს ხალილ-ბეისადმი, რომლითაც ვაცნობებ, რომ მისი ულტიმატუმი ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკის მთავრობისადმი მიმართული, შეუძლებელია კუთვნილებსამებრ ჩაბარებული იქნეს, ამიერ-კავკასიის დაშლისა და საქართველოს დამოუკიდებლათ გამოცხადების გამო.

ჩხენკელის კაბინეტში ამ დროს თავს იყრიან ხატისოვი, კაზანჯუნი, ვენ. ოდიშელიაძე. კითხვა: „რა მოხდა?“ ეხლა არ რჩება უპასუხოთ. ხატისოვი განცვიფრებულია: რა დაემართება ტფილისის ობსერვატორიას, ამიერ-კავკასიის საბეზიო ინსტიტუტს და ქვეყნის სხვა საერთო დაწესებულებებს? საერთოდ ტფილისში ქართველები უმცირესობას შეადგენენ და სხვა და სგვა.

რა დროს საბეზიო ინსტიტუტია! ამიერ-კავკასია სამი ერის ფედერაციათ უფრო ადრე გამოაცხადეს, ვიდრე ყოველ ნაწილს ორგანიზაციულათ მოაწყობდენ. მართალია, მრავალმა მიზეზმა გვაიძულა შენობა დაგვეწყო სახურავიდან და არა ბალავერიდან, ახალი პირობები გვაიძულებენ დაუბრუნდეთ დასაწყისს ე. ი. ჯერ მოვაწყოთ, როგორც დამოუკიდებელი ერთეული ცალ ცალკე საქართველო, სომხეთი, აზერბაიჯანი, რომელთა კავშირით გაერთიანება უნდა მოხდეს პირველ შეძლებისთანავე, ე. ი. როგორც კი ოსმალეთი შესწავეტს დამქსაქსავ ფაქტორის როლის შესრულებას.

რადგან კითხვა ამ გვარათ გვევლინება,—მაგრამ იგი უკვე დღეს გადაწყდა—ტფილისი, როგორც ყოველთვის ყოფილა, საქართველოს სატახტო ქალაქი იქნება, სომხებს აქვთ ერევანი, თურქები კი, სანამ ბაქოს გაანთავისუფლებდენ, მოეწყობიან განჯაში.

თავი IX. გეზი

გერმანიის აჯი.

§ 25.

გერმანიის დელეგაციასთან შეთანხმებულნი ვიყავით, რომ ბათომში შემუშავებული დროებითი შეთანხმებები ხელ-მოწერილი იქნება ფოთში, სადაც გერმანელები, როგორც ვნახეთ, გაეგზავრენ საღამოს, 22 მაისს; იქ ისინი უნდა შეხვედროდენ ა

ჩვენკელსა და ნ. რამიშვილს გერმანიის დელეგაციასთან ერთად უნდა გამგზავრებულიყო ბერლინში გერმანიის მთავრობასთან უფრო საფუძვლიანი და მწყობრი მოლაპარაკების გასამართავად.

გერმანიის დროებით წარმომადგენელათ ტფილისში ინიშნებოდა გრაფი შულენბურგი, საკონსულოს წარმომადგენელათ ფოთში—ბ. ანდერსი; საქართველოს მთავრობამ მათი ამ თანამდებობაზე მიღების შესახებ უკვე აცნობა გენერალ ფონ-ლოსსოვს.

მაგრამ ოფიციალურად ჩვენ ვბრუნდებით ტფილისში მდგომარეობის შეცვლის გამო. ამიერ-კავკასიის მაგიერ ბათომში უნდა ჩამოსულიყო სამი ახალი რესპუბლიკის დელეგაციები.

ადილი წარმოსადგენია, თუ რა ორომ-ტრიალი დადგა Hoeti Oriental-ში 27 მაისს, როცა ყველამ გაიგო, რომ ამიერ-კავკასიამ სული განუტევა. გადავწყვიტეთ, იმავე საღამოს, განსაკუთრებულის მატარებლით გამოვსულიყავით. დარჩენ ზოგიერთები სამხედრო მისიიდან, დრაგომანი ექიმი ლამბაშიძე და სხვა.

სადგურზე მთელი საუკუნე უცდით მატარებლის წასვლას. დიდხანს გვიხდება მუსაიფით გავართოთ ყოფილი ამიერ-კავკასიის დელეგაციის წევრების გასაცილებლად მოსული ვეპიბ-ფაშა. მისი სიტყვით იგი სულ 42 წლის არის; შეხედულობა კი მოხუცი კაცისა აქვს. რამდენი ღამე მომიხდა მე, სარდალს, გამეტარებია ავტომობილში და რამდენჯერ უნდა დავემყოფილებულიყავი სადილზე ერთი მაგრად შემწვარი კვერცხითა და ერთი ჭიქა რძით! ტომით აღბანელია იანინიდან, დედა კი ჰყოლია ქართველი—მუსლიმანი ახალ ქალაქიდან. მათ ოჯახში 17 ოფიცერია, 3 ლაშქრის სარდალნი არიან. ნუსრეტ-ბეი იურისკონსულტი, აგრეთვე აღბანელია—იანინიდან *).

ბოლოს გავედით ბათომიდან. ნატანებში (სადგური საზღვარზე) პოლკოვნიკ კ-ს ენერგიული ფიგურა: თავისუფალ საქართველოს ჯარის-კაცთა ჯგუფები გერმანელი ოფიცერი კასკაში—ეს ახალი ამბავია. ეს ჩვენის დახმარებითაც გრად შულენბურგის იმპროვიზაციაა. საფრთხობელა—ოფიცერი, აშკარაა ბალტიის მხრიდანაა, მაგრამ აქ უმთავრესი კასკა: ეს ნიშანია, რომ აქ ოსმალოებს ადგილი არა აქვთ. ზოგიერთ ჩვენ თანამგზავრს კასკა არაფრათ ეჭაშნიკებამასში ხედვენ ფესკის დარჩრდილვას. რამდენ „სხვადასხვაობას“ ამჟღავნებს ეს ორი სხვადასხვა თავსახურავე.

კვანძის სადგურზე—სამტრედიაში—მოხსნეს ის ვაგონი, რომელშიაც სხედან ფოთში მიმავალნი, ხოლო მატარებელი განაგრძობს გზას ტფილისისაკენ: იქ მსხდომთა შორის იშვითად თუ ვინმემ იცის, რომ ფოთში დანიშნულია პაემანი.

ღამით ტფილისიდან ჩამოვიდა ჩვენი პრემიერი—რამიშვილი, რომელსაც პირველად ვხედავ. წარმოსადგევი, საკმაოდ სასიამოვნო შეხედულება აქვს. მაგრამ რა იმალეა ზედაპირს უკან?

*) ენლა (1924) ვეპიბ-ფაშა ემიგრანტი არის იტალიაში, ნუსრეტ-ბეი კი ანგორის საგარეო საქმეთა სამინისტროს რწმუნებულათ არის კონსტანტინოპოლში.

დილით ადრე, გერმანიასთან შეთანხმების მომავალ ხელისმოწერის გამო თათბირი გვაქვს რამიშვილთან და ჩხენკელთან. ამასობაში მატარებელი უახლოვდება ფოთს. სუფრასავით სწორი, შეტბორილი მიდამოები, საუკუნეების სიგრძეზე ელიან დრენაჟსა და მელიორაციას (ქართველების ერთ-ერთი უსაყვარლესი თემა ზეპირსალაპარაკო პროექტებისათვის).

ფოთში გვხვდებიან ნაცნობი პირები—აქ არის გერმანიის მისიასთან მყოფი პ. სურგულაძე, ი. გოგოლაშვილი, ახლად-დაბადებული რესპუბლიკის უკვე დამზადებული ბექტებით, ქალაღებით და სხვა საკანცელიარიო ნივთებით, გრაფი შულენბურგი. მივიღივართ ნავთსადგურში. ხანდაკე ფრიალებს ქართულ ბაირალის მოლოდინში გერმანიის ბაირალი. ზღვიდან ამოსავალთან დგას კონსტანტინოპოლიდან მოსული გერმანელი სტაციონერი Lärely; გვერდით მედიდურათ აღმართულია ვაჭრის ცოლი „Minna Harn“.

ზეიმით ავდივართ გემის ჩამოკიდებულ კიბეზე: მე მომყვება ჩხენკელი; „მის აღმატებულებას“ მისდევს ორდინარეცი ახმეტ-ბეგ-ბეჟანიძე—ქართველი მუსლიმანი, წარმოსადგეი შეხედულების ოფიცერი და სხვები... სცენა, რომელიც ღირსია... კინემატოგრაფის კვირეულ ქრონიკაში იქნეს მოთავსებული.

გენერალი ფონ-ლოსოვი ძლიერ გვაჩქარებს: რაც უფრო მალე გავემგზავრებით, მით უკეთესია. ყველა შეიკრიბა თუ არა დი სხვა... გვაკლია მხოლოდ ნიკოლაძე, რომელიც უკანასკნელ წუთში მოვა. ამავე დროს ვიწყებთ მუშაობას... ცოტა ხნის შემდეგ მივიღივარ რამიშვილის მოსაყვანათ, რომელიც თვითონ ამოდის ზევით... დარაჯები ბაქანზე სალიუტით (სამხედრო საპატიო სალამით) ხვდებიან. სამი საათის თათბირის შემდეგ შეთანხმებებს, ბოლოს, ხელს აწერენ.

შულენბურგის თხოვნით, გერმანელი ლეიტენანტი ბარონ პ—სათვის, რომელიც იგზავნება სოხუმში მცირე სადარაჯო რაზმით, ვწერთ ქალაღს.

კიდევ მუსაიფი ნავთ-სადგურის ბაქანზე გერმანიის კონსულთან და გრაფ შ—გთან, რომელიც გვითხოვს გერმანიისათვის სალამის გადაცემას. წასვლა ახლოვდება: ბაქანზე თავი მოიყარა აჟარბელმა ხალხმა... ბოლოს დავიძერით, მგონი, 5 საათზე. ნაპირი სწრათად გვშორდება: თავისუფალ საქართველოს ერთი თვალიც კი ვერ გადავაღწე!

§ 26. რა დედა-აზრი ჰქონდა 28 მაისს 1918 წ. გერმანიისა და საქართველოს დროებით შეთანხმებას? კითხვა არ არის მოკლებული ისტორიულ ინტერესს იმათთვის, ვინც არკვევს მსოფლიო ომის დასასრულის დროს გერმანიის მეთოდებსა და მიზნებს, ან და ვინც დაინტერესებულია საერთოდ ახლო აღმოსავლეთის ისტორიით ან კერძოთ საქართველოსა და კავკასიის ბედით რუსეთის რევოლიუციის შემდეგ.

ძირითადი „დროებით შეთანხმება გერმანიისა და საქართველოს შორის წინასწარ ურთი-ერთ განწყობილების დამყარების შესახებ“, დადებული ფოთში გერმანიის საიმპერატორო მთავრობასა—საქაროლო (სამეფო)—ბავარიის გენერალ-მაიორის ფონ-ლოსოვის სახით და საქართველოს მთავრობის მიერ სავარეო საქმეთა მინისტრის ა. ჩხენკელის სახით შესდგებოდა სულ ზუსტი მუხლისაგან:

1-ლი მუხლით საქართველო სცნობდა ბრესტ-ლიტოვსკის 3 მარტის 1918 წ. ხელშეკრულებას გერმანიის იმპერიასთან ურთიერთ განწყობილების საფუძვლად.

მე-2 მუხლით საქართველო ნებას აძლევს გერმანიის მთავრობას ომის დასრულებამდე ისარგებლოს საქართველოს რკინის გზებით ოთხივე მოკავშირე სახელმწიფოების ჯარების გადასაცემად და სამხედრო მასალის გადასატანად. რკინის გზების ამ მიზნით ზედამხედველობისათვის ტფილისში არსდება გერმანიის ხელმძღვანელობით განსაკუთრებული კომისია, რომელიც მოქმედებს საქართველოს მთავრობასთან ერთად. გათვალისწინებულია აგრეთვე გერმანიის მცირე რაზმების (კამანდების) დაყენება რკინის გზის სადგურებზე და ფოთის ნავთსადგურში.

მე-8 და მე-4 მუხლი შეეხება ერთმანეთთან დიპლომატიური და საკონსულო წარმომადგენლობის დაარსებას; და, დასასრულ, მე-5 მუხლი ამბობს, რომ ეს შეთანხმება, რომელიც ძალაში შედის ხელის მოწერისთანავე, რამდენადაც კი შეიძლება სასწრაფოთ უნდა შეიცვალოს ხელშეკრულების დამდებ მხარეთა შორის ოფიციალური ტრაქტატით იმდენათ, რამდენადაც საერთო ხელშეკრულება არ იქნება დადებული ერთის მხრით საქართველოს მთავრობასა და მეორეს მხრით ოთხთა მოკავშირე მთავრობების (ე. ი. გერმანიასა, ავსტრო-უნგრეთისა, ოსმალეთისა და ბულგარეთის) შორის.

ამ (ძირითადი) შეთანხმების უმთავრესი ძალა, რა თქმა უნდა, იმაში მდგომარეობს, რომ ა) გერმანიის მთავრობა ფაქტიურათ სცნობს საქართველოს მთავრობას და ბ) ომის განმავლობაში საქართველოს რკინის გზებზე მყარდება გერმანიის ზედამხედველობა.

ამავე დროს დადებული იყო ორი დამატებითი შეთანხმება. პირველი შეეხება იმ სამეურნეო კითხვებს, რომელთა გადაწყვეტას მნიშვნელობა ექნებოდა საქართველოს მთავრობის მიერ გერმანიაში სესხის აღებისთვის. ეს იყო ამ სესხთან დაკავშირებული მომავალი ეკონომიური შეთანხმების ერთგვარი გეგმა.

რადგან ფიქრობდნენ, რომ რკინის გზისა და ფოთის ნავთსადგურის შემოსავალს შეეძლო სესხის უზრუნველყოფა, საქართველოს მთავრობა წინასწარ (1 მუხლი) აცხადებდა, რომ საქართველოს რკინის გზები სახელმწიფო საკუთრებას შეადგენენ და ფოთის ნავთსადგური გადავა მთავრობის მართველობაში, და რომ მთავრობა ფანახმა არის აღნიშნული გზებისა და ნავთსადგურის ექსპლოატაციის კონტროლისათვის დაარსდეს განსაკუთრებული ქართულ-გერმანული კომისია (თუ კი მათი შემოსავლით უზრუნველყოფილი იქნება სესხის დაფარვა).

მე-2 მუხლით განზრახული იყო პარიტეტული წესით ქართულ-გერმანული სამთო-სამრეწველო საზოგადოების დაარსება, რომელსაც საქართველოს მთავრობა გადასცემს მადნების ექსპლოატაციის განსაკუთრებულ უფლებას; მთავრობა კი წინასწარ კანონმდებლობის წესით დაადასტურებს თავის მონოპოლიურ უფლებას სამთო მრეწველობაში.

ამ საზოგადოებას სახელმწიფო გაუწევს ზედამხედველობას; არსებული სამთო სამრეწველოების და შეძენილ უფლებების ლიკვიდაცია მოხდება განსაკუთ-

რებული კანონების საშუალებით, რომელნიც დამყარებულნი იქნებიან შეთანხმების პრინციპზე.

თუ აქ გადმოცემული სხემა სავსებით შეეფერება განსაკუთრებით ომის დროს გავრცელებულს სახელმწიფოებრივ სოციალიზმის იდეას და შეერთებულ გეგმიან მრეწველობას, მე-3 მუხლში გამომქლავნდა გერმანიის უდიდესი ინტერესი ნედლე მასალისადმი, რომლის მთელი რაოდენობა ადგილობრივი მოთხოვნილების დაკმაყოფილების შემდეგ შეეძლო შეეძინა და გაეზიდნა გერმანიას.

მე-4 მუხლში გერმანია გვპირდებოდა მოეწყო გემთა მიმოსვლა საქართველოსთან და შეემსუბუქებინა საქარხნო საქონლის, ნახევრად დამუშავებულ საქონლის და სანოვაგის ჩამოტანა საქართველოში.

მეორე დამატებით შეთანხმებას მხედველობაში ჰქონდა გერმანელ-კოლონისტების (ახალშენების) ინტერესები; ეს დამატება შესდგებოდა ორი მუხლიდან და სტოვებდა წინანდელ მათ უპირატესობას, გერმანიაში თავისუფლად დაბრუნების უფლებას, და გერმანიის უფლებას მოსარჩლეობა გაუწიოს ახალშენებს, რომელნიც მე-XIX საუკუნის პირველ ნახევარში დაასახლა რუსის მთავრობამ საქართველოში.

ზევით მოყვანილ სამი შეთანხმების გარდა, რომელნიც მთლიანად შეადგენდნენ საფუძველს საქართველოსა და გერმანიის ურთიერთ განწყობილებისას, ფოთში ხელმოწერილი იყო კიდევ სამი ცალკე კონვენცია: გერმანიის ვალიუტის, როგორც გადახდის საშუალების ადგილობრივ ფულებთან ერთად დროებით დაშვების შესახებ, განსაკუთრებულის კურსით და ამ კურსის წესის დასამყარებლად მთავრობათა შორის განსაკუთრებულ შეთანხმების შესახებ; დაჩქარებით ტყვეების გაცვლის საშუალებებისა დი ზომების შესახებ (ეს იყო ბრესტ-ლიტოვსკის დამატებითი ხელშეკრულების დებულებების დამატება), გადაცემა გერმანიის მთავრობის განკარგულებაში საქართველოს ნავთსადგურებში მყოფ ტონაჟისა.

ამ სპეციალურ კონვენციებიდან პირველი საჭირო იყო უმთავრესად იმ გერმანელ ჯარების ნაწილების ჩამოსვლის გამო, რომელსაც საქართველოს მთავრობასთან შეთანხმებით მომავალში მოელოდნენ (ასეთივე კონვენციები გერმანიას ჰქონდა თავის დროზე დადებული ბულგარეთთან და რუმინეთთან); მეორე კონვენცია განსაკუთრებულ განმარტებას, მგონი, არ თხოულობს; მესამის მნიშვნელობა მცირე იყო.

ფოთის შეთანხმებანი აწესრიგებდნენ ომის მდგომარეობიდან გამომდინარე საჭირობოროტო კითხვებს; მეორეს მხრით ისინი ითვალისწინებდნენ გერმანიის დახმარებას, ე. ი. გერმანიის კაპიტალის დახმარებას უმთავრესად სახელმწიფოებრივ აღმშენებლობაში და საქართველოს ეკონომიურ განვითარებაში. გერმანია უზრუნველყოფდა საქართველოში თავისთვის, განსაკუთრებით მომავალში, მნიშვნელოვან უპირატესობას; მაგრამ საქართველოც ამ ხელშეკრულებიდან პოულობდა უშუალო სარგებლობას.

ხელშეკრულების მეოხებით საქართველო განთავისუფლდა ოსმალეთის მიერ დაჭერის საშიშროებიდან: და არ ავიც, გარდა გერმანიისა, არ შეეძლო, 1918

წლის ზაფხულში მაინც, ეს მოემოქმედნა. გერმანია გამოვიდა საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის ნათლიათ—და იმ წუთში მხოლოდ მას შეეძლო ეს როლი შეესრულებინა. მხოლოდ მისი დახმარებით საკითხმა მიიღო საერთაშორისო მნიშვნელობა.

საქართველოს მთავრობისადმი მიმართულ საიდუმლო წერილში გენერალი ფონ-ლოსსოვი მაშინვე, ე. ი. 18 მაისს 1918 წელში, ფოთში თავის თავზე ლებულობდა მოვალეობას მოეხერხებინა, რათა „გერმანიის მთავრობას გამოეცხადებია, რომ იგი მზათ არის დაეხმაროს საქართველოს მთავრობას რუსეთის მთავრობასთან რუსეთის იმპერიის შემადგენლობიდან გამოსვლის გამო მოლაპარაკებაში და, გამოყოფის შემდეგ, იცნოს საქართველო თივისუფალ და დამოუკიდებელ სახელმწიფოთ“. გერმანიის რწმუნებულიც აგრეთვე კისრულობდა ზომები მიეღო, რათა „გერმანიას დახმარება გაეწია საქართველოსთვის საზღვრების დაცვაში და მეზობელ სახელმწიფოებთან ურთი-ერთ განწყობილების დამყარებაში“.

იმავე წერილში საერთოდ აღნიშნული იყო საქართველოს მიწა-წყილი: მისი საზღვრები შეიცავდენ ყოფილ გუბერნიებს ტფილისისას, ქუთაისისას და სოხუმის ოლქს.

ამ განმარტებით ბათომის ოლქი გამორიცხული იყო საქართველოს საზღვრებიდან (რაც ეთანხმებოდა ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებას); მაგრამ ოსმალეთის მიერ ბათომში ახლად განცხადებულ პრეტენზიებს ტფილისის გუბერნიის ორ მაზრაზე (ახალციხისა და ახალქალაქის) გერმანიის წარმომადგენელი მხედველობაში არ ლებულობდა. ეს იყო ჩვენი მოლაპარაკებისა და ცდის ნაყოფი. რა თქმა უნდა, მხოლოდ შემდეგ, ბერლინში გამოირკვევოდა, რამდენათ მოისურვებდა გერმანია თავის თავზე მიეღო ასეთი მოვალეობანი, რომელთა სასარგებლოთ ყოველგვარ მუშაობას დაგვირდა ფონ-ლოსსოვი.

საყურადღებოა წერილში მოყვანილი ერთი შენიშვნაც: სოხუმის ოლქი (გაგრიანათ) შეადგენს საქართველოს ნაწილს მანამდის, სანამ საქართველო კავკასიის საზღვრებში დამოუკიდებელია. თუ კი შესდგა კავკასიის ხალხების კონფედერაცია და ამ კონფედერაციაში შევიდა საქართველო, მაშინ სოხუმის ოლქის მცხოვრებთ უნდა მიეცეს უფლება თვითონვე გადასწყვიტონ თავისი მდგომარეობა კავკასიის ქვეყნებს შორის.

სხვა სიტყვებით რომ ვსთქვათ, აფხაზეთის მცხოვრებთ შეეძლოთ აერჩიათ, შეერთებოდნენ საქართველოს, შესულიყვნენ მთიელთა კავშირში, ან როგორც ცალკე სახელმწიფო-კანტონს, მონაწილეობა მიეღო კავკასიის კონფედერაციაში.

აქედან ცხადია, თუ რა მნიშვნელობა ეძლეოდა კავკასიის ხალხების პოლიტიკურ გაერთიანების გეგმას, მაშინაც კი, როცა მდგომარეობა აუცილებლად ხდიდა აპიერ-კავკასიის კავშირის დაშლას!

დავგრჩა დაუმატოთ, რომ ზემოაღნიშნული წერილი გენ. ფონ-ლოსსოვისათვის დავდებოდა ცნობით, რომ ფოთში ჩამოდის გერმანიის ჯარის ნაწილები: ეს კი მომასწავებელი იყო რომ, საქართველოს შეუძლია აღარ ეშინოდეს ოსმალეთის შემოსევისა და ხელი მიჰყოს სახელმწიფოებრივი ცხოვრების პირველ საფეხურებს.

ამგვარათ პირველი ჩვენი ამოცანა სრულდებოდა. უფრო გარკვეული შედეგები (ოსმალეთთან გამიჯვნა, საქართველოს კითხვის რუსეთის მდგომარეობასთან შეთანხმება და სხვა) შეიძლებოდა მხოლოდ ბერლინში მიგველო; ვხასაც იქეთ მივყავდით.

თავი X.
QUO VADIS,
GEORGIA?
(ვიღრე ხვალ,
საქართველო?)

§ 27.

პირდაპირი სავალი გეზით მოვდიოდით კონსტანტინოპოლში—1918 წლის ამ თვეებში შავი ზღვა პირდაპირ გერმანელების ტბა იყო. მშვენიერი დარები იღვა; გვაქანებდა მცირეთ; დელეგაციების გარდა მგზავრი არავინ იყო; თავისუფალი დრო ბევრია: ყველაფერი ხელს გვიწყობს თავისუფლათ გაუზიაროთ ერთმანეთს ჩვენი აზრი.

გარდა გენერალ ფონ-ლოსოვისა, ო. ფონ-ვეზენდოკისა და გერმანიის დელეგაციის ორი წევრისა, ჩვენი თანამგზავრები იყვნენ: გენერალური შტაბის ერთი პოლკოვნიკი, რომელიც კონსტანტინოპოლში ბრუნდებოდა და ბათომშივე ყოფილი „ფრანკფურტის გაზეთის“ თანამშრომელი, ჟურნალისტი ვეიცი. ჩვენთან მოდიოდნენ სომხეთის დელეგატები: ა. ზურაბოვი (აწ გარდაცვალებული); რომელიც სატყეო ინსტიტუტის მრისხანე სტუდენტათ მასსოვს პეტერბურგში. ტემპერამენტითა და მოქმედების ხასიათით პროფესიონალი-რევოლუციონერი, როც. დემ. პარტიით, იგი იყო მე-2-ე სახელმწიფო სათათბიროს წევრათ თურქესტანიდან; მაშინ აურ-ზაური ატეხა ჯარის წინააღმდეგ რაღაც მეტიჩრობით, ეხლა კი მიდიოდა ბერლინში, რომ დახმარება მოეპოვნა თანამემამულეთათვის, მაგრამ, რა თქმა უნდა, იმედებს ამყარებდა არა „გენერლების“ გერმანიაზე, არამედ გენოსენ-ებზე (ამხანაგებზე). ცოტა მსგავსება ჰქონდა მასთან სომხეთის მეორე რწმუნებულს, ექიმ ამასასპ („ამო“) ორგანჯანიანს — იგი იყო მეოცნებე-რევოლუციონერი, პატრიოტი და ხალხის მოტრფიალე.

საქართველოს დელეგაცია შესდგებოდა ჩხენკელის, ნიკოლაძის და, როგორც გერმანელები იტყვიან, „ჩემ უმცირესობისაგან.“*)

ჩვენთან იყო აგრეთვე დამსახურებული ჟურნალისტი და პარტიის მუშაკი, სოციალ-დემოკრატი, ყოფილი სემინარისტი, ცოტაონად შემდეგ გერმანიაში ნასწავლი ლადო ახმეტელი. იგი მოდიოდა, როგორც საქართველოს ს.-დ. დეპუტატი გერმანიის. ამხანაგებთან; იგი საქართველოს იმ პროვინციიდანაა, რომელიც განთქმულაა კამეჩებით, ძლიერი გლეხობით და უთვალავ მღვდლის შეილებით.**).

*) მას მერმე რაც ჩვენი ს. დ. „კომიტაჯი“ მთელი თავისი ორგანიზაციით, თუნდაც უნებურათ, ჩაება საქართველოს სახელმწიფოებრივ მუშაობაში, სავალდებულოთ მიმაჩნდა მათთან მუშაობა. ბერლინში წასვლას სრულიად არ ვაპირობდი, მერჩია ფოთიდან ტფილისში დავბრუნებულყავი. სამწუხაროთ უკანასკნელ მომენტში გამოიჩინა, რომ ჩემი წასვლა საჭიროა და მიიძულეს კიდევ.

**) ახმეტელი და ჩხენკელის პირადი მდივანი უფრო კი საეკლესიო ენით რომ ვთქვათ, მორჩილი, ს. კ. გემზე სუფრაზე დააჯდინეს არა დელეგატებთან კაიუტ-კომპანიაში, არამედ მეორე სართულში, გემის უმცროს ოფიცრებთან: ეს ამბავი იყო გერმანიის რევოლუციამდის, მაგრამ ისტორია საყვარელ ახმეტელს მალე უშვადებდა სრულ რევანშს: გენერლების იერარქიული გერმანია დაეცა, და ახმეტელი შეიქნა საქართველოს ელჩი ბერლინში.

დასასრულ მოვიხსნიებ ჩვენს თანამგზავრს, გვარდიის ყოფილ ოფიცერს, კავკასიის მოადგილეობის დროს დიდი მთავრის ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძის ად-იუტანტს თდ. ტუნდუტოვს. ეხლა იგი ითვლებოდა ასტრახანის ყაზახ-კალმიკე-ბის ატამანტათ; მის გვარს ამ ხალხში ტრადიციული პატივი აქვს. ეს თავაზიანი ახალგაზრდა-კაცი, მონღოლური ტიპის ჯიშისანი სახით მიდიოდა ბერლინში, რომ დახმარება ეშოვა ბოლშევიკების წინააღმდეგ.

ბაქანზე იყო 200-მდე სამხედრო-ტყვე, უმთავრესად ავსტრიელები. სამხედრო ბიულეტენებს ლებულობდენ უმავთულო ტელეგრაფით, შიფრს არჩევდენ გერმანიის დელეგაციის უმცროსი წევრები გვიან ღამით და დილას უკითხავდენ ტყვეებს, ე. ი. ტყვეობიდან განთავისუფლებულებს. ყოველ დღე ახალ-წარმატებაზე იყო ცნობა (ეს იყო ძლევა-მოსილი და, როგორც ფიქრობდენ, საფრანგეთზე გადამწყვეტი შეტევის დრო). მსმენელთ არ ეტყობოდათ აღფრთოვანება. აღტაცება ომის ცნობების კითხვის დროს გულისხმობს გეოგრაფიულ ფანტაზიას, განსაკუთრებულ, ნამდვილ საგაზეთო აღზრდას და რაც უმთავრესია—ფსიხოლოგიურად ომის ასპარეზზე ჩამოშორებას.

გერმანელი ჩვენი თანამგზავრები, ძალიან განათლებული და ცნობის მოყვარე ხალხი, ჩემთვის და ნიკოლაძისათვის მეტად სასიამოვნო მოსაუბრენი იყვნენ: დიდის ხალისით გვისმენდენ და გვიზიარებდენ თავის ფართო გამოცდილებასა და ცოდნას. ჩვენ საკმაო დრო გვექონდა გადავეთვალეირებია აღმოსავლეთთან დაკავშირებული ყველა კითხვა ჰერკულესის სვეტებიდან პამირამდე. უფრო სპეციალური და განსაზღვრული ბაასი ჩვენ გვექონდა, ბუნებრივია, ფონ-ლოსსოვთან და ვეზენდოკთან საქართველოზე და კავკასიაზე.

დასავლეთის ფრონტის სამხედრო მდგომარეობას ჩვენ გვიხსნიდა, მართალი უნდა ითქვას ძლიერ თავდაჭერილად, ბევარელი პოლკონიკი. გერმენულ გაზეთების თანამშრომელი კი გვიამბობდა თავის შთაბეჭდილებას, აღმოს. ანატოლიის შესახებ. მისი სიტყვით რუსეთის მიერ გაყვანილი ვიწრო ლიანდაგიანი გზა სარაყამიში—ერზერუმისკენ ინგრევა: „მათ ხელში შექცევალ ყველაფერი გაფუჭდება“.

საქმიანი თათბირიც გვექონდა გერმანიის დელეგაციასთან გემის ბაქანზე 29 მაისს. აქ ისევ ვმსჯელობდით ამიერ-კავკასიის მთლიანობის აღდგენის შესახებ. ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ არ არის სასურველი ქრისტიანების და მუსულმანების ფრიად მკაცრად დაპირდაპირება მაშინ, როდესაც მათი ინტერესები მჭიდროდ დაკავშირებულა ერთმანეთთან, და რომ არ არის სასურველი ამით ორი გამიჯნული სფეროს შექმნა. ჩვენკელის აზრით გერმანია განსაკუთრებულის ყურადღებით უნდა მოეპყრას თათრებს, რომელთაც ესმით გერმანიასთან ეკონომიური დამოკიდებულების მნიშვნელობა და სხვა.

გერმანელი ფონ-ლოსსოვი თავის მხრით იმ აზრის იყო, რომ დღეს-დღეობით გერმანიას შეუძლია იზრუნოს მხოლოდ საქართველოსა და სომხეთზე, რომლის წარმომადგენლებმა დახმარებისათვის გერმანიას მიჰპართეს. თურქები გერმანიის დახმარებას არ თხოულობენ; ისინი მოელიან დახმარებას ოსმალებისაგან და სრულიად არ მიმართავენ გერმანიას ოსმალების წინააღმდეგ ზურგის გასამაგრებლათ.

ასეთ პირობებში „გენერალის აზრით“ სრულიად არ არის საჭირო, რომ გერმანიამ თურქებს თავისი სამსახური—მიაჩიროს. უნდა მიღწეული იქნეს შეთანხმება ოსმალეთთან, და დაცულ იქნეს საქართველო ოსმალეთისაგან. ეს არის საფუძველი ჩვენი მუშაობისა, რომელიც შემდეგ მეთოდურათ უნდა იქნეს გაგრძელებული.

ვიკვლევდით საბუთებს, რომელითაც გერმანიას შეეძლებოდა ოსმალეთი დაეთანხმებია უარი ეთქვა საქართველოს მიწა-წყლის მიმართ უკანასკნელად წარმოყენებულ მოთხოვნილებაზე. ვარჩევდით აგრეთვე კითხვას მთიელთა რესპუბლიკის ხასიათისა და მის მნიშვნელობის შესახებ. გენერალს ძლიერ აღელვებდა საშიშროება, რომელიც მოელოდა სომხეთის მოსახლეობას. „გერმანიისათვის—ვამბობდით ჩვენ, ამ მოსახლეობის სიცოცხლის დაცვა პატიოსნების კითხვას შეადგენდა“. უნდა მოვახერხოთ, რომ ოსმალოებმა დასცალონ განსაზღვრული რაიონებიო—ასეთი იყო ფონ-ლოსსოვის პრაქტიკული დასკვნა. მაგრამ ამ კითხვის შესახებ ის სპეციალურად ეთათბირებოდა სომხების დელეგატებს.

31 მაისს თითქმის სამი დღის მოგზაურობის შემდეგ ჩვენ მივედით კონსტანტინოპოლში: ეს საკმაოდ სისწრაფეა „ვაჭრისათვის“, რომელიც თანაც გახვრეტილ იქმნა მარშალილოს ზღვაში ტორპედით, გამოთრეულ იყო წყლიდან და შემდეგ დაკრებულ იქმნა.

უკვე გამოჩნდნენ შენობები, ელევატორი, ნავთის შესანახი ქვაბები. ნავთსადგური მკვდარია: არც გემებია, არც ხალხი. მხოლოდ სამხედრო ტყვეებს—ბელგიელებს გადმოაქვთ ქვანახშირი. არიან ჯარის კაცები ოსმალოები, გერმანელი ეზი, ბულგარელები. განცხადებები სამ ენაზე დაწერილი.

შევდივართ ქალაქში განსაკუთრებული ნებართვით. გერმანელები აქ პირველობენ: ამბობენ, მოსახლეობისათვის ბულგარიის მიერ ამ მხარის დაჭერა მეტად აუტანელი იყო.

ზღვის მშყენიერი ნაპირი ცარიელია. ქუჩები სუფთაა. ოვიდიუსის ძეგლთან ახალგაზრდა ბულგარელი პრაპორშჩიკი გერმანულ ენაზე ეარშიყება რუმინელ ქალიშვილებს.

უკანასკნელად ვჯდებით სუფრაზე გემ „Minna Horn“-ზე; როგორც ყოველთვის, სუფრაზე მოაქვთ და ჩვეულებრივ კეთილ შედეგებს იწვევს, ტფილისის ყოფილ საუფლისწულო მამულის სარდაფების კახური ღვინო: ის გერმანიის დელეგაციას უთავაზა საქართველოს მთავრობამ. *Habeant sua fata... vina.*

1-ლ ივნისს დილით ადრე გახსაკუთრებული მატარებლით ჩვენ გავემგზავრეთ ბერლინში. ჩერნავოდის განთქმული ხიდი ღუნაიზე 1916 წელს რუმინის კამბანის დროს იყო აფეთქებული: მდინარის ამ ტოტზე (Borcea) ჩვენ გადავედით ბორანით, შემდეგ ფეხით მივედით Fetesci, სადაც ჩვენ გვიცდიდა ახალი მატარებელი.

გერმანიის დელეგაციის ერთი ნაწილი ბუხარესტში ჩამოგვმორდა. ისინი მიდიოდნენ კონსტანტინოპოლში.

მივდიოდით დიდსა და მცირე ვალახიაზე. დღე იყო ცხელი; ყველგან მოსჩანდა სიმინდის, ლობიოს და პურის მწვანე ჯეჯილი. ქალები, ბავშვები, მარგლავედენ ყანებს. სოფლის მეურნეობის ნამდვილი სამეფოა! ეს ქვეყანა დროებითაა დაპყრობილი. ნუ თუ იგი დაჰკარგავს მთელ დობრუჯას და კონსტანტინოპოლს?..

კრაიოვის შემდეგ ქვეყანა კიდევ უფრო ამწვანებულია. დაიწყო ტყეები. ერთის მხრით არის ტრანსილვანიის ალპების ქედები, მეორე მხრით—დუნაის ახლო მდებარე მაღლობი. იქ სერბიაა—დამორჩილებული, გასრესილი, რომელსაც მძიმედ დააწვა გამარჯვებული.

მეორე დღეს მივჭერთ და სივანეზე ვსერავთ უნგრეთს; საუცხოვოდ დამუშავებული ველები. პური, სიმინდი, ვენახები, ხეხილის ბაღები, ყველაფერი ამწვანებულია; ყანები ნაზად ტორტმანობს; რასაც კი თვალი მისწვდება, ყველაფერი დამუშავებულია. საკვირველი არ არის, რომ გერმანია იძულებულია გამოკვების საქმეში დაეხმაროს ავსტრიას?! აქ ქალებსაც კი მიირთმევენ და „რაციონების“ მოწყობა კი ვერ მოუხერხებიათ!

ბუდაპესტში ჩვენ მიგვაბეს ჩვეულებრივ ექსპრესს. 3 ივნისს დილით ჩვენ ჩავედით ბერლინში კონსტანციდან გამოსვლის სრულს ორმოცდა რვა საათის შემდეგ, (რა ბრწყინვალე სისწრაფეა); დიდი ომის ბერლინი—საიდანაც ასე მომსპობად სწარმოებდა მოქმედება ყბადალებულ „შინაური ხახებით“.

§ 28. ბერლინში 1918 წლის ივნის-ნოემბერში ჩვენ ჭეშმარიტად ვიყავით მოწმეები გერმანიის იმპერიის სიდიადისა და მისი დაცემისა. მოქმედებაც მოგვიხდა პირველად ამ „სიდიადესთან შეფარდებით“ და შემდეგ კი ამ „დაცემისაგან“ თავის დასაღწევათ.

1917 წლიდან უკვე გამოირკვა, რომ საქართველოს შეუძლია მოაწყოს შინაური სახელმწიფოებრივი წყობილება ეგრეთ წოდებული „რევოლუციის მონაპოვართა“ ნიადაგზე. ზევით ჩვენ ვნახეთ, თუ შემდეგ რა მდგომარეობამ გამოიწვია მისი სრული პოლიტიკური განცალკევება. მაგრამ საქართველოს ეხლა, რა თქმა უნდა, არ ქონდა არც საშვალება, არც მიზეზი მიეღო რაიმე მონაწილეობა მსოფლიოს ორომტრიალში.

რადგან 1918 წლის ზაფხულში გერმანიას, უეჭველია, სამხედრო და პოლიტიკური უპირატესობა ჰქონდა შავი ზღვის ირგვლივ და ოსმალეთის მიმართაც —ის აშკარა ჰეგემონი იყო; ჩვენ შეგვეძლო ოსმალეების გადაჭარბებულ სურვილების წინააღმდეგ დაგვეყენებია მხოლოდ ერთი რამ—გერმანიის კანტროლი. ჩვენც ვეცადეთ რაც კი ზეიძლება მეტი სარგებლობა გამოგვეტანა თვით გერმანია-ოსმალეთის საკავშირო დისციპლინიდან.

ამოცანა, რომელიც დადგა ბათუმში ჩვენს წინაშე, მოითხოვდა სწორეთ ასეთს, თანაც დაუყონებლივ, გადაწყვეტას, ჩვენ მივალწიეთ მაშინვე ფოთის შეთანხმებით ასეთს *modus vivendi*-ს ამიერ-კავკასიაში და საქართველოში, რომლის მეოხებით როგორმე შესაძლებელი შეიქნა არსებობა.

ბუნებრივია, რომ ბერლინში ჩვენ ვცდილობდით უპირველესად ყოვლისა, უზრუნველგვეყო და გაგვემაგრებია მიღწეული და უშუალო ნაყოფი, მაგრამ ჩვენ ეხლა მიუახლოვდით ბევრად უფრო რთულ კითხვას საქართველოსა და გერმანიის განწყობილებისას, რომელის საფუძველი იყო საქართველოს აღიარება და მისი დამოუკიდებლობის უზრუნველყოფა, ხოლო გერმანიისათვის განსაზღვრული ეკონომიური უპირატესობის მინიჭება.

მეორე ამოცანის გადაწყვეტა, რა თქმა უნდა, დამოკიდებული იყო ომისბედზე, რომლის სისწორით წინათ ვანჭვრეტა. 1918 წლის მაის—ივნისში მეტად ძნელი იყო.

მაგრამ ჩვენს მოლაპარაკებაში ჩვენ გამოვდიოდით და, ბუნებრივია, უნდა გამოვსულიყავით იმ მოსაზრებიდან, რომ გერმანია ამ ომიდან გამოვა გამარჯვებული ან და, ყოველ შემთხვევაში, პატივდებული; ამ ფიქრით (ზოგჯერ კი რწმენით) ბევრი რამ ხდებოდა, მზადდებოდა და მოისაზრებოდა თვალუწვდენ სივრცეზე „ფინეთის ცივ კლდეებიდან ცეცხლოვან კოლხეთამდე“! — ასეთი წინასწარი აზრი უნდა გვექონოდა საქართველოს პოზიციის მომზადების დროს, რადგან სწორედ ასეთი გზით, ე. ი. „მომავლის მუსიკით“ ჩვენთვის შესაძლებელი ხდებოდა ჯერ ერთი გაგვემტკიცებია ჩვენი ქვეყნისთვის დღეს-დღეობით საჭირო *modus viveudi*; მეორე, გერმანიის დახმარებით შეგვეძლო იმედი გვექონოდა მოწყობილობის განწყობილება საბჭოთა რუსეთთან, და დასასრულ, მოულოდნელობისა და ცალკე შემთხვევების დროს საერთოდ ვამაგრებდით საქართველოს მდგომარეობას, როგორც სახელმწიფოებრივ, მოწყობილობურ ერთეულს.

უქველია, გარდა მომავალი სარგებლობისა, გერმანია უშუალოდ ღებულობდა დღესვე მისთვის საჭირო ნედლეულის ძლიერ მცირე რაოდენობას, რომელიც ჩვენ მომარაგებული გვექონდა; მაგრამ თუ კი ომი გაგრძელდებოდა და მესობოტამიასა და სპარსეთში ოპერაციები ინგლისელების წინააღმდეგ განვითარდებოდა, გერმანიასა და ოსმალეთს ამიერ-კავკასიაში ექნებოდა მოქმედების დასაყრდნობი ადგილი.

ასეთი იყო საქმის სარჩული, მაგრამ ამიერ-კავკასიას, მით უმეტეს მარტო საქართველოს თავისი ძალით არ შეეძლო და არც უცდია მიეღო თავის თავზე ისეთი მოვალეობა, რომელიც თვით რუსეთისთვის სამძიმო იქნებოდა, სახელდობრ დაეკეტა გერმანიისა და ოსმალეთისათვის ამიერ-კავკასიის სპარსეთისაკენ მიმავალი გზები. ამაზე უნდა ეზრუნა ინგლისს. შესაძლებელია, ინგლისი რომ თავის დროზე გამოჩენილიყო ტფილისში, თუნდაც მცირე ძალით, იგი შესაძლებდა ოსმალეთის წინააღმდეგ ადგილობრივი თავდაცვის მოწყობისათვის საკმაო დახმარება გაეწია. ინგლისს ასეთი აზრი ჰქონდა; მაგრამ აზრიდან ნების ყოფამდე, მით უმეტეს განხორციელებამდე დიდი გზაა. *) 1918 წლის ზაფხულის დასასრულს ბაქოში ინგლისელების სავალალო ჩასვლამ ნათლად გვაჩვენა, რამდენათ სამართლიანი იყო, იმედი არ დაგვეყარებია ამ მხრიდან დახმარების მიღებაზე.

*) ამ მხრით საყურადღებო ცნობები იხ. წიგნში; Major-general L. C. Dusterville. *The adventures of Dunsterforce F. 1920.* როცა კავკასია-სპარსეთის ფრონტმა იწყო დაშლა (1917 წ. შემოდგომიდან) ინგლისელების აზრით მდგომარეობის გამოკეთება შეიძლებოდა, თუ ტფილისში დაუყოვნებლივ იქნებოდა გაგზავნილი ბრიტანეთის განსაკუთრებული მისია, რომელიც მოაწყობდა ოსმალეთისაგან თავდაცვის საქმეს და შეაერთებდა ადგილობრივ სამხედრო ნაწილებს — რუსებს, ქართველებსა და სომხებს. ავტორს ის დასკვნა გამოჰყვას, რომ, რადგან ოსმალეთის ჯარის დონე შედარებით 1916 წელთან შედარებით დაკმაყოფილებული იყო თითონ ავტორი შედარებით მცირე საშუალებით და ძალით. მისიის სათავეში დაყენებული იყო თითონ ავტორი რომელიც 1918 წლის იანვარში გაემგზავრა ბაქოში და მოწინავე ჯგუფით. მაგრამ ფაქტიურათ ყველაფერი დამთავრდა ინგლისელების ექსპედიციით რეზიდენს ბაქოში; აქ ინგლისელები გადმოვხდნენ 1918 წ. შუა აგვისტოში, იქიდან კი უკანვე გაბრუნდნენ 15 სექტემბერს, რომ უფრო გვიან, ოსმალელების საერთო კაპიტულაციის შემდეგ, ისევ დაბრუნებულიყვნენ.

1917—1918 წ. წ. ინგლისის დახმარება ამიერ-კავკასიისათვის უნდა მოსულიყო ძლიერ შორის და თავდადებულ გზით — ბაღდადი, სპარსეთი, კასპიის ზღვა! სამწუხაროა, რომ ინგლისის ეს გეგმა არ განხორციელდა. ამიერ-კავკასია ამით მოიგებდა. სხვა საკითხია, რას იტყვოდნენ რუსები, რომ ოსმალეთის წინააღმდეგ ინგლის-კავკასიის ფრონტი შექმნილიყო.

ყოველ შემთხვევაში ბერლინში შეიძლება ლაპარაკი მხოლოდ საქართველოსა და ოსმალეთს (მოკავშირეებითურთ) შორის მშვიდობიანობის უზრუნველყოფის პირობებზე; რა თქმა უნდა, სიტყვაც არ დაძრულა და არც შეიძლება დაძრულიყო, რომ ჩვენ მივიღებდით მონაწილეობას ომში ოთხ მოკავშირეთა მხარეზე! სწორი იყო თუ შემცდარი, ქართული პოლიტიკის ძირითადი გეზი იყო ნეიტრალიტეტი კავკასიის უღელტეხილის იქით სამოქალაქო ომში. ნეიტრალიტეტი საერთაშორისო ომში (რამდენათ შესაძლებელი იქნებოდა!), ომისა და რევოლუციის ვითარებამ, აგრეთვე გეოგრაფიულმა მიზეზებმა (სრუტეების დაკეტვამ ჩამოგვაშორა დასავლეთს) ჩვენ მიგვიყვანა ბერლინში და ჩვენ ჩავედით შეთანხმების განსაზღვრული გეგმით. შეთანხმება ხელმოწერილი იყო გერმანიის მხრით, რომელიც ფორმალურად წარმოადგენდა გერმანიის მთავრობას, მაგრამ საქმით უფრო დაკავშირებული იყო გერმანიის უმაღლეს სარდლობასთან. ეს ინსტანცია იყო ვადამწყვეტი, მაგრამ ჩვენ გვიხდებოდა ეხლა საქმე დაგვეჭირა გერმანიის საგარეო პოლიტიკის მუდმივ იარაღთან—საგარეო საქმეთა უწყებასთან, რომელსაც არ შეეძლო ჩვენი საქმის „წარმოებაში“ არ შეეტანა თავისი მეთოდები და ჩვეულება, რაც ახასიათებს ასეთ სიდიდის და მოწყობის მანქანას.

ამ საქირო განმარტებების შემდეგ მოვიყვან რამოდენიმე ამონაწერს ჩემი მაშინდელი შენიშვნებიდან.

**თავი XI. ბერლინში
(1918 წ. ივნისი).**

§ 29.

4 ივნისი. დავიწყე წერილობითი განმარტება იმისი, თუ რისთვის ჩამოვედით და რას ეძებს საქართველო. გავეცანი ომის დაწყებიდან აქ დარჩენილ ქართველ ემიგრანტების ჯგუფს, რომელიც რაღაც საშუალებით ომიდან მოელოდა სამშობლოს განთავისუფლებას. მათ გიჟებათ სთვლიდენ; ეხლა მათ ჰგონიათ, რომ მხოლოდ ისინი იყვნენ მართალი. შეცდომაა! რაც 1917 წელს მომხდარ ამბების შემდეგ, გონივრული და აუცილებელი გახდა 1918 წ. პირობებში, 1914—1917 წლებში იყო უნიადაგო, უსაფუძვლო და ამიტომ ფუჭი; მაგრამ მათმა მუშაობამ, პროპაგანდამ ბევრი რამ მოამზადა.

5 ივნისი. დღეს საგარეო საქმეთა სამინისტროში ჯერ გრძელი ბასი გვქონდა საიდუმლო მრჩეველთან, ფონ-როზენბერგთან*), და დ-რ გეპპერტთან**), შემდეგ მივიღო მინისტრმა რ. ფონ-კიულმანმა;—მის მშვენიერ კაბინეტში ჰკიდია ლენბახის ნახატი ბისმარკის სურათი. კიულმანმა ჩვენზე დასტოვა დიდი საქმის კაცის შთაბეჭდილება, მაგრამ მთელი ქვეყნის დიდი მოხელეები ისე ჰგვანან ერთმანეთს!

სალამოს გენერალი ფონ-ლოსსოვი წავიდა ვილჰელმთან, ბანაკში; მას გაჰყვა კალმიკთა ატამანი ტ.

6 ივნისი. ფ.-როზენბერგთან და გეპპერტთან ერთად „ვალრმავებთ“ საქართველოს ფორმალურათ ცნობისა და საქართველოსა და რუსეთის შორის ურთი-ერთ განწყობილებების და სხვა თემებს.

*) 1923 წ.—საგარეო საქმეთა მინისტრი.

**) ეხლა 1924 წ.—ელჩათაა ჰელსინგფორსში.

მე ურჩიე ჩხენკელს, როგორც მინისტრს, არ დასწრებოდა ასეთს თათბირებს; დამეთანხმე. კარგი თვისებები აქვს: იერიში და დაჟინება. ზედმეტია მხოლოდ, რომ იგი ასწავლის გერმანელებს, რაა მათთვის სასარგებლო, რამდენათ დაეცემა მათი სახელი, თუ არ მოიმოქმედეს ესა თუ ის და სხვა.

8 ივნისი. ბერლინი წარმომიდგა, როგორც დამშვიდებული, დარწმუნებული, დინჯი და დაღლილი ქალაქი.

უეცრათ ავით გამხდარ ჩ-ს მაგიერ მე მომიხდა მოუმზადებლათ გამეკეთებინა გრძელი მოხსენება რეიხსტაგში პარტიების წარმომადგენელთა თათბირისათვის ამიერ-კავკასიის ამბებზე, საქართველოზე და კავკასიის მრავალ კონფერენციაზე. დაესწრენ შეიღმანი, ერცებერგერი, ფ. ნაუმანი, დავიდი და სხვა წარმომადგენელთა მთელი რიგი.

მომცეს სხვა და სხვა გვარი კითხვები. განსაკუთრებულ ცნობისმოყვარეობას იჩენდენ ერცებერგერი (რომელიც ყოველთვის საუზმობს ჩვენს სასტუმრო — Adem-ში) და „შუა ევროპის“ ავტორი ნაუმანი.

9 ივნისი. ხანგრძლივი იყო ჩემი ბაასი საგარეო საქმეთა სამინისტროს იურიდიული დეპარტამენტის დირექტორთან დ-რ კრიგთან. ჩემს შესვლამდის მასთან იოფფე იყო.

კრიგე სდგას მკაცრს ფორმალურ თვალსაზრისზე: რუსეთი ჩვენთან მშვიდობიან განწყობილებაში არის, და ჩვენთვის ძნელია ერთი მისი ნაწილი დამოუკიდებლათ ვიცნოთ, როცა ეს არ მოგვიმოქმედნია ბრესტ-ლიტოვსკში. ჩვენ არ შეგვიძლია რუსეთს წავეჩუბოთ, როცა ძალების ასეთი დაჭიმვა გვჭირდება საფრანგეთის ფრონტზე; ხელახლა თვითგამორკვევის უფლება აღიარებული აქვს რუსეთის მთავრობას, მაგრამ ამ აღიარებაზე დამყარება არ შეუძლია მესამე სახელმწიფოს და სხვა.

უფრო გვიან, სხვებთან ერთად უიყავი დარბაზობაზე ფ. ვ-თან. იქ იყვნენ ახლგაზრდა დიპლომატები, ჟურნალისტები, ორიენტალისტები. საყურადღებო იყო სპარსეთის ცნობილი რევოლუციონერის ტაკი-ზადეს გაცნობა; მის შესახებ ბევრსა სწერდენ 1906 წელს თავრიზისა და ტეჰერანის ამბების გამო.

10 ივნისი. საერთოდ კრიგეს დასამშვიდებლათ საქირთა წარვადგინოთ დამტკიცებები, რომ საქართველო ისე ჩამოშორდა რუსეთს, რომ უკანასკნელის უფლებები არ დაურღვევია. თავსამტვრევი ამოცანაა.

ტუნდუტოვი დაბრუნდა გენ. ფონ-ლოსსოვთან ერთად ბანაკიდან. გენერალ ფ.-ლოსსოვს ხუმრობით მე „იმპერესსარიო“-ს ვეძახი.

ტუნდუტოვის სიტყვით იგი იმპერატორმა კარგათ მიიღო და მასთან ხანგრძლივ იმუსაიფდა; იმპერატორი იმ აზრისაა, რომ რუსეთი უნდა გაიყოს 4 ნაწილათ: ველიკო-როსსია, უკრაინა, ციმბირი და სამხრეთ-აღმოსავლეთის კავშირი კავკასიით (ცენტრი—ტფილისი), ო! ხომ არ ეშლება ტუნდუტოვს? თუ ორივეს ეშლება?

ტ. გერმანელ ოფიცრებთან ერთად დღეს მიემგზავრება ნოვოჩერკასკში ვარშავა-კიევის გზით: კალმიკების ველიდან და როსტოვიდან, შეთანხმებით იმოქმედებენ ბოლშევიკებს წინააღმდეგ. ნეტავი ვიცოდე ამ კითხვის შესახებ,

რა „დასკენას“, გააკეთებს დარი კრიგე! აი განსხვავება „ლეგალურ“ და უპა, სუბსიმგებლო“ დიპლომატთა შორის.

თუ ტ.-ს დაუჯერებთ, ბელგიაში, „ბევრი არაფერი საშინელება სჩანს.— ხალხი კარგათ არის გამოწყობილი, ქალები, ხალისი... იგივეა საფრანგეთში“. ადვილი გასაგებია, სადაც „იმპერატორი“ და „ქალებია“—იქ ყველაფერი მშვენიერად მიდის*).

გენერალ ფონ-ლოსსოვისთვის ვილჰელმს უთქვამს, რომ, როგორც ბავშობიდან ახსოვს, მამა მისი, ტახტის მემკვიდრე ფრიდრიხი, დაესწრო ალექსანდრე მე-3-ას ჯვარის წერას, სადაც ნახა „საქართველოს დედოფალი, რომელსაც თავს ედვა რომაული ციხის მგსავსი გვირგვინი“. საყურადღებოა გერმანიის იმპერატორის მესხიერება და რომანტიული აზროვნება. როგორ მოგწონთ: საქართველოს გვირგვინი!

რაც შეეხება თვით ფაქტს, იგი სინამდვილეს არ უნდა შეეფერებოდეს. წარსული საუკუნის მე-60-ე წლებში საქართველოს „არც ერთი დედოფალი“ ცოცხალი არ ყოფილა. შეიძლება ეს იყო ოდიშის უკანასკნელი მთავრის მეუღლე? მაგრამ ამას არა აქვს მნიშვნელობა.

ფონ-ლოსოვი ამბობს, რომ საგარეო საქმეთა აქაური სამინისტრო საესე-ბით არ იზიარებს იმ პოლიტიკას, რომელსაც იგი ურჩევს, და ყველაფერს გადაჭარბებულის სიფრთხილით, ფორმალურათ უყურებენ. მაგრამ თვით იმპერატორი, ჰინდენბურგი და ლიუდენდორფი—სხვა საქმეა. ტყუილად კი არ მოისწრაფოდა ის ფოთიდან აქეთკენ. ეხლა საჭიროა ჩვენ საჩქაროთ წარვადგინოთ ჩვენი სავარაუდო გეგმა. მისი აზრით, საქართველოს გერმანიასთან კავშირი უნდა იყოს მჭიდრო, და საქართველო უნდა დარჩეს სრულიად დამოუკიდებელი. ამ ერთობის ფორმა კი შეადგენს სპეციალურ კითხვას, რაშიაც იგი არ არის საკმაოდ ჩახელული.

იგი ხშირათ უბრუნდება თავის აზრს, სომხეთის კითხვაში გერმანიის პასუხისმგებლობის შესახებ და რომ საჭიროა მომავალში ამოკვეთილ იქმნეს სომეხთა ამოკლევტა.

მივიღე პირი რწმუნებულების ქალაქისა, კანცლერის გრაფ ფონ-გერტლინგის ხელმოწერით, რომელშიაც გენერალი ბარონი კრესს ფონ-კრესსენშტიინი ინიშნება საქართველოს მთავრობის წინაშე გერმანიის დიპლომატიურ წარმომადგენლათ; ეს არის ნამდვილი წარმატება. ბარონ კრესსი აქ ითვლება იშვიათ, თვალსაჩინო პიროვნებათ *). იგი, როგორც ფონ-ლოსსოვიც, ბავარელია.

ფოთში ჩავიდა გერმანელი ქვეითა ჯარის ორი ბატალიონი. ერთის სიტყვით ჩამოყალიბებას განიცდის ჩვენთვის ყველაფერზე უფრო მნიშვნელოვანი

*) ყოფილი იმპერატორის ვილჰელმის მემუარებში მოხსენებულია თავ. ტუნდუროვის ბაასი:

*) ასე ახასიათებს მას ოსმალეთის გერმანელ მისიასთან ყოფილი უფროსი, ლიმან ფონ სანდერსი; „der Oberst Frei herr v. Kress, ein ganz hervorra, gander tüchtiger offiziz“ იხ. Limon von Sanders, gen. der Kavalerie. Fünf Jahre Türkei B. 1920 J. 58. ბარონ კრესსი იყო მეოთხე არმიის შტაბის უფროსათ ჯემალ-ფაშასთან (უკანასკნელი ამასთანავე იყო სახელვათ მინისტრადაც. სუეცის არხის ცნობილი ოპერაციების დროს 1915 წ. იგივე კრესსი იცავდა გზას ინგლისელებისაგან.

ფაქტიური მდგომარეობა. აქ კი ჩვენ ნელწელია შევისწავლით მდგომარეობას და მოვისახრებთ, რა მოუხერხოთ „უწყების რუტინას“ და როგორ გადავლახოთ დ-რ კრიგეს ყოყმანი.

11 ივნისი. Wilhelmstrasse-ზე გეჰაიმ-რატ დ-რ სიმონსთან. *) ეს უფრო ლმობიერია, ვიდრე კრიგე და მეტად სასიამოვნო კაცია. მე გავაცანი ჩემი მემორანდუმის დებულებები, რომელიც მხოლოდ ხვალ გაიგზავნება. უფრო და უფრო ცხადათ ვხედავ, როგორ შორდება ერთმანეთს სამოქალაქო (კიულმანი) და სამხედრო (ლიუდენდორფი) ხაზი. მაგრამ ეს დაშორება უფრო ფორმასა და სავალელებს შეეხება, ვიდრე საფუძველს.

12 ივნისი. ტფილისიდან მივიღეთ პირველი ცნობა (რადიო ჯერ ცუდათ მუშაობს), ოსმალეთთან ზავზე იძულებითი ხელის მოწერისა და ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრის წართმევის შესახებ.

კილო რამდენადმე მომტირალი არის. აშკარაა, ბრძოლა ვერ შესძლეს და იძულებული შეიქნენ ხელი მოეწერათ. თუ რისიმე მიღწევა საერთოდ შეიძლება, აქ მივალწევთ.

სალამოს ჩვენ მიწვეული ვართ სადილზე კლუბში „Deutsche Gesellschaft 1914 წ.“ გეპატივებს საგარეო საქმეთა სამინისტრო. კარგი ნიშანია, თუ გამოკვების ასეთ მძიმე დროს სურთ გაგვიმასპინძლდნენ.

გენერალ ლოსსოვთან ერთად გავსწვით მთელი „დასით“—ჩხენკელი, ნიკოლაძე, მე, მ. წერეთელი, გ. მაჩაბელი. ერ. ბერნშტეინი (საქართველოს ქვე-შეერდომი, ტომით გერმანელი, გერმანიისა და საქართველოს დაახლოებით თავს ისე კარგათ გრძნობს, როგორც თევზი წყალში).

ფორმალურათ მანსპინძლათ არის ელჩი ფონ-როზენბერგი. გერმანელების მხრით იყვნენ: ფონ-კიულმანი, სიმონსი, გეპპერტი, იოჰანენსი (საგარეო საქმეთა სამინისტროს ეკონომიური დეპარტამენტის დირექტორი), ფონ ვეზენდოკი და მრავალი სხვა. რეპორტერის ერთ-რომ ვთქვათ, სადილზე სუფევდა სადა ძალდაუტანლობა; განცხობველებული ბაასი გაგრძელდა დიდ ხანს და სხვა.

ჩხენკელმა მოიკალათა ფ. როზენბერგის ახლო, კიულმანი კი ჩემსა და ნიკოლაძის შუა დასვეს. დიდათ კულტუროსან და გამოცდილ მინისტრს ბაასის საუცხოვო უნარიც აღმოაჩნდა: არაფერი ადამიანურა მისთვის უცხო არ არის. კონსტანტინოპოლში გერმანიის საელჩოს მრჩეულათ ყოფნის დროს, კიულმანს კაგკასიაც მოუნახულებია. ტფილისზე საუკეთესო მოგონებები აქვს: იგი აფასებს „ტფილისის საზოგადოების მაღალ სოციალურ დონეს“, მაღალი წოდების ერთ ქორწილსაც კი დასწრებია იქ და სხვა. მან გაიხსენა სახელები; იკითხა, თუ რა ბედი ეწვია დიდ მთავარს ნიკოლოზ მიხეილისძეს, რომელსაც იცნობდა, ბორჯომში... როცა მე უპასუხე, რომ სწორეთ ეს წრე აუცილებლათ და სასტიკათ დააზიანა რევოლიუციამ—თუმცა საქართველოში ჯერ უფრო ლმობიერი წყობილებაა, ვიდრე რუსეთში—კიულმანმა დაწვრილებით გამოამკითხა, თუ როგორი მოცულობის იყო ჩვენი ქვეყნის სოციალური შერყევანი და რა ხასიათისაა საქართველოს მთავრობა, რომლის შესახებ გაუგონია, რომ იგი პარტიულია და მეტათ რადიკალურათ არის განწყობილიო“. მე შევეცადე შესაფერისად დამეკ-

*) საგარეო საქმეთა მინისტრი გერმანიისა 1920—21 წ.

მაყოფილებინა მისი ცნობის-მოყვარეობა, დაუხატე ჩვენი მინისტრების სახელმწიფოებრივი მისწრაფებანი, მათი მუშაობა ამიერ-კავკასიის მთავრობის რიგებში, მათ მიერ მაშინ გამოჩენილი ხერხიანობა და სხვა. მომყავდა ნამდვილი ფაქტები, მხოლოდ იმ „სტილით“, რომელიც შეეფერებოდა წარმომადგენლობის მიზანს ბერლინში და ჩვენი ქვეყნის ინტერესებს.

რა არის მიზეზი ბოლშევიკების დიდი ხნის*) წარმატებისა რუსეთში—ეს კითხვა ჩემი მოსაუბრის დიდ ყურადღებას იპყრობდა, რომელსაც გამარჯვება ჰქონდა მოპოებული ბრესტ-ლიტოვსკში. მიზეზი, აშკარაა, ბევრია; მაგრამ უმთავრესია, ნების-ყოფის საფუძვლის აღდგენა, სახელმწიფოს ხელის-უფლების ნების-ყოფის დაქიმვა, სახელმწიფოსი, რომელიც 1917 წ. მარტში კატასტროფიულათ დაინგრა; ის მოხერხება, რომლითაც ზავი დაიდვა და თანაც გაიშალა აგრარული რევოლუცია, გაცამტვერდა ბურჟუაზიული ძალა—უბილავი ქაოტიური გადასვლა მატერიალური სიმდიდრისა (ფულის, საგნების, სახლების...) ერთი ხელიდან მეორეში, რამაც შექმნა მოსახლეობის ისეთი მრავალრიცხოვანი ჯგუფები, რომელნიც სამკედრო-სასიცოცხლოთ გადაბმულნი არიან ახალ წეს-წყობილებასთან და მზათ არიან იგი დაიცვან, ან და მოითმინონ და სხვა.

ბევრს გვეკითხებოდა კიულმანი პეტერბურგის ერმიტაჟის, კრემლის და საერთოდ რუსეთის სამხატვრო სიმდიდრის შედილობაზე.

სიტყვა ჩამოვარდა საზამთრო სასახლის ღვინის სარდაფების დარბევის შესახებ: „ეს დარბევა და ტფილისის სასახლის სარდაფის ხელ-უხლებლობა ასურათებს ამ ორი რევოლუციის ხზვადახზავობას. ოღონდ... ტფილისის სარდაფზე სიტყვა არ დაგცდესთ თქვენ მოკავშირეებთან—თქვენ გესმია, ვისაც ვგულისხმობ“. „ო, რა თქმა უნდა, დამშვიდებული ბრძანდებოდეთ“.

ამის შემდეგ კიულმანი შემეკითხა ნიკოლაძის ვინაობის შესახებ, და გადავიდა მის განკარგულებაში; ნიკოლაძემ კი იგი „განბანა“ აზრებით. ნედლეულის, საშვალო აზიის ბაზრების და ბ. ფ. პ. ს.**) შესახებ მე მივმართე მარცხენა ფრთას—დ-რ სიმონს, რომელთანაც ხვალ მექნება საქმეზე ლაპარაკი: დღეს ვმუსაიფობთ გერმანიის ლიტერატურაზე, უნივერსიტეტზე, ახლად გარდაცვალებულ პროფ. ლაბანდაზე, რომელმაც იურიდიული ცნებებიდან ასე მშვენივრათ ააშენა მთელი გერმანიის იმპერია... პეტერბურგელ ზოგიერთ საერთო ნაცნობებზე.

13 ივნისი. საგარეო საქმეთა სამინისტროში დ-რ სიმონსთან. ჩვენს თემა: გერმანიისა და საქართველოს ურთიერთ-განწყობილების შესაძლებელი ფორმა. საქართველოს პოლიტიკური მიზანია: განამტკიცოს თავისი სახელმწიფოებრივი არსებობა, შექმნას პირობები ეროვნულ, თავისუფალ განვითარებისათვის... გერმანიაზე დაყრდნობით... უკანასკნელთან კავშირი, აშკარაა, უნდა იქმნეს საკმაოთ მჭიდრო: უბრალო კავშირი აქ არ იკმარებს.

*) ეს დიდი ხანი მაშინ შეადგენდა სულ 7 თვეს!

**) ბფპ—ჩემ მიერ სიმოკლისათვის წარდგენილი ფორმულა, რომელიც შეიცავდა ნ. ი. ნიკოლაძის თამამ იდეებს, შუა-ევროპის შორეულ-აღმოსავლეთთან ვაჭრობის ფოთზე გატარების შესახებ (ბერლინი-ფოთი-პეკინი).

დ-რ სიმონსი ფიქრობს, რომ, გეოგრაფიული დაშორება რომ ხელს არ უშლიდეს, საქართველოსათვის ყველაზე უფრო მართებული იქნებოდა გერმანიის ფედერაციაში შესვლა. (!) გეოგრაფია გვიწევს წინააღმდეგობას, უპასუხებ მე.

საქართველოს მდგომარეობა (სამხრეთში) ყველაზე უფრო ფინლანდიის მდგომარეობას ემსგავსება (ჩრდილოეთში), მაგრამ იგი უფრო რთულია, რადგან დაკავშირებულია ამიერ-კავკასიის ან კავკასიის კონფედერაციის შექმნის კითხვასთან. საქართველოს გამაგრება და მისი ნეიტრალურ სახელმწიფოდ გამოცხადება—აი მიზანი, რომლის დასახვა სრულიად ბუნებრივია იმ დროში, როცა რუსეთის იმპერიამ დაიწყო გადაღობვა, როგორც ეტყობა ფედერატიულ საფუძველზე. საქართველო უმთავრესი ნაწილია კავკასიაში ასეთი „ბუფერულ“ შენობისა. როცა გერმანია საქართველოს დამოუკიდებლობას უზრუნველყოფს. დიპლომატიური დახმარებით და პოლიტიკური განმავლობით, მაშინ იგი ნახავს საკმაოდ მნიშვნელოვან ეკონომიურ ხეირს და სხვა. გერმანიისთვის ფაქტიურათ სასარგებლო მდგომარეობის შექმნა სავსებით ეთანხმება საქართველოს ფაქტიურ დამოუკიდებლობასაც.

ამ შეხედულებამ გამოიწვია დ-რ სიმონსის სრული თანაგრძნობა. რაც შეეხება მართველობის ფორმას, დ-რ სიმონსი თანახმა იყო, რომ ეს საქართველოს შინაგანი საქმეა. „როგორ უყურებენ ამ კითხვას. თქვენში? არიან იქ მონარქიის მომხრენი?“

„საქართველოში სულიერი განწყობილება აშკარა რესპუბლიკანურია—ძველი მონარქიული ტრადიციები დავიწყებულია, ახალი მიმართულებანი არ არსებობენ და რუსეთში მონარქიის დაცემამ კიდევ მეტათ შეარყია იგი იდეა. სიმპატია მონარქიულ ფორმისადმი, შესაძლებელია, დარჩა ზოგიერთ წრეებში; რესპუბლიკანელებიც მოიძებნებიან, რომელნიც ფიქრობენ, რომ საქართველოს საშიშარ გეოგრაფიულ მდებარეობის გამო, თუ საჭირო იქნა შუა-ევროპის იმპერიებზე დამყარება, მონარქიული ფორმა მისაღები და სასარგებლო იქნება საქართველოსთვის. ასე ვთქვათ, ეს არის მონარქიზმი ანგარიშითა და გონიერებით გამოწვეული, როგორც ეს იყო ნორვეგიაში 1905 წ., ანდა ფინლანდიაში: ეხლა. მაგრამ ამ „ფერს“ საქართველოში ეხლა-არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს.“

უეჭველია, რომ ყველა ის „გვირგვინები“ ცოტათი აინტერესებთ Wilhelmstrasse-ზე: ოცნებები იბადებიან სხვა წრეებში.

დასასრულ მე ვაძლევ ჩემს მოსაუბრეს შემდეგ „დიაგნოსტიურ“ კითხვას: „როგორ წარმოვიდგინოთ მომავალში გერმანიის წარმომადგენლის მდგომარეობა საქართველოში?“—„ფორმალურათ იგი ჩვეულებრივი დიპლომატიური წარმომადგენელი იქნება; არსებითად, შეიძლება, უახლოვდებოდეს ინგლისის რეზიდენტს ინდოეთის დამოუკიდებელ სახელმწიფოსთან“. რა თქმა უნდა, მე მხედველობაში მაქვს იურიდიული სქემა და არა შინაური ყოფა-ცხოვრების ან და სოციალურ-პოლიტიკური მხარე... მე ვიცი, რომ ქართველები ინდოელები არ არიან“.

14 ივნისი. საღამოს ფ. ვ.—სთან დარბაზობა. ისევ ახალგაზრდა დიპლომატები, ორიენტალისტები და სხვა. სხვათა შორის იყო სპარსული ნოხებისა და მატყლის მსხვილი იმპორტიორი (ფოთი—ტფილისი—თავრიზის ზაზი!) და საიმ-

პერიოდ ბანკის ერთი მთავარ-მმართველთაგანი ფონ-გლაზენაპი, რომელიც გამოდგა ტფილისის 1-ლ კლასიკური გიმნაზიის მრავალ თაობათა გერმანული ენის მასწავლებლის კ. ფ. განის უნივერსიტეტის ამხანაგი.

§ 30. 16 ივნისი. დღეს დელეგაციის „საერთო კრებულმა“ მოისმინა ჩემი მეორე მემორანდუმი; პირველი აღნიშნავდა, თუ ვინა ვართ ჩვენ; მეორე აღნიშნავს, თუ არსებითად რა გვინდა მივიღოთ გერმანიიდან.

მ. წერეთელი და გ. მაჩაბელი—ძვირფასნი არიან ჩვენთვის; მათ დაჰყავთ ა. ჩხენკელი და კარგი საკმაზი არიან ამ დინჯ, მაგრამ ძნელათ მოსანელებელ საქმლისათვის.

ჩვენ კანცელარიაში „დამყავებული“ წეს-რიგი კოჰლობს. მდივნის ვალდებულებანი დააკისრეს სპირიდონ კელიას, საქართველოში იშვიათ პარლამენტარულ მოღვაწეს, მშვენიერ ორატორს, ჟურნალისტს; იგი ეხლა ტფილისში უნდა მუშაობდეს და არა „აწესრიგებდეს საქმეებს“.

17 ივნისი. გენერალმა ფონ-ლოსსოვმა შეგვატყობინა, რომ ოსმალოები თავრიზში არიან. ვეპიზის ადგილზე დანიშნულია მისივე ძმა ესაღ-ფაშა. ბათომიდან ხალილ-ბეის დაბრუნების შემდეგ კონსტანტინუპოლში გამოცხადებულ ოფიციალურ ცნობაში ნათქვამია, რომ ბათომში ხელ-მოწერილი შეთანხმებანი არ არის საბოლოო. ლოსსოვის აზრით ეს უკვე უკან დახევია. ჩვენს მემორანდუმებს იგი აგზავნის მთავარ ბანაკში.

18 ივნისი. ჩვენ სამმა (ჩხენკელმა, ნიკოლაძემ და მე) ვინახულეთ სახალხო მეურნეობის სამინისტროს (Reichswirtschaftsamt) შენობაში ამ დარგის სახელმწიფო მდივანი ბარონი ფონ-შტეინი. ის ფიქრობს, რომ უმჯობესია საქართველოს მადნების საწარმოო ერთი საზოგადოების დაარსების მაგიერ (იხ. ზემოთ) მოეწყოს სხვადასხვა დარგისათვის მთელი რიგი საზოგადოებებისა.

შტეინს, როგორც ყველა მათ, აინტერესებს ბამბა, მატყლი და სხვა.

ტფილისში გერმანელთა ორი ბატალიონი (1800 კაცი) უკვე ღდვას. შეიძლება ჩამოვიდეს კიდევ არტილერია.

საქართველოში მხოლოდ სამი კვირისთვის სამყოფი ნავთია; ნავთის მხრივ სრულიად დამოკიდებული ვართ ბაქოსაგან.

კიდევ ცნობა (გერმანული წყაროებიდან): ბორჩალოს მაზრაში „ბანდებმა“ მოითხოვეს აზერბაიჯანთან შერტება, საქმე არ გართულებულა, რადგან წინააღმდეგობა გაუწიეს.

სადგურ ევლახზე თურქებმა მოჰკლეს ავსტრიელი ოფიცერი. თურქების ამ კბილთა ღრქენაში საგრძნობია ოსმალოთა გაბოროტება მოკავშირეებზე—ქრისტიანებზე.

მართლა, ავსტრო-უნგრეთიც აგზავნის ტფილისში თავის წარმონაღვენელს—ბარონ ფონ-ფრანკშტეინს.

სალამოს სამივე ისევ საგარეო საქმეთა სამინისტროში ვიმყოფებით—ჯერ ფონ-როზენბერგთან და დ-რ გეპპერთან. მოკლეთ ვაცნობ მათ ჩვენი მეორე მემორანდუმის დებულებებს, რომელსაც მათდამი ჯერ არ მიუღწევია: საქართველო დამოუკიდებელი სახელმწიფოა; გერმანიის მდგომარეობის უპირატესობანი, რომელნიც გამოძღინარებენ ხელშეკრულებათა კრებულიდან და სხვა. შემდეგ

დღე ხანს ვისხედით მინისტრის თანაშენწესთან, ბარონ ფონ-ბუშესთან. როცა მასთან მივიდიოდით, ფონ-როზენბერგმა სთქვა: ჩვენ კი გვეგონა, რომ ლაპარაკი იქნებოდა გერმანიასთან უფრო მჭიდრო კავშირზე და საქართველო იქნებოდა ჩვენი „Schutzstaat“-ი. მე უპასუხე: „არსებითად მე პროტექტორატის არ მეშინია; მაგრამ ახლა ტერმინი Schutzstaat ყურს მხედება, როგორღაც... როგორ ვსთქვა... აფრიკანულათ.“

როცა დავბრუნდით ბუშედან, განვაგრძეთ ბაასი. ჩხენკელი თავის ჩვეულებებისამებრ ამტკიცებს საქართველოს დამოუკიდებლობის ისტორიულ უფლებას, რომელიც „რუსების წასვლის“ შემდეგ ავტომატიურათ აღსდგა 1783 წლის ტრაქტატის საფუძველზე და სხვა. ამ საბუთებს გეპპერტი სექტიკურათ უყურებს.

მაგრამ ასეთ საგნებზე კამათი უნაყოფო იყო. რუსეთისაგან ჩამოშორებისათვის რომ მომზადდეს უფრო პრაქტიკული საფუძველი, რატომ არ უნდა მივმართოთ პლემბისციტს?

მათი მეორე რჩევა იყო: ვეცადოთ, ბაქოს ნავთის სამრეწველო რაიონი სავსებით არ ჩამოშორდეს რუსეთს; მათის აზრით მაშინ გაადვილდება რუსეთის მიერ საქართველოს ცნობა.

ფეიქრობ, რომ ეს მოსაზრებანი ძლიერ საყურადღებოა: ისინი გვიჩვენებენ, გერმანიის დიპლომატიის პრაქტიკულ ცდას გამონახონ მოსკოვისა და ტფილისის მთავრობათა შორის რაიმე საკომპრომისო გზა, ჩხენკელს კი არ მოსწონს: „ჩვენ, — ამბობდა იგი — რუსეთმა ისედაც უნდა გვიცნოს, ჩვენ დამოუკიდებელი სახელმწიფო გვქონდა, ჩვენ არ დაუპყრივართ, როგორც კავკასიის სხვა ნაწილები და სხვა.“

სალამოს აქ დიდხანს იჯდა Paul Rohrbach, პუბლიცისტი, გერმანიის იმპერიალიზმის, იდეოლოგიის, იგი ბალტიელია. გვარწმუნებდა, რომ გერმანიას ძლიერ მალე შეუძლია კურლანდიის კოლიანიზაცია (ახალშენებით მოკუნა), რადგან ლატიშები სუსტათ მრავლდებიან; რორბახი ხშირათ ყოფილა საქართველოში, სვანეთსა და მესხეთსაც კი იცნობს. ბევრს რასმეს ვამომკითხავდა, სხვათა შორის მართვა-გამგეობის ფორმაზე: „არიან თუ არა საქართველოში ძველი დინასტიის შთამომავალი“.

რორბახი ამტკიცებს, რომ რეიხსტაგის ყველა წევრთა შორის ოცდაათამაც კი არ იცის, სად არის საქართველო. (ნუთუ ამას ისეთი მნიშვნელობა აქვს, როცა ტფილისში 1800 გერმანელი ჯარისკაცია?).

20 ივნისი. გენერალი კრესი გუშინ უნდა გამგზავრებულყო კონსტანტინოპოლიდან ფოთში.

კონსტანტინოპოლში ჩავიდენ საქართველოს დელეგატები: გეგეჭკორი, ოდიშელიძე, გვაზავა და სხვები. აქ რალაც მიზეზით წარმოიდგინეს, რომ ეს ძლიერ ცუდი ამბავია, რომ ოსმალეთი ჩაფუშავს ჩვენს მუშაობას ბერლინში. საერთო შიში! ყველაფერი დაილუპა—გაიძახის ნიკოლაძე (!?) მიხ. წერეთელმა გააბა წუწუნი. მე ვცდილობდი დამემტკიცებია მათთვის, რომ დელეგაციის კონსტანტინოპოლში ჩასვლით, ჩვენ მხოლოდ მოვიგებთ. (მაგრამ რათ არის იგი ასე მრავალრიცხოვანი?); რომ ოსმალეთთან უნდა მოვილაპარაკოთ მეგობრულათ;

რომ ასეთი უშუალო მოლაპარაკება იქ, გვამაგრებს ჩვენ აქ, და აიძულებს თვით გერმანიას დააჩქაროს საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობა.

კიდევ მეტს ვიტყვი: არა დიპლომატიურათ მოიქცა ჩვენი საგარეო საქმეთა მინისტრი, რომ პირდაპირ აქეთ წამოვიდა. თითქოს ყურადღებას არ აქცევდეს კონსტანტინოპოლს—პირიქით იქ რომ ყოფილიყო, დაფარავდა ჩვენს აქაურ მუშაობას.

ჩხენკელმა დეპეშით გამოიწვია ბერლინში გეგეჰკორი.

21 ივნისი. მე და ჩხენკელი მივედით საგარეო საქმეთა სამინისტროში, ნამდვილ საიდუმლო მრჩეველ დ-რ კრიგესთან, რომ გადაჭრით მოგველაპარაკნა, თუ რამდენათ შესაძლებელია გერმანიამ ფორმალურათ იცნოს საქართველოს დამოუკიდებლობა. გენერალმა ფონ-ლოსსოვმა, რომელსაც, როგორც სამხედრო პირს, მოსწყინდა რეგულიარული დიპლომატიის გადაჭარბებული აწონ-დაწონვა, გვირჩია უფრო ენერგიულათ მოვლაპარაკებოდით კრიგეს და დავეყარებოდით საქართველოს განსაკუთრებულ უფლებებზე: ეს „განსაკუთრებული უფლებები“ და 1783 წლის ტრაქტატი მხნე გენერალს ჩხენკელმა შეაზილა.

ამ გვარათ ჩვენ დავიწყეთ ცნობაზე ლაპარაკი.

კრიგე. ამას გერმანია რუსეთზე უფრო ადრე ვერ იზამს, რადგან ასეთი ცნობა, მას შემდეგ რაც ბრესტ-ლიტოვსკის ზავი შეკრულია, იქნებოდა მტრული მოქმედება რუსეთის მიმართ. იქ, ბრესტ-ლიტოვსკში, რუსეთი წინადადებას გვაძლევდა, მიგვეღო ხალხთა თვითგამორკვევის უფლება საერთაშორისო სამართლის საერთო პრინციპის მნიშვნელობით. მაშინ ეს წინადადება ჩვენ გადაჭრით უარყავით; როგორ და შეგვიძლია ეხლა, რუსეთის ერთი ნაწილი, საქართველო, რომელმაც თავი დამოუკიდებლათ გამოაცხადა, ვიცნოთ მხოლოდ მისი გამოცხადების აქტის ძალით? ჩვენ დავემსგავსებოდით იმ გლეხს, რომელმაც უარი განაცხადა დანიშნულ ფასათ ეყიდა ცხენი, და შემდეგ კი თავლიდან მოინდომა ცხენის გამოყვანა იმ საფუძვლით, რომ მას წინადადებას აძლევდნენ ცხენი ეყიდნა.

თქვენ ამბობთ, რომ საქართველოს აქვს განსაკუთრებული უფლებები... არ შევიღვიარ მათ კრიტიკულ განხილვაში, მაგრამ ვიტყვი, რომ თუ საქართველო იყო სახელმწიფო, იგი ასეთი აღარ არის. შემდეგმა ფაქტებმა შექმნეს ახალი მდგომარეობა. და ყოველ შემთხვევაში: განსაკუთრებულ უფლებებზე დაყრდნობა შეიძლება რუსეთსა და საქართველოს და არა რუსეთსა და მესამე სახელმწიფოს განწყობილებაში.

არ აჯობებს კითხვა პლებისციტით გადაწყდეს? ამის წინააღმდეგ, მგონი, ბოლშევიკებიც ვერაფერს იტყვიან.

ჩხენკელი, რა თქმა უნდა, დაუინებით იცავდა საქართველოს განსაკუთრებულ უფლებებს; უკვირდა, როგორ შეიძლებოდა მათი საკამათოთ გადაქცევა; ამტკიცებდა, ამ უფლებებს იცნობენ ამერიკაში, ინგლისში, საფრანგეთში (!) და მხოლოდ გერმანია რაღაც მიზეზის გამო მათ არ ცნობს. მე აღვნიშნე, რომ ზემოთ გამოცხადებულ დამოუკიდებლობის მიღების შემდეგ უხერხულია პლებისციტის მოხდენა, რომ ავითაცია არ არის სასურველი ასეთ დროს და სხვა.

კრიგე. ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულობით ზოგიერთი ნაწილი გამოვიდა რუსეთის შემადგენლობიდან; სხვებისთვის შექმნილია განსაკუთრებული

მდგომარეობა და სხვა, დანარჩენი ნაწილები კი რჩებიან რუსეთის სუვერენიტეტის ქვეშ. რაც შეეხება კავკასიას, ამ ხელშეკრულებაში აღნიშნულია მხოლოდ 3 ოლქი, რომელიც ჩამოეცალა ოსმალეთს 1878 წ. და მეტი არაფერი!

ა. მაგრამ იქ პირდაპირ ნათქვამია, რომ ამ ოლქების მოწესრიგებაში, ერთგვარი ხმა ეძლევა გარდა ოსმალეთისა „მეზობელ სახელმწიფოებსაც“ (მხოლოდ არა რუსეთს).

მე ვცდილობ, ვიმოწმო ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების მეოთხე მუხლი და გერმანიის მთავრობის მიერ რეინსტაგში წარდგენილი განმარტება და დავამტკიცო, რომ ბრესტ-ლიტოვსკში მხედველობაში ჰქონდათ სწორეთ ამიერ-კავკასიის „ახლად წარმოშობილი სახელმწიფოები“.

კ რ ი გ ე. ეს კითხვის თქვენი ვაგებაა, ჩვენ ასე არ უყურებდით საგანს. მაგრამ, თქვენ ვაიგებთ, რომ ჩვენ არ შეგვიძლია იმ დროს, როცა ომი, მგონი დასასრულსაა მისული, ისეთი მდგომარეობა შევქმნათ, რომ საჭირო გახდეს საფრანგეთის ფრონტიდან მოვხსნათ თუნდაც რამდენიმე კორპუსი.

ა. კეთილი. მაგრამ თუ საქართველო და ამიერ-კავკასია რუსეთს ეკუთვნიან, როგორ მიიღო გერმანიამ მონაწილეობა ბათომის კონფერენციაში, რომელშიაც ეს, თქვენის აზრით, რუსეთის ტერიტორია გამოდიოდა როგორც მხარე, როგორც სახელმწიფო, ყოველ შემთხვევაში, თქვენზე მოკავშირის—ოსმალეთის მიერ უკვე ცნობილი?

კ რ ი გ ე. ეს მონაწილეობა იყო, ასე ვთქვათ, ფაქტიური იმ პირობით, რომ რუსეთი წინასწარ გიცნობდათ...

ა. არა ფაქტიური, არამედ რეგულიარული, კანონიერ რწმუნებაზე დამყარებული. არავითარი განცხადება არ შემოსულა არც ამ მონაწილეობის ფაქტიურ ხასიათზე, არც რუსეთის უფლებებზე არც წერილობით, არც სიტყვიერათ! კიდევ მეტს მოგახსენებთ: მაშინაც კი, როცა ბათომში მოლაპარაკების დროს გავიგეთ, რომ მირბახსა და მოსკოვის მთავრობას შორის მიწერ-მოწერა სწარმოებს ბათომის კონფერენციაზე *) უკანასკნელის მონაწილეობის მიღების შესახებ—მაშინაც კი არც ოსმალეთს გახსენებია და ჩვენთვისაც არ გაუხსენებიათ რუსეთის უფლება! დასასრულ, როგორ ხსნით თქვენ საქართველოს მთავრობასთან შეთანხმებით გერმანიის ჯარის ყოფნას ტფილისში?

კ რ ი გ ე. რადგან რუსეთი ფაქტიურათ ვერ ანხორციელებს ხელისუფლებას, გერმანია თავისი ინტერესების დასაცავათ იძულებული იყო გაეგზავნა იქ თავისი ჯარი.

ა. და ეს მოხდა რუსეთის ნებართვით ან და მას, როგორც სუვერენს, აცნობეთ მაინც?

კ რ ი გ ე. საერთოდ, თქვენის აზრით, ჩვენ იმდენი ცოდვა ჩაგვიდენია, რომ უნდა განვაგროძოთ იმავე გზით სიარული!..

ა. არა; მაგრამ დამეთანხმებით, რომ ყველა ფაქტი ეწინააღმდეგება ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების თქვენ მიერ წამოყენებულ სასტიკ ფორმალურ თეორიას. რაც დრო გავა, წინააღმდეგობა მით უფრო გამოაშკარავდება. უფრო ადვილია იმ

*) იხ. ზემოთ. თავი მეშვიდე.

მოსაზრებაზე დავდგეთ, რომ ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკების დროს გერმანიასა და რუსეთს, ამიერ-კავკასიის ახალი სახელმწიფოებიც მხედველობაში ჰქონდათ. კრიგე. რა ვქნათ, ჩვენ ერთმანეთი ვერ დავარწმუნეთ. მე გამოვთქვამ აზრს, რომელსაც აქ, ჩვენს სამინისტროში, ყველა ეთანხმება. მე იურისტი ვარ და ვმსჯელობ, როგორც ამას მოითხოვს საერთაშორისო სამართალი. როგორ უყურებს ჩვენი მთავრობა პოლიტიკურ კითხვებს—ეს არ ვიცი. ასეთს კითხვებს გადასწყვეტენ კანცლერი, იმპერატორი.

და ლიუდენდორფი—დაუმატე მე გონებაში. მაგრამ მეც აუცილებლათ მიმაჩნია, რომ წინასწარ უნდა იქნეს რუსეთის თანხმობა საქართველოს გამოყოფაზე; ამის შემდეგ არ დაიყოვნებს გერმანიის ცნობა, რადგან პოლიტიკურად გერმანია ასეა განწყობილი.

სალამოს ცოლ-ქმარ მ—სთან შეხვდით მაქსიმილიან გარდენსა და თეოდორ ვოლფს... გარდენმა ძლიერ სკეპტიკური აზრი გამოთქვა ომის შედეგებზე. —ს გერმანულის უცოდინარობის გამო, ეყვინთებოდა; ჩ. ამათ ცდილობდა გადაეყვანა, ბერლინის ჟურნალისტიკის ეს მთავრები საერთო კითხვების შარაგზიდან საქართველო-აზერბაიჯანის საქმეების ორღობეში, რომელთაც ჩ—ს სიტყვებით მსოფლიო მნიშვნელობა აქვთ: არაფერი გაუვიდა.

22 ივნისი. დ-რ კრიგეს აზრი სავსებით გასაგებია, მაგრამ ეს გზა (ჯერ მოსკოვიდან დალოცვის მიღება) შორეულია. ბერლინის ჰოკმანს ჩვენდა საზიანოთ, დიდი მნიშვნელობა არ მისცენ კონსტანტინოპოლში! ის იყო მიზეზი, რომ ფონ-ლოსსოვთან დღევანდელ თათბირზე, მე მივაქციე მისი ყურადღება მისი აღმატებულების დ-რ კრიგეს ფონ-ლოსსოვის დიპლომატიისადმი თავისებურ განწყობილებაზე და აქედან გამომდინარე ჩვენი გამოურკვეველ და ორჭოფ მდგომარეობაზე.

მართლაც, საქართველოს აქვს შეძლება შეუთანხმდეს რუსეთს და უშუალოთ მიიღოს ცნობა; ასევე შეიძლება ოსმალეთთან შეთანხმება. ბერლინში ჩვენ მოგვიყვანა უფრო შორეულმა მიზნებმა. მაგრამ თუ საქმე ასე გაქიანურდა და სხვა.

„გაქიანურებაში“, თუ ასეთი რამ ხდება, ლოსსოვი არ არის დამნაშავე, მაგრამ ზოგჯერ საჭიროა ამ გვარი ტონით ლაპარაკი.

22 ივნისი. დღეს, რეიხსტაგში, დიპლომატიურ ლოჯიდან ვისმენდით კანცლერისა და საგარეო საქმეთა სამინისტროს ხარჯთაღრიცხვის განხილვას.

დიდი, ძლიერი სიტყვა ფ.—კიულმანისა. საქართველოს უახლოეს ისტორიისათვის მას ჰქონდა ისტორიული მნიშვნელობა. მისი სიტყვით ომის მიერ გამოწვეულ კითხვების გადასაწყვეტათ თითქმის ამ დღეებში შეიკრიბება კონსტანტინოპოლში მოკავშირე სახელმწიფოებისა და კავკასიის ხალხების წარმომადგენლების კონფერენცია (ე. ი. კონფერენცია, რომლისათვისაც ჩვენი დელეგატები ჩავიდენ კონსტანტინოპოლში და რომლის მოწვევა ჩვენი ბერლინში ჩასვლის უმთავრესი მიზანიც იყო. ამ კონფერენციას, როგორც უმაღლესს ინსტანციას, უნდა განეხილა ბათომში 4 ივნისს ხელმოწერილი აქტები*).

მეორეს მხრით ძ: უცილობლათ დაასაბუთა, რომ გარკვეულ ახლად აღმოცენებულ სახელმწიფოებრივ ორგანიზმთა რუსეთის შემადგენლობიდან გამოსვლის

*) იხ. კვევით თავი მეფარმეტე- ნამდვილათ ეს კონფერენცია არ ყოფილა მოწვეული.

შესახებ საჭიროა რუსეთის საბჭოთა მთავრობასთან წინასწარი მოლაპარაკება, და ამის შემდეგ იქნება შესაძლებელი ამ ახალ სახელმწიფოების გადარქობით დიპლომატიური ცნობა.

კერძოთ ასეთი თანდათანობა შეეხება საქართველოსაც, რომელიც ეროვნულის მხრით ძ.-ს მიაჩნია კავკასიელ სახელმწიფოთა შორის ყველაზე უფრო ჩამოყალიბებულათ... შემდეგ, როცა შეეხო სომხეთსა და აზერბაიჯანს, კ—მ აღნიშნა, რომ ამ სამ რესპუბლიკას სურვილი აქვს გაერთიანდეს.

ამიერ-კავკასიაში ოსმალთა ჯარების წინსვლა ისე, როგორც ბათომ-ჯულფა-თავრიზის ხაზის დაქერა, განაცხადა კ—მა, აიხსნება სამხრეთ-მესობოტამიაში სტრატეგიული მდგომარეობით და ამ გზით სპარსეთის კუთვნილ აზერბაიჯანზე გავლით ტიგროსის აუზთან კავშირის დამყარების საჭიროებით. კიულმანმა აგრეთვე გაკვრით აღნიშნა, რომ ოსმალოებმა ამ ოპერაციების დროს ისეთი ტერიტორიები დაიჭირეს, რომლის დიდი ხნით ოკუპაცია ან ანექსია სრულიად არ გამომდინარეობს ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებიდან. მაგრამ მან დაუმატა, ოსმალთა კავკასიაში წინსვლა შეჩერებულია და ყველა ეს კითხვები, როგორც ნათქვამია, განიხილება კონსტანტინოპოლის მომავალ კონფერენციაზე.

კ. სთქვა „საქართველოსთან ჩვენ დავამყარეთ მეგობრული განწყობილება — ჩვენ იგი ვიცანით de facto (ფაქტურათ). ჩვენსა და აქ გამოგზავნილ საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრის შორის სწარმოებს აზრთა მეგობრული გაცვლა-გამოცვლა. ჩვენის მხრით ჩვენ გავგზავნეთ ტფილისში დიპლომატიური მისიით გენერალი ფონ-კრესი. ჩვენ უსურვებთ საქართველოს სახელმწიფოს, ამ მამაც ხალხსა და მდიდარ ქვეყანას მტკიცე მომავალს და სიამოვნებით მოვიმოქმედებთ ყველაფერს, რაც კი ჩვენგან არის დამოკიდებული, რომ დავამყაროთ მეგობრული განწყობილება საქართველოსა და გერმანიას შორის“. ამ სიტყვებმა გამოიწვიეს საერთო ტაში *).

ამ გვარად ჩვენმა მეცადინეობამ ბათომში, ფოთში, ბერლინში ამაოდ არ ჩაიარა. ჩვენ ვიპოვეთ „სამართალი“ ოსმალეთზე, და ცნობის კითხვაც პრაქტიკულად დადგა.

მაგრამ ყველაზე უმთავრესია, რომ საქართველო და კავკასია შევიდა ევროპის პოლიტიკასა და ისტორიაში. დასრულდა პროვინციალურ-რუსული ხანა ჩვენი არსებობისა!

საქართველო თავის თავად, მაგრამ ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი იყო ის, საერთო, რაც სთქვა კიულმანმა ომის შესახებ. მთელი პასუხისმგებლობა მის გამო კ—მა დაადგა რუსეთს (ბოლშევიკები ხომ ამის წინააღმდეგ არ დაიწყებდენ კამათს).

* იმავე ჯამათში—24 და 25 ივნისი 1918 წ.—საქართველოსა და საერთოდ კავკასიას შეეხენ შემდეგი ორატორები: ხარჯთ-აღრიცხვის მომხსენებელი პრინცი Zu Schonai-Charolath (ნაციონალ-ლიბერ.); გრობერი (ცენტრი); დ-რ დავიდი (სოც.); გრაფი ფონ-ვესტარპი (კონსერვ.); დ-რ შტრუხემანი (ნაც.-ლიბ.); ჰააზე (დამოუკ.-სოც.) დ-რი ვერნერა (გერმან. თავისუფალი მონაროვნე). გარდა სტენოგრაფიული ანგარიშისა და გაზეთებისა იხ. ბროშიურა in-folio *Das Neue Georgien. Eine Denkschrift mit statistischen Tabellen und einer Kartenskizze von Michael von Tserethelli*, სადაც მოყვანილია ამ სიტყვებიდან ამონაწერები.

საერთოდ დეპუტატები თანაგრძნობით შეხედენ საქართველოს და დიდი ინტერესი გამოიჩინეს მასზე გერმანიის გავლენის გავრცელებისადმი. იმავე სიტყვებში ბევრი იყო ნათქვამი სომხების სასარგებლოთ, რომელნიც იტანჯებიან ოსმალეთის დევნიდან.

გერმანიის ჯარის წარმატებაზე იგი თავდაჭერით ლაპარაკობდა და ეჭვი გამოსთქვა, რომ ომის გათავება შესაძლებელი გახდეს მხოლოდ იარაღით! გერმანიის სასიცოცხლო მოთხოვნებიანი მან შემოზღუდა ისტორიის მიერ შემოფარგულ საზღვრებში თავისუფალ განვითარებით, ზღვაოსნობის თავისუფლებით და კოლონიალურ ისეთ სამფლობელოს მოპოვებით, რომელიც შეეთარდება გერმანიის ხალხის ეკონომიურ ძალას.

აშკარათ სჩანს, რომ ყველაფერი ეს არ არის გარკვეული. მაგრამ კ. აუცილებლად სთვლის მეომართა შორის ზავის შესახებ აზრის გაცვლა-გამოცვლას. მაშასადამე კ—ს არ სწამს გერმანიის იარაღის გამარჯვება. ეს მეტად დიდმნიშვნელოვანია.

თავი XII. ოსმალეთი ზეიმოზს.

§ 31.

სანამ განვაგრძობდეთ ამბავს, თუ როგორ განვითარდა ბერლინში ჩვენი მოლაპარაკება, რა ნაყოფი მოგვცა ან არ მოგვცა მან, საქირაა უკან დაუბრუნდეთ და მოკლეთ აღვნიშნოთ საქართველოსა და ოსმალეთის ურთიერთობა მას შემდეგ, რაც გამოცხადდა საქართველოს დამოუკიდებლობა და შეწყდა ბათომის კონფერენცია (26 მაისი 1918 წ.).

ეს იყო სწორეთ შეწყვეტა: ოსმალეთის დელეგაცია ბათომში დარჩა და უცდიდა, რომ დაშლილ ამიერ-კავკასიის დელეგაციის მაგიერ გამოჩნდება სამი ცალ-ცალკე დელეგაცია—საქართველოსი, სომხეთისა და აზერბაიჯანის, რომელთაც გამოაცხადეს თავისი დამოუკიდებლობა საქართველოს შემდეგ, 28 მაისს. ამ დელეგაციებმა არ დაიგვიანეს. საქართველოს დელეგაციაში შედიოდნენ: მინისტრთა თავმჯდომარე რამიშვილი, ინფანტერიის გენერალი ოდიშელიძე, ბ. ბ. გვაზავა და რცხილაძე. ერთი სრული გენერალი და დანარჩენნი—სამი პარტიის წარმომადგენელი: სოც.-დემოკ., ნაც.-დემოკ., და სოც.-ფედერ.—ასეთი იყო აპარატი, რომელიც გაგზავნილ იქნა უეჭველად არასაბოლოო და შინაარსით საქართველოსთვის მეტად სამწუხარო აქტების ხელისმოსაწერათ!

მოლაპარაკება დაიწყო 31 მაისს 1918 წელს შეკითხვით: შეეხება თუ არა საქართველოს ახლად დაფუძნებულ რესპუბლიკას ის ულტიმატუმი, რომელიც გაგზავნილი იყო 26 მაისს ამიერ-კავკასიის დელეგაციის სახელზე? „რა თქმა უნდა, შეეხება“—უპასუხეს დაუყონებლივ ოსმალოებმა და დაუმატეს: „ვთხოვთ პასუხი მოგვცეთ არა უგვიანეს ღამის 12 საათისა“.

ამის შემდეგ რამიშვილმა განაცხადა სურვილი, დაემყარებინა „კეთილ მეზობლური განწყობილება ოსმალეთთან“, მხოლოდ იმ პირობით, რომ „საქართველოს სამხრეთის საზღვარი დადებული ყოფილიყო ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების თანახმად“—ე. ი. უარსყოფდა (№ 2-ით) ოსმალეთის ულტიმატუმის ტერიტორიალურ მოთხოვნებებს, მაგრამ შემდეგ (№ 3-ით) დათანხმდა ეს მოთხოვნებიანი მიელო.

ხელის მოწერა ლა დარჩა, რაც შესრულებულ იქნა კ. ბათომში 4 ივნისს საქართველოს მეორე დელეგაციის ბერლინში ჩასვლის მეორე დღეს.

არსებითად ეს უბრალო პროცედურა მწარე აბის გადაყლაპვისა არ იქნა დატოვებული უსიტყვებოთ—ილაპარაკა იმანაც, ვინც აბს ყლაპავდა და იმანაც, ვინც აბი გადაყლაპვინა.

ხალილ-ბეიმ ის აზრი გამოთქვა, რომ ბრესტ-ლიტოვსკის ზავის დამატებით უსიამოვნება თქვენსავე თავს დააბრალეთო—ხელს რათ გვიშლიდით შევსულიყავით ბათომსა და ყარსშიო? საერთოთ კი განაცხადა, რომ კავკასიაში მოწესრიგებული, ძლიერი და პროგრესული სახელმწიფოს დაარსება ოტომანის იმპერიისთვის სიკვდილ-სიცოცხლის კითხვა არისო, ასეთს სახელმწიფოს—დასძინა მან—საუფუძვლათ უნდა დაედგას კავკასიის ხალხების ურთიერთი მეგობრობა და მისი ძალა განსაკუთრებით უნდა ემყარებოდეს ქართველთა და კავკასიის მუსლიმანთა მეგობრობასო.

თავის მხრით რამიშვილმა გამოსთქვა სიამოვნება ომის დამთავრების გამო; ომის, რომელიც „მეფის მთავრობიდან მემკვიდრეობით დარჩა და რომლის გამოცხადებაში ქართველი ხალხი არ იღებდა არავითარ მონაწილეობას“, გამოხტევა იმედი, რომ „ჩვენს ერს მუდამ ექნება უფლება მშვიდობიანი ინტელექტუალური განვითარებისა (!) და სხვა.

რამიშვილის სიტყვით „ჩვენმა სახელმწიფომ ამ ომში თავი ნეიტრალურათ გამოაცხადა“;—ეს განცხადება სრულიად არ იყო საჭირო და თავის თავად ამ სახით არც იყო სწორი, რადგან საქართველოს რკინის გზები გადადიოდა მეომართა ერთი მხარის განკარგულებაში.

საპასუხო სიტყვის შემდეგ საქართველოს დელეგაციის თავმჯდომარემ წაიკითხა ახალი დეკლარაცია, რომელიც წინათ ზავის პირობების კერძო მოლაპარაკების დროს უკვე წაკითხული იყო (კერძო მოლაპარაკება წინ უსწრებდა კონფერენციის ფორმალურ სხდომას). ამ დეკლარაციაში ნათქვამი იყო, რომ 28 მაისს ფოთში ხელმოწერილი შეთანხმება საქართველოს რკინის გზებით გერმანიისა და მისი მოკავშირეების სამხედრო მასალების გადაზიდვის შესახებ საკვადებულთა საქართველოსათვის. რადგანაც ხაზგასმით აღნიშნული იყო, რომ გერმანია—საქართველოს ხელშეკრულება საქართველოსთვის „სავალდებულოა“, ხალილ-ბეის საბაბი მიეცა მოეთხოვნა ენაწყლიან რამიშვილისაგან ამავე საგანზე ოსმალეთ—საქართველოს (დამატებითი) შეთანხმების ვალდებულობის აღნიშვნა.

დასასრულ ყველა შეთანხმებას ხელი მოაწერეს ოსმალეთის მხრით ხალილ-მა და ვეჰიბმა, საქართველოს მხრით კი წინათ დასახელებულმა ოთხმა წარმომადგენელმა. ამის შემდეგ კიდევ ილაპარაკა საქართველოს დელეგაციის თავმჯდომარემ ოსმალეთისა და მისი მოკავშირეების მიერ საქართველოს დაჩქარებით ცნობის საჭიროებაზე და ოსმალეთსა და საქართველოს შორის დიპლომატიური განწყობილების საჩქაროთ მოწყობის შესახებ. ხალილ-ბეის აზრით, ეს განწყობილება მალე იქნება დამყარებული და „ეხლა მიღებული ხელშეკრულება უკვე შეიცავს „ფორმალურ ცნობას“ საქართველოს დამოუკიდებლობისას *).

ბათომში ხელმოწერილი ოსმალეთსა და საქართველოს, შორის ზავის და მეგობრობის შესახებ ძირითადი ხელშეკრულობის რატიფიკაცია საბოლოოდ უნდა მომხდარიყო, თუ კი მოსახერხებელი იქნებოდა, ერთს თვეში (მე- XIII მუხლი): რატი-

*) იხ. კონფერენციის სხდომის ოქმი, რომელიც ხელმოწერილია 1918 წ. 5 ივნისს ბათომში დელეგაციის მდივნების—დ. რ. ლაშაშვილისა და ორხან-ბეის მიერ. ეს ოქმი არის დაბეჭდილი „ოქმებსა და მასალებსა etc.“-ში. ხელშეკრულებების ტექსტები იხ. ib №№ 172—197.

ფიკაციის არ მომხდარა და თვით ხელშეკრულებაც ძალაში არას დროს არ შესულა.

საზღვრები საქართველოსა და ოსმალეთს შორის ამ ხელშეკრულებით საერთოდ იმიჯნებოდა 1828 წლის ადრიანოპოლის ტრაქტატის წინა დროინდელ რუსეთ-ოსმალეთის სახელმწიფო საზღვრებთან შეფარდებით. ეს ნიშნავდა, რომ საქართველო რჩებოდა იმ ფარგლებში, რომელშიაც იგი იმყოფებოდა რუსეთთან შეერთების დროს. ოსმალეთი კი უკანვე დებულობდა როგორც 1878 წელს დაკარგულს ბათუმის, არდაგანისა და ყარსის (ბრესტ-ლიტოვსკის ზავით უკვე მიღებულს) სანჯაყებს, ისე ახალციხის (Akhaskha) და ახალქალაქის (Akhilkelek) სანჯაყებს, რომელნიც ჯერ კიდევ ირაკლი მე-II-ის საქართველოსთვის შეპირებული იყო ეკატერინე მე-II მიერ და რომელნიც 1828 წელს მათი დაპყრობის შემდეგ *) მართლაც შეუერთდა ტფილისის გუბერნიას.

ხელშეკრულების პირვანდელი ტექსტი, რომელიც წარედგინა ამიერ-კავკასიის დელეგაციას 11 მაისს 1918 წელს, შედარებით უფრო მკაცრი იყო, ვიდრე საქართველოსთან ზავის ხელშეკრულება 4 ივნისისა; უკანასკნელმა საქართველოს საზღვრებში დასტოვა ახალციხის მაზრის ორი ადგილი: აბასთუმანი (ცნობილი აგარაკი) და აწყური (მტკვარზე, ბორჯომის ხეობაში). ამ დათმობაში ჩანდა როგორც გერმანიის გავლენა, ისე ოსმალოების სურვილი, ოდნავ მაინც დაემშვიდებიათ საქართველო, რომელიც ჰკარგავდა მტკვრის სათავესა და ჭოროხის მიდამოებში მთელს თავის ისტორიულ მიწა-წყალს.

საქართველოს, სომხეთის და აზერბაიჯანის გამიჯვნის ოქმებიც შემდეგში უნდა ყოფილიყო შეტანილი ამ ხელშეკრულების ტექსტში და უნდა გამხდარიყო მის შემადგენელ ნაწილათ (მუხ. მე-III).

ზავის ხელშეკრულებასთან ერთად ხელმოწერილი იყო ვაჭრობისა და ნაოსნობის დროებითი წესდება (ტრაქტატის პირველი დამატება), შეთანხმება მოსაზღვრე ადგილებს შორის მიმოსვლის განსაკუთრებული უპირატესობის შესახებ (დამატება მე-II) და დებულება მუსლიმანთა სასულიერო სამმართველოს შესახებ საქართველოში. **).

უფრო მეტი უშუალო მნიშვნელობა ჰქონდა 4 ივნისს ხელმოწერილს დამატებით ხელშეკრულებას ოტომანთა იმპერიასა და საქართველოს რესპუბლიკას შორის, რომელიც ძალაში შედიოდა დღიდან ხელის მოწერისა, მაგრამ მისი რატიფიკაცია უნდა მომხდარიყო ერთის თვის შემდეგ: (მუხ. მე-VI). ამ ხელშეკრულების თანახმად, უნდა მომხდარიყო საქართველოს ჯარის დემობილიზაცია, არსდებოდა ოსმალეთის სასარგებლოთ ერთგვარი კონტროლი რესპუბლიკის სამხედრო ძალაზე, საქართველო ვალდებული ხდებოდა გაეძევებია

*) იხ. მე-4-ე „ცალკე არტიკული“ 1783 წლის პროტექტორატის შესახებ რუსეთ-საქართველოს ხელშეკრულებისა. ბ უ ტ კ ო ვ ი: კავკასიის ახალი ისტორიის მასალები. ტომი II, თავი 108 სპგ, 1869 წ.

***) ეს წესდება საერთოდ შეუფერება ასეთსავე შეთანხმებების ტექსტს, რომელიც ოსმალეთს შეუკრავს, მაგ., ბულგარიასთან და საბერძნეთთან 1912—1913 წელს. ბალკანეთის ომის დროს. მაგრამ ძირითადი ხელშეკრულების მე VI მუხლის ტექსტი (სვეტი 2. „მ. ი. უ. სულთანის სახელს მუსლიმანები მოიხსენებენ საჯარო ლოცვის დროს“) ოსმალებმა შეაპარეს ქართველ დელეგატებს უდამატებოთ: „მ. ი. უ. სულთანის სახელს, როგორც ხალიფისას“. რაც მიღებულია სხვა სახელმწიფოებთან ხელშეკრულებებში. ტექსტს ხელი აქვს მოწერილი სიტყვების როგორც ხალიფის დაუმატებლათ.

თავის მიწა წყლიდან ოსმალეთთან მეომარ. სახელმწიფოების ყველა ოფიცრები და მოხელეები („ანტანტის“ ჯარზე არაფერი იყო ნათქვამი; საქართველოში მათი შემოსვლა, როგორც ეტყობა, მაშინ ყოველად შეუძლებლათ ეჩვენებოდათ!) და, რაც უმთავრესია, ხელშეკრულებაში აღნიშნული იყო სამხედრო გადაზიდვისთვის რკინის გზებით სარგებლობის წეს-რიგი. გზების დაცვა პრინციპიალურათ, ევალეობდა ქართველ ჯარს.

დამატებით შეთანხმებას ჰქონდა განსაკუთრებული თანადართი, რომელსაც ხელს აწერდნენ გენერალი ოდიშელიძე და ვეპიბი; იგი აწესრიგებდა სამხედრო ტყვეების გაცვლა-გამოცვლის კითხვას.

იმავე საფუძველზე და იმავე დღეს ბათომში ხელ-მოწერილ იქმნა საზავო ხელშეკრულება (დამატებითი შეთანხმებებით) ოსმალეთსა და აზერბაიჯანს შორის (მ. გაჯინსკი და რასულ-ზადე) და აგრეთვე ოსმალეთსა და სომხეთს შორის. სომხეთის წარმომადგენელი იყვნენ ჩვენთვის უკვე ნაცნობი რ. კაჩაზუნნი, ა. ხატისოვი და კიდევ მ. პაპაჯანოვი*). ყარსი-ალექსანდროპოლი-ჯულფას რკინის გზა მისი მიმდევრო ტერიტორიით გადადიოდა ოსმალთა მფლობელობაში: სომხეთიდან და კავკასიის მონათესავე აზერბაიჯანიდან ოსმალეთმა გზა გაიკაფა, ხელი მოხვია სპარსეთის აგრეთვე მონათესავე აზერბაიჯანს: მეტად საყურადღებოა! ეს მოვლენა ანდამანტის ისარივით გვიჩვენებს პოლიტიკური სტიქიურ მისწრაფების მიმართულებას.**)

რომ დავამთავროთ მოკლე მიმოხილვა საერთაშორისო აქტებისა, რომელთა ხელის მოწერით ბათომის ლერწამთა და ბზათა შორის კავკასიის ახალმა რესპუბლიკებმა დაიწყეს თავისი დამოუკიდებელი ცხოვრება, საჭიროა მოვიხსენიოთ ბაქო-ბათომის ნავთ-სადენის წესიერად შენახვის კონვენცია, რომელსაც ხელი მოაწერეს აზერბაიჯანის, საქართველოს და ოსმალეთის წარმომადგენლებმა და შეთანხმება კავკასიის სამი რესპუბლიკისა და ოსმალეთისა ყოფილი ამიერ-კავკასიის რკინის გზების მოძრავ შემადგენლობის წილად-ხლომილ გზის სიგრძის მიხედვით პროპორციონალურად გაყოფის შესახებ.

§ 32. ხალილ-ბეი რომ ბათომიდან ხელ-ცარიელი წასვლას არ ისურვებს; რომ მოწინააღმდეგის გახრწნის გამო გამარჯვებული ოსმალეთი მისთვის საჭირო ზავზე ხელის მოწერას აიძულებს ახალ მთავრობებს—ეს აღვილი წარმოსადგენი იყო. ბრძოლა ოსმალეთის მიერ ასე ძალით დაკისრებულ სეპარტიულ ზავის წინააღმდეგ; მიმართვა მოკავშირეებისადმი, რომ ისინი ჩარეულიყვნენ საქმეში და რამდენადაც შეიძლებოდა შეეცვალათ საქართველოს გამანადგურებელი, ტერიტორიალური პირობები ზავისა—აი ეს იყო პირველი, რაზედაც უნდა გვეზრუნა ბერლინში ჩასვლისთანავე. გერმანიის მთავრობამ, რა თქმა უნდა, ჩვენი ზრახვები და იმედები იცოდა გენერალი ფონ-ლოსსოვის დახმარებით: ეხლა ჩვენ უკვე ფორმალურათ უნდა დაგვეწყო საქმე.

*) მე-4 ხე სახელმწიფო სათათბიროს ყოფილი წევრი; ამიერ-კავკასიის განსაკუთრებული კომიტეტის (1917 წ.) ყოფილი წევრი.

**) ოსმალთებს წინათაც ეპირათ თავრიზი დრო გამოშვებით.

ჩვენ გადავეცით (ნოტიფიკაცია) გერმანიის მთავრობას საქართველოს 26 მაისს დამოუკიდებლობის გამოცხადების და ბ. რაპინვილის მთავრობის შედგენის აქტი. *)

„ამ გვართ—ასე იყო ნათქვამი 6 ივნისს ჩვენს ნოტაში—საქართველოში რუსეთის 100 წელზე მეტი ხნის ბატონობის შემდეგ, ქართველმა ხალხმა ისევ დაიჭირა თავისი ადგილი დამოუკიდებელ ერთა შორის.

რუსეთთან პოლიტიკურ ხელშეკრულებას მიზნათ ჰქონდა უზრუნველ ეყო შინაგან საქმეებში სრული თავისუფლება და მთლიანობა თავის ტერიტორიისა, მაგრამ საქართველომ მალე დაინახა, რომ მისი უფლებები ილახება: მისი თავისუფლება შეირყა, ნება-ყოფლობა შეიცვალა სრული ანექსიით.

იმ წმიდან, რაც რუსეთის მთავრობამ ამიერ-კავკასიიდან და კერძოთ საქართველოდან ჯარები გაიყვანა და ქვეყანა თავისი ბედის ანაბარად დასტოვა, საქართველოს აღარავითარი კავშირი არ აერთებს რუსეთთან. უცხო სახელმწიფოსადმი ყოველგვარ ვალდებულებისაგან განთავისუფლებულმა საქართველომ დღეიდან თავი გამოაცხადა დამოუკიდებელ რესპუბლიკათ და იგი ცდილობს თავისი საერთაშორისო განწყობილება დაამყაროს მასივე სასიცოცხლო ინტერესებთან შესაფერად, თავისი ახლად მოპოებულ დამოუკიდებლობის და შემდეგი განვითარების თავისუფლების უზრუნველსაყოფად“. სწორეთ ამ ახალი რესპუბლიკის მალე ცნობას ვთხოვდით ჩვენ გერმანიის მთავრობას

საქართველოსა და ოსმალეთს შორის 4 ივნისს ზავზე ხელისმოწერა ჩვენ გავიგეთ ბერლინში მეორე დღესვე. 6 ივნისს ე. ი. იმავე დღეს, როცა ჩვენ ფორმალურათ ვაუწყეთ გერმანიის მთავრობას საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება, ჩვენ განუცხადეთ საგარეო საქმეთა სამინისტროს, რომ „რამდენადაც საქართველო იძულებული შეიქნა ოსმალეთის ძალდატანების გამო ოსმალეთთან რაიმე შეთანხმებაზე ხელი მოეწერა, იმდენათ ყოველივე ვალდებულება, ამ პირობებში ხელმოწერილი, უნდა ჩაითვალოს უმნიშვნელოთ“, და რომ „ყველა კითხვები, რომელიც გადასაწყვეტია ოთხ მოკავშირე სახელმწიფოსა და საქართველოს შორის“ უნდა განხილულ იქნეს განსაკუთრებულ კონფერენციაზე, რომელზედაც შემუშავებული იქნება ხელშეკრულება ერთის მხრით, ოთხივე მოკავშირე სახელმწიფოსა და მეორეს მხრით საქართველოს შორის; ამ ხელშეკრულებას საფუძვლათ დაედება ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულება.

ეს ჩვენი სურვილი, რომ გვქონოდა, ასე ვთქვათ, ჩვენი საკუთარი ბრესტ-ლიტოვსკი **), რომელიც ჩვენდა სასარგებლოთ გააუმჯობესებდა ბათომში საქართველოსთვის თავზე მოხვეულ პირობებს, ჩვენ უფრო გარკვევით გამოვთქვი მეორე ნოტაში იმავე ექვს ივნისს; ეს ნოტა შეიცავდა ფორმალურ წინადადებას მოგვეწვია კონფერენცია, რათა დამყარებულიყო საქართველოსა და ოთხ მოკავშირე სახელმწიფოს შორის „ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების საფუძველზე მეგობრობისა და თანამშრომლობის ხანგრძლივი განწყობილება“.

*) იმავე დროს ჩვენ ვაცნობთ ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკის დაშლას.

**] არსებითად ეს ასე იყო,—ნუ მიწყენენ ჩვენი სოც.-დემოკრატი ლიდერები, რომელნიც ასეთის აღშფოთებით იხსენიებდნენ იმათ „დიდი“ ბრესტ-ლიტოვსკისათვის.

ეს კამპანია, რომელიც იყო ბათომში ოსმალეთის დელეგაციასთან ჩვენი პაექრობის გაგრძელება (იხ. ზევით მუხლი 19), ემყარებოდა იმ აზრს, რომ „ბრესტ ლიტოვსკის შედეგი, რომელიც მიღებული იყო ოთხ სახელმწიფოსთან მოლაპარაკებით, შეიძლება გაფართოვდეს და შეიცვალოს იმავე წესით, ე. ი მოწინააღმდეგე მხარესთან საერთო და არა სეპარატიული შეთანხმებით“.

როდესაც ჩვენ ამ მიზეზის გამო წინადადებას ვიძლეოდით მოგვეწვია ახალი კონფერენცია, ჩვენ ვქმნიდით არა მარტო ბათომის 4 ივნისის გადაწყვეტილებების გადასასინჯათ ახალ ინსტანციას, არამედ ვიგებდით დროსაც, რომელიც საჭირო იყო გერმანიასთან ჩვენი განწყობილებისა და საქართველოში დამოუკიდებელი წყობილების გასაპაგრებლათ; ამგვარათ ჩვენ გვეძლეოდა საშუალება კონფერენციაზე უფრო გამაგრებული გამოცხადებულიყავით.

და რადგან კონფერენციის მოწვევის წინადადება, როგორც ეტყობა, შეეთანხმებოდა მოკავშირეთა დისციპლინის დაცვის საჭიროებასაც და გერმანიის მომავალ ინტერესებსაც, საქართველოში და საქართველოს ირგვლივ მოხდა ის, რომ ლევიათან წამოეგო ჩვენი სუსტი ხელით გადაგდებულ ანკესზე *).

ფონ-კიულმანი ექვსი ივნისის ჩვენი ნოტის საპასუხოთ გვეწერდა 9 ივნისს საქართველოს დელეგაციის თავმჯდომარის სახელზე: „გერმანიის იმპერატორის მთავრობას პატივი აქვს განაცხადოს, რომ იგი იმ ზათ არის კეთილგანწყობილებით შეხვდეს ამ წინადადებას (კონფერენციის მოწვევას) და არ დააყოვნებს მოლაპარაკება იქონიოს ამ საქმის შესახებ მოკავშირე სახელმწიფოების მთავრობებთან“.

გერმანიის მთავრობა ფიქრობდა, რომ პრაქტიკულის მოსაზრებით კონფერენცია უნდა ყოფილიყო მოწყობილი კონსტანტინოპოლში და რომ მას შეეძლო განესილა კითხვა ახალი რესპუბლიკის დამოუკიდებლობის ცნობისა ოთხი სახელმწიფოს მიერ (ე. ი. გერმანია, ავსტრო-უნგრეთი, ოსმალეთი და ბულგარია). საგარეო საქმეთა სახელმწიფო მდივანი დასძენდა, რომ „იმპერატორის მთავრობა ეხლაც სცნობს საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობას მთავრობათ de facto და პრინციპიალურად თანახმაა რესპუბლიკის ფორმალურად ცნობის სასარგებლოთ გამოთქვას თავისი, აზრი, მას შედეგ, რაც კეთილად დამთავრდება მოლაპარაკება საქართველოს რესპუბლიკისა და მოსკოვის მთავრობის შორის **).

§ 33. გერმანიის მოლაპარაკება მოკავშირე სახელმწიფოებთან კონფერენციის მოწვევის შესახებ არ გაძნელებულა და როგორც წინათ ვნახეთ, 24 ივნისს თავის სიტყვაში ფონ-კიულმანს უკვე შეეძლო მოეხსენებია რეიხსტაგისთვის, რომ მოკავშირეებმა გადასწყვიტეს კავკასიის საქმეების გამო შეხედენ ერთმანეთს ახალ კონფერენციაზე. მაშინვე სრულიად გარკვევით მან განაცხადა, რომ ფორმალურათ („დიპლომატიურათ“) როგორც საქართველოს, ისე რუსეთის იმპერიისაგან გამოყოფილ სხვა განაპირა ქვეყნების დამოუკიდებლათ

*) იხ. წიგნი იობისა თავი 40—20: „მოიზიდო თუ ვეშაპი სამკედურითა, ანუ შემოსდვა სათაური ცხვირისა მიერ მისსა!“

***) საპასუხო ნოტაში საქართველოს დელეგაცია უპირატევლბას აძლევდა, რომ კონფერენცია მოწვეული ყოფილიყო ბერლინში ან სადმე სხვაგან და არა კონსტანტინოპოლში.

ცნობისათვის აუცილებლად საჭიროა რუსეთის (საბჭოთა) მთავრობის წინასწარი თანხმობა.

ეს შეთანხმება კი დამოკიდებული იყო რუსეთ-გერმანიის მოლაპარაკებების შედეგებიდან; ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების მიღების (რათიფიკაციის) შემდეგ ბევრი მოსაწესრიგებელი მძიმე კითხვა აღიძრა*).

მოსკოვისგან ამ ცნობის თანხმობის მიღება უფრო ადვილათ შეეძლო გერმანიის მთავრობას ბერლინში ბ. იოფფესთან მოლაპარაკებების დროს, ვიდრე საქართველოს ნორჩ მთავრობას, რომლის განწყობილება მოსკოვის საბჭოთა მთავრობასთან თავიდანვე სამწუხაროთ უნდა ყოფილიყო საზიზღარი—ქართველ სოციალ-დემოკრატებსა და საბჭოთა მოღვაწეებს შორის ანტაგონიზმის გამო (რაც უფრო საქართველოს ღუბავდა, ვიდრე რუსეთს!). მიმოსვლაც ტფილისსა და მოსკოვს შორის მაშინ მეტად საძნელო იყო, რადგან მათ ჰყოფდა სხვა და სხვაგვარი პოლიტიკური ზოლები. ექვს გარეშე იყო, რომ გერმანიის მთავრობის მიერ საქართველოს ფორმალურათ ცნობისთვის ჩვენ მოთმინებით უნდა გვეცადნა, სანამ არ დამთავრდებოდა რუსეთსა და გერმანიის შორის წარმოებული მოლაპარაკება.

რაც შეეხება კონსტანტინოპოლის გამოცხადებულ კონფერენციას, მისი მოწყობაც უფრო ძნელი შეიქნა, ვიდრე გვეხატებოდა 24 ივნისს კიულმანის რეისტაგის მოხსენებაში. კავკასიაში ოსმალეთს ჰქონდა საკმაო რთული საჭირობოროტო კითხვები, და ამ ამოცანების გადაწყვეტა (მაგალითად, აზერბაიჯანში თავისი გავლენის განმტკიცება, პლებისციტის მოწყობა იმ ოლქებში, რომელიც წინასწარ აღნიშნული იყო ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებაში და სხვა) მას ერჩია საკუთარის საშუალებით, სანამ დაიწყებოდა კონფერენციის მუშაობა.

რადგან ოსმალეთმა მიზნათ დაისახა მუსლიმანური კავკასიის გამაგრება და საერთოდ კავკასიის კითხვების გადაწყვეტა თავისი უპირატესობის იქ დასამყარებლათ, ამიტომ მოიწვია კონსტანტინოპოლში დელეგაციების მთელი რიგი, რომელნიც დიდხანს და ამაოთ უცდიდენ უსაქმურ განცხრომაში მყოფნი კონფერენციის გახსნას; ისინი მოწყენით ცხოვრობდენ ოტომანის მთავრობის ხარჯზე პერის საუკეთესო სასტუმროებში, მაშინ, როდესაც მოლაპარაკება გერმანიასთან და დანარჩენ მოკავშირეებთან გამოცხადებულ კონფერენციის მზადების შესახებ ნელა და უშედეგოთ მიმდინარეობდა. გადიოდა კვირეები, კონფერენციას კი არ იწყებდენ.

საქმის ასეთი მდგომარეობა საშუალებას გვაძლევდა ბერლინში საფუძვლიანათ გავგეხილა საქართველოსა და გერმანიის შორის შესაძლებელი განწყობილების კითხვა.

როგორ მოვიქცეთ, თუ არაფერი გამოვიდა რუსეთ-გერმანიის მოლაპარაკებისა და კონსტანტინოპოლის კონფერენციისაგან? საჭირო იყო მოგვენახა საქართველო-გერმანიის განწყობილების ისეთი დასაბუთება, რომელიც უზრუნველყოფდა, რომ გერმანია ასეთ შემთხვევაშიაც კი გვიცნობდა და ხელს შეგვეწყობა.

*]. რათიფიკაციების გაცვლა-გამოცვლა მოხდა 29 მარტს 1918 წ.

ყოზდა: 1918 წ. ზაფხულში სწორეთ ეს ცნობა და ხელის შეწყობა იყო საქართველოსათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობის პოლიტიკური ფაქტორი, რომლის სამაგიერო ჩვენ არაფერი მოგვეპოვებოდა.

თავი XIII. გერმანიის იმედით.

§ 34.

ახლა, როდესაც გერმანიის მთავრობასთან მწყობრი მოლაპარაკება დაიწყო, თითქოს უსიტყვოთ შევთანხმდით, ჯერ-ჯერობით არ შევხებოდით ფოთში ხელმოწერილ შეთანხმებებს, თუმცა მათი უმთავრესი საფუძველი შეუძლებელი იყო შეგვეცვალა ან უარგვეყო (ეკონომიური სარგებლობა, რომელიც მინიჭებული ჰქონდა გერმანიას, დამოკიდებული იყო საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის პოლიტიკურის ხელის შეწყობით). ამ აზრით, რა თქმა უნდა, ბერლინის მოლაპარაკება იყო ბათომში და ფოთში დაწყებულ მოლაპარაკების გაგრძელება და დაბოლოება.

უპირველესად ყოვლისა, ჩვენ უნდა წარგვედგინა განმარტება საქართველოს დამოუკიდებლობის კითხვის პოლიტიკური და ეკონომიური საფუძვლებისა. ნ. იაკ. ნიკოლაძემ შეადგინა ეკონომიური მიმოხილვა; მე დავამუშავე ისტორიული და პოლიტიკური მხარე საქართველოს დამოუკიდებლობის კითხვისა.

ცალკე „განმამარტებელ მემორანდუმში“ მოკლეთ დასურათებულია საქართველოს ბედი, განსაკუთრებით უკანასკნელ ეპოქებში—რუსეთის პროტექტორატის დროს, შემდეგ რუსეთის უშუალო მფლობელობის დროს—და უმთავრესი ფაქტები ამიერ-კავკასიის განცალკევების ისტორიიდან 1917 წელს, სრული მისი ჩამოშორება, და ბოლოს საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება 1918 წ.

ეს ცნობები ამ გვარაჲ არის გამოსახული მემორანდუმის მეცხრე მუხლში: საქართველოს მფლობელთა მიერ დადებულ ხელშეკრულების თანახმად რუსეთთან შეერთებული საქართველო, რომელიც არასდროს არ ყოფილა რუსეთის მიერ იარაღით დაპყრობილი, რუსეთის ასი წლის მფლობელობის დროსაც რჩებოდა ეროვნულ ცოცხალ სხეულათ, რომელიც ელოდა ხელსაყრელ დროს, რომ განეხორციელებია თავისი ჩაუქრალი ეროვნული უფლებები და განეცხადებინა თავისი პოლიტიკური მოთხოვნებიანი.

საქართველო ერთგული იყო რუსეთისა დიდ იმის დროს ბრესტ-ლიტოვსკის ზავის შეკვრამდე, მაგრამ მას არ შეეძლო გულგრილად შეხვედროდა რუსეთის მთავრობის მოქმედებას, რომელიც საზღვრებს სტოვებდა მტრის შემოსავით და ხელშეკრულებით მტერს უთმობდა საქართველოს ნაწილებს. ამ გვარათ, თავის ბედზე მიტოვებული საქართველო, ამიერ-კავკასიაში რუსეთის სახელმწიფოებრივობის დაცემისა და სრულ მოსპობის შემდეგ, ჯერ ხელს უწყობდა დაფუძნებას დამოუკიდებელ სახელმწიფოებრივ წესწყობილებისას, მაგრამ შემდეგ დაიწყო საკუთარი სახელმწიფოს მოწყობა, რომელიც მომხდარ გარემოებათა გამო, სრულიად თავისუფალი იყო ყოველგვარი ვალდებულებისაგან რუსეთის მიმართ, რომლის მთავრობამ განსაკუთრებულის დეკრეტით სრული თავისუფლება მიანიჭა რუსეთის სახელმწიფოში შემავალ ყოველ ერს აერჩია შესაფერისი პოლიტიკური რეჟიმი, თუნდაც სრულიად ჩამოშორებოდა რუსეთს.

ამ გვარათ, საქართველოს ხალხს, რომელიც ისევ დაუბრუნდა თავისი უფლებების განხორციელებას; რუსეთის მფლობელობის დროს შეჩერებულს—ეხლასურს მოაწყოს თავისი სახელმწიფო და თავისი საერთაშორისო დამოკიდებულებანი თავისუფლათ ისე, რომ უზრუნველყოფილი იყოს მისთვის ხანგრძლივი სარგებლობა აღდგენილი უფლებებით საქართველოსა და მთელი კავკასიის საკეთილდღეობათ.

ამ საბუთს *) უნდა ცხად ეყოს, რომ საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება ბუნებრივი და გარდუვალი შედეგი იყო უძველესი ისტორიული ტრადიციისა, საქართველოს ახალგაზრდა დემოკრატიის ეროვნული შეგნებისა და last but not least—რუსეთის იმპერიის დაშლისა 1917 წელს.

1918 წ. 26 მაისს საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების მიზნებისა და მდგომარეობის განმარტების შემდეგ, საქირო იყო აღკვენიშნა ძირითადი პოლიტაკური მიზნები, რომლის განხორციელებასაც ვცდილობდით და ხასიათი იმ დახმარებისა, რომელიც უნდა გაეწია ჩვენთვის ბერლინს.

სხვა სიტუაციებით რომ ვსთქვათ: უნდა დაგვესაბუთებია და ნათლად გამოგვეთქვა აზრი იმ, ვგრედ წოდებული, გერმანიის ორიენტაციისა, რომელიც ჩვენ ვირჩიეთ 1918 წლის გაზაფხულზე. და ეს უნდა მოგვემოქმედნა მას შემდეგ, რაც 1917 წელს, ნოემბერში საქართველოს ეროვნულმა თათბირმა აღიარა რუსეთის ორიენტაციის შენარჩუნების საქიროება!

რომ ეს ცვლილება გავიგოთ, უნდა გავიხსენოთ, რომ ამ ორ ხანათა შორის მოხდა რუსეთის დემოკრატიის დაცემა (დამფუძნებელი კრების განდევნის გამო) და რუსეთის იმპერიის დაცემა, რაც დამოწმებულ იქმნა ბრესტ-ლიტოვსკში.

რუსეთის დაშლა უძველესი მოვლენა იყო. ყოფილი იმპერია აღარ არსებობდა 1918 წლის დასაწყისში. ჯერ კიდევ მოუწყობელ საქართველოს საზღვრებზე იდგენ ოსმალობა: ზეითაც საკმაო დაწვრილებით მოთხრობილია, თუ როგორ, რატომ, რა საშვალებით გადარჩა საქართველო უშვალო გასაჭირს „გერმანიის ორიენტაციის“ მეოხებით—ე. ი. იმ პოლიტაკური გეზის მეოხებით, რომელსაც უკარნახებდა საქართველოს მაშინდელი ვითარება.

მაგრამ დღევანდელი პირობებით ახანა სრულიად არ არის საქირო: „გერმანიის ორიენტაციაში“ თავიდანვე იყო რაღაც უუერო ღრმა, რაღაც უშვალოთ დაკავშირებული ერის მომავალ სვე-ბედის, მისწრაფებათა და თვითდამკვიდრების შეგნებასთან, იმ ერის, რომელიც კინიდებოდა მეცხრამეტე და მეოცე სარკუნის დასაწყისში რუსეთის სახელმწიფოებრაოვობის პირობების გამო.

აქ თავი იჩინა მისწრაფებამაც, რამდენათაც შეიძლება უშვალოთ დაეხლოვებოდით ევროპას, რომელიც წარმოდგენილი ჰქონდა ქართველ ერს, რომ

*] ამ საბუთის შედგენის დროს, რა თქმა უნდა, სახელმძღვანელოთ მიღებული უნდა ყოფილიყო საქართველოს მთავრობის ოფიციალური დოქტრინა ამ კითხვის შესახებ, როგორც იგი გამოთქმული იყო „საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტში“. 26 მაისს 1918 წ. ამ აქტის ტექსტი სხვა და სხვა ენაზე ფართოდ იყო გავრცელებული. იხ. რუსული თარგმანი „Мотивы и материалы“. ში № 165.

გორც უმთავრესი კერა ყოველგვარი კულტურული მოძრაობისა; იყო სურვილიც განთავისუფლებისა რუსეთის მეტად შემზღუდავ, საშიშ და ცალმხრივ ზეგავლენისაგან; გაიღვიძა იმედმაც, რომ საქართველოს ეროვნული მომავალი მკვიდრ ნიადაგზე დაეყარება, როცა იგი შეეა ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკურ სისტემაში, როგორც დამოუკიდებელი ერთეული ..

ძნელი იყო გათვალისწინება, თუ როგორი იქნებოდა ეს სისტემა; მაგრამ გამოსვლა როგორც პოლიტიკურ ერთეულის, როგორც ერთ-ერთი ფაქტორის, რომელსაც ანგარიშს უწევენ, — ბუნებრივიც იყო და გონიერიც.

ასე აღინიშნა ის ვარიანტი „ევროპასთან დაახლოებისა“, რომელიც საფუძვლათ დაედგა საქართველოს პოლიტიკას ბათუმის კონფერენციიდან (მაისი 1918 წ.) დაწყებული და რომელსაც შეიძლება ეწოდოს „გერმანული“ ანუ „საშუალო-ევროპიული“; ამ ვარიანტის მიმართულება სავსებით შეესაბამებოდა აღმოსავლეთ-ევროპის და ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკურ მდგომარეობას იმ დროს, როცა საქართველოს პირველად უნდა გადაეწყვიტა და არჩევანი მოეხდინა.

თავის დროზე „რუსეთის ორიენტაცია“ საქართველოსთვის ქრისტიანულ კულტურასთან და განათლებასთან დაახლოების ასეთივე ისტორიულ გარდუვალობის და გეოგრაფიულ ბედის-წერის „ვარიანტი“ იყო: მეთვრამეტე საუკუნეში საქართველოს ცდები, დასავლეთ ევროპაში მოეპოვა დახმარება, უიმედო იყო და რჩებოდა ანაოთ. 1918 წელს კი პირობები სხვა სჩანდა: ევროპასთან დაახლოება უკანასკნელის ინტერესებისა და აღმოსავლეთში გავლენის გამო ხერხდებოდა შედარებით ადვილათ, ხდებოდა პრაქტიკული პოლიტიკის კითხვათ, საგრძნობ მიღწევის წყაროთ. მაგრამ, ვიმეორებ: ეს პირველი ვარიანტი საქართველოს ევროპის ორიენტაციისა, აუცილებელ საჭიროების მიხედვით ამბობდა: გერმანია, „შუა-ევროპა“.

ამ განმარტებათა შემდეგ გადავალ მეორე მემორანდუმის (17 მაისის 1918 წ.) გადმოცემაზე, რომელშიაც აღნუსხული იყო საქართველოს პოლიტიკური მიზნები და მოყვანალი იყო საერთო სქემა გერმანიასთან მისი ურთიერთ დამოკიდებულებისა.

ამ საბუთში ჯერ აღწერილია მიზეზები და შედეგები საქართველოს რუსეთთან შეერთებისა მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში, შემდეგ კი გამოთქმულია ქართველი ერის სურვილი დაეყრდნოს ისეთ სახელმწიფოს, რომლისგანაც არ მოელის საშიშროება ჩაყლაპულ იქმნეს (ანექსიის შიში) და რომლის ინტერესები ადვილათ შეიძლება შეეთანხმოს საქართველოს პოლიტიკურ ამოცანებს.

როგორია ეს ამოცანები?

უპირველესად ყოვლისა, მისი სახელმწიფოებრივობის განმტკიცება: მოწესრიგება ხელისუფლების და მართველობის დარგებისა, სამხედრო ძალისა, ფინანსებისა; ცნობა სხვა სახელმწიფოთა მიერ და მათთან უფლებრივ საერთოშორისო დამოკიდებულების დამყარება.

მეორე, შექმნა საკავშირო განწყობილებისა საქართველოსა და მის მეზობელთა, ქრისტიანთა და მუსლიმანთა შორის, როგორც ამიერ-კავკასიაში, ისე ჩრდილო-კავკასიაში და, შემდეგ, მომზადება კავკასიის კონფედერაციისა, რომელსაც დიდი ნიშნელობა ექნება მომავალ პოლიტიკურ სისტემაში, რო-

მელი სისტემაც, როგორც საერთოშორისო ომის შედეგი, დამყარდება ამ მხარეში.

ეს კონფედერაცია ნეიტრალურათ იქნება გამოცხადებული, და საკმაო სამხედრო ძალა ეყოლება, რომ დაიცვას თავისი ნეიტრალიტეტი გარეშეთა ყოველგვარ თავდასხმისაგან.

მაგრამ საჭიროა უპირველესად ყოვლისა, ხელი შეეწყოს საქართველოს დამოუკიდებლობას, რათა უზრუნველყოფილ იქნეს მისი მომავალი: დამოუკიდებელი საქართველო ქვა-კუთხედათ დაედება კავკასიის კონფედერაციას; გერმანიის ეკონომიური და პოლიტიკური ზეგავლენაც საქართველოდან უფრო ადვილათ გაიკვლევს გზას მეზობელ ქვეყნებში, ეს—მომავალში; მაგრამ გერმანია ეხლავე მაილებს მონაწილეობას... საქართველოს სიმდიდრეთა დამუშავებაში უკანასკნელისათვის სესხის მიცემასთან დაკავშირებით.

ამ წინასწარი დებულებებისაგან გამოდიოდა დასკვნა, რომ გერმანიისა და საქართველოს ურთი-ერთი განწყობილება უნდა აშენდეს მოკავშირეობის საფუძველზე—საქართველოს დამოუკიდებლობისა და სუვერენიტეტის სრულ ცნობაზე; გერმანიას კი ეთმობოდა ფაქტიური უპირატესობანი ხელშეკრულებებისა და კონვენციების მიხედვით, რომელნიც განსაზღვრავდენ გერმანიის მონაწილეობას უპირატესად ეკონომიურ აღმშენებლობაში და კერძოთ საქართველოს დასაცავათ სამხედრო ძალების ორგანიზაციაში.

პირობაში განსაკუთრებით იყო აღნიშნული გერმანიის დახმარება საქართველოს საერთაშორისო ცნობის შესახებ; გერმანიაში ესმის მიღება ფულის სისტემის შესაქმნელათ და სხვა...

ზემო-აღნიშნულ საფუძველზე—გამოჰყავდა დასკვნა მემორანდუმს—შესაძლებელია აღმოცენდეს გერმანიისა და საქართველოს შორის ნაყოფიერი და ხანგრძლივი თანანშრომლობა. საქართველო ეკონომიურ აყვავების შესაძლებლობასთან ერთად მოიპოვებდა გარანტიას (უზრუნველყოფას) თავისი სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობისას. გერმანიაც ნახავდა არა ნაკლებ სარგებლობას: საქართველოსთან თანანშრომლობა გაუადვილებდა მას აღმოსავლეთში გერმანიის ინტერესების განვითარებასა და დაცვას *).

§ 35. ფოთში ხელ მოწერილ დროებით შეთანხმების გადმოცემაში (იხ. თავი მეცხრე) ვაჩვენა, თუ რა მნიშვნელობას აძლევდა გერმანია საქართველოსთან ეკონომიურ ურთიერთობის განვითარებას.

აქ, ბერლინში, საქმის ამ მხარისათვის ისეთივე ყურადღება უნდა მიგვექცია, როგორც წმინდა დიპლომატიურ მოლაპარაკებისათვის: რადგან მსხვილ მრეწველობასა და ბანკებს მკაძრო კავშირი აქვთ მთავრობასთან, ეკონომიური კითხვების წარმატებით სვლა გზას გვიკავუვდა ჩვენი პოლიტიკური ამოცანების დაჩქარებით გადაჭრაშიაც. ჩვენ ხომ მოლაპარაკება უნდა გვეწარმოებია გერმანიის საეკონომიკურ-სამრეწველო წრეების ყველაზე უფრო ძლიერ და, მამასადამე, ყველაზე უფრო გავლენიან საწარმოო დაწესებულებებთან.

*) ნ. ი. ნიკოლაძემ შეადგინა განსაკუთრებული მოხსენება გერმანიისათვის საქართველოსთან კავშირის ეკონომიურ სარგებლიანობაზე და საქართველოს ბუნებრივი სიმდიდრის შესახებ. ტექსტში მოყვანილ ორ მემორანდუმთან ერთად რგი მოხსენება ეცნობა გერმანიის მთავრობას. შეიძლება ითქვას, რომ ეს სამი საბუთი საფუძვლათ დაედვა ჩვენს მოლაპარაკებას ბერლინში.

ამ მოლაპარაკების უშთავერესი საგანი თავის თავად ირკვეოდა. არც გამოგონება იყო მისი საქირო და არც შეჩეჩება. ეს იყო—შავი-ქვა ჭიათურისა, სადაც გერმანიის ფირმებს დიდი ხანია უკვე ჰქონდათ თავისი ინტერესები, და რომლის მნიშვნელობა ევროპის ფოლადის მეტალურგიისათვის მეტათ დიდია. *)

ამ „შავ-ქვაზე“ აშენდება საქართველოსა და გერმანიას შორის განწყობილება, ვფიქრობდით ჩვენ, და საბუთიც გვქონდა!

როგორც კი წინასწარ ვინახულეთ სახალხო მეურნეობის უწყების (Reichswirtschaftsamt) მინისტრი ბარონ ფონ-შტეინი, მაშინვე შეუდექით მოლაპარაკებას, რომელიც ხდებოდა ამავე სამინისტროს შენობაში. თვით სამინისტროც იღებდა ერთგვარ მონაწილეობას. რაც შეეხება გერმანელ ჩვენ კონტრაგენტებს, აქ იყო მთელი, ეგრეთ წოდებული, „მძიმე ინდუსტრია“: ფრიდრიხ კრუპის აქციონერული საზოგადოება (ესსენი), გელზენკირხენის სამთო-სამრეწველო აქციონერული საზოგადოება, Deutsch-Luxemburgische... Aktiengesellschaft (Bochum), Gewlkschaft Deutscher Kaiser და სხვა, რომელთა დასახელებაც კი გვაგონებს მაღაროებს, გამოსაწვევ ქურებს, დივიდენდებს, მუშათა კითხვას... ციკლოპიური მოცულობით. ამათ მხრივ მოლაპარაკების ხელმძღვანელის როლს ასრულებდა ფრიც ტისსენი. **)

გადაწყვეტილი იყო, საზღვარ-გარეთ შავი-ქვის გატანა მოეწესრიგებიათ საქართველოს კანონების საფუძველზე განსაკუთრებული აქციონერული საზოგადოების დაარსებით, რომელსაც მიენაქებოდა გაზიდვის მონოპოლია (ჩვეულებრივ შავი-ქვა საესებით გადის ევროპასა და ამერიკაში). რომ გაზიდვა მოწყობილი ყოფილიყო „ტენნიკის უკანასკნელ სიტყვისამებრ“ და, საერთოდ, რომ საქმეს მთლიანი და გეგმიანი ხასიათი მიეღო, გადაწყვეტილი იყო კიდევ ორი აქციონერული საზოგადოების დაარსება. ერთი ჭიათურა-შორაპნის მისაველი რკინის-გზის ექსპლოატაციისათვის; მაღაროებიდან ამ გზით ჩამოდის შავი-ქვა, რომ შემდეგ მთავარი ხაზით მიალწიოს ფოთს; მეორე—ფოთის ნავთსადგურის ექსპლოატაციისათვის.

სამივე საზოგადოების საქმის ხელმძღვანელობა ეთმობოდა მრეწველთა ზემო-მოყვანილ წრეს. გერმანიის მხრით გამოთქმული იყო მსურველ სურვილი, მთელი ეს საქმე უკლებლივ მათ ხელში გადასულიყო ე. ი. აქციონერთა შემადგენლობით სამივე საზოგადოება უნდა ყოფილიყო წმინდა გერმანული; ამასთანავე უნდა დაეწესებიათ საქართველოს მთავრობისთვის საკმაოდ დიდი ანარიცხი და საერთოდ საგრძნობი ფინანსიური სარგებლობა, მაგრამ თანახმად საქართველოს დელეგატების გადაჭრითი მოაზრებისა, მიღებულ იქნა სხვა გეგმა, სახელდობრ: აქციონერულ კაპიტალში პარიტეტული მონაწილეობა ქართველი და გერმანელი ჯგუფებისა; ქართველ ჯგუფს ეძლეოდა გამგეობის სამი დირექტორიდან ერთი დირექტორის ადგილი, და თავმჯდომარეობა სამივე აქციონერული

*) ყველა ეს ცნობები იხ. წიგნში: D. Ghambashidze, F. R. G. S. Mineral resources of Georgia and Caucasia. Manganese industry of Georgia London 1919.

**) ფრანგების მიერ რურის დაკავების დროს, 1923 წლის დასაწყისში, იგი საპატიმროში ჩასვეს ფრანგების მოთხოვნილებათა შევსრულებლობის გამო, და ამ უდიდესი მრეწველის სახელი მაშინ მთელ გერმანიას მოედვა.

საზოგადოების საბჭოში (საბჭოს წევრთა რიცხვი კი თანაბრათ). ერთის სიტყვით, გერმანელთა ჯგუფი ლებულობდა უპირატესობას აქტიურ ადმინისტრაციაში (ვაიმგე-ბაში), ქართველი ჯგუფი—ხედავხედველობაში; მონაწილეობა კი თანაბარი რჩებოდა.

ამ საუბრებზე დამყარებული სამი პირობა ხელ-მოწერილ იქნა 12 ივლისს; იმავე დროს ხელმოწერილ იქნა განსაკუთრებული შეთანხმება სახალხო მეურნეობის სამინისტროსთან (Reichswirtschaftstamt). მინისტრის ამხანაგის—დ-რ გეპპერტის *) სიხით შესახებ მინჭებისა იმავე ჯგუფისათვის, ე. ი. გერმანელ მრეწველებისათვის უფლებებისა, ზემოთ-მოყვანილ საფუძვლებზე დაიწყონ ახალი, ჯერ კიათურაში არ არსებული მრეწველობა, სახელდობრ, შავი-ქვის ფერრო მანგანთ და სხვა შეერთებათა გამოდნობა; აქციების (გერმანელთა ნახევარის) განაწილებისა დაინტერესებულ ჯგუფებთა შორის და სხვა.

ამავე ოქმში შეტანილი იყო შემდეგი (მე-6) მუხლი: „საქართველოს მთავრობა ამ ხელშეკრულებებს საბოლოოთ ჩასთვლის მხოლოდ მას შემდეგ, რაც შეკრული იქნება ფინანსიური პირობა, რომლის შესახებ მოლაპარაკება უკვე სწარმოებს, და მას შემდეგ, რაც გამოირკვევა პოლიტიკური ურთიერთობა საქართველოს რესპუბლიკისა და გერმანიის იმპერიის შორის“.

ამ ხელშეკრულებათა ხელის მოწერა აღნიშნული იყო (16 ივლისი) საზეიმო საღამოთ, რომლის მოწვეობი იყო მინისტრი ბარონ ფონ-შტეინი. სადილს დაესწრენ ვიცე-კანცლერი von Payer, იმპერიის ფინანსების მინისტრი და მრავალი სხვა **).

ფინანსიური შეთანხმება სესხის შესახებ ჩვენ მალე შევკარით (15 აგვისტოს) გერმანიის უდიდეს ბანკებთან ისე, რომ „შავი-ქვის“ ხელშეკრულებათა განხორციელებისათვის საჭირო იყო მხოლოდ გვეცადნა ჩვენი დიპლომატიური კომპანიის შედეგებისათვის—ე. ი. უპირველესად ყოვლისა გერმანიის მიერ ჩვენი ფორმალური ცნობისათვის.

საქმით ეს ხელშეკრულებანი ვერ შესრულდა. თეორიულათ კი, მე მგონია, ისინი საშვალებას მისცემდნენ საქართველოს ჩაბმულიყო ევროპის კულტურულ

*) უფროსი ძმა იმ დ-რ გეპპერტისა (საგარეო საქმეთა სამინისტრო), რომლის შესახებ არა ერთხელ იყო უკვე ნათქვამი.

***) ავთოქოფობის გამო ჩვენცელი არ დასწრებია. მე დამსვენ ვიცე-კანცლერის გვერდით. ჩემს მაგიერ მან გადასცა პურის კუბონი (მე თან არ მჭონდა) მეტრ-დოტელს, რომელმაც მხოლოდ ამის შემდეგ დადვა ჩემს საინზე შავი პურის ნაჭერი-ასეთი იყო სიასტიკე სამხედრო-სასურსათო მოწესრიგებისა.

ვიცე-კანცლერი, სიმბატიური მოხუცი—ვიურტემბერგელი, მეკითხებოდა, სხვათა შორის თავის თანამემამულეებზე—კოლონტებზე, რომელნიც აღექსანდრე პირველის დროს გადმოსახლდნენ ვიურტემბერგიდან საქართველოში.

გიმუსიაფეთ რუსეთის რევოლიუციებზე, რევოლიუციებზე, 1848 წლის მარტზე. „ჩვენ თვითონ არ ვიცით, რა ბედნიერი ვართ. რუსეთის მაგალითი გვაჩვენებს, თუ როგორ უნდა ვაფასებდეთ სამართლასა და წესრიგის სიკეთეს. სამოქალაქო თავისუფლების დარღვევა ყოველთვის აღვლევს ჩვენს რეისტაგს (პარლამენტი) და ეს მისი ალღო კანონიერების საუკეთესო დარაჯია“ ბანკეტის შემდეგ დიდხანს უსხედით ღვინიან კიკებს. 12 საათზე, საომარ დროის წესების, თანახმად მოვიდნენ ელექტრონის ჩასაქრობათ; საზოგადოება სიტყვის შეუბრუნებლად დაემორჩილა განკანგულებას—აქ კი იყო სამი მინისტრი და ბევრი უმაღლესი მოხელე სხვადასხვა უწყებისა.

კაპიტალის *) თანამშრომლობაში, რაც გამოიწვევდა ბუნებრივ სიმდიდრეთა დამუშავების სწრაფ წინსვლას, გაგვიფართოვებდა ეკონომიურ ჰორიზონტს, შეგვაჩვენებდა საქმიან წესრიგს, გაჩნდებოდა ხელფასის შოვნის საშუალება, როგორც ზედმეტად მჭიდროთ დასახლებულ გლეხობისათვის, ისე „ინტელიგენტურ“ პროლეტარიატისათვის. უკანასკნელ მოსაზრებებს დიდი მნიშვნელობა აქვს საქართველოსათვის, ისე როგორც აღმოსავლეთის სხვა ჩამორჩენილ ქვეყნებისათვის, სადაც, დასავლეთის სხვადასხვა იდეურ მიმართულებათა შეთვისებამ საქარობაზე ზედმეტად გაამრავლა პოლიტიკანები, აგიტატორები და სხვა, მაშინ, როცა ხალხი უმეცრებით არის მოცული და არ არსებობს საჭირო წრე ისეთი პირებისა, რომელთაც შეეძლოთ განავითარონ მეურნეობა და გააფართოვონ და დააკმაყოფილონ ქვეყნის მოთხოვნილებანი.

ჩვენ იმ დროს მოვხვდით ბერლინში, როცა ომის მიერ გამოწვეულ „ეკონომიკისა“ და უმთავრეს საერთო მიმდინარეობათა გამო გერმანია განიცდიდა „ნედლეულის“ ერთგვარ ფსიხოზს. როგორ უზრუნველ ეყოთ თავის თავი ნედლეულით არა მარტო ომის დროს, არამედ საერთოდ, მომავალი ეკონომიური კონკურენციისათვის? შუა ევროპის საზღაპრო მრწველობას ხელთ უნდა ჰქონდეს განუზომელი რაოდენობა მადნეულისა, მატყლისა, პურისა, ნავთისა, ტყავისა და სხვა და სხვა. როცა აღმოსავლეთის ფრონტზე რკალი გაიხსნა, გერმანია ვნებით დაეწაფა ყოველგვარ მარაგს, მიწის წიაღს, შესაძლებლობას, რაც კი მისთვის ხელმისაწვდომი შეიქნა.

ასეთი სულიერი განწყობილება საფუძვლათ ედებოდა როგორც პრაქტიკულ გეგმებს, ისე ოცნებას. რა ხშირად ხდებოდა, რომ ანგარიში აღიზიანებდა ოცნებას ან და ოცნება ფრთას ასხამდა სტატისტიკას! ნედლეულის ამ Wahrheit und Dichtung-ში, ეკონომიურ ხალვათობის ამ ყოყინში ჩვენც შევიტანეთ ჩვენი წვლილი—განსაკუთრებით ნ. ი. ნიკოლაძემ. სრულიად ბუნებრავეთ და აუცილებლათ სერიოზულ მოლაპარაკების მარცვალს, რომლის შესახებ წინათ იყონათქვამი, გარს ეხვეოდა საბურავი მისნობისა, შესაძლებლობისა და მოსაზრებების; და ერთმანეთს უერთდებოდა ნამდვილი ან საექვო დოვლათის უღვევობა და შეძენის აქ მიღწევის უსაზღვრო სურვილი.

კავკასიის მდინარეები და ჩანჩქერები ხდებოდენ ფოლადის მოსართავებით შეკაზმულ ფიცხი ცხენების (HP) მილიონებათ, რომელნიც მზად იყენენ. შუა-გულაზიაში შეეტანათ გერმანიის კაპიტალიზმის ეტლი. ნაძვის, ფიჭვის და სხვა ტყეების მასალა მოსჩანდა ქალაქდათ; რალა ითქმის სპილენძზე! რალა ითქმის ნავთის ნაწარმოებზე!

უნდა შევნიშნო, რომ ამ „ნედლეულზე“ და სხვა საგნებზე ლაპარაკს საფუძველი მართლაც ჰქონდა. მაგრამ არ იყო საკმაო დრო უფრო პრაქტიკულათ დაგვეყენებია ეს კითხვები. თუმცა ყველაფერი—როგორც „ნამდვილი“, ისე „ფანტასტიური“—ხომ არყოფნისთვის იყო განწირული... ყველაზე უფრო „სინამდვილის“ ნაწილში, როგორც შემდეგ აღმოჩნდა, ჩვენ ყველაზე უფრო „ეკონომობდით“—მართალია მთელ მსოფლიოში ყველაზე უფრო გამობრძმედილ მთავრო-

*) ე. ი. იმ „ნაწარმოვო ძალთა განვითარებაში“ რომელსაც ქართველი მარქსისტება ხელუბრყვილოთ ელოდენ, როგორც „ისტორიის ობიექტიური მსვლელობა“ შედეგს.

ბასთან, ევროპის უძლიერეს საქმის კაცებთან და „თანამედროვე“ ბანკებთან ერთად...

§ 36. რეიხსტაგში საქართველოს კითხვის შესახებ ფ. კიულმანის განცხადებისა დი გერმანიის მრეწველებთან ხელშეკრულების დადების შემდეგ, ჩვენი უახლოესი მიზანი ბერლინში ჩასვლისა შეიძლება დამთავრებულად ჩაითვალოს.

იქ, ადგილობრივ, დამოუკიდებელი საქართველო ეწყობოდა, როგორც კი შეეძლო და რამდენათაც ცოდნა შესწევდა, ებრძოდა შინაგან და გარეშე დაბრკოლებებს. გენერალი კრესისის და გერმანელთა მცირე რაზმის ყოფნა ტფილისში კეთილ გავლენას ახდენდა—იგი აჩერებდა ოსმალოებს განსაზღვრულ ფარგლებში.

1918 წლის ივნისის დამლევს საქართველოს მთავრობის სათავეში ჩადგა ნოე ჟორდანიანი; ამით მოხდა ერთგვარი შეგუება მთავრობის მანქანისა და პარტიულ და რევოლუციონურ ორგანიზაციებისა, რომელთა ხელმძღვანელად იგი ითვლებოდა. საქართველოს მცირე ფარგლებში თავიდან აიცილეს ის გაორება, „მთავრობისა“ და „საბჭოისა“ რაც საბედისწეროთ მოევიდნა რუსეთს 1917 წ., მაგრამ მარტო გაერთიანება, რა თქმა უნდა, არ უზრუნველყოფდა არც სახელმწიფოებრივ დახელოვნებას, არც სიმტკიცესა და შორსმჭკრეტელობას სახელმწიფოს მართვაში.

მძიმე, საპასუხისმგებლო და თან მეტად საყურადღებო ამოცანები დგებოდა ტფილისის მთავრობის წინაშე. საჭირო იყო საქართველოსა და მეზობელ რესპუბლიკათა შორის ნორმალური განწყობილების შექმნა. დაბრკოლება ბევრი იყო; მაგრამ სარჩევი კი არა სჩანდა: მეზობლებთან დაახლოვება უეჭველად უნდა მომხდარიყო, წინააღმდეგ შემთხვევაში ყველაფერს საფუძველი ეთხრებოდა. ყოველი თვე ძვირფასი იყო; მძიმე კითხვების გადადება მხოლოდ მცირე დროით აფერხებდა საკუთარი სიკვდილის სასჯელის აღსრულებას.

ამ დროს საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრი, უსაქმობით მოწყენილი, ბერლინში იჯდა და წუწუნებდა გერმანიის დიპლომატიის ფორმალისზე და, როგორც მას ეჩვენებოდა, სიზანტეზე—სწორეთ იმ დროს, როცა ქმისი მტყუათობა და დაჟინება სასარგებლო იქნებოდა ტფილისში, სადაც ბერლინში მყოფ მინისტრის მაგიერობას ეწეოდნენ სრულიად შემთხვევითი პირები, პარტიის მეთაურთა კრეატურები.

ჩვენკელი ვერას გზით ვერ ურიგდებოდა გერმანიის მთავრობის სურვილს ჯერ რუსეთის თანხმობა მიეღო ამ კითხვაზე და მერმე ეცნო საქართველოს დამოუკიდებლობა. იგი დაჟინებით იმეორებდა, რომ საქართველოს მდგომარეობა განსაკუთრებულია, რომ მისი სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობა ფორმალურად არასდროს არ ყოფილა გაუქმებული და; რომ ამიტომ, გერმანიას მოსკოვის მთავრობასთან შეუთანხმებლად შეუძლია ეხლავე იცნოს იგი. ბოლოს გადავწყვიტეთ მიველო ამ კითხვის შესახებ გერმანელ რომელიმე ცნობილ იურისტის დასკვნა, რომლის აზრი, როგორც ჩ. იმედოვნებდა, გავლენას იქონიებდა გერმანიის მთავრობაზე და გადალახავდა დ-რ კრივეს ფორმალისზე. ასეთი დასკვნა ჩვენი თხოვნით, მოგვცა ცნობილმა მეცნიერმა, კრიმინალისტმა და საერთაშორისო სამართლის სპეციალისტმა, ბერლინის პროფესორმა ფრანც ფონ-ლისტმა. *)

*) Prof. D-r. Frans v. Liszt. Geheimer Justizrat. Die Völkerrechtlich Stellung de Repudlik Georgien. Ein Gutachten. Beriin. 1918 წ. დაბეჭდილია ცალკე წიგნაკათ.

თავის საუცხოვოთ დაწერილ მსჯელობის საფუძვლათ ლისტი სდებს, რა თქმა უნდა, საქართველოს არა 1783 წლის წინა მდგომარეობას (როცა დაღებულ იქმნა ხელშეკრულება ირაკლი მეორისა და ეკატერინე მეორის შორის პროტექტორატის შესახებ) და არც მდგომარეობას, რომელიც წინ უძღოდა საქართველოს რუსეთთან შეერთებას (1801)—პოზიციები, რომელიც „ფაქტის ნორმატიული ძალით“ იქმნენ გაუქმებული, არამედ 1918 წლის ვითარებას. მას ის დასკვნა გამოჰყავს, რომ არ მოიპოვება იურიდიული დაბრკოლება გერმანიის მიერ საქართველოს ფაქტიურათ ცნობისა.*)

მაგრამ, როცა ლისტი სწერდა თავის დასკვნას, პოლიტიკური დაბრკოლებებიც გადალახული იყო. 1918 წლის შუა ივლისში ჩვენ უკვე ვიცოდით, რომ მოსკოვის მთავრობა მზათაა გერმანიამ იცნოს საქართველოს დამოუკიდებლობა. გერმანია-რუსეთის დამატებითი ხელშეკრულება (ბრესტ-ლიტოვსკის მრავალ შეფერხების შემდეგ, მას შემდეგ, რაც საბჭოთა წარმომადგენელმა ირფემ ბერლინიდან მოიარა მოსკოვი, ხელმოწერილ იქმნა ბერლინში 27 აგვისტოს 1918 წელს**). აქ, მე 13 მუხლში, ნათქვამია: „რუსეთი თანხმობას აცხადებს, რომ გერმანიამ სცნოს საქართველო, როგორც დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრივი ორგანიზმი“.

ესლა ყველა წესი შესრულებულია, ყოველი იქვი გაფანტულია: გერმანია დაუბრკოლებლათ, ფორმალურათ, „დიპლომატიურათ“ იცნობს საქართველოს, ასე სჩანდა. მაგრამ სხვა რამ მოხდა. „ბედის ჩარხი“ შეტრალდა და „ცნობა“, რომელიც მომზადებული იყო დიდის გაქარვებით, რომელსაც მოუთმენლად ველოდით—იგი ცნობა გერმანიის მიერ არ შესრულდა.

მაგრამ მოვლენებს წინ არ გაუსწრებ: ჯერ-ჯერობით, 1918 წლის ზაფხულის მიწურულში სჩანდა, რომ ყველაფერი მზათ იყო გერმანია-საქართველოს ურთი-ერთ განწყობილების გამორკვევისათვის და საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობასთან ერთად მათი გარკვეულ ფორმებში ჩამოყალიბებისათვის სპეციალურათ ამ ფორმების შესახებ გვიხდებოდა დრო-გამოშვებით Wilhelmstrasse ზე ბაასი. მაგრამ ამას განსაკუთრებით არ უჩქაროდით.

* მაგრამ აი პროფ. ფონ-ლისტის (აწ უკვე გარდაცვალებულის; იგი გარდაიცვალა 1919 წ.) დასკვნების თარგმანი:

1. საქართველო ესლაც (1918 წ. აგვისტო) წარმოდგენს თავის-თავადს, სრულიად დამოუკიდებელს და ამით სუვერენულ სახელმწიფოს, და, როგორც ასეთს, საერთაშორისო სამართლის უფლებით შეუძლია მოითხოვოს ცნობილ იქმნეს სხვა სახელმწიფოთა მიერ.

2. საქართველოს რესპუბლიკა უკვე ნაცნობია, როგორც de facto არსებული ახალი წვერი სახელმწიფოთა ჯგუფისა, გერმანიის იმპერიის და მისი მოკავშირეების მიერ ან აშკარათ და ან შესატყვისი (კონკლიუდენტური) მოქმედებით.

3. ფორმალურად ცნობის საწინააღმდეგო იურიდიული მოსაზრება არ მოიპოვება. ცნობა არ იქნებოდა „არა მეგობრული მოქმედება რუსეთის მიმართ, რომელმაც აშკარათ და ზემოთ გამოაცხადა ხალხთა შეუზღუდველი თვი იგამორკვევის თავისუფლება, სრულიად გამოყოფისა და დამოუკიდებელ სახელმწიფოს დაარსებამდე“.

** ამ ხელშეკრულებას, რომელმაც მცირე ხნის შედეგ მიიღო რატიფიკაცია, ხელს აწერენ გერმანიის მხრით ბნი ფონ გინცე (რომელმაც დაიჭირა ფონ-კიულმანის ადგილი საგარეო საზინისტროში) და დ-რ კრიგე; რუსეთის მხრით—იოფფე.

§ 37. საჭირო იყო წინასწარ გადაგვეჭრა დაბრკოლებანი ოსმალეთთან. სიტყვა ეხება არა მარტო ოსმალეთ-საქართველოს დაბრკოლებებს. ისინი მრავალგვარი იყო. ოსმალეთის ფანდები თავს იჩენდა აფხაზეთში (ოსმალოებმა ჯარიც კი გადმოსახეს სოხუმში ივლისის დამდევს), ბორჩალოს მაზრაში და სხვა. ეს შედარებით მცირე მუქარა ადვილათ თავ-ასაცდენი ხდებოდა საქართველოს მთავრობის წინააღმდეგობით, განსაკუთრებით კი ტფილისში მყოფ გერმანიის მისიის ზეგავლენით, მაგრამ იგი მუქარა ძნელად ასაწერ აღლევებას იწვევდა ზოგიერთ ქართველ სახელმწიფო მოღვაწეში, რომელნიც არ იყვნენ საკმაოდ ღინჯნი და გამოცდილნი. კონსტანტინოპოლის მომავალ კონფერენციისათვის უფრო საყურადღებო იყო ოსმალეთსა და საქართველოს შორის საზღვრების გამორკვევა. მათ შორის გერმანია ოფიციალურ შუამავლათ არ გამოსულა; და ნამდვილათ რა დათმობას მოითხოვდა გერმანია ოსმალეთისგან საქართველოს სასარგებლოთ, მე არ ვიცი. მაგრამ აზრთა გაცვლა-გამოცვლა სწარმოებდა.

ბერლინში ამ კითხვის გამო ბაასის დროს, ბუნებრივათ ისახებოდა საზღვარი საქომპრომისო ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების საზღვარსა (საქართველოს მაშინდელი მოთხოვნისა!) და 4 ივნისის 1918 წლის ბათომის ტრაქტატის საზღვარს (ოსმალეთის შეხედულება) შორის. ეს საშუალო ხაზი დაუბრუნებდა საქართველოს ახალციხეს და არტანის ოლქის ფოცხოვას ნაწილს. *)

უჭკველია, რომ გერმანია აპირებდა დაჟინებით მოეთხოვა ბათომის თავისუფალ ნავთსადგურად გამოცხადება (ოსმალეთის ხელებიდან „გამოგლეჯას“ საქართველოს გადასაცემად იგი არ კისრულობდა) და საქართველოსთან მისი კავშირის გაადვილება.

მაგრამ უმთავრეს დაბრკოლებას მოკავშირეთა—გერმანიას და ოსმალეთს შორის—შეადგენდა კავკასიაში, როგორც საფიქრებელია, არა საქართველო, არამედ ამიერ-კავკასიის აღმოსავლეთი. ოსმალოების ყურადღება აშკარად სუსტდებოდა სირიისა და მესოპოტამიის საომარ ამოცანებისადმი, მას შემდეგ, რაც მათ დაიჭირეს აზერბაიჯანი, სადაც მათმა გავლენამ, როგორც ვნახეთ, პარალელურად გერმანელების გავლენისა საქართველოში, ფეხი მოიკიდა. მაგრამ უმთავრესი ქალაქი და აზერბაიჯანის ნავთის საგანძურად—ბაქო, მიზეზი მისი მრავალი უბედურებისა, ჯერ კიდევ არ იყო აზერბაიჯანის რესპუბლიკის ხელში.

თუკლები მრავალი საპატიო მიზეზის გამო ამ საშოვარისკენ მიისწრაფოდნენ. მოსკოვის მთავრობა კი გერმანიასთან 1918 წლის ზაფხულის მოლაპარაკებაში მოითხოვდა, დადებულ ყოფილიყო ამიერ-კავკასიაში (ე. ი. აზერბაიჯანში) გამმიჯნავი ხაზი, რომლას აღმოსავლეთით ოსმალებს არ უნდა ეწარმოებინათ საომარი ოპერაციები და რომელიც სწორეთ ბაქოს სტოვებდა ოსმალთა ოკუპაციის გარეშე.

*) მოახერხებდა თუ არა გერმანია ოსმალეთისთვის ასეთი საზღვარი დაედვა. კონფერენცია რომ შემდგარიყო? ყოველ შემთხვევაში ეს საძნელო იქნებოდა, რადგან ჯერ კიდევ 1918 წლის აგვისტოში ენვერ-ფაშა კონსტანტინოპოლში, ერთ-ერთ ქართველ დელეგატს ჰპირდებოდა ტერიტორიულ დათმობას სხვა მხარეზე, ოღონდ საქართველოს უარი ეთქვა აბასთუმაზე და აწყურზე, ე. ი. ახალციხის მაზრის იმ პუნქტებზე, რომელნიც 4 ივლისის ტრაქტატით დარჩა საქართველოს.

ასეთი ვალდებულება გერმანიამ მართლაც მიიღო თავის თავზე (მე-14 მუხლი 27 აგვისტოს დამატებითი ხელშეკრულებისა). თუ მე-13 მუხლში მოსკოვის მთავრობა ამბობდა: „იქნა, როგორც გასურდეთ საქართველოს დამოუკიდებლობა“, მე-14 მუხლში უმატებდა: „ოღონდ ოსმალოებს ბაქოში ნუ შეუშვებთ“.

მაგრამ იმდენათ გერმანელები ვერ აფერხებდნენ ოსმალოების ბაქოში შესვლას, რამდენათაც... ინგლისელები, რომელნიც სწორეთ ამ დროს, ე. ი. 1918 წლის აგვისტოს ბოლოს გადმოვიდნენ ბაქოში. მხოლოდ ამ გადმოსხმიდან არაფერი გამოვიდა; ოსმალოები 15 სექტემბერს, 1918 წელს ფეხდაფეხ შეჰყვენენ ბაქოში აზერბაიჯანის მოხალისეებს!

ყველა ეს დაბრკოლებანი და კითხვები, რომელნიც წინასწარ საჭირო იყო, მაგრამ არ ჰქონდათ გადაჭრილი მოკავშირეებს,* იწვევდნენ კონსტანტინოპოლის კონფერენციის მუღვივ გადადებას. სხვადასხვა ხალხისა და სხვადასხვა რესპუბლიკის დელეგატები კონსტანტინოპოლში ისხდნენ ზღვის პირას და უცდიდნენ უკეთეს დროს.

ეს „უკეთესო დრო“ კი არ დგებოდა.

თავი XIV. სივრთხილეს თავი არ სტკიპა § 38.

გერმანიის მთავრობის მიერ საქართველოს ფორმალური ცნობა ახლოვდებოდა. საქართველოსა და გერმანიის მომავალი ურთიერთობის კითხვა საკმაო გარკვევით ისახებოდა მოლაპარაკებებში, ხოლო საქმიანი შეთანხმებების ხელის მოწერა აჩქარებდა მას. მართალია, კონსტანტინოპოლის კონფერენცია იდებოდა გაურკვეველ „შემოდგომისათვის“, მაგრამ მთავარი ვეზირის—თალათ-ბეის 1918 წლის სექტემბერში მოსალოდნელი ჩამოსვლა ბერლინში, გვაძლევდა იმედს, რომ ჩვენი ოსმალეთთან სადაო კითხვებიც მოგვარდება. დღევანდელ დღეზე ზრუნვა ველარ გეტებდა წელში: გერმანიის პოლიტიკურმა დახმარებამ და საკუთარმა ძალამ საქართველოს რესპუბლიკა მართლაც დააყენეს მოწესრიგების გზაზე.

მე გადავწყვიტე მესარგებლნა ბერლინში ჩვენი მუშაობის შედეგებით რომ შემეცადნა დაეახლოვებოდით გერმანიასთან მებრძოლ დიდ სახელმწიფოთა მთავრობებს.

მაშინ საქართველო მოწყვეტილი იყო დასავლეთის დიდ სახელმწიფოებს არა მარტო დიდი ომის ფრონტით, რომელიც მიჰყვებოდა მთელ ევროპასა და წინა აზიას, არამედ რევოლიუციონური რუსეთის, უკრაინის და სხვათა გაუვალ, უსაზღვრო სივრცეებით. ტფილისი მოწყვეტილი იყო აგრეთვე ბაქოსა და თავრიზს, რაც საშუალებას სძობდა როგორმე კავშირი დაეჭირათ ინგლისელებთან ჩრდილო სპარსეთში. მაგრამ მოახდინეს კი ტფილისში ასეთი რამ ცდა? ბერლინში ამის შესახებ არაფერი გავვიგონია.

*] აღენიშნავ აგრეთვე ოსმალოების მიერ ბათუმის ოლქში 1918 წ. ივლისში მოხდენილ რეფერენდუმს. პროტესტები, როგორც ამ რეფერენდუმის, ისე ცნობილ სამ სანჯაყში ოსმალოების მოქმედების შესახებ განვაცხადეთ ჩვენ ბერლინში და საქართველოს მთავრობამ ტფილისში. აგვისტოს ბოლოს ბერლინში ქართველ მუსლიმანების დეპუტატებიც კი ჩამოვიდნენ—ზაია ბეგ აბაშიძე და კადირ ბეგ შერვაშიძე. ისინი აპირებდნენ კონსტანტინოპოლის კონფერენციისათვის შეეჩვილათ ოსმალეთის რეფერენდუმის გამო. ცხადია, ოსმალოები მოიყვანდნენ თავიანთ დეპუტატებს, რომელნიც სულ სხვა რამეს იტყოდნენ.

დადგა დრო. სერიოზულად გვეუიქრნა ასეთი კავშირის დაქერის შესახებ, მით უმეტეს საერთაშორისო პოლიტიკის პერსპექტივების მიხედვით, როგორც იგი ისახებოდა 1918 წლის ზაფხულის მეორე ნახევარში.

ბერლინში ჩვენ იმ დღეებში ჩავედით, როცა გერმანიის საფრანგეთზე შეტევის შედეგები წინასწარმეტყველობდნენ, როგორც ეს ეგონა გერმანიის და მრავალ სხვა ქვეყნების საზოგადოებრივ აზრს, ომის მალე დამთავრებასა და გერმანიის გამარჯვებას.*) ომის ცნობებში ისევ თავი ამოჰყო მარნამ. პარიზს უშენენ შორს მსროლელი ზარბაზნებიდან. რწმენა,—თავდაჭერილი, მტკიცე რწმენა წარმატებისა ემჩნეოდა ყველას.

გერმანია ეხლა ეძიებდა საქმის გადაწყვეტას დასავლეთში, მას შემდეგ, რაც მისი ძალის წინაშე ვაცამტვერდა რუსეთის ფრონტი, და „შუა ევროპა“ მრავალი ტრაქტატით და შეთანხმებით ამაგრებდა თავის პოზიციებს. თვალუწმდნენ სივრცეზე—ფინლიანდიიდან სპარსეთამდე**).

მგონი, ზაფხულის დამლევამდის, შეიძლება, 1918 წლის სექტემბრის შუამდე, გამარჯვების რწმენა გერმანელთა უმრავლესობაში არ შერყეულა. ყველაზე უარესი, რაც კი წარმოედგინათ, ეს იყო საპატიო ზავი, გერმანიისათვის სხვადასხვა ახალი შესაძენისა და სარგებლობის მინიჭებით. ამ ატმოსფერაში გვიხდებოდა ჩვენც მუშაობა.

კატატროფა ვერმანიას ყველასათვის მოულოდნელად დაატყდა თავს. საკითხავია, როდის გახდა თვალსაჩინო ბედის ჩარხის შებრუნება.

პირადათ მე მდგომარეობის შეტრიალება განსაკუთრებულად ვიგრძენი 24 ივნისის კიულმანის სიტყვის შემდეგ („ომი არ შეიძლება გადასწყდეს, მარტოდენ იარაღის ძალით“).

ივლისის განმავლობაში მკვიდრდებოდა შთაბეჭდილება, რომ გერმანია ომს ვერ მოიგებს და გერმანია-საქართველოს ტრაქტატის დაჩქარება... არ არის საჭირო; რომ სასურველია თავის დაჭერა და თან სასწრაფოდ გაფართოება დიპლომატიური კავშირისა „შუა ევროპის“ საზღვრების გარეშეც. მაგრამ როგორ მოგვეყვანა სისრულეში ეს დებულება? ამ ამოცანის პრაქტიკულათ განხორციელება ჩემთვის, როგორც ბერლინში მყოფ საქართველოს დელეგაციის წევრისათვის, არ იყო ადვილი. საბედნიეროთ ივლისის დამლევს მე მომეცა ფორმალური მიზეზი (კერძო ხასიათისა) გავმგზავრებულყავი ნეიტრალურ ქრისტიანიაში; გადავწყვიტე წასვლა, რომ ნორვეგიის სატახტო ქალაქში მყოფ წარმომადგენლების საშეალებით ჩვენი საქმეები გამეცნო დასავლეთის მთავრობებისათვის.

ამ გვემის განხორციელება უნდა გადამედვა ბერლინში საქმიანობისათვის. გარდა ამისა, ჩვენი დელეგაციის მეთაური ჩხენკელი ამ გამგზავრების წინააღმდეგი იყო—რადგან იგი ასეთს ნაბიჯს სთვლიდა დაჩქარებულათ და გერმანიის

*] 27 მაისს 1918 წ. გერმანელთა დაიწყეს ცნობილი იერიში Chemin des Dames-ზე. 30 მაისს მიაღწიეს მარნას.

**] ეს მუშაობა ინერციით გრძელდება მაშინაც კი, როცა წარმატებამ თვალსაჩინოდ იწყო გერმანიის ხელიდან გასხლეტა; მხოლოდ უბედურებამ შეაჩერა იგი მუშაობა და ცხადყო მისი უნაყოფობა.

მთავრობისადმი უხერხულათ (!) და სხვა. ჩხენკელი, ისე როგორც ნიკოლაძე, განიცდიდენ გერმანელთა წრეების ზეგავლენას და მათ სრულიად ურყევი რჩებოდნენ რწმენა გერმანიის წარმატებისა. ნიკოლაძეს საბუთად მოჰყავდა საფრანგეთის მინისტრის მალვის ანგარიშები ომის წარმოებისა და გვარწმუნებდა, რომ საფრანგეთი დღეს თუ ხვალ დაეცემა. საპასუხო შენიშვნები, რომ საქმეს განაგებს არა მალვი, არამედ ფოში, ერთიანი სარდლობა, რომ განსაკვიფრებლათ იზრდება ამერიკის მონაწილეობა ომში—მასზე არ მოქმედებდა. მაგრამ ნიკოლაძე ჩემი ხერხის მაინც მომხრე იყო. ბოლოს თავისი კურთხევა მომცა ჩხენკელმაც, და პასპორტისა და ვიზების მიღებისათვის რამოდენიმე კვირის წვლების შემდეგ, 28 აგვისტოს, ე. ი. რუსეთ-გერმანიის დამატებითი ხელშეკრულების ბერლინში ხელის მოწერის მეორე დღეს, (სადაც მოხსენებული იყო საქართველოს დამოუკიდებლობა) მე ნორვეგიაში გავემგზავრე

§ 39. მატარებელი სწრაფად მიექანებოდა ზღვისკენ. ყველგან ღეწენ; ყოველი მარცვალი აღრიცხულია. Sassnitz-აში საფუძვლიანი, ჩემთვის შემსუბუქებული გასინჯვა მოაქნინეს. გემზე უკვე შევეციაა—კრონები, პური, შაქარი და სხ. ყველაფერი საუცხოვოთაა. გემს ჰქვია „კოროლი გუსტავ მეხუთე“; აქ „კოროლის ოთახიც“ კი არის...

იოგელიც ვაცქერდები შედეგებს—მაგარი, ჩასკვნილი ხალხია; ყოველი სახე ერთეულს წარმოადგენს. არ მხვდება, როგორც ზოგიერთ სხვა ქვეყანაშიც, მრავალდ უფერული, უმნიშვნელო სახიანი პიროვნება.

29 აგვისტოს ქრისტიანიას მივალწიე, მაგამ პირველად ლილვუპამერში უნდა ჩავსულიყავი. მიმზიდველი ადგილია; განთქმული ჰავითა და მოსახლეობის კეთილი მოწესრიგებით. ცოცხალი, მწვანე სათიბიანი, ტყიანბ, მთა-გორაკიანი ბუნება—პურის ძნები ყანებში შემოზღუდულია კლდეებითა და წიწვით; იქვეა ტბა და ჩანჩქერი ძლიერი წყალვარდნილით.

პასპორტი არც აქ მოუკითხავთ და არც ქრისტიანიაში. მეომარ ევროპაში დარჩენილა ასეთი ადგილებიც! ომი შორს, შორს გეჩვენებათ, როცა პოლმენკოლენის, სიმაღლიდან დილით ადრე გადაიხედავთ ქვევით: ფიორდს ოდნავ ახლავს ნისლი, მაგრამ ყოველი ნაკვეთი ნათლად სჩანს აივანთან მოზარდ ნაძვის მოაჯირში.

7. სექტემბერს ვინახულე საფრანგეთის ელჩი, ბ-ნი ბაპსტი *) და ჩავაბარე მას საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების ნოტა; იგი ყოფილა კავკასიაში და ისეთს მივარდნილ ადგილებშიაც კი, როგორიცაა სიღნაღი.

ელჩს მე გავაცანი უმთავრესი ამბები, რომელთაც ადგილი ჰქონდა კავკასიის ფრონტის დაშლის შემდეგ და აუხსენი ჩვენი აუცილებელი საჭიროება მივვემართნა გერმანიისათვის. რადგან ბ-ნი ბაპსტი ეჩქარებოდა ინგლისის საელჩოში, მე ვთხოვე გადაეცა სერ მანსფელდტ კ. ფინდლეისთვის ჩემი განზრახვა მასთან მივსულიყავი. ბატონ ბაპსტთან შევეთანხმდით ისევ შევხვედროდით ერთმანეთს მეორე დღეს—მან ნიბოვა „არ წავსულიყავ ინგლისის საელჩოში, სანამ მეორეჯერ ჩვენ არ შევხვდებოდით ერთმანეთს“.

*] მალე ამის შემდეგ იგი დანიშნულ იქნა ელჩათ ტოკიოში.

საფრანგეთს ელჩთან მეორეთ მისვლა იყო ძლიერ საფუქელიანი. მე პასუხის მიცემა მოჰქონდა სულ სწავლასხვა კითხვაზე. ბაასი შეეხო ჩრდილო-კავკასიის, დონის და სვიათა პროვინციებს. ეს იყო დრო ჯარის გადმოსხმისა არხანგელსკში, მურმანის სანაპიროებზე, და მე არ ვიყავი საესებით უმართებულო, როცა ვუმტიკებდი ბ-ნ ბ.პსტს, რომ გერმანია ს.მხრეთში არსებითად აკეთებს იმასვე, რასაც აკეთებენ მის წინააღმდეგ მეომარი მოკავშირეები ჩრდილოეთში, ე. ი. ხელს უწყობენ ბოლშევიზმის ლოკალ.ზაციას (ერთს ადგილზე შეჩერებას) მოსკოვის რუსეთის საზღვრებში და სახელმწიფოებრივი წეს-რეგის აღდგენას ყოველი იმპერიის განცალკევებულ ნაწილებში. ჩემი მობაასე მეთანხმებოდა, რომ საქართველოს არ შეეძლო სხვა გვართ მოქცეულიყო, ვიდრე მოიქცა, და უსამართლობა იქნებოდა, საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებაში დაინახოს კაცმა „გერმანიის ხრიკები“.

9 სექტემბერს საელჩოს მრჩეველის ბ-ნი Esinond Ovey-ს თანდასწრებით მიმიღო ინგლისის ელჩმა.

დრო უჩვეულო იყო, და ამიტომ ელჩმა მშვიდად და ალერსით მიიღო კაცი, რომელიც პირდაპირ მოსულა იყო მტრულად განწყობილ ბერლინიდან და რევიციალურის ტონით მოუთხოვდა, როგორც სრულიად ბუნებრივ ამბავს, საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებაზე და ამ რესპუბლიკის იმედზე იქნეს ცნობილი დიდი ბრიტანეთის მიერ, იმ სახელმწიფოს მიერ, რომელიც და სხვა. ფაქტიურმა ვითარებამ—გეოგრაფიამ და პოლიტიკამ—გვიაძულა საქმე დაგვეწყობა ბერლინიდან—გერმანიის დახმარებით ვცდილობთ მოვაწყოთ ოსმალეთის კავკასიაზე თავდასხმის მოგერიება, თორემ, არსებითად ინგლისის საქმესა და მოწოდებას შეაღვეს ჩვენი დახმარება და სხვა.

ფინდლეიმ გამოსთქვა რწმენა, რომ ინგლისი მეგობრულათ არას განწყობილი საქართველოსადმი; პირადად მას ბევრი რამ სმენია ამ ქვეყანაზე ოლივერ უორდროპისაგან*)... მაგრამ საკვოა, რომ გერმანიას, ოსმალეთის მოკავშირეს, შეეძლოს რაიმე დახმარება გაუწიოს საქართველოს მუდმივი მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაში!

პასუხი: რა თქმა უნდა, ზედმეტათ არ უნდა ვაფასებდეთ ოსმალეთის ვასალურ მდგომარეობას. ოსმალეთს პოლიტიკის საკუთარი საფუძვლები აქვს კავკასიაში... მიუხედავათ ამისა, ფაქტიურად მოხერხდა შეჩერებულიყო ტფილისისაკენ ოსმალოების მოძრაობა.

ფინდლეი: იმ ცნობებიდან, რომელთაც თქვენ გვაძლევთ 4 ივნისის ბათუმის ხელშეკრულების შესახებ, მაინც სჩანს, რომ ოსმალოები იპერენ იმ პოზიციებს, რომელნიც ბატონობენ საქართველოსა და დანარჩენ ამიერ-კავკასიაზე!

პასუხი: სამწუხაროთ ეს ასეა. მაგრამ არსებულ მდგომარეობას მუდმივ რანეთ არ ვთვლით. 4 ივნისის ხელშეკრულებასაც არ მაულია რატიფიკაცია. ჩვენი უახლოესი მიზანი იყო ხელი შეკვეშალა ოსმალეთს მიერ საქართველოს ოკუპაციისათვის. ეს მოხერხდა: ბერლინის, კონსტანტინოპოლის და მოსკოვის მიერ საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობა კი ჩვენთვის საქარო იყო მთავ-

*) ო. უორდროპი [ამ თავით სერ. ო. უ.] სწორედ ამ დროს ბრიტანეთის გენერალურ კონსულად იყო ბერგენში; ეს შემთხვევა ჩვენთვის ძლიერ ხელსაყრელი გამოდგა!

რობის უფრო დაჩქარებით კონსოლიდაციისათვის (განბტკიცებისთვის) და პრი-
ნციპიალური მოსაზრებით: საქართველოს დამოუკიდებლობა მიზანია, რომელიც
ომის შემთხვევითი ვითარების საზღვრებს გადადის...

ფინ დ ლ ე ი: მაგრამ თვით რუსეთის მთავრობა არ წარმოადგენს რუსეთის
ზალს, და რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს მის მიერ ცნობას!

სიტყვა ჩამოვარდა ბაქოზე. სერ მ. ფინდლეს აზრით: „აშკარაა გერმანიამ
მიასია ოსძალეთი ბაქოს“.

— საეჭვოა. გერმანია ეს-ეს არას დაპირდა საბჭოთა მთავრობას შეაჩე-
როს ოსძალოები ბაქოს დაჭერისაგან. გერმანია მაინც ანგარიშს უწყევს რუსე-
თის სურვლებს, რომ გართლება არ გამოიწვიოს აღმოსავლეთის ფრონტზე!
ოსძალოთა მისწრაფება ბაქოსაკენ საკმაოდ აიხსნება ახლოს მდებარე აუცილებე-
ლი დავლის მიმზიდველობითაც და ძლიერ საყურადღებო მდგომარეობით: თურ-
ქული სოლიდარობას ნიადაგზე ოსძალეთისა და აზერბაიჯანის დაახლოვებით.
საერთოდ, დაუმატე მე—ამიერ-კავკასიის საქმეებში, ინტრიგებში და გატაცებამ
ჩვენს მხარეში მიიზიდა ოსძალეთის დიდი ჯარი და ყურადღება. ამ გარემოე-
ბით თქვენ სხოლოდ მოიგეთ, როგორც მესოპოტამიაში, ისე პალესტინაში.

ფინ: დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა, თქვენ რომ შეეღებინათ წერილობი-
თი მიმოხილვა ამ საკნებზე. როცა თქვენს გემუარს შევისკავლი, გთხოვთ ხელ-
მეორეთ მომელაპარაკოთ...

პასუხი: სიამოვნებით ავასრულებ თქვენს სურვილს. ამასთანავე, ხომ შე-
იძლება ჩავთვალოთ, რომ მე საქართველოს მთავრობის სახელით უკვე ოფიცია-
ლურათ ვაცნობე ინგლისის მთავრობას საქართველოს დამოუკიდებლობის გამო-
ცხადება...

ფინ: დიად, თქვენ მიერ წაკითხულ ნოტას მე ვთვლი ოფიციალურ საბუ-
თად. თქვენ მიერ გადადგმულ ნაბიჯის შესახებ მე ეხლავე ვაცნობებ ლონდოში.

ასეთი იყო პირველი შეხვედრა დამოუკიდებელ საქართველოსა ბრიტანე-
თის ოფიციალურ დიპლომატიასთან.

მეორე დღეს მივიღე საფრანგეთის ელჩის ბარათი, იგი მთხოვდა ცნობები
მიმეწვდინა მისთვის გერმანიისა და რუსეთის დამატებითი შეთანხმების შესახებ
და მატყობინებდა, რომ ჩემი მასთან ყოფნისა და ჩემი განცხადების შესახებ მან
უკვე დეპეშა გაუგზავნა საგარეო საქმეთა მინისტრს პიშონს პარიზში. მე, რა
თქმა უნდა, შევეცადე ყოველგვარათ დამეკმაყოფილებინა ბ-ნი ბასტის ცნობის
მოყვარეობა.

ომის დროს სკანდინავიის სატახტო ქალაქები მეომარ სახელმწიფოების
დაზვერისა და კონტრ-დაზვერვის გული იყო. შედარებით პატარა ქალაქში, რო-
გორიცაა ქრისტიანია, ძლიერ ფრთხილად უნდა დამეჭირა თავი, რადგან მალე
მიხდებოდა ბერლინში დაბრუნება.

საჭირო ფორმალობის შესასრულებლათ მე შევიარე გერმანიის გენერალურ
კონსულთან. როცა ქალაქების მისაღებათ მეორეთ შევედი მასთან, მან გადმო-
მტა გერმანიის ელჩის თხოვნა პირადათ მენახა იგი.

ბ-ნმა ფონ მიციუსმა ეხლახან დაიჭირა ქრისტიანიაში ელჩის ადგილი, რო-
მელიც განთავისუფლდა ზაფხულზე, რადგან ბ. ფონ-გინცე დაინიშნა საგარეო სა-

ქმეთა მინისტრათ. იგი იაპონიის ომის დროს მსახურებდა რუსეთში, მსოფლიო ომის დაწყების პირველ წლებში—ოსმალეთში და მკიდრო კავშირი ჰქონდა ყველასთან, ვისაც შეეხებოდა ჩვენი საქმეები Wilhelmstrasse-ზე. ძლიერ ზრდილობიანათ მან მაგრძნობინა, რომ, რადგან ნორვეგია გერმანიისადმი მტრულათ არის განწყობილი, სასურველია, მოვთავსო ნორვეგიის პრესაში წერილები, რომელნიც ცხადჰყოფენ, თუ რა უანგარო დახმარებას უწევს გერმანია საქართველოს განთავისუფლების საქმეს და სხვა და სხვა... სურვილი ბუნებრივია! მაგრამ როგორ შევასრულო? გამოსავალი აღმოჩნდა: წინაღობით მე გადავეცი ერთ ჩემს ძველ ნაცნობს, (რომელიც პეტერბურგში ინგლისის გაზეთების კორესპონდენტათ იყო) ბ-ნ ნორვეგორს ფაქტიური მასალა ოსმალეთ-კავკასიის ფრონტის შესახებ; ნორვეგორი ნორვეგიაში ცნობილი სამხედრო მიმოხილველია, რომლის წერილებს ხშირად გადაბეჭდენ ხოლმე ევროპის გაზეთები. იგი უფრო ემზრობა „შუა ევროპის“ ბანაკს, და დარწმუნებული ვიყავი, რომ იგი არ გაუშვებდა შემთხვევას შეეყო გერმანია. მაგრამ ეს ხომ მისი საქმეა.

მემორანდუმი, რომელსაც მთხოვდა ინგლისის ელჩი, მე დავამზადე, და იგი ეცნობა დიდი სახელმწიფოების შეთანხმების წარმომადგენლებს. ამის შემდეგ მე აღარაფერი დამრჩენოდა, გარდა სასწრაფოთ ბერლინში დაბრუნებისა, საიდანაც დეპეშებით მაჩქარებდა ყოველი დროების გაშვებით აქ ჩარჩენილი საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრი.

**თავი XV. მოსახვევ-
ში. § 40.**

სამი კვირა დავრჩი ბერლინის გარეთ. როცა დავბრუნდი, დიდი ცვლილება ვერ შევამჩნიე იმ პირთა სულიერ განწყობილებაში, რომელთაც ვხვდებოდი. ინერციით ყველაფერი ხდებოდა ისე და ყველა ლაპარაკობდა იმ გვარათ, თითქოს არავითარი სახიფათო არ იყო მოსალოდნელი. თუმცა ომის მიმდინარეობა აშკარად უარესდებოდა, მე მგონია მაინც რჩებოდა რწმენა, რომ როცა გერმანია თავდაცვაზე გადავა, დიდხანს კიდევ გასძლებს და ყოველ შემთხვევაში ომიდან გამოვა პატივით და არ დაჰკარგავს თავის სახეს...

ჩვენი საკუთარი საქმეების მდგომარეობა კი ასეთი იყო: ჩემ მიერ შემთხვევით წარდგენილ გერმანია-საქართველოს ხელშეკრულების სქემატურ გეგმის საფუძველზე, გერმანიის სამინისტროს დაემუშავები გეგმა, რომელიც ჩვენ უნდა გაგვეხილა. რაც შეეხება ოსმალეთ-საქართველოს საზღვრების კითხვას—მას, როგორც სხვა მრავალ თემას, შეეხენ იმ თათბირებზე, რომელიც ხდებოდა საგარეო საქმეთა უწყებასა და ბერლინში ახლად ჩამოსულ ოსმალეთის დიდი ვეზირის თალათ-ფაშის შორის.

თალათის ჩამოსვლის მიზანი იყო, რა თქმა უნდა, არა მარტო მიმდინარე კითხვების გადაწყვეტა, არამედ საერთოდ გამორკვევა, თუ როგორ შესძლოს გერმანიამ ამ გაჭირვების დროს ოსმალეთის გადაჩენა, როცა ინგლისელებმა დღევანდელ უმთავრეს ფრონტზე, პალესტინის ფრონტზე თვალსაჩინოთ უკან დაახევინეს ოსმალოებს. გერმანიას კი აუცილებლათ ესაჭიროებოდა, რომ მოკავშირე ოსმალეთი სწორეთ ეხლა, როცა ომის მთელი გამოსავალი დამოკიდებული იყო სიმტკიცესა და სიმავრეზე, არ შერყეულიყო.

15 სექტემბერს ოსმალოებმა და აზერბაიჯანელებმა აიძულეს ინგლისის დესანტი სპარსეთში დაბრუნებულიყო, და თვითონ დაიკავეს ბაქო. არსებითად ინგლისელების ეს უხერხული ცუა აპართელებდა ოსმალეთის ოპერაციას და აადვილებდა გერმანიის მდგომარეობას საბჭოთა მთავრობის მიმართ: მოსკოვი, ცხადია, ვერ წარმოიდგენდა, რომ გერმანია, რომელიც ეომებოდა ინგლისს, ისე როგორც ოსმალეთი, შეაჩერებდა უკანასკნელს გერმანია ოსმალეთის საერთო შტრის წინააღმდეგ ბრძოლაში, იმ შტრის, რომელმაც დაიკავა ბაქო.

პალესტინაში კი ომის მსვლელობა ცუდით შეტრიალდა; თითქმის იმავე დროს, როცა ოსმალოების საქმე წარმატებით მიდიოდა ბაქოში, უმთავრესი მათი ძალები, გენერალ ლიზან-ფონ-სანდერსის სარდლობით იგერიებდა იერუსალიმის ჩრდილოეთით გენერალ ალენზის შეტევას. 20 სექტემბერს აიღეს ნახარეთი—ოსმალოების უმთავრესი ბანაკი. მეტროპოლიიდან და კოლონიებიდან გაწვეული ინგლისის ცხენოსანი ჯარი აქ სწავლობდა დაბადების (ბიბლიის) გეოგრაფიის პრაქტიკულ კურსს. ოსმალონი დღითი-დღე სუსტდებოდნენ.

ბუნებრივად, ასეთს წაშში მოსალოდნელი იყო, რომ ოსმალეთი მეტის თავაზიანობით მიიღებს გერმანიის რჩევას, კავკასიაში არ მოითხოვოს იმაზე მეტი, ვიდრე შეძენილი აქვს ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების ძალით. სამინისტროში ამბობდნენ, რომ ამის იმედი აქვთ, მაგრამ ჯერ არ არიან დარწმუნებული. თითქოს ოსმალონი დაჰპირდნენ მათ, რომ დასცლიან თვით აზერბაიჯანსაც, სადაც დარჩება მხოლოდ ადგილობრივი თურქული ძალები, მართალია, ოსმალთა ოფიცრების მეთაურობით.

მეორეს მხრით, გერმანიის წრეებიდანვე მივიღეთ ცნობა, რომ თალაათი საყვედურს უცხადებდა გერმანიას იმ „უპირატესობისთვის“, რომელსაც იგი აძლევდა საქართველოს და რომლის შედეგი იყო მარტოდნენ საქართველოს დასახლება რუსეთ-გერმანიის 27 აგვისტოს დამატებით ხელშეკრულებაში. თითქოს გერმანია იძულებული შეიქნა დაჰპირებოდა დიდ ვეზირს დაუყონებლივ დაენიშნა კონსული აზერბაიჯანში და სომხეთში.

24 სექტემბერს მოხდა ჩვენი შეხვედრა თალაათთან: ამისთვის საკმაო იყო სასტუმრო „ადლონის“ ერთი სართულიდან მხოლოდ მეორე სართულში გადასვლა. დიდი ვეზირის კაბინეტში იმყოფებოდა კავკასიურ-ოსმალურ სახის ყმაწვილი კაცი, ფაქიზათ გამოწყობილი, —პამადა წასმულ თმიდან დაწყებული ლაიკის წაღებაშდე ყველაფერი უბრწყინავდა: ეს იყო ოსმალეთის მემკვიდრის შვილი, მამასადამე—სულთან ფარუხ-ეფენდის ძმისწული. იგი დაესწრო ჩვენს ბაასს და ერთი სიტყვა არ წამოსცდენია.

სახელგანთქმულმა ტრიუმფირმა, რომელმაც ფოსტის მცირე მოხელის ადგილიდან მიიღწია ვეზირობას და ამიტომ გახდა „უჩაღლესობა“, განსაკუთრებული პატივით მიგვიღო. ეს მოსული, მოშავო, გაოსმალებული ბულგარელი—მოელვარე თვალებიანი და სენტიმენტალობას სრულიად მოკლებულ სახის გამომეტყველებით ათასგვარათ იმეორებდა: „ჩვენ ყველაფერს მოვაწყობთ, ყველა სადაო კითხვას ყველასათვის საამოთ მოვაგვარებთ... ჩვენ ხელი ხელ ჩაკიდებულნი უნდა ვიყოთ კავკასიაში. აი, დღესაც კი იოფვე, რუსეთის ელჩი, მეუბნებოდა, რომ ისინი, რუსები, არ სცნობენ საქართველოს, თუმცა და-

ეთანხმენ გერმანიას იგი ეცნო! ხომ უყურებთ, რომ ჩვენ უნდა შევკრათ კავშირი: და შემდეგ, ჩვენ ერთად ვაწარმოებთ და პოლიტიკას იქ, აღმოსავლეთში... როგორც წინათ ბ-ნ ნიკოლაძესთან გვექონდა ამაზე ლაპარაკი“.

„დიდი პოლიტიკა“ ნიშნავდა კავკასიის კონფედერაციას, მაგრამ კიდევ უფრო — აღმოსავლეთის თურქების პოლიტიკურ ორგანიზაციას ანატოლიიდან დაწყებული თურქესტანამდე.

„თავი დაანებეთ გერმანიას — ჩვენ მოგვემხრეთ“ — აი როგორ უნდა გაგვეგოთ თალათის სიტყვები.

— თქვენო უმაღლესობავ, სთვლით თუ არა შესაძლებლათ დაადასტუროთ რომ საზღვრების კითხვაში მიღებულია როქელიმე გარკვეული დებულება — მაგალითად, ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების დებულება?

— „მე არ შემიძლია ეხლა დაწვრილებით გამოვთქვა ჩემი აზრი, მხოლოდ შემიძლია დაგარწმუნოთ, რომ ყოველი ზომა იქნება მიღებული... ჩამოდით კონსტანტინოპოლში, და ყოველივე მოგვარდება“.

„ჩვენ არ შეგვიძლია კონსტანტინოპოლში წავიდეთ, სანამ არ გვეცოდინება, თუ რა მოგველის იქ. ბ-ნ ჩხენკელს შეუძლია პასუხასმგებლობა მიიღოს თავის თავზე მხოლოდ ისეთის გადაწყვეტილების შესახებ, რომელიც არ დაარღვევს ჩვენს სასიცოცხლო ინტერესებს. წინააღმდეგ შემთხვევაში, მგონი, უკეთესი იქნებოდა კითხვა გადუქრელად დაგვეტოვებინა“...

„მე ვეცდები დავარწმუნო ჩემი ამხანაგები კონსტანტინოპოლში. მე მოვასწენებ სულთანს. ჩემი ცდის შესახებ ცნობებს მოგაწვდით, ისე რომ კონსტანტინოპოლში გამგზავრების წინ გეცოდინებათ შედეგები“.

გამომშვიდობების დროს კიდევ ერთი ულუფა ურთი-ერთ თავაზიანობისა, გახსენება აღმოსავლეთით მეზობლობისა, ძმობისა და თითქმის ნათესაობისა და მოყვრობისა...

იმავე დღეს, საღამოს ჩვენ (ჩხენკელი, ნიკოლაძე და მე) სომხეთის დღლე-გატთან, დ-რ ა. ოგაჯანიანთან ერთად დავესწარით Anhalter Bahnhof-ზე თალათის გაცილებას. მთელი Wilhelmsstrasse იყო იქ... ბრჭყვიალა მუნღირები, დაკვირვებული, სერიოზული სახის გამომეტყველება..

„არ გვიღალატებ... ხომ მართალია, რომ არ გვიღალატებ?“ — ეწერა მათ სახეებს. მაგრამ ერთხელვე მიღებული ზრდილობა ნიღაბს აფარებდა იმედებსა და ეჭვებს.

დიდმა ვეზირმა ერთხელ კიდევ გაიმეორა თავისი დაპირებანი; იგი გვეპრობოდა ჩვენ, როგორც „თავისიანებს“. „აქ, ბერლინში ცივა! — სთქვა მან; — კონსტანტინოპოლში კი თბილა, საამოა“... „ღიაღ, იქ ჩვენ თავს ვიგრძნობთ, როგორც შინ, საკუთარ სახლში“.

„ღიაღაც, ჩვენ ხომ ყველანი აღმოსავლეთის შვილები ვართ“.

ბალკანეთის მატარებელი გასრიალდა.

მეორე დღეს სამინისტროში ჩვენ გავიგეთ, რომ თალათს ბერლინში არაფრისთვის არ მოუწერია ხელი. ოქმი კი არსებობს მისი თანდასწრებით შედგენილი და წაკითხული, რომელშიაც, სხვათა შორის, შეტანილია დიდი ვეზირის განცხადება, რომ იგი ოსმალეთისათვის საჭიროთ სთვლის კავკასიაში დაემყაროს ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების საზღვრებს.

როგორც დ-რი გეპპერტი ამბობს, თალაათი აქ ჩამოვიდა სრული დარწმუნებული, რომ ჩიილებს გერმანიის სრულს დასტურს (სანკციას) ბათომის 4 ივნისის 1918 წლის ხელშეკრულების ყველა საწმისას; მაგრამ ბერლინიდან წავიდა მტკიცე განზრახვით, რაც კი შეიძლება დააკმაყოფილოს საქართველოსა და კავკასიის სხვა რესპუბლიკების სურვილი.

მაგრამ ყველა ეს იყო განზრახვა და დაპირება, რომელთაც იწვევდა ბერლინის ან და... პალესტინის ძალდატანება... საჭირო იყო მეტი გარკვეულობა ჩვენ დაგვარწმუნეს, რომ გერმანიის მთავრობა შემდეგშიაც დაგვეხმარება კავკასიაში ოსმალეთ-საქართველოს საზღვრების დადების კითხვაში. გადასწყდა, რომ მე მართა წავალ კონსტანტინოპოლში: თუ სასურველ შედეგს მივაღწიეთ, მაშინ „ხელის მოსაწერათ“ ჩამოვა ჩვენკელი.

ხელის მოწერა! ხელის მოწერა! ეხლა, როცა საქმე ხელას მოწერაზე მიდგა, ნიადაგი რყევას იწყებს.

§ 41. კონსტანტინოპოლში წასვლამდე საჭირო იყო ბერლინში მოგვეზადებია „ხელის მოსაწერათ“ ბევრათ უფრო მნიშვნელოვანი რამ—გერმანია-საქართველოს ხელშეკრულების პროექტი. 23 სექტემბერს ამ საქმის გამო მე ვიყავი დ-რ კრიგესთან. იგი ძლიერ კმაყოფილებით გამოიყურებოდა; როგორც ფორმალისტურ შეხედულების მქონე, იგი ფიქრობდა, რომ ეხლა, როცა რუსეთი დასთანხმდა, გერმანიამ იცნოს საქართველო, აღარაფერს შეუძლია ხელი შეუშალოს ამ ცნობას. მომილოცა საქმის კეთილად დამთავრება და გადმომცა ჩემ პირვანდელ პროექტის საფუძველზე შემუშავებული ტექსტი გერმანია-საქართველოს ხელშეკრულებისა.

ჩვენი შენიშვნების წარდგენისა და მცირე დავის შემდეგ, პროექტის საბოლოო ფორმა შემუშავდა და გაშალაშინდა 3 ოქტომბერს.

შესავალში აღნიშნული იყო, რომ საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების გამო, ორივე მხარეს სურს დაამყაროს მკვიდრ საფუძველზე მეგობრული ურთიერთობა და ამ გზით ხელი შეუწყონ საქართველოს პოლიტიკურსა და ეკონომიურ განვითარებას.

პროექტის რვა თავიდან („მეგობრული ურთიერთობანი გერმანიასა და საქართველოს შორის“) პირველი შეიცავდა უპირველესად ყოვლისა, გერმანიის მიერ საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობას და დაპირებას, რომ ხელს შეუწყობს, რათა სხვა სახელმწიფოებმაც იცნონ იგი. (მუხ. 1) შემდეგ, აქვე ნათქვამია: რომ ორივე მხარეს სურს მშვიდობიანი და მეგობრული ურთიერთობის დაქერა (მუხ. 2), და მათ ურთიერთობის სახელმძღვანელოთ მიღებულია ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების დადგენ ლებანი, რამდენათაც რაიმე სხვა არ არის ამ ხელშეკრულებაში დადგენილი (მუხ. 3).

მეორე თავი ეხება დიპლომატიურ და საკონსულო განწყობილების მოწესრიგებას (მუხ. 4-6). მესამე თავი შეეხება გერმანია-რუსეთის სახელმწიფო ხელშეკრულებებს, რომელნიც 1914 წლის ომამდე რყვნენ ძალაში. აქვე, წინასწარ მოთქმებული იყო, მათი შეცვლა ახალი შეთანხმებებით, „რომელნიც შეეფერებიან გარდაქმნილ შეხედულებებსა და ურთიერთობას“ (მუხ. 1-8).

მე-4 თავი შეიცავს ზოგად გადაწყვეტილებებს საქართველო-გერმანიის ეკონომიური ურთიერთობის შესახებ. წინასწარ გაჭვრეტილია სავაჭრო ხელშეკრულების დადება.

მე-5 თავში ლაპარაკია სამხედრო ტყვეებისა და დაკავებულ კერძო პირთა გაცვლა-გამოცვლაზე (მუხ. 11-12).

მე-6 თავი ეკუთვნის საქართველოში მცხოვრებ გერმანელ კოლონისტებს. თუ გერმანიის ქვეშევრდომობა მიღებული აქვთ 1920 წლის 31 დეკემბრამდე, მაშინ მათ უნდა მიეცეს თავისუფლება საქართველოს ქვეშევრდომობისაგან, თუნდაც ისინი საქართველოში დარჩნენ (მუხ. 13). მათ უნდა დაუბრუნდეს ომის დროს რუსეთის კანონების ძალით წართმეული უძრავი მამულა, სამთამადნო უფლებები და სხვა (მუხ. 14). მათ ენიჭებათ თანასწორობა დანარჩენ მოსახლეობასთან შესახებ სამუშაოსა, სარეწაოსა და სხვადასხვა, და აგრეთვე გადასახადებისა და ვალდებულებებისა (მუხ. 15).

მე-7 თავი განსაკუთრებულად უზრუნველყოფს გერმანიის საეკლესიო მრევლის, სკოლის და სამეცნიერო დაწესებულებათა უფლებებს (მუხ. 16-18). გერმანიის მეცნიერებს ნება ეძლევათ მოახდინონ საქართველოში არქეოლოგიური გათხრები. მათ განკარგულებაში რჩება ნახევარი იმ საგნებისა, რაც აღმოჩენილი იქნება მათ მიერ; თვით არქეოლოგიური გათხრა კი ხდება ადგილობრივი დაწესებულებებთან შეთანხმებით (მუხ. 19).

ბოლოს მე-8 თავის „დასკვნის დადგენილებებში“ ლაპარაკია ხელშეკრულების რატიფიკაციას წესრიგის შესახებ (მუხ. 20).

ხელშეკრულება იგი შევსებული იყო უფრო სპეციალური საურთიერთო ვალდებულებებით, რაც აღნიშნული იყო განსაკუთრებული ნოტებით; ეს ნოტები მხარეებს უნდა გაეგზავნათ ერთმანეთისათვის ზემოთ მოყვანილ ხელშეკრულების ხელის მოწერის დროს:

გერმანია ვალდებულებას ღებულობდა თავის თავზე დახმარებოდა საქართველოს მთავრობას, უკანასკნელის სურვილისამებრ, სახელმწიფო მმართველობის მოწყობისათვის მრჩევლების მიცემით. გერმანია ჰპირდებოდა საქართველოს შეემსუბუქებია პირობები კერძოთ რკინის გზისთვის და ჯარის მოწყობისათვის საჭირო მასალების მიღების საქმეში.

მეორეს მხრით, საქართველოს მთავრობა ჰპირდებოდა გერმანიას, საერთო სახელმწიფო კონტროლის ჩარჩოების დაურღვეველათ, მიენიჭებინა გერმანიის საეკლესიო მრევლისათვის, სკოლებისათვის და სამეცნიერო დაწესებულებებისათვის თვითმართველობის სრული უფლება, არ შეევიწროებინათ ისინი ენისა და სწავლების გეგმის მხრივ და სხვა.

ასეთი იყო დედა-აზრი დადგენილებებისა, რომელნიც წინათ აღნიშნულ შეთანხმებებთან ერთად (შავი-ქვის გაზიდვის მონოპოლია, შავი-ქვის რკინის-გზა, ფოთის პორტი და სესხი) ხელს შეუწყობდენ საქართველოს სახელმწიფოებრივ დამოუკიდებლობის განმტკიცებას და დაეხმარებოდენ მის ეკონომიურ განვითარებას.

1918 წლის 3 ოქტომბერს ყველაფერი მზათ იყო „ხელის მოწერა“ და აკლდა ჩხენკელს მხოლოდ ეს ენატრებოდა: ამისთვის იტანჯებოდა იგი 2 ივნისიდან

ბერლინში. მაგრამ საუბედუროთ „მეორე მხარეს“ ამის გაკეთება აღარ შეეძლო. ძველმა კანცლერმა (გრაფმა გერტლინგმა) და საგარეო უწყების სტატუს-სეკრეტარმა (ფონ-გინცემ) სამსახური დასტოვეს. ახალი ჯერ არ იყო. და ისინიც ხომ საქართველოსთვის ვერ მოიცილიან ეხლა!

გერმანია მიეჩანება კანცლერის კრიზისიდან პარლამენტის კრიზისისაკენ; პარლამენტის კრიზისიდან — რევოლუციისაკენ. გამოიკვეთა, რომ არც ისე ადვილია „მოკლე ფრონტზე“ გადასვლა და იქ თავდაცვის დაწყება. ძლიერი ფოლადის ზამბარი გერმანიის სახელმწიფოებრივობისა — გერმანული ნებისყოფისა, თანდათან შეკუმშვის მაგიერ უეცრად გატყდა.

§ 42. თუ არ ვცდები, გერმანიის საგარეო საქმეთა სამინისტრომ ბულგარეთის მომავალ ჩამოშორებას გარკვეული ცნობა პირველათ მიიღო 25 სექტემბერს, ე. ი. თალაათ-ფაშას ბერლინიდან გასვლის წინა-დღეს. როცა უახლოეს დღეებში ყველამ დაიწყო ამაზე ლაპარაკი, სოფიიდან მოსულმა ცნობებმა, მართალია, გამოიწვიეს დიდი ალიაქოთი, მაგრამ საერთო სულიერი განწყობილება ბერლინში მაინც სრულიად არ იყო სასოწარკვეთილი: მხედველობაში მყავს არახალხის მასები, რომელნიც ასეთის ცნობებით, მგონი, არ იყვენ დაინტერესებული, არამედ მოხელეები და საქმის კაცები უმაღლესი საფეხურებისა, რომელთანაც ხშირად მიხედებოდა ბაასი 1918 წლის სექტემბრის უკანასკნელსა და ოქტომბრის პირველ დღეებში.

საქმე ის არის, რომ მეტად ღრმა იყო გერმანიის სამხედრო ძლევამოსილების რწმენა — ბულგარეთის ფრონტის გაწყვეტის კითხვას ადვილათ სჭრიდენ: იქ გაიგზავნება... უკვე გაგზავნილია, ამდენი და ამდენი დივიზია! ესაა საქმაო! დასავლეთ ფრონტზე — თავდაცვა მოკლე ფრონტზე; ამავე დროს — შინ „პარლამენტარიზმის“ ფრონტზე უკან დახევა.

ეს ორი უკან დახევა საშვალეებს იძლევა უცადოთ და მოვ. პოვოთ მისაღები ზავი.

ვიმეორებ: ყველა ელოდა, რომ ზამბარი შეიკუმშებოდა, მაგრამ გაწყდა.

ეს მოხდა — ანდა თვალსაჩინო გახდა — ერთი თვის შემდეგ. ამ ხანად კი — მხოლოდ იწყებოდა მასიური ფსიხოლოგიის გარდაქმნა, იწყებოდა პოლიტიკური მერყეობა — უმთავრესად დასავლეთის ფრონტის გაჭივრებული მდგომარეობის გამო. რა თქმა უნდა, ბულგარეთის ამბები უფრო ნათლად გააჩვენებდენ იმ ცვლილებას, რომელიც მოხდა ივნისთან შედარებით, როცა ჩვენ აქ ჩამოვედით!

29 სექტემბერი. ...ამ გრილ, შემოდგომის კვრას, რა სიცოცხლეა, რა ხალხია ბერლინში! ყველა დამშვიდებულია, ჩვეულებრივ გამოიყურებიან... „შუა-ვერობა“ კი უეჭველია გაიბზარა! შეკრთა ბულგარეთი — და ამ კარებში შემოვარდება გამარჯვებას მოწყურებული რკინის ლაშქარი!

აქ კიდევ აქვთ იმედი, რომ გატეხილს გაამთელებენ. მაგრამ იწყება მაინც მოულოდნელი ამბები და განსაცვიფრებელი ცვლილებანი.

ჩვენ აქ ჩავჩივებით სამშობლოსგან მოწყვეტილი. შეიძლება გერმანელებმაც დასტოვონ საქართველო.

30 სექტემბერი. კონსტანტინოპოლში „ბულგარეთის მატარებლით“ წასასვლელად ყველა ნებართვა და ვიზა მიღებულია. საქირია მხოლოდ მატარებელი გაემგზავროს, ჩაიაროს სოფია და მიადწიოს კონსტანტინოპოლს. მაგრამ ვინ მოგვცემს ამის პირობას?

ვილჰელმი დასთანხმდა „სახალხო მთავრობაზე“—ხორვატები უსკიუბს მიუახლოვდნენ—ინგლისელები კამბრეში შევიდნენ!

ნუ თუ ლელოს ვერ გავიტანთ და უკანასკნელ წუთში წავიქცევით ჩვენი ცნობიანათ. Auswartiges Amt-ის (საგარეო საქმეთა უწყების) პედანტება ყოყმანობდნენ, აქიანურებდნენ საქმეს—და ეხლა გერმანიის მიერ ცნობის ეფფექტი სრულიად სხვა იქნება.

გარემოება საესებით იცვლება. საშიშარი არაფერია, უარის-საყოფელიც არაფერი გვაქვს.. „გვიცნობენ“ სხვებიც, ოღონდ მტკიცედ გვინდოდეს. დამოუკიდებლობა და ვიცავდეთ მას შინ.

უკანასკნელად ენახე დ-რ კრიგეს ერთ-ერთი თანაშემწე: საბოლოოთ და ვადგინეთ ტიქსტი ჩვენი ხელშეკრულებისა, ოქმისა და ნოტებისა...

ჩვენ სასტუმროს დერეფანში წავაწყდით.. ფელდმარშალ ფ. გინდერბურგის ზანდუქებს. იგი, ისე როგორც იმპერატორი, ქალაქშია...

შიიდემანი, (ს.-დ.)—სტატუს სეკრეტარია იმპერიის; ჰაი, ჰაი, Umsturzgesetz!*)

თავი XVI. ნგრევის პარასკევს, 4 ოქტომბერს 1918 წელს, როგორც

შუაში. იქნა, ბალკანეთის მატარებლით**) გავემგზავრე კონსტან-

§ 43. ტინოპოლში. ამ მგზავრობიდან ძნელი იყო, ძირითადად

შეცვლილ პირობებში, რაიმე სიკეთის მოლოდინი: მაგრამ საყურადღებოთ გვეჩვენებოდა დაგვეფასებინა მდგომარეობა ახალი სამეთვალყურო ადგილიდან.

ჩემი მეზობელი კლპეში, სამსახურს გარეწე მყოფი ოსმალელი გენერალი, სახელად მეხმედ-ფაშა, შიშით მელაპარაკებოდა პოლიტიკურ მდგომარეობაზე, მილოცავდა საქართველოს დამოუკიდებლობას, მაწოდებდა პურსა და შაქარს და აქვე, მატარებელში გამაცნო მცირე ხნის წინათ გარდაცვალებულ, სულთან მაჰმად-რეშადის გენერალ-ადიუტანტი, სალახ-ფაშა. ესეც სასოწარკვეთილებით აქნევდა თავს.

საერთოთ მატარებელში სკარბობდნენ ოსმალეთის სხვა და სხვა ხარისხის ოფიცრები. მოქალაქე თურქები (უმალღესი მარკის ლევანტინელები) და ოსმალეთის სამსახურში მყოფი გერმანელი ოფიცრები.

*) 1878 წელს, ბისმარკის დროს სოციალისტების წინააღმდეგ განსაკუთრებულათ გამოცემული ცნობილი კანონი.

**) „ბალკანეთის მატარებლი“, რომელიც აკავშირებდა ომის დროს ოთხ ნოკავშირეთა სატანტო ქალაქებს ჩქარის მიმოსვლით (კვირაში ორჯერ) თავისებურ საკვარვილებას წარმოადგენდა თავისი წყობილებით და დანიშნულ ადგილზე დროზე მისვლით. მისი მარშრუტი ეგრეთ იყო: ბერლინი—პრაგა—ვენა—ბუდაპეტი—ბელგრადი—სოფია—კონსტანტინოპოლი მე მომიხდა უკანასკნელი „ბალკანეთის მატარებლის“ პასაჟირი ვყოფილიყავი. „შუა ევროპა“ გადაკეთებამ 19:9 წლის შემდეგ უმიზნოთ, ე. ი. შეუძლებლათ გახადა „ბალკანეთის მატარებელი“ მის მაგიერ წარმოიშვა „აღმოსავლეთის ექსპრესი“ (პარიზი—კონსტანტინოპოლი).

ბელგრადამდე მივიდოდით სწორეთ ცხრილის მიხედვით: აქ კი. კვირადღის წინა ღამით, დავიგვიანეთ რამოდენიმე საათი. რადგან სამხედრო მატარებლებს აქესოთ ლიანდაგი, ჩვენი დავიანება სულ მატულობდა და ნიშში მივედით დილის 5 საათის მაგიერ შუადღის 5 საათზე.

სადგურთან ვეტებრთელა შენობა—ან თოფხანა უნდა იყოს ან ყაზარმები—უჭირავს საავადმყოფოს. მიმოდინ პატარა რაზმები მეზარგეებისა. ძოლუშული ნაცრის ფერი ცა, განუწყვეტელი წვიმა; მთელ ქვეყანას გადაჰკრია რალაც ტყვიისებური, — თანაც საგრძნობი გახდა, რომ იმედის მცირე ნაპერწკალი გაჩნდა მცხოვრებთა გულში—თითქოს გათამამდენ, ერთმანეთს ყურში ეუზნებიან ისეთს ამბებს, რომელიც წინად წარმოუდგენლათ მიაჩნდათ; დროებითი მბრძანებელნი ჰკარგავენ თავის-თავის რწმენას, დღეს თუ ხვალ წასასვლელათ. დაიწყებენ მზადებას.

რონოდის მხლებელი საიდუმლოთ გვატყობინებს:—„მტერი ნიშედან 80 კილომეტრზე სდგას“.

რას უნდა გრძნობდნენ სამშობლოში დაბრუნებული სერბები?..

... ნიშეში ძლიერ დიდხანს მოგვიხდა ცდა! რონოდა-რესტორანში გავიგეთ ფერდინანდ ბულგარელის რახტიდან გადადგომა, მისი შვილის ბორისის ტახტზე ასვლა და ბულგარეთის დროებითი ზავის პირობები. ასე გატყდა ციხე!

საქმათ გვიან გვეუბნებიან, რომ „ბალკანეთის მატარებელი“ წინ აღარ წავა, რომ ხვალ დილით მსურველთათვის იქნება მეორე მატარებელი სოფიაზე, და უკან—ბელგრადზე.

სასიერო საყურებელი იყო ამ „არეულობის“ მიერ გამოწვეული მღელვარება. გერმანელი ოფიცრები—ყველა მიიმალა კომენდატურაში; ოსმალოები ცალკე თათბირობდნენ, თუ როგორ მოქცეულიყვნენ. „მოქალაქენი“ უკანვე თხოულობდნენ ბილეთებსა და ბარგს და უაზროთ მიმორბოდნენ.

მე გადავწყვიტე სოფიაში წავსულიყავი და სრულიად დამშვიდებული დავწვი დასაძინებლად, ჩემმა ოსმალომ შემატყობინა, რომ ისინი ყველანი ბრუნდებიან ბუდაპესტში და წაეღენ კონსტანცაში. გერმანელები და ყველა დანარჩენი მგზავრი აგრეთვე ბრუნდებიან, რადგან ეშინიათ დაპატიმრებულნი არ იქნენ ბულგარეთში.

მეორე დილას (7 ოქტომბერს) გამოვეთხოვე ექსპრესში მოხერხებულათ მოგზაურობას (აღარ არის „ბალკანეთის მატარებელი!“) და ნიშიდან ზოგიერთ გაბეჯულ თანამგზავრთან ერთად, რაღაც სავსე მატარებლით, რომელიც გამრუტკეიველი იყო რომელ უწყებას ეკუთვნოდა, გავსწიე სოფიაში. შეძღებ, მატარებელში ჩამოჯდა მრავალი დაძხოვნილი ჯარის კაცი, მომაგონდა რუსეთი*).

გზა-ტყევილზე გამწყრივებული იყო ყოველ გვარი ბარგით დატვირთული საბარგო ეტლი: თივით, კინებით, საოჯახო ნივთებით, შეშით. ბულგარელებს,

*1 30 სექტემბერს, 1918 წელს შეკრული დროებითი ზავი ძალაში შედიოდა 10 ოქტომბერს. მაშინ იქნა დათხოვნილი ბულგარეთის გენერალი სიმუხსი ყვოვი. დემობილიზაცია კი როგორც ეტყობა, თვითნებობით დაიწყო.

როგორც ეტყობა, არ უნდოდათ ხელ-ცარიელი დაბრუნებულიყვნენ სერბიიდან! აი, ნამდვილი ომი „ხელ-მომჭაუნე გლეხებისა“.

7 საათის შგზავრობის შემდეგ სოფიას მივალწიეთ. იგი ცოტა არ იყოს წააგავს რუსეთის საგუბერნიო ცენტრებს, მაგ., ხარკოვს, რასაც ხელს უწყობს განცხადებების შრიფტი. სადგურის ირგვლივ აუწერელი ტალახია. შედარებით მოკაზმულია სასახლის უბანი, სადაც ამ დღეებში უსახელოთ დამთავრდა მეცხრამეტე საუკუნის ყველაზე უფრო უცნაური პოლიტიკური კარიერა.

სასტუმრო G-d Hôtel de Bulgarie-ში გვარიანათ შეიძლება ცხოვრება. ამ ქვეყნებს არ შეუძლიათ თავდადება და გერმანული პედანტიური მარხულობა!

მაგარი აგებულების, ტლანქი, უხეში სახეები; არავეთარი სინაზე „ნაზი“ ვერც აიტანდა ოსმალეთის მონობის საუკუნოებრივ თავხედობას!

სოფია ეხლა წარმოადგენს ჩიხს, საიდანაც ვერ გაძვრები და სადაც ვასაკეთებელი არაფერია; მართალია, ოსმალეთ-საქართველოს საზღვრებიც აღარ წარმოადგენს ისეთს... სადღისო საჭირობოროტო კითხვას; მისი გადაწყვეტაც აღარ იქნებოდა დამოკიდებული საქართველოსა და ოსმალეთისაგან; მაგრამ მაინც სჯობია გზის კონსტანტინოპოლისაკენ განგრძობა.

ოსმალეთი ჯერ კიდევ ომშია ჩაბმული: ყოველ წუთში შეიძლება დაიკეტოს ბულგარეთ-ოსმალეთის საზღვარი—ამიტომ უნდა ვიჩქარო.

8 ოქტომბერი. 5 საათზე წავა მატარებელი ფილიპოპოლზე (ბულგარეთის პლოვდივი) და კულელი ბურგასზე. დიდის გაჭირვებით, კომისიონერის დახმარებით, ვშოულობ გასვლის ნებართვას და ოფიცერთა კუპეშიაც კი მოვეწყვე (!). რონოდა გაქედლია ჯარისკაცებით.

დემობილიზაციამ და ფერდინანდის გადადგომამ დაამშვიდა ხალხი; როგორც ამბობენ, ბოლშევიკური მოძრაობა, დაწყებისთანავე ჩაუქვრიათ. ამაზე არ შემძლია ვიმსჯელო, მაგრამ თვალთ უყურებ, რომ ჯარისკაცები სიმღერით მიეშურებიან თავ-თავიანთ სახლებს აკენ, მატარებლების დაძვრისას გაისმის „ვაშა-ვაშას“ ყიჟინი თვალსაჩინოდ ეტყობა, რომ ხალხი ომის დამთავრებით აღტაცებულია.

თანამგზავრი ოფიცრები ყველაფერს, რაც მოხდა, ხსნიან ხალხის დაქანცვით. „როგორ შეგვიძლია რამოდენიმე წლის განმავლობაში ავიტანოთ ომის სიმძიმე ჩვენ, ყოველივე მრეწველობას მოკლებულმა პრივიტიულმა მიწის მუშახალხმა, რომელსაც ძალით მიაჩიქეს მთელი ფრონტი! თანაც, წინანდელ მტრებს კიდევ მიემატა საბერძნეთი! რა მოუხერხოთ მილიარდიან საომარ ვალებს!?“

ლამით სინათლის აუნთებლათ მივდიოდით—ამბობენ, აეროპლანების ეშინიათ. სოფიაში ჯერ კიდევ ბევრი გერმანელია, მაგრამ უკვე ეტყობათ, რომ გასაფრენათ ემზადებიან; სასტუმროს გოგომ მრავალმნიშვნელოვანათ შეგვატყობინა, რომ „ჩვენთან დადგა საფრანგეთის მაიორი“-ო!

მოვცილდით ფილიპოპოლს. შეთხელდა მატარებლის მოსახლეობა; დარჩა, ვინც დედეგაჩში, გიუქურჯინოში და ასეთ საამო ადგილებში მიდიოდა*).

*) ბულგარეთის ცენტრი შეერთებული იყო ამ, მაშინდელ (1918) ბულგარეთის ქალაქებთან რკინის გზით, რომელიც გადიოდა ოსმალეთის ტერიტორიაზე.

9 ოქტომბერი. დილით მივალწიეთ ადრიონოპოლს—კამეჩები სძოვენ ველზე, მათ უკან შორს მოსჩანს ცნობილი მეჩითის კოშკები—და, როგორც იქნა, მივედით კულეღი-ბურგასში. აქ გადავჯიქი ოსმალურ ძლიერ მოხერხებულ რონოდაში, მაგრამ სკლა საძაგელი აქვს. საქმელი სრულიად არ მოიპოვება! ყველაფერი თითქოს კალიამ მოსპოვო.

გადამარჩინეს მარაგაიანმა თანამგზავრებმა: ჩვენი სამწუხაროთ მოსაგონარი ექსპრესიდან მხოლოდ ისინი წამოვიდნენ კონსტანტინოპოლში: „სალონიკის“ ეპარქი, უნგარელი ოფიცერი დენშიკით („თუ გნებავთ ის გაგიწმენდს ტანთსაცმელს“) და აესტრიული, ვენის საკავშირო ბანკის დირექტორი კონსტანტინოპოლში. ეს აესტრიელი, ბ-ნი შ., ამ ზაფხულზე ტფილისში ყოფილა აესტროუნგრეთის მისიის „ეკონომიურ“ მრჩეველთ. გონიერათ და თანაგრძნობით ლაპარაკობდა ჩვენს საქმეებზე, გამოსთქვამდა სურვილს იქ დაბრუნებულიყო და საფუძვლიანად ემუშავნა („სასიამოვნო ხალხია ზოგი თქვენი მინისტრი, გენერალი და სხვა, მაგრამ რომანტიკოსები არიან და როგორც აზნაურობას სჩვევია. ვერ არიან საქმის-კაცები, სწორეთ ისე, როგორც ეს იყო ჩვენშიაც უნგრეთში, 50—60 წლის წინათ!“). რაც შეეხება „რომანტიზმს“, იგი სცდებოდა.

სპანიოლი გვიამბობდა თავის საქმეებზე, კითხულობდა, იშოვებდა თუ არა საქართველოში აბრეშუმის ნაგდები (ესაა მისი სპეციალობა),—ო, რომ იცოდეს, თუ რამდენი სხვა და სხვა გვარი „ნაგდების“ შოვნა შეიძლება!—და აგინებდა სიონისტებს: ებრაელებისათვის პალესტინა კი არ არის საჭირო, არამედ სიფართოვე და საშვალეა ყველგან იმუშაონ!

ერთ-ერთ სადგურზე ჟანდარმმა გვაცნობა, თალაათ-ფაშის მთავრობის დაცემა*) და თეფფიკ-ფაშის დიდ ვეზირათ მოსალოდნელი დანშენა (ეს—ზავი!). მინისტრებს ჩვენთან ბედი არ სწყალობთ: ისინი ხელში დნებიან თოელის გუნდივით. ჯერ ჯერობით ნოე ჟორდანია კიულმანზე, გენცებზე და თალაათზე უფრო მაგარი გამოდგა! მაგრამ რატომ უნდა დაეცეს, მას ხომ არავინ ეჭიდება:

ძლიერ გვიან, სამხრეთის თბილ ლაშქს ჩავედი კონსტანტინოპოლში. მაშინვე ეტლბთ გავსწიე პერაში. აქა-იქ კიდევ ღიაა ხილის მალაზიები—ვაშლებსა და ყურძნის ახლოს მოკალათებულა ჩაღის ფერი ნესვი. ახლად გამომცხვარი პურის სუნის სდგას. სამხრეთი ნაზი, ხილითა და ბოსტნეულით ზღირდარი, სანახევროთ ქუჩაში მცხოვრები და უღარდელი, მეტათ თვალსაჩინო იყო. ორი ფეხმაგარი ცხენი მარდათ ადიოდა პერაზე—აი Pera-Palace. მაინც მივალწიე კონსტანტინოპოლს!

§ 44. 10 ოქტომბერი. მოველ, მაგრამ დაიფგვიანე მთელი 64 საათი უნდა გადავეჩვიო სისწორეს. ჩვენი კონსტანტინოპოლელი დელეგატი გ. გვაზავა***) აქ თავს გრძნობდა, როგორც აგარაკზე. იგი მარტო დარჩა კონსტანტინოპოლში; ზაფხულში (!) აქ ჩამოსული ჩვენი დელეგაციის დანარჩენი წევრები უკვე შინ იყვნენ.

*) მან თავი დაანება სამსახურს 8 ოქტომბერს, ბერლინიდან მისი წასვლის ორი კვირის შემდეგ.

**) ტფილისელი ვეპილი, ყოფილი წევრი ამიერ-კავკასიის სეიმისა, საქართველოს ეროვნული საბჭოსა და მფუძნებელი კრებისა და სხვა: ეროვნულ-დემოკრატი ტრაპიზონის კონფერენციაზე ამიერ-კავკასიის დელეგაციის შემადგენლობაში შედიოდა.

აქედან მოსჩანს ოქროს რქა: პირდაპირ—სულთან დამპყრობის მეჩითი მარცხნივ—ბელლარი (ავედუჟი); მარჯვნივ—ბიზანტიური ციხის კედელი და; ეუბას მეჩითი. ლურჯა ცა, მკხუნვარე ძზე, ბერლინის შემოდგომისა და ბალკანეთის ტალახის შემდეგ, ახალისებს ადამიანს! გადაბრუნებული თასის გუმბათები, მინარეკტების ისკები, კვაზაროზებს თითისტრები, ნანგრევთა ხროვა და მკედროთ დასახლებულ უბნებში მოკლოდნელი მქლოტი—მთელი ეს ნაცნობი აღრევა შენობებისა და ქუჩების, ძველ გორაკებზე გამოქანდაკდენ უზარმაზარი ქალაქის დასრულებულ ფორმათ! ლთაებრივი მზე, სამი ზღვის ტალღები, ორი ხმელეთი—აჲ ამდენს ხანს მრცხანე, ამდენს ხანს მოხერხებული, ეხლა კი დასუსტებულია, მოხუცებაში უბრყვილო კონსტანტინოპოლი!

ჩემი ოთახის ფანჯრიდან მოსჩანს ქალაქის ბაღი, „მცირე ველები“, ინგლისის საელჩოს ჯერ-ჯერობით დაქვრივებული ფლაგშტოკი (ბაირაღის ტარი), ბოსფორსა და ოქროს რქის შორის წყალთა გამყოფი წამოზიდული ქვარნალი.

... ქვევით ვხედავ ბათომის კონფერენციიდან ნაცნობ სახეებს; აი რასულზადე; აი პ.—გაოსმალოებული ქართველი, რომელიც ეხლა აზერბაიჯანელებს მიჰკედლებია (ტკბილათ შეერგოს!); აი ჰაიდარ-ბეი ბამმატა და სხ. მაგრამ იქეთ და იქეთ—ყაზახის თათრები, თურქმენები, სარტები და სხვა თურქესტანელები—თავისებური დომხალი! და ასეთს ხსნილში იყო დამძარული ჩვენი დელეგაცია ამდენ ხანს!

გავეცანი „მეხმანდარს“ ე. ი. კაიკასიის დელეგაციის ბოქაულს: იგი საპატიო პირია. მაგრამ ყოველ დელეგაციას თან ახლავს თავისი, ასე ვთქვათ „პაწია მეხმანდარი“.

...სამაგიეროთ აქ საუცხოვოთ გვეკვებავენ, შაქარი, ყავა, თეთრი პური, კარაქა—ყველაფერი, რაც ბერლინში იშკიავად და ფუფუნებათ იყომარნეული—აქ ყოველ ნაბიჯზე იშოვება. სიძვირე დიდაა, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში ფერად ფერადათ ჰყრია ბოსტნეულის გროვა; ყველის მორგვები და ხილი, ხორცის გვერდით;—კონდიტერის გამოსათენი ფანჯრები საესეა ყოველგვარა ტკბილეულით გერმანია სკდილობდა ომისგან გამოწვეულ მარხულობაშიაც შეეტანა კანტის „კატეგორიული იმპერტივის“ მთელი სასსტიკე; მაგრამ ტკბილეულობაზე უარის თქმა კონსტანტინოპოლის მოთმინების უნარს აღემატებოდა; თუმცა უნგრეთსაც ემჩნეოდა მეტი თავისუფლება საქმელ-სასმელში: აქა იქ მოსჩანდა თავქარიანი ფუნთაში დასხვა.

ბერლინში თითქმის ყოველი ვაშლის შექმაზე ცოდვის, გრძნობას განიცდიან—აქ კი ყოველ დღეს გვაქვს—ნესვი, ატამი, ყურძენი, ლეღვი.

სომხეთის დელეგატები ცხოვრებენ ტოკატლიანას სასტუმროში. იქ ვნახე ავეტის აგარონიანა,*¹ პაპაჯანოვი და სხვები.

12 ოქტომბერი. ჩვენ გვინახულეს აქაური ქართველ-კათოლიკეთა კონგრეგაციის წევრებმა პიოს მეთაურობით; იგი ახალგაზრდა კაცია; განსაცვიფრებლად შავი. ყველანი ძირითადი მესხები არიან; უბრალო კეთილი, მორწმუნე და დიდი პატრიოტი ხალხია.

შემდეგ ვიყავი გნერალ ფონ-ლოსსოვთან, გერმანიის საელჩოში. მისაღებ ოთახიდან ფართო გადასახედავია სკუტარზე და ბოსფორზე. სხვათა შორის, კე-

*) სომხეთის ნიჭიერი მწერალი; შემდეგ პარიზის დელეგაციის თავმჯდომარე.

დელზე ჰკიდია იმპერატორ ვილჰელმის ესკიზით გაკეთებული გრაფიურა; უცნობი „ბრწყინვალეთ შეიარაღებული“ უხმოთ იცავ, შესავალს სასახლისა, სადაც მშვიდლათ თაძაშობენ ბავშვები და მუშ.ობენ ცოლები გარედან კი მოფორთხავს ყოველგვარი უშუბინდურება. იმპერატორის ხელის მოწევა იერუსალიმეთში.

ლოსსოვს ულაპარაკნია იხზეთ-ფაშასთან ჩვენი მაზრების შესახებ და გვიჩვენებს საჩქაროთ გავათავოთ საქმე. მაგრამ ყველაფერი ეს ხომ უკვე დაძველდა!

13 ოქტომბერი. აქ ჯერ კიდევ არ არის მთავრობა; მაგრამ ვცხირათ: ეტყობა, იხზეთ-ფაშა იქნება. დრო როგორი დადგა! მდგომარეობა როგორი. შეიქნა! ქეშარიტად, ისტორია გაქენდა! სად არის ის დრო, როცა პეტროგრადში სახვრებში ომის ხელა მიმდინარეობის გამო დაცინვით კითხულობდენ: „Ax, messieurs, уж не assez—ли сидеть у Лабасса? ანუ ქართულათ რომ გამოვიდოთ აზრი: „სანგრებში ჩაჯდენ, თუ საუკუნოთ დასახლდენ?“.

ენა-მოსწრებულთ დიდი ხანია ბოლშევიკებმა ფრთები დააყრევინეს; რუსეთი აღარ არის ომის მონაწილე; ხოლო ლაბასესთან „ჩანჯდარი“ ეხლა გერმანიას უშაღებენ თითქმის კაპიტულიაციას და შუა ევროპის სახელმწიფოები უკვე აიძულეს დემოკრატიის ბაირალს შეფარებოდენ.

სოფიასთან მიმოსვლა შეწყვეტილია: აქ უკვე ფრანგები არიან; ნიშში სერბებია. გერმანია დასთანხმდა დასცალოს ბელგიისა და საფრანგეთის წინათ დაკავებული ნაწილები—ახლოვდება ზავი.

ახერბაიჯანის საგარეო საქმეთა ახალი მინისტრი, ალი-მარდანბეგ თოფჩი-ბაშევი*) ემხადება წავიდეს გერმანიასა და საერთოდ ევროპაში. იგი მომხრეა ახერბაიჯანის სრული დამოუკიდებლობისა და მისი საქართველოსთან კავშირისა, აქვე იმყოფება იუსტიციის მინისტრი ხას-მამედოვი (ისიც სახელმწიფო სათათბიროს ყოფილი დეპუტატი). მისი სიტყვით ახერბაიჯანში სამაგალითო წეს-რიგია დამყარებული ეხლა, მას შემდეგ რაც ნური-ფაშა (ენეერის ძმა) გაჩნდა განჯაში (ელისავეტპოლში). საერთოდ ოსმალეთი ბევრ რამეში ხელს უწყობს მათ. იქ ეხლა უკვე 20.000 ჯარი ჰყავთ (საკუთარი), მალე ასი-ათასიც იქნება. რუსეთთან და საქართველოსთან განახლდა საქონლის გაცვლა-გამოცვლა. ხალხში დისციპლინა უფრო მკაცრია, ვიდრე მაგალითად, საქართველოში; მალე მოწვეული იქნება პარლამენტი და სხვა.

თუ ხ-ს დაუგდეთ ყური, იქ მეტის-მეტად კარგათ არის ყველაფერი მოწყობილი! ნამდვილათ კი, რამდენს სიმძიმეს წარმოადგენს იქ, თუნდაც მმართველობის ფორმა...*) ორივე ჩემს მობაასეს ბეჯითად აქვს შესწავლილი რუსეთის უნივერსიტეტის მეცნიერება.

*) პირველი სახელმწიფო სათათბიროს ყოფილი წევრი, ცნობილი მოღვაწე, შემდეგ ახერბაიჯანის რესპუბლიკის დელეგაციის თავმჯდომარე პაოიშვი.

**) 1918 წელს ახერბაიჯანში ნიადაგი საქმათ მომზადებული იყო ემირობის დასაყარებლათ. იგი, უმკვილია, სავსებით შეესაბამებოდა მოსახლეობას უმრავლესობის შეხედულებასა და გრძობებს—მე.—რა თქმა უნდა, არ ვლაპარაკობ საპრეწველო, მუაურ ბაქოზე.

ემირობაზე პრეტენდენტები, როგორც ეტყობა, კიდევაც იყვნენ ოსმალეთში (სწორედ ისე, როგორც გერმანიაში იყვნენ ფინლიანდიის, უზბეკის, ბალტიის მხარის და სხვათა გვირგვინების პრეტენდენტები). რაღაც მასხვო, რომ ეთხებელ ახერბაიჯანელს ურჩიე მუ ლიმანთა დი ასტიე-ბის Stanley Lane-Poole Mahomm dan Dynasties 1894 წ. ცნობილ კატალოგში მოქებნათ „წინაპრი“ საქირი „შთამოწავალის“ გამოსარკვევით. მაგრამ უჩემოთაც იცოდნენ. რომ აღმო-სავლეთ—ნ.დ.ოეთში მონახებთან სისხლითა და ტოადიციებთ მათი ახლობელი ტიმურიდები.

სხვა გვარი კაცია რასულ-ზადე. სპარსეთის მოღვაწეები, რომელნიც მხოლოდ ერთის წუთით ვნახე ბერლინში, მისი ძველი მეგობრები ყოფილან. მათთან ერთად იგი სცემდა თეირანში სპარსულ ენაზე გაზეთს, შემდეგ რასულ-ზადემ თავისი მოღვაწეობა გადაიტანა კონსტანტინეპოლში და ბოლოს—ბაქოში. მან ერთნაირათ კარგათ იცის თავისი კილოკავი, ოსმალური და ფარსული ენები. მას ფართო შეხედულება აქვს აღმოსავლეთში კულტურის დემოკრატიზაციისა და ნაციონალიზაციის საჭიროების შესახებ. მაგალითად, სპარსეთის უბედურებას იგი (და არა მარტო იგი!) ხედავს იმაში, რომ გადაგვარებული ირანის სამხრეთი თავს იმაგრებს ხელ-უხლებელ, სიცოცხლით სავსე თურქულ ჩრდილოეთით, რომელსაც ძალით თავს მოახვიეს უცხო სპარსულა ენა; უკანასკნელი კი თიშავს მაღალ წრეებსა და ხალხის მასებს. რ-ს აზრით უნდა მოხდეს სპარსეთის ორათ გაყოფა: ჩრდილოეთი და ამიერ-კავკასიის აზერბაიჯანი შეადგენენ ერთ ერთეულს, ხოლო ირანის სამხრეთი მეორე ერთეულს, რომელიც განვითარდება ავღანისტანის, ბელუჯისტანისა და ინდოეთის მიმართულებით. ამ ორ ერთეულს შეეძლება უნიით შეერთდეს—შემდეგ კი წინა-აზიის დანარჩენ სახელმწიფოებთან ერთად შევიდეს უფრო რთულ სისტემაში!

ყველაფერი ეს ძლიერ საინტერესოა; მხოლოდ ჩრდილოეთისა და სამხრეთის სხვადასხვაობას შეუძლია მიიყვინოს სპარსეთი ზედგავლენის სფეროთა უბრალო სხვადასხვაობამდი, როგორც ეს ახლო წარსულშიაც იყო! უპირველესად ყოვლისა, აუცილებელია არსებობდეს მაგალითის მაჩვენებელი სიცოცხლის უნარიანი, დამოუკიდებელი მუსლიმანური სახელმწიფო!

საერთოდ, ჩვენ მუსლიმანებს საუკეთესო იმედები აქვთ. როცა აქ ჩამოვიდნენ, უეცრათ მოხვდნენ მონათესავე დიდ სახელმწიფოს ბრწყინვალე სახელოვან სატახტო ქალაქში, და თურქების ფართო ოჯახის წევრებათ იგრძნეს თავი: ამ კავშირის შეგნებას სულეერთა უნდა გაემხნეებინა ისინი და მიეცა თავის თავის რწმენა. ოსმალეთის უკანასკნელმა ფათერაკმა ოღნავ შეუჩერა მათ აზრთა ფრენა, მაგრამ არ შეუმცირებია არც ოპტიმიზმი და არც იმედები.

ღიახ, ოსმალეთ-აზერბაიჯანის დაახლოვება ისტორიული მნიშვნელობის არა მცირე ფაქტია: შედეგებიც მრავალგვარი იქნება. რა აღმოცენდება 1918 წლის თესლიდან, ჯერ ძნელი სათქმელია.

ჩვენს მთიულების მდგომარეობა აქ, რა თქმა უნდა, სხვანაირია. მაგრამ კავშირი ძლიერ დიდი აქვთ გაბმული—ოსმალეთში ყოველ ნაბიჯზე მათ ხვდებიან მონათესავენი. ეს ვინ არ იცის?

როგორ განცვიფრდებოდა შამილი, რომ 1918 წელს ენახა ევროპიულათ აღზრდილი და ფრანგულათ მოლაპარაკე, მთიულეთის რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა მინისტრი ბამბატი!

როცა კალუგიდან... მექაში მიმავალი შამილი კონსტანტინოპოლში შეჩერდა, სულთანმა აბდულ-აზიზმა, სადარბაზოთ მიღების დროს ხელზე აკოცა—ეს ნიშანია სამუსლიმანოს არაჩვეულებრივი პატივისცემისა სახელ განთქმულ იმამისადმი. ნახევარი საუკუნის შემდეგ, მთის ხალხების დამოუკიდებლათ გამოცხადებას სიხარულით შეხვდა მთელი აღმოსავლეთი—თვით ისეთი დიდი ხნის წი-

ნათ კავკასიიდან გადასახლებულნი, როგორც არიან. ეგვიპტეში ჩერკეზების დიდი გვარისშვილები.

მიუხედავთ ასეთის თანაგრძობისა და ტრადიციებისა პრაქტიკული დახმარების იმედი ოსმალეთის მხრივ, მე მგონია, არ უნდა იქონიონ ჩვენმა მთიულებმა. მაგრამ ამ თემის გაღრმავების ადგილი აქ არ არის.

. . . . თუმცა მათი გეოგრაფიული მდებარეობა სახიფათოა, მაგრამ ჩრდილო კავკასიის მთიულები მაინც ცხოვრობენ თავის სამშობლოში.

რამდენათ უფრო უნუგეშოა იმათი მდგომარეობა, ვინც აქ, ოსმალეთში, ვერ სტოვებს თავის ტომობრივ შეგნებას, და თანაც ამჩნევს, რომ აქ არ ექნებათ საკუთარი მომავალი. ასეთები კიდევ მოიპოვებიან წარსული საუკუნის მე-60-ცე და მე-70-თე წლების მასსიური ემიგრაციის შთამომავლობაში, იმ ემიგრაციის, რომელიც გამოწვეული იყო დასავლეთ კავკასიის ეგრედ წოდებულ დამშვიდებისა და დაპყრობის დროს. და მათ დარჩენიანთ გარდა სევდისა და უკმაყოფილებისა მხოლოდ ჩოხა, მედიდური მიმოხრა და რამდენიმე ხახათი და სტვენით გამოსათქმელი ბგერა, და ესეც მარტო იმ პირთ, რომელნიც წინააღმდეგობას უწევენ მათ წამრეცხავ ისტორიის ტალღას.

14 ოქტომბერი. სადარბაზოთ ვიყავით მაჰმუდ-ფაშასთან, ეგრედ წოდებულ ჩურუქსულში; იგი ქართველი გვარისშვილია—თავდერიძე. თოფხანის მოედნის ზევით მდებარე ერთ-ერთ აღმართზე, ნახევრათ გეროპიულათ მოწყობილ სახლში ჩვენ მიგვიღეს მეტად ალერსიანათ. ფაშა წინათაც ყოფილა მინისტრათ; ეხლა უნდა შესულიყო თევფიკ-ფაშის მთავრობაში, თუკი იგი შესდგებოდა; მისი სიტყვით, იგი საქართველოსთვის მზათაა ყოველივე მოიმოქმედოს, რაც არ ეწინააღმდეგება ოსმალეთის ინტერესებს. ოსმალეთისაგან ეხლა მოსალოდნელია უფრო თავდაპირილი და ზომიერი პოლიტიკის წარმოება. თვითონ არა ერთხელ არწმუნებდა, ვისიც ჯერ არს, ბათომთან და საქართველოსთან კავშირის შენარჩუნების საჭიროებას; დაგვირდა, ახალ ვეზირს მოლაპარაკებოდა, რომ სასურველია ეხლავე, დაუყოვნებლივ გადაწყვეტილი იქნეს ოსმალეთ-საქართველოს შორის არსებული სადაო კითხვები. ტრადიციული შავი ყავის ფინჯანის შემდეგ, რომელიც მოგვართვა ხელზე მოსამსახურე-მეზღვაურმა, ჩვენ გამოვეშვიდობებთ ალერსიან მას პინძელს. მუსაიფის თავი და ბოლო იყო ქართული, შუატანი კი ფრანგული.

საოცრათ გეჩვენება, როცა პერაზე სეირნობის დროს, ჰხელავ მოაჯირების უკან მიმალულსა და მიტოვებულს საელჩოებს. აი, მაგალითად, საფრანგეთის ძველი სამფლობელო: საყურადღებოა მისი ერთ მხარეზე შემოვლებული „პოლონეთის“ ქუჩა; აი, კეთილშობილი წინა პირი რუსეთის სასახლისა—ეხლა მის სახელმწიფო ემბლემებს შენობაზე შემოხვეული აქვს შავი საბურავი.

ოსმალეთი იჩოქებს—იგი უკვე დაჩოქებულია „დასავლეთის დემოკრატიების“ წინაშე; მას ბათომიდანაც გაავადებენ. მაგრამ არ მოხდეს რაიმე გაუგებრობა! და როგორ შევატყობინოთ ამ დემოკრატიებს ჩვენი სურვილები? მივმართოთ ნიდერლანდის და შემდეგ შვეციის ელჩებს. ორივე საელჩო, როგორც მიღებულია, დამალულია ეზოსა და ბაღის შუაში; მოსამსახურეთა შემადგენლობა მრავალრიცხოვანია. ნიდერლანდელი იცავს საფრანგეთის და ინგლისის ინტერესებს, შვედელი—შეერთებულ შტატებისას. ორივე ძლიერ განცვიფრებული

დარჩა, როცა ჩვენი თხოვნა მოისმინეს—ჩვენ ვთხოვდით: არ შეიძლება, გადაეცეთ დასავლეთის სახელმწიფოებს ცნობა, რომ, როცა ოსმალეთი დასცლის ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებით დაჭერილ ადგილებს, და ასეთს დაცლას ოსმალეთს უეჭველია მოსთხოვენ,—ბათომი და ბათომის ოლქი მაშინვე დაიკავოს საქართველოს მთავრობამ?

ყველაზე უფრო საფიქრებელია, რომ სახელმწიფოები თვითონ „ინებებენ“ ბათომის დაჭერას, მაგრამ მაინც სასარგებლოა ჩვენთვის ვაცნობოთ მათ, რომ ამ დოვლათს ჩვენ ჩვენს საკუთრებათ ვთვლით, და მისი მართვაც შეგვიძლია.

ელჩები დაგვპირდნენ, რომ „მოიფიქრებენ“... თუ რა საშუალებით შეასრულონ ჩვენი თხოვნა. მაგრამ ემჩნეოდა, რომ ასეთს თხოვნას ექსცენტრიულათ (გასაოცრათ) სთვლიდნენ.

„როგორ შემიძლია—შენიშნა ერთმა მათგანმა—იმ სახელმწიფოს ინტერესების წინააღმდეგ გამოვიდე, რომელთანაც ვარ მიღებული?“ „თქვენ ხომ, თქვენო აღმატებულება, ეხლა ყველა ხალხების მიერ ბრძანდებით მიღებული, ხალხების, რომელნიც ცდილობენ დაამყარონ მშვიდობიანობის კეთილდღეობა!“ და სხვა.

... . მიაქციეთ ყურადღება—ვეუბნები ჩემს სასიამოვნო თანამგზავრს გ-ს, როცა უკან ვბრუნდებოდით—პატივცემული პირები, პატივცემული სახელმწიფოები, მაგრამ რა მოკრძალება გამოკრთის! რა ტონით უნდა ვილაპარაკოთ ჩვენ შეეციასთან და ნიდერლანდებთან შედარებით, ასე ვთქვათ, უპერანგობა? მაგრამ ყველა ეს „დამოუკიდებლობანი“ მათთვის რაღაც გაუთვალისწინებელი რამ არის, და გოტის აღმანახი ჯერ სდუმს ჩვენს შესახებ! ამიტომ განიცდიან უხერხულ მდგომარეობას.

15 ოქტომბერი. იმავე თხოვნით მივმართეთ ბულგარეთის ელჩს, გოლუშევს. მან იცოდა საქმის ვითარება, და დაგვპირდა დებეში გაეგზავნა თავის მთავრობისათვის სოფიაში ამერიკის წარმომადგენლისათვის გადასაცემათ, რომ საქმე ასე და ასეა, საქართველოს სურს... და სხვა.

დიღხანს ვზივართ მასთან და ვარკვევთ ზავის შანსებს. ბულგარელს არ სწამს არც ერთა ლიგა, არც ომის სამუდამოთ მოსპობა, მაგრამ მზათ არის ყოველივე ეს „სინჯოს“.

შემთხვევით, სასტუმროში ჩემი თავი წარუდგინეს ახალ დიდ ვეზირს იზხეთუაშას. ხვალ მიგვიღებს.

სომხეთის დელეგაციაში. ვარკვევთ საერთო საქმეებს. ეხლა გაუცოცხლდათ ყველა იმედი და მალე დავიწყებულ იქნება „ალექსანდროპოლისა“ და სხვა შავი დღეები. ადრე თუ გვიან ოსმალოები დასცლიან, რაც კი რამ აქვთ დაკავებული სომხეთსა და საქართველოში. მაგრამ სად თავდება ერთი და იწყება მეორე? ნუთუ განსაზღვრავს ჯერ კიდევ არ არის მომზადებული ტფილისისა და ერევნის მთავრობების მიერ?

16 ოქტომბერი. პატრები თითქმის ყოველ დღე შემოდიან ჩვენთან და გვიამბობენ ქალაქის ახალ ამბებს; მთავრობის ყველა უკმაყოფილოა, ოსმალოებს ყველა სწყევლის, შაბათს ელიან ინგლისელებს (!)... ოსმალეთის პრესისაში ყვე-

ლაფერი თავაზიანათ ალაპარაკდა „დეცენტრალიზაციაზე“, „ავტონომიებზე“ და სხვა. ერთგვარის შიშით ემზადებიან სამსჯავროსთვის, რომ:

Quidquid latet adparebit
Nil inultum remanebit...

გვიან, გალატადან გაგზავნეს საქართველოში ყოფილი ტყვეები; შემდეგ წავედით მაღალ პორტაში. იზხეთ-ფაშამ პირდაპირ განაცხადა—ეხლა სხვა გვა-რათ აღარც შეიძლება—რომ ყველაფერი, რაც ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრუ-ლების ზედმეტათ არის დაკავებული საქართველოში, დაცლილი იქნებაო. რაც შეეხება იმ პროვინციებს, რომელიც მიღებულია ამ ხელშეკრულების ძალით (ბა-თომი), იმათ დააბრუნებენ, თუ მათი დაბრუნება აუცილებელი გახდა ეგრედ წოდებულ პრეზიდენტ ვილსონის პრინციპის ძალით. დაწვრილებით ამ კითხვე-ბზე ჩვენ უნდა შეუთანხმდეთ საგარეო საქმეთა მინისტრს ნაბი-ბეის, რომელიც დიდი ვეზირის მოწვევით დაესწრო ჩვენს ბაასს.

მეორე დღეს, 17 ოქტომბერს, ჩვენ მოლაპარაკება განვაგრძეთ მინისტრთან და მინისტრის ამხანაგთან რეშად-ხიკმეტ-ბეისთან *).

ახალციხის და სხვა მაზრების (ე. ი. ბრესტ-ლიტოვსკის ზავის „ზედ-მეტის“), დაცლის შესახებ მათ დაადასტურეს თანხმობა ეხლავე თესცალონ ისინი, თუმცა აღნიშნეს „ახასკის“ მუსლიმანური თვისება, მოსახლეობის ჭეშმარიტი სურვილი და სხვა. „მიუხედავად ამისა,—განაცხადა რეშად-ხიკმეტმა,—ჩვენ უარს ვამბობთ იმაზე, რაც არ გამოდის ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების საზღვრებიდან, და გვსურს საუკეთესო მეზობლური განწყობილება ვიქონიოთ ქართველებთან, რომელნიც კავკასიაში წარმოადგენენ ყველაზე უფრო და სხვა“—ამას მოჰყვა „ტკბი-ლეული“. დაწვრილებით მოვილაპარაკეთ აგრეთვე აღნიშნული ტერიტორიის დაცლის წეს-რიგზე, და მივიღეთ დაპირება, რომ ყველაფრის შესახებ გაცემუ-ლი იქნება განკარგულება დებეშით. **)

შემდეგ გადავედით ბათომის კითხვის გარჩევაზე და შევჩერდით გუშინ იზხეთ-ფაშის მიერ ძლიერ პირობითად გამოთქმულ დებულებაზე: თუ ოსმალეთი იძულებული შეიქნა დასცალოს სამი სანჯაყი (ბათომი, არტაანი, ყარსი), მაშინ მზათაა ამ ტერიტორიის ქართული ნაწილი დაუთმოს საქართველოს“. ამ საგნებზე ჩვენი თანამოსაუბრენი პასუხს გაუბოძდნ და ლაპარაკობდნ რაღაც უხალისოთ. მათ, მგონი, იმედი აქვთ შეინარჩუნონ „ვილსონის მეოხებით“ ის, რაც მიიღეს „ბრესტ-ლიტოვსკის საშუალებით“. მათის მხრით ეს გონებამახვი-ლობაა!

იქედან მეექვრით, ოქტომბრის უხე მზებზე, გერმანიის საელჩოში, გენერალ ფონ-ლოსსოვთან, მისივე თხოვნით. ა. აგარონიანიც იქ დაგვხვდა. იზხეთ-ფაშა ლოსსოვსაც უნახავს და იგივე დაპირებანი მიუღია როგორც ჩვენ. გვირჩია სომ-

*) ამ, აწ უკვე გადაცვლებულ, დებუტატს, დიდი სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი.

**) მართლაც, იმ ტერიტორიების დაცლა, რომელთა შესახებ აქ არის ლაპარაკი, დაი-წყო 1918 წ. 18 ოქტომბერს. იმავე დროს მოხდა პირველი შეტაკება სომეხთა და ქართველ-თა შორის გამოურკვეველ საზღვრების გამო. იხ. საქართველოს მთავრობის მიერ გამოცემუ-ლი კრებული: ს ო მ ე ნ - ქ ა რ თ ვ ე ლ თ ა უ რ თ ი ე რ თ ო ბ ი ს ი ს ტ ო რ ი ი დ ა ნ. 1918 წ. ტფი-ლისი. 1919.

ხებთან ერთად წავსულიყავით დიდ ვეზირთან და სხვათა შორის დაგვედასტურებია, რომ დაცლილი ტერიტორიების გაყოფას საქართველოსა და სომხეთს შორის მოვახდენთ ჩვენ თვითონ. რჩევა სიამოვნებით მივიღეთ.

ბოლოს, ფ. ლოსსოვმა გამოთქვა თავისი რწმენა, რომ საქართველოსა და სომხეთის დამოუკიდებლობის საქმეს მტკიცე ნიადაგი აქვს მოპოვებული, ხოლო ჩრდილო კავკასიისა და აზერბაიჯანის დამოუკიდებლობის განხორციელების შესაძლებლობა—საეჭვოა.

ეს არის შეხედულება. მართალია იგი თუ არა და რომელ ნაწილშია მართალი—ეს სხვა კითხვას შეადგენს.

შემდეგ, წავედით სომხებთან, რომ მოგველაპარაკნა, საერთო მოქმედებაზე, როგორც გვირჩიეს ავარონიანთან თანდასწრებით. მაგრამ, როგორც მათმა მდივანმა გვითხრა, ისინი უკვე წასულიყვნენ... დიდ ვეზირთან და სავარეო საქმეთა მინისტრთან.

18 ოქტომბერი. დღეს, მუსლიმანთა უქმე—სელიამლიკის დღეს (საბოლოა მზე, ხალხით სავსეა ქუჩები) შუაზე უეცრათ დაიგრილა ზარბაზნებმა, ატაკუნდა ტყვიის მფრქვევლები. „აეროპლანები, აეროპლანები“—გაისმა ძახილი. ოქროს რქაზე მოსჩანდა გამსკდარი ყუმბარების თეთრი და შავი ნაძენძი, შემდეგ დავინახე აეროპლანები —ექვსამდე რიცხვით—რომელნიც სწრაფათ გადადიოდნენ სტამბოლს. ისმოდა ბრდგვენა აფეთქებისა — ერთ ადგილას, გორაკის წვერზე ავარდა ვეებერთელა ნაცრისფერ-შავი სვეტი კვამლისა. თავდასხმის მოულოდნელობა, ჰაერის მხედართა გამბედაობა, რომელთაც ძირს დაიწიეს სანამ ზევით ავიდოდნენ, ზოგის დაბნევა, ზოგის ცნობის მოყვარეობა—და თან სროლა, რახუნის ზევიდან, ქვევიდან, ირგვლივ....

ორი-სამი საათის შემდეგ თავდასხმა განმეორდა—ყრიდნენ პროკლამაციებს, რომელნიც თეთრ წერტილებათ, ფერმატალი წინწყლების ჩანჩქერებათ მიმოქროდნენ მალა ჰაერში.

20 ოქტომბერი. რალაც კომედია ხდება: რამდენიმე დღეა, ყოველგვარათ იმეორებენ და მტკიცდებთ კიდევ, რომ სმირნის ვალი რახმი-ბეი რაუფ-ბეის*) მონაწილეობით, მოლაპარაკებას აწარმოებთ ინგლისთან. ოფიციალურათ ამ ცნობებს უარყოფენ, მაგრამ ისეთის ფორმით, რომელიც ადასტურებს მათ.

ოთხი წლის ხელში ქონების შემდეგ, გერმანელებმა დასცალეს ლილი, რუბე, ღუე.

ოსმალეთი ქვეითდება, და ჩვენი მუსლიმანები ბუნებრივათ და აუცილებლათ უბრუნდებიან „კავკასიის კონფედერაციის“ წრეს.

მთიულებისათვის კავკასიის შეკავშირება ეხლა ყველაფერია. აზრი სწორია, ოღონდ მთიულეთის რესპუბლიკის საქმე საჭიროა უფრო დაწვრილებით იქნეს შესწავლილი და იქ, ადგილობრივ გადაწყვეტილი.

თურქებიც შეწუხებული არიან. უკმაყოფილებას აცხადებენ გერმანიაზე, რომელმაც აზერბაიჯანი თითქოს მიანება ბოლშევიკებს (დამოუკიდებლობის ცნო-

*] რაუფ-ბეი, გამოჩენილი მწიგნობარი; 1918 წელს, ტრაპიზონის კონფერენციაზე, ოსმალეთის დელეგაციის თავმჯდომარეთ იყო. შემდეგ, ანატოლიის მოძრაობის ერთი მთავარი მოღვაწეთაგანი იყო. ტომით აფხაზია, სოხუმის ოლქიდან.

ბის კითხვაში). დაარღვია ოსმალეთის ინტერესები და სხვა. მათი ასეთი ცვლილება ადვილი გასაგებია.

21 ოქტომბერი. აქ აღარაფერია გასაკეთებელი. მოლაპარაკების განგრძობა იქნებოდა სრულიად უნაყოფო. არც ტფილისიდან, არც ბერლინიდან ჩხენკელისაგან, არავითარი ცნობა არ მომდის. კავკასიის დელეგაციები ბათომში ბრუნდებიან. წავიდე მათთან ერთად, თუ ბრაილუში გავემგზავრო?

ორი კვირა არ არის, რაც აქ ჩამოვედი, მაგრამ მეტის ატანა აღარ შემიძლია. სხვა ყველა „მურახასლარი“-კი 4 თვეა კონსტანტინოპოლში იმყოფება!

ჩვენი „პატარა მეხმანდარი“ მირჩევს წავიდე არა ხვალ, არამედ 26 უფრო სწრაფ-მავალი გემით „რეშად-თაშათი“.

22 ოქტომბერი. აზერბაიჯანელებისა და მთიულების უმრავლესობა დღეს მოეწყო გემზე და გასწია; ღმერთმა იცის, როდის მიაღწევს გემი ბათომს.

23 ოქტომბერი. მთელი ჩვენი ბერლინში ნამუშევარი ნუთუ უკვალთ წაიშლება? ფონ-ლოსსოვი საქმეს ზსე არ უყურებს: მისი აზრით, რომელიმე ჩვენგანი სასწრაფოთ უნდა გავემგზავროს ჰააგაში და მოამზადოს „იმ“ ბანაკის სახელმწიფოები ბერლინის ჩვენი ხელშეკრულებების დასადასტურებლათ.*)

მაგრამ, ეს ხომ ჩხენკელს უფრო ადვილათ შეუძლია მოიმოქმედოს ბერლინიდან, ვიდრე მე აქედან. კონსტანტინოპოლი ამ წუთში ყოველი მხრიდან მოწყვტილია; და უკეთესი იქნებოდა, მე ტფილისში დავბრუნებულიყავი. როგორც წინათ, ეხლაც არავითარი ცნობა არ მომსვლია.

ქართველი კონგრეგაციის ძმა-პეტრეს თანხლებით წავედით პაპის დელეგატთან, მონსინიორ ანჯელო დოლოჩისთან, პანკალიში. იტალიური, კეთილშობილი სტილის სახლი ერთ-ერთ შესახვევის დაღმართში.

მდიდრულ სალონში ჩვენთან გამოვიდა მეტის-მეტი ალერსიანობით მონსინიორი—სისხლ-მეტი, ჯანსაღი, ვაჟკაცი, პრელატი. ვიბასეთ საქართველოზე, კათოლიციზმზე საქართველოში, იმ ინტერესზე, რომელიც აქვს მისდამი პაპის ტახტს, ომზე, გერმანიაზე. რა განსხვავება არის მართლმორწმუნეობასა და კათოლიციზმის შორის? Filioque etc?. თვით თეოლოგებმაც კი ვერ ჭაარკვიეს. კიდევ, ერთი საათი რომ დავრჩენილიყავით, ქუჩაზე კათოლიკებათ გამოვიდოდით.

24 ოქტომბერი. სხვებთან ერთად გუშინ გემით წასულ ფარუხ-ბეგვიზიროვს***) ვხვდები. ძლიერი დელვის გამო ისინი ვერ გავიდნენ გაშლილ ზღვაში და დაბრუნდნენ ბოსფორში. მან, როგორც იყო, მოახერხა ნაპირზე გამოსულიყო, და ამით ძლიერ გახარებულა. აქანებს საშინლათ. საზოგადოების დაშლა უსიამოპირობებში იწყება.

კონსტანტინოპოლმა საბოლოოდ თავი მოიხარა დასავლეთის დემოკრატიების წინაშე. პრესსა გამუდმებით ლაპარაკობს, რომ ოსმალეთს განსაკუთრებული მოწოდება აქვს, შეითვისოს და განახორციელოს „პრეზიდენტ ვილსონის რინციები“ და სხვა.

*) ეხლა [1923 წ.] შეუძლებლათ მოეჩვენება კაცს, რომ დინჯ ადამიანს ასეთი იმედი ქონდა!

**) თურქების დიდი მრეწველი და მეზამბე, აწ უკვე გადაცვალებული.

25 ოქტომბერი. დროებითი ზავი ახლოვდება. აქედან სასწრაფოთ იგზავნება გერმანიისა და ავსტრიის ნაწილები. უეჭველია, სრუტეები დღეს-ხვალ გაიხსნება; ინგლისის ფლოტი შემოვა შავზღვაში; უნდა ვიფიქროთ, რომ გერმანელები დასტოვებენ საქართველოს; მაგრამ, ეხლანდელ პირობებში, ეს აღარ უნდა იყოს საშიში.

„რეშედ-ფაშა“ კიდევ იცდის. კარდიფის ნახშირს ხომ არ მოეღიან მისთვის? დღეს აეროპლანებმა ახალი თავდასხმა მოახდინეს; მათ სროლა აუტეხეს. მთელი ცა მოფენილი იყო აფეთქების ძენძებით.

26 ოქტომბერი. გემის წასვლა გადადებულია გაურკვეველ დროისთვის. საუკუნეებით ზღვების მფლობელი არიან და ვერ მოუხერხებიათ კონსტანტინოპოლიდან ბათომამდე მიმოსვლის მოწესრიგება! ნუთოჲ ეს ომიც ვერ გამოასწორებს მათ.

... გერმანიის საელჩო მატყობინებს ჩხენკელის დეპეშას ბერლინიდან (18-საა გამოგზავნილი!) მთხოვს დაუყონებლივ დაებრუნდე ბერლინში. დასძენს მის ჩვეულებრივ სენტენციებს, რომ „ჩვენ ეხლა განსაკუთრებულის ენერგიით უნდა ვიმუშაოთ“-ო და სხვა.

თუმცა, მართალი რომ ვსთქვა, ტფილისი ძლიერ მიზიდავს, მაგრამ, მართლაც რომ საჭიროა ბერლინში დაბრუნება და იქიდან დასავლეთში გამგზავრება, ზაფხულზე ჩემი ქრისტიანიაში ყოფნის შემდეგ, ჩემთვის ეს უფრო ადვილი იქნება. ა. ჩხენკელისაგან ასეთი გადასვლის იმედი ფუჭია! ეხლა ყველაფერი უნდა გადაკეთდეს. ერთის სიტყვით, ვემზადებოდი ბათომში წასასვლელათ, ბერლინში კი წავალ!

28 ოქტომბერი. ვილჰელმ II ტახტი შეირყა, სამსახურს თავი დაანება ლიუდედორფმა. ომი დასრულდა?

29 ოქტომბერი. ხვალ Tigris-ით მივდივარ ბრაილუში; დღეს უკანასკნელ საღამოს ვატარებ ამ სახლაპრო ქალაქში, ამ საკვირველ დროს. გ-მ გადაწყვიტა ჩემთან წამოვიდეს—მას შეატყობინეს, რომ „რეშედ-ფაშა“ არ წავა. ელიან დროებითი ზავის ხელის მოწერას, და ყველა დაიბნა.

§ 45. 30 ოქტომბერი. Tigris-ზე ვართ. საძაგელი გემია, მაგრამ ეხლა ასარჩევი არ არსებობს! აქაც დიდის „პროტექციით“ მოვხვდით. ჩვენთვის კაიუტა არ არის; იძულებული შევიქნენით ბარგი გემის ზედა ბანზე დაგვეწყო. ცივა, წვიმს, ავდარია. გ. შეწუხდა და ასეთს პირობებში მოგზაურობაზე უარი განაცხადა. ავათაც კი გახდება კაციო!—და ნაპირზე დაბრუნდა. კეთილმა პატერმა პიომ ჩემ მაგიერ შეასრულა ყველა ფორმალობა, რომელიც კი საჭირო იყო წასვლისათვის, მოიტანა ქალაღლები და გამომეთხოვა.

ადგილიდან გვიან დავიძქრით, მაგრამ მალე შეგნელდა და ლუზა. გადავაგდეთ... ბოსფორში.

წვიმა არ ცხრებოდა. ეს სწორეთ რომ Pera-Palace არ არის!

1 ნოემბერი. გემის მზარეულმა საკმაო სასყიდელი გამომართვა და დამითმო თავისი კაიუტა. მაგრამ საჭმლის მოცემა არ შეუძლია, რადგან ერთი ფინჩხა ზედ მეტი არაფერი აქვს. ბანზე ჯამდენიმე ოფიცერია, რამდენიმე ათეული ჯარის-კაცი—სულ დარდანელიდან—და 5—6 კერძო პირი. კაპიტანი და მისი თანაშემწე გერმანელები არიან; გემის მოსამსახურენი—ბერძენები.

გუშინ მთელი დღე წვიმდა. დღეს ერთი გამოიხედა მზემ, და ისევ დაიწყო წვიმა. საღამოს მიუახლოვდით ღუნაის შესართავს—რა სამწუხარო სურათია! სულონიში დავრჩებით მთელი ღამე და ხვალ აღმა ავყვებით ღუნაის.

ციხარტყელას დანახვაზე ჯარის-კაცები ამბობდნენ: აი ზავის მოციქული! საწყლები: არ არის ტკბილი მუღამ დისციპლინისა და მოვალეობის ასრულების მაგალითად ყოფნა!

ბ რ ა ჰ ი ლ ა, 3 ნოემბერი. ამ ქალაქს Tigris-ზე კონსტანტინოპოლიდან მოგზაურობა ვაგრძელებდა არა სამი, არამედ 5 დღე, ორი ღამის მაგიერ ჩემს შემთხვევით ნაშოვნ კაიუტაში ვაგატარე ოთხი ღამე.

დილით, 2 ნოემბერს, გადიდარა. შევედი შესართავში; დაგვეწია და გავგასწრო... „მინნა-ჰორნმა“. აღმა მიეჩოჩიალობთ. მზე აცხუნებს, ადგილები საკმაოდ უდაბურია. ჩვენი მანქანა თვითნებობდა და უეცრათ დამბლა დაცემულივით, გაჩერდა. შემდეგ დავეწიეთ „M. Horn“-ს, რომელსაც რაღაც მიზეზის გამო ლუზა გადმოვედო. გვერდი ჩაუარეთ, მაგრამ დაგვაბრუნეს: კაპიტანმა, რომელსაც ვიცნობდი ფოთი—კონსტანტინოპოლის მოგზაურობის შემდეგ, ხმამაღრით დაიძახა, რომ ჩვენთვის მას აქვს დეპეში. აღმოჩნდა, რომ მოსულა ბრძანება: ყველა მგზავრი გადასხდეს „Minna Horn“-ზე და Tigris-ი კი საღალატ დაბრუნდეს. საერთო განცვიფრება, სასწრაფო მომზადება, ბარჯის გადატანა...

ქიმიტ ქიშე მივადექით ერთმანეთს: Minna Horn-ის ყველა ბანი სავსე იყო ჯარის-კაცებით. ისინი მოჰყავდათ ფოთიდან (სჩანს, მიდიან საქართველოდან!). უეცრათ განკარგულება მოვიდა: ყველა დარჩეს Tigris-ზე, რომელსაც თავის მანქანის მდგომარეობის და ნახშირის უქონლობის გამო არ შეუძლია დაიწყოს ახალი გზა. ბევრი დრო დავკარგეთ. განვარჩეთ გზა. გათენებისას ვავიარეთ საკმაოდ ლამაზი მდებარეობიანი ტულჩა. დღე მშვენიერი დადგა. უცნაური იყო რომ უტყერდით ბესარაბიის ნაპირს და არ ვიცოდით, თუ რა სახელმწიფოა იქ. ჩამოგვიარა გემმა „სხივმა“ უკრაინის ბაირალით. რენაში ცეცხლით დანგრეული რაზდენიმი შენობაა. სადგურზე მრავალი რონოდა დგას.

გალაცაში მდინარის აუარებელი საომარი ხომალდებია; ბევრია კარკაპი ბერძნულის სახელებით ან და ასოებით. იქვეა რაღაც ბორბლებიანი გემები, როგორც სჩანს, სერბიიდან მოყვანილი და ავსტრიელი ახალი მონიტორი. ბრაჰილაში ერთი საათი მოუნდით ნაპირზე მიდგომას; კიდევაც დაღამდა. ნაპირიდან ბრძანება მოვიდა, კერძო მოქალაქენი ჩამოსულიყვნენ გემიდან, დანარჩენები კი იქვე დარჩენილიყვნენ—ხვალ მათ გააგზავნიან ნიკოლაევიში. ეს ნიშნავდა, სხვა სიტყვით რომ ვთქვათ, ბერლინ-ბუდაპესტს შორის მიმოსვლის შეწყვეტას, ჩემი ჩამოსვლის შესახებ ცნობა უკვე გადმოცემული იყო კონსტანტინოპოლიდან, და მე მაშინვე მივიღე Hôtel Français-ის ოთახის ბილეთი.

აქ, სადილზე, რუმინელ ორკესტრის ხმაზე, ვავიგე, რომ ბუდაპესტში რევოლუცია მოხდა, მოკლულია გრაფი ტისსა... აი კიდევ ერთმა მონარქიამ ფეხი წაიკრა, და როგორ!

ბ რ ა ჰ ი ლ ა, 4 ნოემბერი. არაა ცუდი ქალაქი; ბევრია მწვანე; ეტყობა სიმდიდრე, რომელიც მოაქვს ღუნაის: „მსხვილ-ბურჟუაზიული“ მდინარეა! ბრაჰილა-ფოთის ამ ზაფხულში ჩვეულებრივი მიმოსვლა შეწყდა: შევხვდი აქ ჩარჩენილ

ნაცნობებს—ისინი აპირებენ ოდესის გზით წავიდნენ საქართველოში. სამევე გზით ბრუნდება სამხედრო ტყვეების დიდი გუნდი.

კიდევ ერთი შეხვედრა: „მინა ჰორნის“ კაპიტანი. მან მითხრა რომ გენ. კრესის მცირე ჯარით ჯერ კიდევ ტფილისშია. „რამდენი რამ შეიცვალა იმ ჩვენი მოგზაურობის შემდეგ!“—ამბობდა კაპიტანი. მართლაც რომ შეიცვალა!

შეიძლება, მეც ოდესითა და კიევით მერჩია წასვლა? რაღაც მიზეზის გამო ვირჩიე ბუქარესტში წავსულიყავი, რომ უნგრეთით მიმეღწია ბერლინს.

5 ნოემბერი. გაჭირვებით გამოვედი ბრაჰილიდან; პასაჟირი ბევრია, მაგრამ მატარებლები გერმანიის სამხედრო მმართველობით ჯერ სისწორით დადიან. ღამით ჩავედით ბუქარესტში. სქელ ნისლში ვეძებდი თავმესაფარს. შემოვიარე რაღაც ურმისებური ეტლით ყველა სასტუმრო—ამაოთ. ერთ სასტუმროს შესავალში ეთვლიმე დილამდის, შემდეგ გაჭირვებით მეორე სასტუმროში Calea Victoriei-ში ვიშოვე ბუნაგი.

ყოველ ფეხის ნაბიჯზე გერმანიის სამხედრო დაწესებულებებია. მაკენზენის შტაბი ატენეუმ-პალასში. რუმინელებს მზიარული შეხედულება აქვთ. იომეს და ეხლა ყველაფერი მზა-მზარეული ჩაუვარდებათ პირში. მთელი რუმინეთის გაერთიანება—აი რა არის მოსალოდნელი.

მრავალრიცხოვანი ქალაქის „რიგიანი საზოგადოების“ პარიზისებური მოკაზმულობასთან ერთად ტყავის, ნაჭრის ქუდები და სხვა ამ გვარი, არა „ლათინური“, არამედ რუსული (უკრაინული) ნიშნები „მდაბიო ხალხისა“. ამ უკიდურესობათა შუაში—უბრალო რუმინელები, შავი, უღვაშები.

პარიზისა და მოლდავანიების შეერთება სიმბოლიურათ იხატება. თუთუნის სახელწოდებაში—*débit de tutun*.

გაზეთებში ცნობაა უნგრეთის მიერ ომის შეწყვეტისა, და ავსტრო-უნგრეთის მიერ ფლოტის საჭრეთ სლავიანებზე (!) გადაცემის შესახებ და სხვა.

პირდაპირ განსაცვიფრებელია. 30 ნოემბერს ოსმალეთმა ხელი მოაწერა დროებით ზავზე; ბათომი და ბაქო გამარჯვებულ სახელმწიფოთა „განკარგულებაში“ გადადის.

მაგრამ როგორ მივალწიოთ-ეხლა ინგლისელებსა და ფრანგებამდე? ბერლინში გასაგზავნ კერძო დეპეშებს არ ღებულობენ, მაკენზენის შტაბის პოლიტიკურ განყოფილებაში თავს იღვეს ჩემი ტელეგრამის გაგზავნა. დამპირდენ აგრეთვე შეეკითხონ, კიდევ გაიგზავნება დანარჩენ ნაწილების საქართველოდან მოსაყვანათ გემი ფოთში თუ არა? ამ გემით წავიდოდი, თუ შეუძლებელია უნგრეთით წასვლა.

„სწორეთ რომ არ მოველოდი აქ, Calea Victoriei-ზე ჩარჩენას.“—ვეუბნები მორიგ ოფიცერს, „ჩვენც ხომ ყველა აქ ჩავრჩით!“—მიპასუხებს იგი.

6 ნოემბერი. წეს-რიგში მომყავს გერმანიაში შესვლისათვის საჭირო ქალაქები. ყველა სამხედრო წესებს სისწორით ასრულებენ. Pestér-Lloyd-ის ერთ-ერთ ნუმერში წავაკითხე ოსმალეთის დროებითი ზავის სრული პირობები. ისინი სასიამოვნოა სომხეთისათვის, მაგრამ საქართველოსთვისაც საკეთილოა. აზერბაიჯანი მოიგონებს ოსმალეთს!

პათეთიური ცნობებია უნგრეთის რევოლუციისაზე. კომუტის სულია, მაგრამ სდგურების და საპატიმროების დანგრევაც ურევია; ზოგ ადგილს ჯარის-კაცთა დეპუტატების საბჭოები დაუარსებიათ. ეს კი სხვა ოპერიადანაა.

მთელი სერბია განთავისუფლებულია. გენერალი დ'ესპერე, მგონი, უკვე ბელგრადშია.

7 ნოემბერი. აქედან თავი უნდა ვიხსნა. დღეს-ხვალ მიმოსვლა შეწყდება—უნგრეთი აღარ უშვებს ქვა ნახშირს. სალამოს 9 საათზე ორშოგაზე უნგრეთის საზღვრამდე, მიდის მატარებელი. ქალაქები მოწესრიგებული მაქვს. მივლივარ.

... სადგურზე აუარებელი ხალხია. გერმანიის დარაჯები და რუმინის პოლიცია ძლივს იცავენ წეს-რიგს. კასასთან, მატარებლის წასვლის სამი საათის წინ, სდვას ხალხი; ამბობენ, ბილეთებიც აღარ დარჩაო. ჭარგს არ ღებულობენ შესანახათ—საბარგო ოთახი ავსებულია! რა ვქნა, რა მოვახერხო? ვისამე დახმარების იმედი ფუჭია!

... ტყუილი ნათქვამია, თითქოს სასწაული არ ხდებოდეს. სასწაული ხდება: ბილეთიც მივიღე და ადგილიც ვიშოვე სავსე კუბეში. რას უნდა მივაწერო? ან განგება და ან წმინდა გიორგი მიწყობს ხელს!

... რუმინელი საზოგადოება: საპატიო ქალი და ასეთივე ჯენტლმენი ფრანგულათ ლაპარაკობენ, თუ როგორ პირველ შესაძლებლობისთანავე წავლენ პარიზში; რუმინეთში დარჩენა პირღებირ შეუძლებელია. მომდერალი ქალები გენიდან, მაგრამ აქაური, ყველას უმასპინძლებდიან ღვინითა და ბუტერბროდებით—ძალიან მოხერხებული საქმეა. ახალგაზრდა გერმანელი ოფიცერი იწყებს ენერგიული დიქტატორული ქცევით, მაგრამ მალე თავიანთი ხდება. შემდეგ შემოიჭრება რუმინელი ინჟინერი, დიხონილი ჯარის კაპიტანი, რომელიც ახალ ამბებს გვიამბობს. ამბები პასსაჟირებში გაცხარებულ სჯა-ბაასს იწვევს. მორგილომანის მთავრობა დაეცი; ახალი მთავრობის სათავეში იქნება გენერალი კოანდა. (მართლა, ომი რუმინულათ არის „разни!“). ბუკოვინა რუმინელთა ჯარმა დაიჭირა; მალე ტრანსილვანიაც მათ ხელში გადავა. „ბესარაბიასთან ერთად რუმინიას ეყოლება 18 მილიონი მცხოვრები! ჩვენს ყველაზე უფრო კდნიერ ოცნებასაც კი გადააქარბა“ და სხვა.

გერმანელთა ოკუპაცია, რა თქმა უნდა, იწვევს სამდურავს. მაგრამ მათ ბატონობას ეხლა ბოლო ზოგად. ოქროს წყაროა რუმინეთი, და გერმანელები არაერთხელ მწუხარებით მოიგონებენ მას. „მაგრამ დაუფიწყარი დარჩება მათი უხეშობა—ამბობს ინჟინერი, დარმშტადტის ტენიკუმის ყოფილი მსმენელი. მათ აქედან წაიღეს ნედლეულიც და ყველაფერი, რაც გნებავთ; ბევრი ჩარხი და მამოძრავებელი გადასცეს ბულგარელებს—„ჩვენს ერთგულ მოკავშირეებს“ ხა, ხა, ხა! რალა უნდა ვთქვა იმ ოფიცერზე, რომელმაც ჩემს სახლში, ჩემს სურათებს მიაკიდა გასაშრობათ მის მიერ მოკლულ მგლებსა და მელიების ტყავები“... ასეთს მუსაიფში, უძილოთ, მოუსვენრათ გადას ღამე. გავიარეთ ჰიტეში, კრაპოვო.

8 ნოემბერი. გაზეთებიდან ვრცლად ვტყობალობ უნგრეთის რევოლუციის ამბებს. როგორ მიუღია ბელგრადში გენერალი Franchet d'Espenray-ის კაროლი! გაწკებლა სჯობდა.

... , აი დუნაი, რკინის კიშკარი, ადა-კალეს კუნძული—ოსმალეთის ნაკვეთი, ცოცხალი და დასურათებულ გახსენება ოტტომანთა სახელოვანი დღეებისა... რუმინეთის საზღვარ (ვერჩიოროვა), შემდეგ კი უნგრეთის საზღვარ ორშოგოში.

გასინჯეს პასპორტები; უნგარელი ოფიცერი თავაზიანათ ელაპარაკება საქართველოს მკვიდრს, მეკითხება, თუ როგორ ვზივარ.

მივდივართ ახალი რესპუბლიკის ტერიტორიაზე. ჩემთან კუბეში სხედან—უნგრეთის მოხელეები. მშვენიერ გუნებაზე არიან. „მოისპო ომი, ყოველგვარი ომი—ამბობს სასიამოვნო მოხუცა, დუნაის ვემთა-სვლის ინსპექტორი. თავისუფლება ყოველ ერს! მიწაც ყველას! უნგრეთში აწი აღარ იქნება მსხვილი მესაკუთრობა“ და სხვა.

გენელი მოწყალეების დები (უფრო „სწავლა დაუმთავრებელი ფერშალი-ქალები“, ვილაცა წინადადებას იძლეოდა მათთვის ასე დაერქმიათ)—უნივერსალური ტიპი ქალიშვილებისა, რომელნიც მოეწყვენ ომის ირგვლივ. მათთვის ომი იყო დიდი დაუმთავრებელი გართობა. მათთან იყო ვილაცა სამხედრო მოხელე, რომელმაც რუმინეთის უკანასკნელ სადგურებზე მოასწრო გაეყიდა თავისი მოკაზმულობის საგნება.

შემოდინ სულ სხვა და სხვა პირები. უნგარელი ოფიცერი გუსარის შეხედულებით,—შემდეგ ექიმი გამოდგა.

დალაშდა. ვზივარ და მძინავს ქვასავით—მერხვეი, მერყვეი, მერწვეი ქვასავით.

9 ნოემბერი. ჯარის დათხოვნა საგრძნობია. ვიგვიანებთ საშინლათ: ყოველ სადგურზე არიან იარაღ აყრილი, სამშობლოსთვის დაბრუნებული ჯარისკაცები. წარმომიდგენია, რა არეულობაა იტალიის ყოფილ ფრონტზე, საიდანაც დაიძრა სხვადასხვა მხარისაკენ სხვადასხვა ჯიშის შინ მიმავალი ჯარი.

აქ ქუდზე ყველამ დაიწება ნიშნები ეროვნული ფერებით.

... გვიან საღამოს მივედით ბუდაპესტში. მთელ ქალაქში არ მოიპოვება ერთი ოთახიც—ერთ და იმავე პასუხს გვაძლევენ ოც ადგილს. კოკისპირულათ სწვიმს. ვბრუნდები სადგურზე—მეორე სადგურზე. ვტყობილოვ, რომ დამას 12 საათზე გადის მატარებელი ოდერბერგზე. მატარებელი მოაყენეს 3 საათზე. მოგვწყვე მესამე კლასის გაუნათებელ, ფანჯრებ ჩამტვრეულ რონოდაში. თანამგზავრები არიან—მაკედონიიდან მომავალი გერმანიის სანიტარული რაზმი. ფანჯრებს საბნები ჩამოვაფინეთ, ვცდილობდით დაგვეძინა ძლიერ სიცივეში.

10 ნოემბერი. მატარებელი გვარიანათ მიტენობს. მივდივართ მთიან ადგილზე—ტატრისა და ბესკიდის ქედების შუა. საათის ოთხზე მივედით რუტკუში, სადაც დავდებთ უნგრეთი. სისწორით ვერ შევიტყვე, რა სახელმწიფო იწყებოდა საზღვრის გადაღმა, რადგან სადგურზე გარდა უთვალავი, განთავისუფლებული „ცოცხალი ძალისა“, აღმოჩნდა აგრეთვე ბუფეტი, რომლისადმი ვაგრძენი უნებური გატაცება! უკანასკნელი ჩემი სადილის შემდეგ ბუქარესტში Hotel du Boulevard-ში, გავიდა სამი დღე და ღამე.

... მატარებელი მაშინვე იერიშით აიღეს ჯარისკაცებმა, რომელნიც ბრუნდებოდნენ გერმანიაში ან გალიციაში (კრაკოვით). მე მოხერხებულათ დავიჭიროე პოზიცია და მოვხვდი გერმანულ ახალგაზრდა ქვეითებსა და პოლონელი

ეცადეთ დაიყოლიოთ შეთანხმების სახელმწიფოები. თქვენთვის ეს საქმე იქნება, რადგან ეს სახელმწიფოები ცდილობენ საჩქაროდ აღადგინონ მთლიანი რუსეთი და ამიტომ წინააღმდეგობას გაუწევენ ყოფილ განაპირა ადგილებს. გარდა ამისა ეხლა სომხები ბუნებრივად შეიქნებიან „ანტანტის“ საყვარელ ხალხად. ეცდებიან მათ შეუმშონ ცრემლი, და მათი პრეტენზიები ბორჩალოსა და ახალქალაქის მახრებზე თქვენთვის წარმოადგენს საშიშროებას — ასეთი იყო დ-რ გეპპერტის მოსახრებანი ჩემი მასთან უკანასკნელი ბაასის დროს, 1-4 ნოემბერს 1919 წელს.

როგორც გ-მ სთქვა, გერმანიის ამ გაჭირვების დროს, საქართველოს მთავრობა *) მოექცა გენერალ კრესს ტფილისში დიდის თავაზიანობით და ყურადღებით.

„ჩვენშიაც აღრევის დრო დადგა“ — შენიშნა გ-მა. „დიახ, ვამზვიდებდი მე, ეხლა თქვენ იმავე ამოცანას მოჰკიდებთ ხელს, რომლის მცირე მასშტაბით გადაქრას ცდილობდა საქართველოს მთავრობა: დემოკრატია და სოციალიზმი „უბოლშევიზმით“. დაგვიანებულათ, მაგრამ შეიძლება მაინც მიუზღოთ საქართველოს დამსახურებისამებრ“ **).

თავის მხრით საქართველომ უკვე მიუზღო გერმანიას დამსახურებისამებრ: გერმანიის დახმარებამ, უფველია, შეუმსუბუქა საქართველოს დამოუკიდებლობის პირველი თვეები, მაგრამ მას, რასაც „გერმანიის ორიენტაცია“ ეწოდებოდა, ევროპის პოლიტიკური ვითარების შეცვლის გამო, ეხლა უკვე დაეკარგა ნიადაგი.

§ 47. ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულება ყველა მისი დამატებითი შეთანხმებით გაუქმებულათ იქმნა გამოცხადებული (11 ნოემბერს 1918 წელს ხელმოწერილი გერმანიასთან დროებითი ზავის პირობების მე-15 მუხლი), როგორც მოკავშირეთა შეხედულებით, ისე გერმანია-რუსეთის ურთიერობაში (მოსკოვის მთავრობამ აცნობა გერმანიის მთავრობას იმავე ნოემბერში, რომ ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებას იგი სავალდებულოთ აღარ სთვლის). თუმცა ამით საქართველოსა და სომხეთის საკეთილდღეოთ ზიანი ადგებოდა ოსმალეთის მიერ ახლად მოპოებულ უფლებებს სამს სანჯაყზე (ბათომი, ყარსი, არტანანი), მაგრამ მეორეს მხრით ამითვე ბათილდებოდა რუსეთ-გერმანიის 27 აგვისტოს „დამატებითი“ ხელშეკრულების მე 13 მუხლი, რომელშიაც არის ნიღაბ ჩამოფარებული ცნობა საქართველოს დამოუკიდებლობისა საბჭოთა მთავრობის მიერ (იხ. ზევით § 36) და, უფველია, ეს იყო საერთაშორისო პოლიტიკაში საქართველოს დამოუკიდებლობის განმტკიცების რაოდენამდე შესუსტება.

ყველა ცნობის, გადაწყვეტილების, დახმარების და წაქეზების ცენტრი გადატანილი შეიქნა დასავლეთში, პარიზში, სადაც უნდა შეკრებილიყო გამარჯვებ-

*) ტფილისში გერმანიის მისიასთან კიდევ დარჩა 500 გერმანელი ჯარისკაცი; ცოტა ხნის შემდეგ ისინიც გადაგზავნილი იქმნენ. გერმანელები დარჩენ საქართველოში სულ ხუთ თვემდე (1918 წ. ივნისი-ნოემბერი).

**) 1918 წლის საქართველოს შესახებ ოფიციალურ გერმანულ მსჯელობაში უეჭვო სიმპატიას თან ერგვა სამაგალითო მოხელეთა შიში, როცა უკანასკნელნი ანჩნევენ სხვადასხვა გვარრევოლუციონურ უწყისობასა და საქართველოს მმართველთა ნაკლებ საქმიანობას. მაგრამ საიდან უნდა მოეპოვათ ეს საქმიანობა!

შულთა კონგრესი ან კონფერენცია. გზა პარიზისაკენ კი გადადიოდა ლონდონზე, არა მარტო მაშინდელი მიმოსვლის გეოგრაფიული პირობებით, არამედ პოლიტიკურადაც; ოსმალეთთან, აღმოსავლეთ აზიის ამ უმთავრეს მტერთან დროებითა ზავი დიდი ბრიტანეთის მიერ იყო მოგვარებული, და ამიერ-კავკასიის ქვეყნები მხედველობაში იყო მიღებული, როგორც ერთ-ერთი ასპარეზი ომისა 30 ოქტომბერს 1918 წელს*) ბრიტანეთის ადმირალის არტურ კოლსორპის მიერ (Calthorpe) ოსმალეთთან ხელმოწერილ დროებითი ზავის კონვენციაში. გარდა ამისა, მოკავშირეთა ჯარების აღმოსავლეთში დალაგების (დისლოკაციის) პირობებიც, და ინგლისის მისწრაფებაც განსაკუთრებული ადგილი დაეჭირა იქ, გვაფიქრებინებდნენ, რომ ამიერ-კავკასიაში სტუმრათ მობრძენდებიან სწორეთ ინგლისელები და არა სხვა ვინმე. ამიტომ აუცილებელი იყო, რაც კი შეიძლება სასწრაფოთ დაგვეყარებია უშუალო ურთიერთობა ბრიტანეთის მთავრობასთან ლონდონში, მოგვეზადებია ამ მხრით „შეგუება“ დამოუკიდებელ საქართველოსა ახალი საერთაშორისო ვითარებასთან, მით უმეტეს, როცა ეს „ვითარება“ ინგლისის ჯარების სახით ემზადებოდა შემოსულიყო ჩვენს საზღვრებში.

ისინი, რა თქმა უნდა, შემოდიდოდნენ როგორც „მოკავშირე სახელმწიფოთა ჯარები“ კავკასიიდან მიმავალ გერმანელებისა და ოსმალების მაგიერ. მაგრამ არავითარი გარკვეული პოლიტიკა მოკავშირეებისა კავკასიის საქმეებში, რა თქმა უნდა, არ შეიძლებოდა ჯერ შემუშავებული ყოფილიყო: ინგლისელებს კი შესაძლებელია ასეთი პოლიტიკა ჰქონოდათ, და ამ პოლიტიკის გამოკვეცვა, მასთან შეთანხმება, ან და უბრალოთ რომ ვთქვათ, ამ პოლიტიკის გამოყენება საქართველოს დამოუკიდებლობის დასაცავათ და განსამტკიცებლათ—აი ეს იყო ძირითადი მორიგი კითხვა: მით უმეტეს რომ, თვით ტექსტი მუდროსის კონვენციისა კრინტსაც არ ძრავდა ამიერ-კავკასიის ახალ სახელმწიფოებრივ სხეულებზე.

ეს არ ნიშნავს, რომ იგი კონვენცია უყურადღებოთ სტოვებდა ამიერ-კავკასიას. პირიქით, იგი სთვლის ამიერ-კავკასიას დოვლათათ, რომელიც მოკავშირეთა ზედამხედველობაში გადავიდა. მე-11-ე მუხლი ეხება ამიერ-კავკასიის პროვინციებიდან (ისე როგორც ჩრდილო-დასავლეთ სპარსეთიდან) ოსმალეთის ჯარების გაყვანას. მე-15-ე მუხლი ლაპარაკობს ამიერ-კავკასიის რკინის გზებზე ოსმალეთის მაგიერ მოკავშირეთა კონტროლის დაარსებაზე. გზები გზადის მოკავშირეთა „თავისუფალ და სრულ“ განკარგულებაში (მოსახლეობის საჭიროება მხედველობაში იქნება მიღებული). ბათომს დაიჭერენ მოკავშირენი. ოსმალეთით ანხმდება ბაქოს**) დაკავებაზედაც.

*) ეს კონვენცია ხელმოწერილია კუნძულ ლემნოსზე, მუდროსის ნავთსადგურში „აგამეპონის“ ქიშხე; შედგენილია ინგლისურათ, და ხელს აწერენ ოსმალეთის მხრით რაუფ-ბეი (ებლა 1923 წ. ანგორის მეთაური) და რეშად-ხიქმეტი, რომელიც წინათ მყავდა დასახელებული. ტექსტი იხ. მაგ., 1-ლ ტომში: A History of the Peace Conference of Paris ed. by H. W. Y. Temperley L. 1920 P. 495-7.

**) ეს „თანხმობა“ ოსმალეთისა, მოკავშირეების მიერ ბაქოს დაკავების შესახებ, რომელიც სრულიად არ ეკუთვნოდა ოსმალეთს, უსათუოდ, წინათ განუზრახველათ, შემთხვევით იყო ნათქვამი. შემდგომი, ამ სიტყვაში პოულობდნენ რუსეთს საწინააღმდეგოთ მიმართულ ინგლისის ინტრიგებს. იხ. მაგ., საქმის კარგათ მცოდნე ავტორის, V. M. წაილი Times-ში. 10 აპრილი 1920 წელი (The Future of Baky, Turkey and Azerbaijan).

არც აზერბაიჯანი და არც საქართველო არ არის აქ მოხსენებული: ამ დროს მოკავშირეებისთვის ისინი ოფიციალურათ არ არსებობენ. კავკასიის სომხეთი აგრეთვე არ არის მოხსენებული. სამაგიეროთ მე-24 მუხლში მრავალ-მნიშვნელოვანი გადაკვერით არის ნათქვამი, რომ მოკავშირეებს უფლება ეძლევათ დაიკავონ სომხეთის ექვსი ვილაიეტის ნაწილები, თუ იქ რაიმე არეულობა მოხდა.

როცა ოსმალეთი დაჩოქებულია, და ყოვლის შემძლე გამარჯვებული მტერი ასეთის გადაკვერით ლაპარაკობს, უმრავლესობისათვის უეჭველი ხდება, რომ სომხებს დაპირებული აქვთ ექვსი ვილაიეტი. „განმარტების“ მცირე ძალდატანება, და დასკვნა აშკარაა: „მოკავშირეებს გადაწყვეტილი აქვთ შექმნან დამოუკიდებელი სომხეთი, და მას- მიაკუთვნონ ოსმალეთის ექვსი ვილაიეტი“. *) აღტაცებაში როგორ არ მოსულიყვნენ ერევნის სომხები, რომელნიც 1918 წლის ოსმალების შემოტევამ მეტად შებოჭა? დასრულდა ოსმალეთის ოკუპაცია: მის მაგიერ ბრიტანეთის ოკუპაცია და „ექვსი ვილაიეტი“. ჩვენებმა გაიმარჯვეს და გაფართოვებაც შეიძლება: საქართველომ თავის თავზე იგრძნო ამ სულიერი განწყობილების ძალა, როცა 1918 წლის დეკემბერში ერევნის მთავრობამ ბრძანება მისცა თავის ჯარებს, დაეკავებიათ ყოფილი ტფილისის გუბერნიის—ბორჩალოსა და ახალქალაქის მაზრები. მაგრამ ეს შედარებით მცირე მნიშვნელობის ეპიზოდია.

ბევრათ უარესი იყო, რომ წმინდა სამხედრო საბუთის ტექსტში მეტად გაუფრთხილებლად ჩაქსოვილმა „ექვსი ვილაიეტის“ თეორიამ ოსმალთა შორისაც შექმნა „სულიერი განწყობილება“: არა ერთსა და ორს დანას ჩაეჭიდა ძარღვებიანი ხელი.

შესაფერათ დაიწყო ერთ-ერთი ყველაზე უფრო საზიზღარი გამოფენა ახალი დროის პოლიტიკური დილენტატიზმისა: სომხეთის კითხვის გადაწყვეტა დასავლეთის დიდი დემოკრატიების მიერ. **).

*) ეს შეეფერებოდა არა მარტო სომხეთის პოლიტიკურ მოღვაწეების ტრადიციებს, არამედ სომხების მონხრე ევროპისა და ამერიკის მრავალ პირების წმინდა კაბინეტურ შეხვედრლებასაც.

**) ცოტათ თუ ბევრათ ოფიციალურ, ყოველ შემთხვევაში მეტად საპასუხისმგებლო განცხადებების კრებული მოიპოვება სომხების ორგანიზაციების გამოცემებში, მაგ., ბროზიურაში The Case of Armenia, რომელიც დაბეჭდილია 1919 წელს სომხეთის ეროვნულ კავშირის მიერ ამერიკაში (The Armenian National Union of America). ეს განცხადებები ჯკუთვნიან უმთავრესად 1918 წლის სახელმწიფო საქმეთა ხელშეღვეანელებს, როგორცაა პრეზიდენტი ვილსონი, ლლოიდ-ჯორჯი, კლემანსო, ბალფური და სხვა; ამ განცხადებებიდან გამოდის, რომ სომხეთის განთავისუფლება ომის ერთ-ერთ მიზანს შეადგენს. განსაკუთრებით აღვნიშნავ რეზოლიუციას, რომელიც შეტანილი იყო 10 დეკემბერს 1918 წელს ჩრდილო-ამერიკის შეერთებულ შტატების სენატში ცნობილ სენატორის ლაჯის (Lodge) მიერ; ამ რეზოლიუციის თანახმად მომავალ დასუფლებელ სომხეთში უნდა შესულიყო ოსმალეთის სომხეთი (ექვსი ვილაიეტი და კილიკია), მოუსეთის სომხეთი და სპარსეთის აზერბაიჯანის ჩრდილო ნაწილი (სპარსეთის სომხეთი). მომავალი სომხეთის რუქას, რომელიც თან ახლავს აღნიშნულ გამოცემას, ჩრდილო-აღმოსავლეთის საზღვარი გაჰყავს მდინარე მტკვარის ნაპირებით (დაახლოვებით ელისავეტოპოლიდან კასპიის ზღვაში შერთვამდე). ამ რუქაზე სომხეთს საზღვრავს სამი ზღვა: შავი ზღვა, ხმელთა-შუა ზღვა და კასპიის ზღვა.

თავი XVIII. ბენი და-
სავლეთში. § 48.

19 ნოემბერს 1918 წელს, ე. ი. გერმანიის კაპიტუ-
ლიაციის დაახლოვებით ერთი კვირის შემდეგ, მე ბერ-
ლინიდან გავემგზავრე ქრისტიანიაში, სადაც ჩავედი 21
ნოემბერს. ინგლისის ელჩი ქრისტიანიაში არ იმყოფებოდა, და ჩემი თხოვნა
ლონდონში ჩასვლის ნებართვის მოცემის შესახებ გადაგზავნა საქმეთა რწმუნე-
ბულმა ბ-ნმა ოვეიმ, რომელთანაც, როგორც საფრანგეთის ელჩთან ბ-ნ ედმონდ
ბაპსთან, მე განვაგრძობდი ზაფხულში დაწყებულ ბაასს კავკასიის თემებზე. ბ-მა
ოვეიმ მაცნობა, სხვათა შორის, რომ სექტემბრის ჩემი სერ მენსფილტ ფინდლე-
ისთან ნალაპარაკების მოხსენების საპასუხოდ, ლონდონიდან ბრიტანეთის ადგი-
ლობრივ მისიას დაავალეს, შემკითხვობდენ მრავალ საკითხის შესახებ, რომელ-
ნიც შეეხებოდენ ამიერ-კავკასიის და ჩრდილო-კავკასიის ფაქტიურ მდგომარეო-
ბას. ეს ცნობები მაშინ შეუძლებელი იყო მიეღოთ ჩემგან, ბერლინში დაბრუნე-
ბის გამო, ესლა კი შევეცადე საჩქაროდ დამეკმაყოფილებია ლონდონის სამინის-
ტროს ცნობის მოყვარეობა.

ჩემი თხოვნა, ნება მოეცათ ჩემთვის საქართველოს მთავრობის
დავალებით ჩავსულიყავი ლონდონში საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნო-
ბის საქმეების გამო, აშკარაა, არ იყო სრულიად ჩვეულებრივი შუამდგომლობა.
ამ შუამდგომლობას, ჩემის თხოვნით, ინგლისის მთავრობის წინაშე, მხარი და-
უჭირა ბერგენიდან ბ. ოლივერ უორდროპმა. *) ლონდონში კი ამ ნებართვის
დაჩქარებისათვის უნდა ეზრუნა დ. ლამბაშიძეს, რომელსაც ჰქონდა საგარეო სა-
ქმეთა სამინისტროში ცოტა რამ კავშირი. პირველსაც და მეორესაც მე მიემარ-
თე ნორვეგიაში ჩასვლისთანავე. დეკემბრის პირველსავე რიცხვებში ნებართვა
მოვიდა, და „თანხმად მათი უდიდებულესობის საგარეო საქმეთა მთავარი მდი-
ვნის ინსტრუქციებისა—მაშინ ასეთი პირი იყო ბალფურდ — დიპლომატიურმა
ვიზამ“, შეამკო ჩემი პასპორტი; ეს იყო დამოკიდებული საქართველოს შუა-ევრო-
პის „ცეცხლისა და თოჯის მილებში“ ხუთი თვის სიარულის შემდეგ პირველი
ნაბიჯის შედგმა იმ ბანაკში. „ნაბიჯს ვღამიდი“ მე, და ამას ხელი არ შეუშალა
ისეთმა წამწყმედმა მოქმედებამ, როგორც იყო ჩემი ბერლინში ყოფნა. ერთად
ერთი განმარტება, რომელიც თან სდევდა ჩემს ლონდონში შესვლას, იყო ის,

*) ჯონ ოლივერ უორდროპმა, (ესლა სერი ჯ. უ.) დიდი ბრიტანეთის საკონსულო სამ-
სახურისა და ინგლისის უნივერსიტეტის კულტურის თვალსაჩინო წარმომადგენელმა, ისე რო-
გორც მისმა დამ, მისს. მარჯორი უორდროპმა (გარდაიცვალა 1909 წ.) დიდი შრომა და დრო
შესწირეს საქართველოს ისტორიასა და ლიტერატურას. მის ამ დარგში შრომებიდან აქ აღ-
ვნიშნავ ნხოლოდ რუსთაველის შესანიშნავ პოემის—„ვეფხისტყაოსნის“—ინგლისური პროზით
თარგმნის ბრწყინვალეთ დაწერილს წინასიტყვაობას (The Man in the Panther's Skin. A Rom-
antic epic by Shot'lia Rust'haveli. A close rendering from the Georgian attempted by Mar-
jory Scott Wardrop. London 1912. გამოცემა აზიის სამეფო სიზოგადოებისა). თარგმანი ეკუთ-
ვნის მის დას. მეორე მისი შრომა არის—საკუთარი თარგმანი ვისრამიანისა; ესა ძველი ქართუ-
ლი ვერსია სპარსეთის გამუსლიმანების წინა დროის ლიტერატურული მეტათ ყურადსაღები ძე-
გლისა, რომელიც არ შენახულა პეხლევერ ღედანში, მაგრამ რომელმაც მოაღწია სპარსულ
(ლექსათ) და ქართულ (პროზაული) რედაქციით. Visramiani. The story of the loves of Vis
and Ramin. A romance of ancient Persia. Translated from the georgian version by Oliver
Wardrop. L. 1914.

რომ „მიცემა შეღავათიანი ვიზისა, სრულიად არ ნიშნავს საქართველოს მთავრობის ცნობას“. ამის ეჭვი აზრის ჰქონებია: მე ხომ სწორედ იმ მიზნით მივიღოდი ლონდონში, რომ „მომემზადებია ნიადაგი“ ასეთის ცნობისათვის.

ნორვეგიასა და ინგლისს შორის ზღვის მიმოსვლა იმყოფებოდა საჩხედრო უწყების უსასტიკეს კონტროლის ქვეშ. 7 დეკემბერს ბერგენში ჩასვლისთანავე ავიღე ბილეთი გემზე, რომელიც მიდიოდა ინგლისში 9-ს. იმავე 7 დეკემბერს ჰე მოვახერხე მენახა და პირველად გამეცნო ოლივერ უორდროპი, ბრიტანეთის კენერალური კონსული ბერგენში, ეს იყო მისი ბერგენში ყოფნის უკანასკნელი დღე: ესლა იგი ოჯახით ბრუნდებოდა ინგლისში.

რალაც განგებისაგან იყო მონიჭებული, რომ საქართველოს „ენისარი“ ბრიტანეთის საზღვრების სწორედ გადასავალზე შეხვდა საქართველოს ძველს, ნაცადს მეგობარს და მიიღო მისგან დახმარება. ი. უორდროპი, უეჭველია, მეტათ შეწუხებული იყო 1918 წლის საქართველოსა და გერმანიის დაახლოვებით; მაგრამ ღრმა სიყვარული საქართველოსადმი ყველაფერზე ძლიერათ მოქმედებდა მის გულში. ჩვენ შეგვეძლო იმედი დაგვემყარებია, რომ ის ლონდონში დახმარებას გაგვიწევს.

... ბერგენს ლამაზი მდებარეობა აქვს კლდეების ძირში, ფიორდთან. განზელთა სტილის „გერმანელების ნავთსადგური“ მეტათ თავისებურია. ყველაფერშია საგრძნობი ზღვის მარილიანი სუნნი, უფრო სისწორით—ოქეანისი, რომლის მეორე მხარეზე ამერიკაა;—დოვლათი, საქმიანი გაშბედაობა, ჯერ შეურყეველი სიმარტივე ცხოვრების წეს-რიგისა და მთელი ცხოვრების ადვილათ მიმოხილვა—აი უპირატესობანი, რომელნიც თან ახლავთ კულტურულ პატარა ერებსა და ასეთსავე ქალაქებს!

9 დეკემბერს, ბნელ ღამეში, შევცურეთ ზღვაში, რომელიც წინაზე ასე საშინელი იყო წყალქვეშა ნაგებების მეოხებით, და რომელიც ესლაც სასუსეა ნალმებით.

დილით ადრე, როცა ჯერ კიდევ ყველას ეძინა, სრულ სიმშვიდის დროს, უეცრად მოისმა მოკლე, მოწყვეტილი ტკაცანი და ხრიალი: რალაც მოხვდა გემს, თუ გემი რალაცას დაეჯახა. მოძრაობა ერთბაშად შენელდა. პირველი აზრი იყო—ნალმი!, „ნალმი, ნალმი!“—ყვაროდენ დერეფანში. საერთო სასოწარკვეთილება. დარბოდენ. ისმოდა გოდება ყოველ კუთხეში. „აშკარაა, ვიხჩვებით“. ირტყამდენ მაშველ სარტყლებს.

გემი ისე გადაიხნიქა, რომ ფეხზე გაჩერება ძნელი შეიქნა. „ზევით, ზევით ადით ყველ!“—გასცა ბრძანება ვილამაც. ერთის სიტყვით, განვიცადეთ ყველა ფერა, რაც უნდა განიცადოს ადამიანმა, როცა ნალმი მოხვდება გემს. მაგრამ ეს არ იყო ნალმი: ჩვენ დავეჯახეთ წვეტიან ბრავას, რომელიც არ იყო რუქაზე აღნიშნული და დავედევით მას. გვიბრძანეს ნაგებზე გადავმხდარიყავით და გამოგვსხეს კოპერეიკში.

... მეორე დილას გამოვედით გაშლილ ზღვაში და თავიდანვე მოვხვდით ქარიშხალში—ჩრთილოეთის ზღვა განთქმულია ზამთრის ქარებით. გემის ირგვლივ უზარმაზარი, შავი ტალღები თეთრის ფაფართა და ძირით ირგოდენ. მუდამ გვაქანებდა საშინლათ. ლოგინზე რომ ვიწვიეთ, ფეხებს ხან ზევიდან ქვევით

უყურებდით, ხან ქვევიდან ზევით. და როცა ქანაობა იწყებოდა გვერდებიდან, მეორე პარალელურათ მდებარე ლოგინი ხან ზევით იყო, და ხან ქვევით.

ბოლოს, საღამოს 12 დეკემბერს, შევიდით არხში და ავედით ზევით ნიუ-კესტლისკენ (ქართულათ—ახალციხე); ქარხნები ერთი მეორეს შეუწყვეტლივ მიჰყვება, საკვამლე მილები, ნავის ასაშენებელი ადგილები—აი ქვა-ნახშირის, რკინის და საქმიანობის სამეფო, ერთ-ერთი მაცოცხლებელი წერტილი ამ საკვირველი კუნძულისა, რომელსაც იცავს მცურავი ბატარეები და სიმაგრეები! 13 დეკემბერს დილით ნაპირზე გადმოვედით. ერთმა მოხელემ, რომელიც ჩემს ჯიზას სინჯავდა, შენიშნა: „საქართველო, ეს, მგონი, რუმინეთთან ახლოს უნდა იყოს“—ო.

მივდივარა მწვანე ინგლისის მიწა-წყალზე; ყველგან გვხვდებიან მეომრები გამარჯვებულის მხიარული, ცოცხალი სახეებით; მივალწიეთ სადგურ კინგსკროსს.

ჩემთვის ძნელი არ იყო ხალხში მეცნო დ. ლამბაშიძე, *) რომელმაც იცოდა, რომ მე ჩამოვიდოდი. იწყებოდა „საქართველოს საქმეებისათვის სიარულის“ ლონდონის თავი.

§ 49. მე არ ვაპირებ დაწვრილებით მოყვე, თუ რა მოლაპარაკება და მუსაიფი სწარმოებდა ლონდონში საქართველოს დამოუკიდებლობის შესახებ. შედარებით ბერლინთან მთავარი განსხვავება პოლიტიკური მდგომარეობისა იმაში იყო, რომ როგორც ევროპის უმთავრეს სახელმწიფოებისთვის, ისე ჩრდილო ამერიკის შეერთებული შტატებისთვის, უდიდესს მნიშვნელობას ღებულობდა რუსეთის სახელმწიფოებრივი წეს-რიგის აღდგენა. (საბჭოთა რეჟიმს, რომელიც უკვე ერთ წელზე მეტი არსებობდა, ბევრი უყურებდა, როგორც ანომალიას, რომელიც მოლოდინის წინააღმდეგ ძლიერ გაგრძელდა). ეს იყო დრო კოლჩაკის დიქტატურისა ციმბირში, სამხრეთში მოხალისეთა ძალების ორგანიზაციისა, დრო რუსეთის დიპლომატიის ყოფილი გაველენიანი წარმომადგენლების გაძლიერებული მუშაობისა ევროპის უმთავრეს ცენტრებში შეიარაღებული ჩარევის გამოსაწვევათ და ფულითა და იარაღით დახმარების მისაღებათ იმ გენერლებისა და ორგანიზაციებისათვის, რომელნიც სხვადასხვა კუთხიდან ემზადებოდნენ რუსეთის გადასარჩენად.

ეს მიმართულება რომ სრულის უარყოფით ხედებოდა **) ყოფილ რუსეთის განაპირა ადგილების დამოუკიდებლობის იდეას, რომ ასეთი უარისყოფით შეხედულებას უნერგავდნენ დასავლეთის სახელმწიფოების მთავრობებს—გუშინდელ მოკავშირეებს—რუსეთის მოღვაწეები, რომ ახლად წარმოშობილი რესპუბლიკები განიცდიდნენ ყოველგვარ, სისტემატიურ შევიწროებას, დაცინვას და სარკაზმს—ეს ყველასათვის ცნობილია. ასეთი ატმოსფერა, რა თქმა უნდა, აბრკოლებდა მუშაობას საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობის კითხვაშიაც.

*) მთა უკვე მოხსენებულ დ-რ ვ. ლამბაშიძისა, დავით დამშიძე, რომელიც წინათ იწოდებოდა რუსეთ-ბრიტანეთის სავაჭრო პალატის მდივნათ ლონდონში. მან ბევრი რამ გააკეთა ინგლისის მთავრობისა და სავაჭრო წრეებში ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების დამოუკიდებლობის იდეის გასავრცელებლად. იხ. იმის შესახებ საყურადღებო გვერდი Lieut.-col. Repington The first World War. 1914—1918. Vol. II. p. 182.

**) ამაში ვხედავ საბჭოთა საწინააღმდეგო რუსული პოლიტიკის ერთ-ერთ უღრმესსა და საბედისწერო გაუგებრობას.

მიუხედავად ამისა, ეს მუშაობა მაინც არ იყო ისეთი უიმედო როგორც ზოგიერთს წარმოედგინა. ძალიან მალე გამოირკვა,—და ჩვენ ვაყავით არა უკანასკნელი, რომელთაც ეს აღმოაჩინეს,—რომ ორივე ტენდენციის შეთანხმება შესაძლებელია, რომ დიდ ბრიტანეთს, კერძოდ, მშვენივრათ შეუძლია, თუ კი სურს, ხელი შეუწყოს რუსეთის მისწრაფებას რუსეთის აღსადგენად და იმავე დროს შეძაფერის ყურადღებით მოექცეს ახლად წარმოშობილ რესპუბლიკებს. მე მართალი ვიქნები მგონი, თუ ვიტყვი, რომ ინგლისის პოლიტიკაში ამ დროს უპირატესობა ეძლევა რუსეთის აღდგენის მისწრაფებას; მაგრამ იქ არსებობდა აგრეთვე ახალი რესპუბლიკებისადმი სიმპატიისათვისაც, როგორც პრინციპიალური მოსახრებით (ლიბერალების, შრომის ჯგუფის და სხვათა რწმენა, თვითგამორკვევის უფლებისა, დემოკრატიული საფუძვლებისა და სხვა) ისე, რომდენადმდე სპეციალური ინტერესებითაც. ბალტიის რესპუბლიკებისათვის მნიშვნელობას ღებულობდა დიდი სახელმწიფოების საზღვაო ინტერესების კითხვა ბალტიის ზღვაში; საქართველოს შექმლა გამოეჩხრკა ძველი, ნაწილობრივ მიწვებული წიაღი ყოფილი, ეგრედ წოდებული, ბიკონსფილდის იდეებისა, რუსეთისათვის წინა აზიაში შესვლის საზღვრების დადების საჭიროების შესახებ და სხვა.

ერთის სიტყვით, პოლიტიკის მთავარ მიმართულებასთან ერთად—მთლიან ორ რუსეთის აღდგენის მომხრე პოლიტიკასთან ერთად,—არსებობდნენ მიზნები და ინტერესები, თუმცა მცირე ხარისხოვანი, მაგრამ საკმაოდ გამორკვეულნი, რომ გამოდგარიყვენ განაპირა სახელმწიფოების დამოუკიდებლობის დაცვის საფუძვლათ.

ამ ვარემოების გადასალახავად ცდა მდგომარებდა ფედერაციის განყენებულ იდეაში, ე. ი. რუსეთის მთლიანობის აღდგენა ყოფილი იმპერიის განცალკევებულ ნაწილების ფედერატიული გზით შეერთებით. ეს იდეა, შთაგონებისა და გადაკვრით ლაპარაკის სახით, თავიდანვე ასრულებდა ერთგვარ როლს განაპირა ქვეყნების დელეგატებისა და ინგლისის განწყობილებაში (უფრო გვიან ამ იდეის შეთვისება დაიწყო რუსეთის ზოგიერთმა წრემაც, ცდილობდნენ კი იგი უენებელი გაეხადათ); ინგლისის მთელი პოლიტიკა მაინც გამსჭვალეული იყო მთელი 1919 წლის განმავლობაში იმ გაორებით, რომლის შესახებაც ზევით იყო ნათქვამი:

მაგრამ, ამ დროს „მთლიანი რუსეთი“ მხოლოდ გეგმა იყო, დამოუკიდებელი საქართველო კი—მას რომ დაუბრუნდეთ—წარმოადგენდა სინამდვილეს, ფაქტს, რომლისათვისაც ანგარიში უნდა გაეწიათ... თუნდაც ბათომსა და ბაქოს შუა სარკინისგზო მიმოსვლის დასაკმაყოფილებლად (მუდროსის დროებითი ზავის ძალით). ყველაფერი ეს ანიჭებდა კითხვას გარკვეულ, სასიცოცხლო მნიშვნელობას, და ჩვენ საშვალემა გვეძლეოდა განგვეცადა იგი ყოველ მხრივ დიდი ბრიტანეთის მთავრობის წარმომადგენლებთან ერთად. თავის თავად იგულისხმება, რომ ჩვენ ვლაპარაკობდით აზერბაიჯანის მაგიერათაც, რომელსაც ჯერ არ ჰყავდა ლონდონში. თავისი წარმომადგენელი, და ჩვენი ბაასის თემები, ხშირად გადალახავდა ამიერ-კავკასიის საზღვრებს.

ამ გვარად, „მთლიანი რუსეთის აღდგენა“ იყო ამ დღეების ერთი უმთავრესი გაბრუება; ჩვენთვის კი ბუნებრივი იყო ამ გაერთიანების მისალმება და

თან სურვილის გამოთქმა, რომ საქართველო და ამიერ-კავკასია ამ გეგმიდან გამორიცხულნი ყოფილიყვნენ.

წერილობითი და ზეპირი დასაბუთება ასეთის სურვილისა არ წარმოადგენდა განსაკუთრებულ სიძნელეს, და, ამ ნაირათ, ინგლისის მთავრობას შესაძლებლობა ჰქონდა საფუძვლიანად გაცნობოდა საქართველოს და მისი მეზობლების პოლიტიკურ მისწრაფებას და საბოლოო მიზნებს სწორეთ იმ დროს, როცა ბრიტანეთის სამხედრო ნაწილები 30 ოქტომბრას, მუდროსის კონვენციის თანახმად ბინადგებოდნენ ამიერ-კავკასიის სხვადასხვა ადგილას.

ლონდონში ჩვენი დიპლომატიური ურთიერთობის დასაწყისი, ამგვარად თან შეხვდა ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკებთან იქ, ადგილობრივ, 1918 წლის ინგლისელების მიერ პრაქტიკულად გაცნობის დასაწყისს.

ჩვენ საშვალემა მოგვცეს დებეშით მიწერ მოწერა გაგვემართა ტფილისთან; ჩემი ლონდონში ჩამოსვლა საქართველოს მთავრობას ეცნობა თავის დროზე, და მალე ამის შემდეგ ჩვენ შეგვეძლო შეგვეტყობინებია მთავრობისათვის „კეთილგანწყობილი მიღება, ჯერ de facto და შემდეგ ფორმალური ცნობის იმედი,“ და აგრეთვე ის, რომ „მთლიანი, განუყოფელი რუსეთის აღდგენის შესახებ გავრცელებული ხმები არ შეეხებოდა საქართველოს, რომლის დამოუკიდებლობას ურყევი შანსები აქვს.

ბოლოს, 13 დეკემბერს, 1918 წელს ჩვენ (ე. ი. მე და დ. ლამბაზიძემ) მივიღეთ Foreign Office-დან საგარეო საქმეთა მინისტრის ამხანაგის სერ ლუის მალეტის მიერ ხელ მოწერილი ნოტა, რომლითაც გვაცნობებდნენ, რომ მათი უდიდებულესობის მთავრობა თანაგრძნობით შეხვდა საქართველოს დამოუკიდებელ რესპუბლიკათ გამოცხადებას და მზად არის დაიცვას მისი ცნობა სამშვიდობო კონფერენციაზე*).

ასე მოხდა თანახმად შეცვლილი გარემოებისა, საქართველო-გერმანიის ტრაქტატის საბოლოო პროექტის მიღების სულ ათიოდე კვირის შემდეგ—გადასვლა საქართველოს პოლიტიკისა ახალ ლიანდაგზე. ჩემი მოვალეობა და როლი „მეისრისა“ დამთავრებული იყო; ესლა უკვე საქართველოს მთავრობისგან ტფილისში დამოკიდებული იყო „წარმატების გამოყენება“.

თავი XIX. ავადი თმ-მის ახალი ვარიანტი.
§ 50.
ჩვენი ტელეგრამმა, ლონდონში „კეთილგანწყობილ მიღების“ შესახებ, ტფილისში მიუვიდა საქართველოს მთავრობას მეტად კრიტიკულ დროს და ძლიერ სასარგებლო გამოდგა მისთვის.

სიტყვებით „კრიტიკული მომენტი“ მე სრულიად არ მსურს ვთქვა, უითომ ნ. ჟორდანის მთავრობის მდგომარეობა თვით საქართველოში ოდნავ შეირყა;— პირიქით, მისი მდგომარეობა იყო სავსებით მტკიცე; მხედველობაში მაქვს მხოლოდ იმავე დროს 1918 წლის დეკემბერში, სომხეთ-საქართველოს საზღვრებზე მომხდარ შეტაკებით გამოწვეული გართულება, ე. ი. სომეხთა ჯარის ყოფილ ტფილისის გუბერნიის ბორჩალოს მაზრაზე შეტევა, და ამიერ-კავკასიის საზღვრებში ინგლისის ჯარისა და მოკავშირეთა მისიების შემოსვლა.

*) ამ ნოტის არსებითი ნაწილი დებეშით გადაეცა საქართველოს მთავრობას, და გამოიწვია საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრის, გეგმაქორის საპასუხო, სამადლობელი დებეშა (იანვარი-1919 წელს).

ბოროტათ განწყობილი სხვადასხვა პირი ავრცელებდა ხმებს, თითქოს გა-
მარჯვებულ მოკავშირეებს აზრათ ჰქონდათ გაეუქმებიათ ახლად დაარსე-
ბული რესპუბლიკები; ასეთი იყო ფანტასტიური მაგრამ შიშის მომგვრელი ხმე-
ბი. ინგლისის სარდლობას ადვილათ და მალე არ შეეძლო თავისი პოლიტიკუ-
რი ტერმინოლოგია შეეწყო კავკასიის ახალი წეს-რიგისათვის (სულ სხვა იყო
დიდი მთავრის ნიკოლოზ ნიკოლოზის-ძის დროს!) და ახალი მთავრობის გადა-
ქარბებულ თავმოყვარეობისათვის. იყო, რა თქმა უნდა, ზედ გაველენა, რომე-
ლიც განსაკუთრებულათ ცდილობდა ინგლისელების თვალში ევენთ საქართვე-
ლოს მთავრობისათვის, და ამ მიზნით მოჰყავდათ უაზრო დამტკიცება, რომ სა-
ქართველოს მთავრობა ვითომცდა სამარცხვინო მეგობრობას უწყევდა გერმანე-
ლებსა და თვით ოსმალთაც კი. არ შეუდგები ამ საგნის გამოკვლევას. საერ-
თოდ, ბრიტანეთის გენერლები მალე შეეჩვიენ დამოუკიდებელ საქართველოს
მთავრობის არსებობის ფაქტს იქ, სადაც ფორმალურათ უნდა ყოფილიყო რუ-
სეთის სახელმწიფოს მხოლოდ ამერ-კავკასიის პროვინცია; საქართველოს მთავრო-
ბამაც აღარ ჩასთვალა ინგლისის რაზმის ჩამოსვლა და დაბინავება საქართველოს
დამოუკიდებლობის დარღვევათ, რადგან ეს ხდებოდა ევროპაში მშვიდობიანო-
ბის დამყარების საერთო გეგმის თანახმად... „ვილსონის“ საფუძვლებზე და
მშვიდობიანობის დამამყარებელ ერთობლივ სახელმწიფოთა სურვილით. ამ ნია-
დავზე ასე თუ ისე აღინიშნა *modus vivendi*.

ინგლისისა და საფრანგეთის მისიების მეოხებით შეწყვეტილ იქმნა სომხე-
თისა და საქართველოს შეტაკება, სწორეთ იმ დროს, როცა სომხეთის ჯარის
ნაწილებმა, რომელნიც შორს იყვნენ ბორჩალოს მაზრაში შესეული, დაიწყეს
უკან დახევა. დასასრული ამ შეტაკებისა, რომელიც, საბედნიეროთ, მხოლოდ 10
დღე გრძელდებოდა, ჩვენ ლონდონში გავივით გაზეთ *Times* (10 იანვ. 1919 წ.)
შემდეგი ცნობიდან: ბაღდათი, 1 იანვარი. „19 იანვრიდან დაწყებული სომხეთი-
სა და საქართველოს ჯარებთა შორის მოხდა სამი ბრძოლა: ახალქალაქის მაზ-
რის საზღვრებზე, ეკატერინოფელდთან (ბორჩალოს მაზრაში) და სადგურ სადა-
ხლოსთან (ტფილის-ალექსანდროპოლის რკინის გზა). სამივე ბრძოლა გათავდა
სომხების სრულ დამარცხებით; ქართველებმა წაიყვანეს მრავალი ტყვე და წაი-
ღეს ზარბაზნები.—უკანასკნელი ცნობებით ქართველები განაგრძობენ შეტევას;
სომხები იძულებული შეიქნენ ალღავერდისაკენ დახეულიყვნენ. ქართველებმა
ჩაიგდეს ხელში ჯავშნიანი მატარებლები და ტყვეები, მათ შორის რუსის ოფი-
ცრები“.

ქართველი ჯარის ნაწილების მიერ ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრე-
ბის დაჭერის შესახებ (ოსმალეთის შეიარაღებული ძალის წასვლისა და იქ დარ-
ჩენილ „ბანდებისაგან“ პროვინციების გაწმენდის შემდეგ) ცნობები ჩვენ უკვე
წინათ ვგქონდა გადმოცემული ბრიტანეთის სამხედრო სამინისტროსაგან.

ურთიერთ შეთანხმებით სამხედრო მოქმედება შეწყვეტილ იქმნა 1918
წლის დეკემბრის 31-დან *). სომხები დაუბრუნდენ თავის პირვანდელ მდგომა-

*) ამ მოქმედებას საეჭვოა, რომ „ომი“ ეწოდოს. ყოველ შემთხვევაში დიდი სისხლის
მსხვერპლი მან არ მოითხოვა. მით უკეთესი „მხარეებისათვის!“

რეობას, რომელიც მათ ფაქტიურათ ეჭირათ ბორჩალოს მაზრის სამხრეთის ბოლოში, მას შემდეგ რაც 1918 წლის შემოდგომაზე იგი დასტოვეს ოსმალოებმა, და საიდანაც სომხებმა დაიწყეს შემოტევა. ამ ტერიტორიისა და ბორჩალოს მაზრის ჩრდილო ნაწილს შორის, რომელიც რჩებოდა საქართველოს მმართველობის ქვეშ, დადებული იყო ნეიტრალური ზოლი. ახალქალაქის მაზრაშააც რჩებოდა ქართული ადმინისტრაცია.

ეს კომპრომისი მიღებული იყო საქართველოს მთავრობისა და მოკავშირეთა მისიების მიერ; შემდეგ იგი მიიღო სომხეთის მთავრობამაც, თუმცა გამოთქვა საწინააღმდეგო აზრები.

საერთოდ საკმაოდ სამძიმო დრო იყო; მოკავშირეთა მისიებმა ახალციხის დაცლაც კი მოითხოვეს ქართველებისაგან, მაგრამ საქართველოს მთავრობისაგან მიიღეს გადაჭრილი უარი; და თუმცა სომხეთთან შეტაკება გათავდა საქართველოსთვის კეთილად, მაინც საგრძნობი შეიქმნა ახალი ძლიერი ფაქტორის გამოჩენა, რომლის მოსაზრებანი გამოურკვეველი რჩებოდა და რომელიც, აშკარათ სჩანდა, საქართველოსადმი არ იყო მთლად მეგობრულათ განწყობილი. „ჩვენ მოწყვეტილი ვართ ევროპას“ — ამბობდა გეგეჭკორი საქართველოს პარლამენტში 3 იანვარს 1918 წელს, როცა იგი მოხსენებას აკეთებდა სომხების თავდასხმითა და მოკავშირეთა მოსვლით შექმნილ მდგომარეობაზე — „ჩვენ მოკლებული ვართ საშვალებას ვამცნოთ ევროპას და მის დემოკრატიას ყველა ის უსამართლობა, რომელიც აქ ხდება და რომელიც, კიდევ შეიძლება მოხდეს, მაგრამ ჩვენამდის უკვე აღწევენ შორეული ხმები, რომელნიც გვიწინასწარმეტყველებენ განთიადს“. „შორეული ხმა“ ამ შემთხვევაში იყო საქართველოს მთავრობის მიერ წინა დღით (ე. ი. 2 იანვარს) მიღებული დეკრეტი, რომელიც ჩვენ ვაგზავნეთ დეკემბრის ბოლოს და რომლის შესახებ ზევით გვქონდა ლაპარაკი. ამ ცნობამ გამოიწვია პარლამენტის „მხურვალე ტაშის ცემა“: საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრს ამ დღეს დიდი მოწონება ჰქონდა.

შეტად სამწუხარო იყო, რომ თავიდანვე, ე. ი. 1918 წლის დასასრულს არ განხორციელდა საქართველოს მთავრობის მიერ მოწვეული კავკასიის რესპუბლიკების კონფერენცია საერთო საქმეების გამო (მათ შორის შეტანილი იყო საზღვრების კითხვაც). წინადადება ამ აზრით მიცემული. ჰქონდა რესპუბლიკებს 1918 წ. ოქტომბრის დამლევს, მაგრამ ისეთის ფორმით, რომელმაც გამოიწვია სომეხთა უკმაყოფილება. და მართლაც, ნ. რამიშვილის მიერ ხელმოწერილ „საწვევი“ ნოტის ტონი რამდენადმე გაახსენებდა კაცს... შინაგან საქმეთა სამინისტროს ცირკულიარს. (გეგეჭკორის დანიშვნამდე საგარეო საქმეთა მინისტრის მოვალეობას ასრულებდა ნ. ღამიშვილი). მაგრამ თვით სურვილი მშვენიერი იყო, რა თქმა უნდა, სჯობდა სომხები შეთანხმებოდნენ საქართველოს მთავრობის კონფერენციის შესახებ, ვიდრე... დაეწყოთ შეტევა.

სამწუხარო იყო არა მარტო ის, რომ მაშინ განზრახული კონფერენცია არ შესდგა, არამედ კიდევ უფრო მეტათ ის რომ, საქმე დიდი ხნით გადადებული შეიქნა, რადგან ასეთი გადადება გამომდინარეობდა 25 დეკემბერს 1918 წელს ნ. ჟორდანიას, დიდი ბრიტანეთის გენერალ-მაიორის რეჰიკროფტის და საფრანგეთის პოლკოვნიკის შარდინის მიერ მიღებულ კომპრომისის. უკანასკნელ მუხ-

ლიდან, რომელშიაც ნათქვამია: „ორივე სახელმწიფოს—საქართველოსა და სომხეთის—წარმომადგენლები მოკლე ხანში გაგზავნილი იქნებიან ევროპაში, სადაც საზღვრების შესახებ ყველა კითხვები გადაწყვეტილი იქნება დიდი სახელმწიფოების მიერ“. ამ გზით შეტად მოუსაზრებლად იქნებოდა, და მეტად დაუფიქრებლად ითვისებდენ ილიუზიებს, თითქოს დიდი სახელმწიფოები—ანდა, როგორც გეგეჭკორი ამბობდა—„ევროპის დემოკრატია“ ეცდებოდა საჩქაროდ გადაეწყვიტა... ბორჩალოსა და ახალქალაქის მაზრების კითხვა. ამ კითხვებისათვის კი სრულიად არავის სცხელოდა: მას „ცნობათ ლეზულობდენ“ კაცობედენ საქმეებში“ იმ ბიუროში, რომელსაც ასეთი საქმეები ჰქონდა მინდობილი. საერთოდ ამ კითხვას არავითარი შანსი არ ჰქონდა 1919 წელს გამოეწვია ვისიმე ყურადღება ევროპაში. ამგვარად, ამი ერ-კავკასიის რესპუბლიკებმა უარყვეს გარჯა და შრომა ამ და ასეთის კითხვების გადაწყვეტა უშვალოდ ერთმანეთში მოლაპარაკებით ღვეთავრებით, და წინდაუხედავად და უდარდელად მოიმზადეს მომავალისათვის ახალი დაბრკოლება და ხიფათი *).

§ 51. ამ უთანხმოებათა შესახებ ჩვენ მიერ ლონდონში პირველი ცნობების მიღებისთანავე, გამომქლავნდა აგრეთვე დამოუკიდებელი სომხეთის პროგრამა, რომლის დაცვას სამშვიდობო კონფერენციაზე მთლიანი სომხეთის სახელით აპირებდა ბოლოს ნუბარ-ფაშა (მეთაური ეგრედწოდებული ეროვნული დღეეგაციისა, რომელიც დანიშნა სომხეთის კათალიკოსმა და რომელიც ჯერ კიდევ ლონდონში, ბალკანეთის კონფერენციების დროს 1912-1913 წელს პირველად გამოვიდა ევროპაში სამოქმედოთ). ეს პროგრამა, რუქის დამატებით, დაწვრილებით იყო მოყვანილი Times-ის ფურცლებზე (31 დეკემბერი, 1918 წ.).

ეგრედ წოდებული რუსეთის სომხეთის საზღვრები აშკარა შეცდომებით (შემცირებით) იყო ნაჩვენები, და უეჭველი ხდებოდა, რომ პროგრამის პატივცემულმა ავტორმა არ იცოდა, თუ რა ხდებოდა ამიერ-კავკასიაში. სამაგიეროთ ოსმალეთის ფარგლებში მომავალი სომხეთის საზღვრები ფართოდ იყო მონახული: ბითლისის და ვანის გარდა, სომხეთის მიკუთვნებული ჰქონდა სივასი, მერსინა, ადანა, ალექსანდრეტა და დიარბექირი. შავი-ზღვის ნაპირზე სომხეთი ისაკუთრებდა უმთავრესს ნაწილს, სამსუნსა და ბათომს შუა და სხვა. რა თქმა უნდა, ეს იყო მაქსიმალური მოთხოვნები (**). მაგრამ ანგარიში მაინც უნდა გავვეწია ამ გეგმის ავტორის ოფიციალური მდგომარეობისათვის, და მისი განცხადებისათვის, რომ სომხეთს იმედი აქვს მიიღოს ინგლისისა და საფრანგეთის

*) საქართველო-სომხეთის 1918 წლის დასასრულის კონფლიქტისა, და სომხების თავდასხმის საბუთები დაბეჭდილია კრებულში: „Документы и материалы“ ს უკანასკნელ ნაწილში. კერძოდ, კომპრომისის საფუძვლების შესახებ მიწერ-მოწერა იხ. №-№ 251-255. საქართველოს და სომხეთის შორის მოლაპარაკების დაწვრილებითი მასალები მთელი ამ დროისა, და ცდა საქართველოს წარმომადგენლის ერივანში ს. გ. მდიენის, როგორმე აეცდინა შეტაკება, ე. ი სომხების შეტევა. იხ. მეორე კრებულში, რომელიც გამოცემულია საქართველოს მთავრობის მიერ 1919 წ. Из истории армяно-грузинских отношений 1918 г..

(**) თუ კი მხედველობაში არ მივიღებთ ამერიკის რეზოლიუციების გაერთიანებულს სამს (რუსეთის, ოსმალეთის და სპარსეთის) სომხეთს.

დახმარება (დროებითი) ანდა ამერიკის („მანდატი“); იგი გვარწმუნებდა კიდევ რომ ახალი სომხეთი რამოდენიმე თვის შემდეგ რეალურ მოვლენათ იქცევა.

ასეთი სომხეთი აღარ იქნებოდა ამიერ-კავკასიის სომხეთი. ამიერ-კავკასიის გაერთიანების კითხვა ამ შემთხვევაში სულ სხვა გვარათ უნდა დაგვეყენებია. მეზობლათ ისეთი სახელმწიფოს გამოჩენის შესაძლებლობა, რომელსაც ხელთ ექნებოდა სომხეთის მანდატი, საზრდოს აძლევდა ახალ პოლიტიკურ „სპეკულიაციებს“. დასასრულ, თუ სომხების ეს პროგრამა შესრულდებოდა, აზერბაიჯანი 1918 წლის ოსმალეთით გატაცების შემდეგ აუცილებლად ისევ დაუბრუნდებოდა კავკასიის წრეს და სხვა „შესაძლებლობებთან“ ერთად ყველა ეს საკმაო მასალას იძლეოდა სხვადასხვა გამოცანებისა და მოთქმებისათვის.

არ ვიცი, სწამდათ თუ არა ახალი სომხეთის პროგრამის ავტორებს, იმ პროგრამის განხორციელების შესაძლებლობა; ვფიქრობ, რომ ისინი—ისე, როგორც ბევრი სხვა—გადაჭარბებულათ აფასებდნენ, მშვიდობის დამაპყარებელ სახელმწიფოების ძალას, გავლენას და მოხერხებას. სამწუხარო იქნება, ვეუბნებოდი ჩემს თავს, თუ ჩვენი სურვილი—განვამტკიცოთ კავკასიის რესპუბლიკების დამოუკიდებლობა—ისეთივე ოცნება, ისეთივე ქიშკირა შეიქმნა—ან და ოცნებათ და ქიშკირათ მოეჩვენათ მცოდნე და ფრთხილ პირებს—როგორათაც ეჩვენებოდათ ბევრს ნუბარის ტეკლარაკიაში გამოთქმული იდეა სომხეთის დამოუკიდებლობისა.

მაგრამ, ვიმეორებ: ამ გეგმასთან ძნელი იყო სომხეთზე ჩვეულებრივი წარმოდგენის შეთანხმება—სომხეთი ხომ, უმთავრესად მიმართულია ამიერ-კავკასიისკენ: კილიკიაზე და „ექვს ვილაიეტზე“ ოცნებას წინ უდგა ერევნის, ან „არარატის“ სომხეთის ცოცხალი სინამდვილე: სომხეთის სახელმწიფო უკვე არსებობდა და შენდებოდა თვით სომხების შრომით. მოსალოდნელი იყო, რომ ამ სომხეთს შეემატებოდა საგრძნობი ტერიტორია ოსმალეთისა, მაგრამ, ჩემის რწმენით, არა ისეთის მოცულობის, რომ შერყეულიყო გეგმა საქართველოს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის საკავშირო ერთობისა, რაც ერთად-ერთი ფორმულაა კავკასიის კითხვის გადასაწყვეტათ, ფორმულა შეთანხმებული პოლიტიკის და ისტორიის უფრო ფართო პერსპექტივებთან.

დიდი სომხეთი, გასავალი ხმელთა შუა ზღვაში—აი ზმანება, რომელსაც თითქოს აქებებდა დიდი სახელმწიფოები, რომელსაც კურთხევას უგზავნიდა, როგორც მაშინ ეგონათ, ყოვლის შემძლებელი პრეზიდენტი ვილსონი; ამ წარმტაც ოცნებას შეუძლებელი იყო არ გადაეხირო სომხეთის ერის ცოცხალი მისწრაფებანი კავკასიის ორიენტაციიდან; ყოველ შემთხვევაში მან შეასუსტა, მთელი 1919 წლისა და 1920 წლის უდიდესი ნაწილის განმავლობაში, ამ ორიენტაციის მიზნებისა და მისწრაფების ძალა. სომხებს ეგონათ, თუმცა ასეთი აზრი თავიდანვე შემცდარი და უსაფუძვლო იყო, რომ „ევროპა და ამერიკა“, კონფერენცია და საერთოდ ყველა, ვინც კი განაგებდა მსოფლიოს ბედს, განსაკუთრებულად მოეპყრობოდა მათ, და რომ მათი კითხვა არ შეიძლებოდა გარეული ყოფილიყო, მაგ., ქართულ კითხვაში და სხვა. ერთის სიტყვით, სხვადასხვა მიზნისა და გარემოების გამო, რომელნიც საფუძვლით ცხად ჰყოფენ სომხეთის

პოლიტიკას, იგი ბუნებრივად მიიმართა იმ გზით, რომელიც უფრო და უფრო შორდებოდა ერთად-ერთს, თუმცა—ლა ეკლიანს, მაგრამ წარმატების მიმნიჭებელ გზას: ეს გზა იყო—გზა კავკასიის რესპუბლიკების შექავეშირებისა, რომელიც დამთავრებდა 1918 წლის მაისის დასასრულიდან დაწყებულ ამ რესპუბლიკათა სახელმწიფოებრივ განმტკიცების პროცესს.

რა თქმა უნდა, ასეთი შექავეშირება შესაძლებელი იყო მხოლოდ გარკვეულ საერთაშორისო პირობებში.

§ 52. ამ კითხვის შესახებ მთავარი აზრი მე გამოვთქვი ჯერ კიდევ 1918 წლის გაზაფხულზე წერილში, რომელიც შეეხებოდა ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებას და რომელიც არა ერთხელ მოვიხსენე წინეთ; იქ იყო ნათქვამი: „კავკასიის ვიწრო ყელზედაც შეიძლება გადატანილი იქმნეს ის იდეა ახალი რუსეთის საზღვრების შემოფარგვისა ახალივე სახელმწიფოებრივი სხეულებით, რომელიც საფუძვლად დაედგა ბრესტის ხელშეკრულებას“.

„ბუფერული სახელმწიფო ამიერ-კავკასიაში—დავძენდი მე—რომელიც უფრო წარმოსადგენია, რომ იქნება რთული შემადგენლობის, გადასწყვეტს ამ ქვეყნის მოწესრიგების საქმეს; მას მნიშვნელობა ექნება აგრეთვე ანატოლიაში გერმანიის ვავლენის განმტკიცებისათვის და „ბრესტის“ სისტემის—ინდოეთის მიახლოებისა და ქაირ-კალკუტას გზის დაცვის უზრუნველყოფისათვის“.

ამგვართ, ჯერ კიდევ იმ დროს, შემუშავებული იყო ორმაგი ფორმულა, რომელიც ნაანგარიშევი იყო ომის სხვადასხვანაირი დასრულებისათვის.

დამოუკიდებელი საქართველო და კავკასიის კავშირი—ასეთი იყო ერთი დამთავრების დებულებათაგანი ქართული პოლიტიკისა—ბერლინში 1918 წლის ზაფხულში; იგივე დედა-აზრი ეხლა უნდა განგვევითარებია და გამოგვეყენებია, მაგრამ *mutatis mutandis*—გამოგვეყენებია იმ პირობების მიხედვით, რომელშიაც გერმანიის დამარცხების შემდეგ უხდებოდა პარიზის კონფერენციას ევროპისა და აზიის ნაწილის გადაკეთება.

კავკასია, ეს ბუნებრივი ჯგებირი, რომელიც ჰყოფს ორი იმპერიალიზმის—რუსეთისა და ბრიტანეთის—სფეროებს—ასეთს თემას უგულვით ვერ შეხვდებოდენ ლონდონში იმ დროს, როცა ადგენდენ და ამუშავებდენ მრავალგვარ გეგმებს. ევროპის გადასაკეთებლად, როცა აშენებდენ ახალ კედლებს და როცა აუარებელი გამოსადეგი მასალა მზა-მზარეულათ ეწყო და უცდიდა დახელოვნებულ ხუროთ-მოძღვარს... მაგრამ ამით: ხუროთ-მოძღვარი არ გამოჩნდა.

კავკასიის ხალხების კავშირი, როგორც გამთიშველი ზოლი რუსეთსა და წინა-აზიის ქვეყნებთა შორის (ოსმალეთი და სპარსეთი), მომსაზობი საერთაშორისო უთანხმოების დამთავრების სივრცისა, და ამით სახელმწიფოთა შორის საომარი შეტაკების შესაძლებლობის ჩამომშორებელი—აი მეორე „ასპექტი“ იმავე აზრისა. მაგრამ ეს მოსაზრება შეთანხმებული იყო არა იმ პირთა შიშსა და საკმაოთ მოძველებულ ცრუმორწმუნობასთან, რომელნიც ვერ ივიწყებდენ რუსეთისა და ინგლისის მეტოქეობას წინა და შუა აზიაში—არაჰედ იმ პირთა მისწრაფებებთან და ზრახვებთან, რომელნიც აპირებდენ პრაქტიკულათ ემუშავნათ ერთ ალიგის შესაქმნელათ.

დასასრულ, ამიერ-კავკასიის მოწესრიგება, როგორც ერთი მთლიანი მხარისა, საერთაშორისო თავისუფალი, ყველა მიმართულებით, ტრანზიტისათვის; ამ საშვალეებით ყველასათვის განურჩევლათ უზრუნველყოფა თავისუფალი ურთიერთობისა სპარსეთთან, კასპიის იქეთა ქვეყნებთან და სომხეთთან—ეს იყო უმთავრესი ეკონომიური დასაბუთება იმავე საგნისა.

ასეთი იყო 1918 წლის ბოლოს საქართველოს რესპუბლიკის წარმომადგენლების მიერ ლონდონში გამოცხადებული პოლიტიკური დებულებების „რეპერტუარი“.

ბევრი რამ იყო საჭირო ასეთი გეგმის შესასრულებლათ: შეთანხმებული მუშაობა კავკასიის ახალი რესპუბლიკებისა—ეს უპირველესად ყოვლისა; მხურვალე დახმარება დიდი სახელმწიფოებისა; დასასრულ—ხელსაყრელი საერთო გარემოება.

ინგლისის მიერ გამოთქმული თანაგრძნობა ამ მხრით გვეჩვენებოდა განსაზღვრულ წარმატებათ. სომხეთ-საქართველოს კონფლიქტი ცუდ წინასწარმეტყველებას იძლეოდა: დანარჩენი ბურჟუსით იყო მოცული.

თავი XX. ლონდონში პარიზის კონფერენციის წინააღმდეგ.

§ 53. „ბოლშევიზმის“ უზარმაზარი საშიშროება გამეფებული იყო რუსეთის შუა-გულში, მისი ცხოვრების კვანძში. ეს აჩრდილი მოსვენებას არ იძლეოდა. დასავლეთის სახელმწიფოების პოლიტიკამ—ყოველ შემთხვევაში ოფიციალურმა მაინც—მხოლოდ მაშინ მიიღო შემდეგი სახე: ეს იყო პოლიტიკა „მავრთულიანი ჯებირის“ გავლებისა“ ანუ „ეკონომიური რგოლისა“ (ბლოკადა).

29 დეკემბერს 1918 წელს დეპუტატთა პალატაში საფრანგეთის საგარეო საქმეთა მინისტრი ბ. პიშონი, სხვა კითხვებთან ერთად, შეეხო ბათომში, ოდესაში და რუმინიაში მოკავშირეთა ჯარების ყოფნას. მან გამოაქვეყნა ინსტრუქცია, რომელიც მიცემული ჰქონდა კლემანსოს საფრანგეთის გენერლებისათვის და რომლის აზრით, მოკავშირეთა ამოცანას შეადგენდა, უკრაინის, კავკასიის (ნაგულისხმევი იყო ჩრდილო კავკასია) და აღმოსავლეთ რუსეთის დაცვა ბოლშევიკების თავდასხმისაგან, და თავდაცვითი ფრონტის შექმნა. ბოლშევიკების წინააღმდეგ შეტევა ასე რუსებისავე საქმეთ სტოვებდენ: მოკავშირეები მხოლოდ უზრუნველყოფდენ მათ ასეთი ოპერაციებისათვის საჭირო მატერიალური საშვალეებით. პიშონი განსაკუთრებით შეიერდა უკრაინის ბრძოლის უნარიანი ჯარის შექმნის კითხვაზე.

ასეთ ცნობას იძლეოდენ 1919 წლის პოლიტკის შესახებ; იგი პოლიტიკა იყო არა პირდაპირი და არა სრული ჩარევა რუსეთის შინა საქმეებში; და ასე ირკვეოდა „ტაქტიური გარემოება“, რომლის მიხედვით ჩვენც უნდა გვემოქმედნა.

1918 წელს საქართველო მტკიცეთ იცავდა ნეიტრალიტეტს რუსეთის სამოქალაქო ომის მიმართ, რომელიც უკვე სწეწდა რუსეთის ზოგიერთ ნაწილს. არ იყო არც პრინციპიალური საფუძველი, არც პრაქტიკული მისწრაფება ამ პოლიტიკის დარღვევისათვის. ამიტომ, არასდროს სიტყვაც არ თქმულა, და არც შეიძლებოდა თქმულიყო, რომ საქართველოს, როგორც ერთ-ერთ რგოლს, მონაწილეობა მიეღო იმ ჯაჭვში, რომელსაც უნდა შეეხო საბჭოთა რუსეთი.

ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკები, კავკასიის მთებით დაფარულნი, შეიძლება ითქვას, განზე იდგენ იმ სამხედრო-პოლიტიკურ სისტემისა, რომელიც ეწყობოდა ან და გროვდებოდა საბჭოთა რუსეთის კიდურებზე. თუ ბაქოში ან ტფილისში რაიმე იწვევდა მოუსვენრობას—მიზეზი უფრო იყო მოხალისეთა ლაშქრის, საბჭოთა მოწინააღმდეგე ძალების ჩრდილო-კავკასიაში თავის მოყრა-

აი რატომ იყო, რომ უმთავრესი ყურადღების შეჩერება შესაძლებელი ხდებოდა ძირითად კითხვებზე: საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობაზე, კავკასიის გაერთიანებაზე, მთლიანი რუსეთის აღდგენის სქემიდან ახალი რესპუბლიკების გამორიცხვაზე (ეს „აღდგენა“ შეადგენდა საბოლოო მიზანს, როგორც „მოკავშირეებისადმი ერთგულად დარჩენილ“ რუსებისას, ისე თვით მოკავშირეებისას). უნდა გვემტკიცებია და მსმენელთა გონება შეგვეჩვიო, რომ რუსეთის აღდგენა სრულიად არ მოითხოვს მის ფარგლებში საქართველოსა და, საერთოდ, ამიერ-კავკასიის შეტანას. ეს აზრი უნდა ჩაგვეწერო სწორედ იმათთვის, ვისი დახმარებითაც ცდილობდნენ აღდგინათ რუსეთი. თუ რა საბუთები გვქონდა, — ამის შესახებ წინათ იყო ნათქვამი.

პიშონის მიერ საფრანგეთის პარლამენტისადმი მიცემულ განმარტებების შემდეგ, მალე ინგლისის პრესაში გამოქვეყნდა ინგლისის ვერსია იმ მიზნებისა, რომელთა გამო ამიერ-კავკასიაში გაგზავნილი იქმნა ბრიტანეთის ჯარი. აი მიზნები: ოსმალეთს აუცილებელი უნდა დაეცალა ქვეყანა და უნდა შეწყვეტილიყო შეტაკებები ქართველებსა, სომხებსა და სხვა ერებთან შორის, რამაც თავი იჩინა ოსმალთა წასვლის შემდეგ; მეორე, საჭირო იყო უზრუნველყოფილი ჰქონოდათ კავშირი კასპიის ზღვის იქით მდგომ ინგლისელ ჯარებთან ბაქო-კრასნოვოდსკით (წინათ მათ სურსათს უზაფინდენ ბაღდათიდან ხამადან—ენზელით) *).

ყველა ეს განმარტებები და „ვერსიები“ მიმართული იყო, ეგრედ წოდებულ საზოგადოებრივ აზრისადმი ე. ი. ცდილობდა შეხამებოდა ამ აზრს. არსებითად მნიშვნელოვანი იყოს ის, რომ 1919 წლის დასაწყისში მიმოსვლა შავ-ზღვისა და აზიის წინა და შუა ქვეყნებთან შორის ჩავარდა ინგლისის სრულ ზედამხედველობაში.

ამიერ-კავკასიის ხალხების მთავრობებს ეხლა ეძლეოდათ საშვალება დაკვირვებით და სავსებით გამოერკვიათ კითხვა, საჭიროა მათთვის ამ ზედამხედველობიდან თავის განთავისუფლება, თუ პირიქით, პოლიტიკური მიზნებისათვის უმჯობესია ამ ზედამხედველობისაგან რაიმე ხერხის გამოტანა.

§ 54. ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკაში დიდი სახელმწიფოების ყოველი მოქმედება ჯერ კიდევ იყო გამოურკვეველი, უძარღვო და უსახო. ვერ გადაეწყვიტათ კითხვა, თუ რა დაემართება რუსეთს, რა ზომები უნდა მიიღონ რუსეთის მიმართ, და ეს უსახსრობა უნებურათ იწვევდა ყველა მახლობელ კითხვებში ბურუსს. როგორ გაეყოთ ოტტომანთა იმპერიის მეჩვიდრობა—ამ კითხვაზე-

*) კასპიის ზღვის იქეთა მხარეში ინგლისის ჯარის გაგზავნის ოფიციალურ საფუძვლათ (1918 წლის ზაფხულში) ასახელებდნენ სურვილს, ხელი შეეშალათ გერმანელებისათვის თურქესტანის ბაზის მიღებაში იხ. Times. 10 იანვარი 1919 წელი.

დაც სახელმწიფოებს არ ჰქონდათ ნათელი და მწყობრივი გადაწყვეტილება. ჩვენთვის, რა თქმა უნდა, ძირითადი მნიშვნელობა ჰქონდა სომხეთის კითხვას. ვინ მოჰკიდებს ხელს ბოლოს და ბოლოს სომხეთს? თუ ნუბარ-ფაშის და „მისი წარმომგზავნელთა“ უსაზღვრო „ასპირაციები“ მავნებელი იყო სომხეთის დამოუკიდებლობისათვის, როგორც სომხეთის ხალხის სახელმწიფოსთვის, რასაც საფუძველი ჩაეყარა ერევანში 1918 წელს, მთელი ეს გეგმა დიდი სომხეთისა არ იქნებოდა გულუბრყვილო და უსარგებლო თუ ვისმე იგი, როგორც ეკონომიური საგანი, ხელში ჩაუვარდებოდა მანდატის ან სხვა საშვლებით.

საფრანგეთს, უეჭველია, ამ დროს აინტერესებდა შესაძლებელი მანდატი სომხეთზე. ამასთან დაკავშირებით ლაპარაკი იყო ამიერ-კავკასიაზედაც. ამერიკის კანდიდატურა ძლიერ სერიოზული იყო. ყველა ამ „შესაძლებლობისთვის“ საჭირო იყო ანგარიშის გაწევა; ამასთანავე შეგნებული გვექონდა, რომ ყველა უმთავრესი კითხვა, რომელთა შედეგი წინათვე განსაზღვრავდა კავკასიის ხალხების ბედ-იღბალს, მალე არ გადაწყდება, რადგან თვით კითხვები მეტათ დახლართული იყო (რუსეთი! ოსმალეთი!) და რადგან მთავარი საქმე—ევროპის დამშვიდება,—რომელსაც ესწრაფოდნენ სახელმწიფოები, წარმოადგენდა სიძნელეს.

ამ მხრით 1919 წლის იანვრის დასაწყისის სურათი არ იყო მიმზიდველი. დროებითი ზავის დადების შემდეგ უკვე სრულდებოდა ორი თვე, მაგრამ დამშვიდება და დაწყნარება არ სჩანდა; ყველაფერი ბოროტათ, მუქარით გამოიყურებოდა; ბოლშევიკები ბალტიის მხარეში იწვევდნენ ლატვიაზე; რუსეთის ფრონტის მდგომარეობა ურალზე და სამხრეთში მეტათ გამოურყვეველი სჩანდა. პოლონეთი სრულიად აფორიაქებული იყო; ყოფილ ავსტრო-უნგრეთში საზღვრებს ავლებდნენ, სადაც კი მოხერხდებოდა, *de facto*; გერმანიაში დიდი მოძრაობა ვითარდებოდა. არა თუ არავინ ემორჩილებოდა გამარჯვებულ მოკავშირეთა განკარგულებას, არამედ პირიქით, თითქოს ყველა ჩქარობდა მათი გადაწყვეტილებისთვის დაესწრო. გადაწყვეტილება კი ჯერ არაუფრო მიელოთ და არც სჩანდა, თუ როდის დადგება მათი დრო.

ომით აფორიაქებულ ყოველ კუთხეში, ყოველ ქვეყანაში ჰქონდათ თავისი „კითხვები“, თავისი იარები, რომელიც ეჩვენებოდათ განსაკუთრებულათ საჩქაროთ და მტკივნეულათ. და ყოველ მათგანს ეგონა, რომ ახალი ძლიერი ინსტანცია, კონფერენცია მსოფლიოს უდიდესი სახელმწიფოებისა (რომლის უძლიერესი და უმაღლესი არა რა არს!) ყველა ამ კითხვებს გადაწყვეტს, და უპირველესად ყოვლისა სწორეთ... აი ამ კითხვას. ოღონდ უჩვენოთ... ჩვენდა საწინააღმდეგო გადაწყვეტილება არ მიიღონ!

ასეთი გრძნობა უნდა განეცადათ განსაკუთრებულათ იმ მთავრობებს, ხალხებსა და ჯგუფებს, რომელთაც გეოგრაფიულად დამორებისა და იმ რწმენის გამო, რომ „იქ, პარიზში უკვე გამოაქვეთ გადაწყვეტილება... უკვე გადაწყვეტის“, განსაკუთრებულათ ეშინოდათ, რომ „უჩვენოთ არ გადაწყვეტონ“.

ამიერ-კავკასიაში მყოფ მოკავშირეთა სამხედრო მისიებს, აშკარაა, არ შეეძლოთ 1918 წლის დეკემბერში სცოდნოდათ, რომ კონფერენცია ოდესმე შეუდგება განხილვას კითხვისას... მაგალითად, ბორჩალოს მხარეში სომხეთ-სა-

ქართველოს საზღვრებისას. მიუხედავად ამისა, როგორც ნათქვამი იყო, მისიგბ-
საც ეჩქარებოდათ „გაეგზავნათ“—სწორეთ ამ მიზნით—ამიერკავკასიის რესპუ-
ბლიკების დელეგაციები პარიზში, და იქ ხომ—„კონფერენცია ყველაფერს გა-
დაწყვეტს“.

როცა ასეთის სიჩქარით და ყოველივე დაბრკოლებების გადალახვით გაე-
სწიე კონსტანტინოპოლიდან ლონდონში, მე ამას ჩავდიოდი უმთავრესად იმ
მოსაზრებით, რომ საქართველოს მთავრობას ძლიერ დიდი დრო დასჭირდებოდა.
ევროპაში მწყობრი დელეგაციის გასაგზავნათ, და დელეგაციაც არ იქნებოდა.
განსაკუთრებულათ სწრაფ-მავალი. დადბანს ითათბირებენ—ფიქრობდი მე—თუ
ვინ უნდა წავიდეს; შესაძლებელია მოიწვიონ „მცოდნე პირები“, რომ გამოარ-
კვიონ, თუ რომელი გზით გაემგზავრონ; ვინ იცის, იქნებ, ვინმემ წინადადება
შეიტანოს, რომ წავიდენ... პეკინის გზით და სხვა. განა ცოტა მიზეზი შეიძლება
მოიხაზოს დროის დაკარგვისათვის! ამიტომაც მე მომიხდა საქართველოს მთავრო-
ბასთან შეუთანხმებლათ, ასე ვთქვათ, „ფაქტიური“ წესით ჩაკსულიყავი ინგლი-
სში, და იქ დ. ლამბაშიძესთან ერთად დამეწყო მუშაობა. იანვრის დასაწყისში
ჩვენ შემოგვიეროდა კ. გ.—ქე, რომელიც ნოემბერში ტფილისიდან ჩამოვიდა
ბერლინში და რომელიც წინათ ითვლებოდა საგარეო საქმეთა მინისტრის ამხა-
ნაგათ. ჩხენკელი ცდილობდა შეეცარაიოდან გადმოეღახა ფრანგების მიერ წინ-
დაწინვე შედგენილი აზრის „მავთულიანი ჯებირი“ და ჩამოსულიყო პარიზში,
მაგრამ უშედეგოთ; ჩხენკელი კი იყო შეყვანილი საქართველოს დელეგაციის
შემადგენლობაში, რომლის ტფილისიდან გამოსვლის შესახებ (დეკემბერი, 1918
წელი) ჩვენ ლონდონში მივიღეთ ცნობა იანვრის შუა რიცხვებში. ეს დელეგა-
ცია ისე აყო შედგენილი, რომ მას შეეძლებოდა ყოველი კითხვა „ავტორიტე-
ტულათ გადაეწყვიტა“ საქართველოს სახელით; დელეგაციაში შედიოდა ყოველი
პარტიის წარმომადგენელი, მას ჰყავდა მრჩეველები, სპეციალისტები და სხვა..
დელეგაციის სათავეში იდგენ კ. ჩხეიძე და ი. წერეთელი. კონსტანტინოპოლს
ეს ვეგებერთელა ორგანიზაცია გერ გასცალდა, და მისი წევრებისა და მოხელე-
ბის უპირავლესობა იძულებული შეიქნა საქართველოში დაბრუნებულიყო.

16 იანვარს ჩავედი თ პარიზში; სამხედრო წესები
თახი XXI. კონფერენ-
ციის მუშაუ. § 55. ჯერ არ იყო მოხსნილი. დადი ქალაქი თითქოს თვა-
ლებს იფშენეტთა ამ ომის ხანგრძლივი და შესაზარი
ჩვენების შემდეგ. დასრულდა ყუმბარების შენა, თავდასხმა, სასიკვდილო მოუსვენ-
ნრობა. გამარჯვება ისე უეცარი და ისე სრული იყო, რომ არავინ მოელთდა.
აღრიცხვით რიგდება შაქარი, პური—მაგრამ პური საკმაოთ უნდა იყოს.
აღრე ჰქრება ელექტრონი. ბულვარები სავსეა ამერიკელებითა და ინგლისელებ-
ბით. ლაშქარიდან ფრანგი. ცოტაა ჯერ დაბრუნებული. ზევრია სამგლოვიარო
მოკაზმელობა. ჰაერშია დაგუბებული უხმო გოდება; ალაფები (ტროფეები) ჩამ-
წკრივებულია თანხმობის მოედნიდან გამარჯვების თალამდე; ეს არის თვალით
სახილაგი ნიშნები ომისა.

მთლიანი რუსეთის აღდგენა, ფედერაცია—აი რა გვესმოდა მუდამ ლონ-
დონში ინგლისელებისაგან. გამოცდილი წარმომადგენლები რუსეთის ძველი და

ახალი (1917 წ.) დიპლომატიისა, რომელთაც ჰქონდათ აუარებელი ნივთიერი საშვალეობა და განწყობილება, მუშაობდნენ პარიზსა და ლონდონში და ერთმანეთს უფარდებდნენ რუსეთში მეომარ გენერლების ცდასა და მოკავშირეთა საერთო პოლიტიკის გეგმას. საზონოვი პარიზში იყო, როგორც ყუბანისა და ციმბირის მთავრობების წარმომადგენელი. ყველა ეს მოღვაწე იბრძოდა, რომ კონფერენციაზე არ დაეშვათ ბოლშევიკები, რასაც მხარს უჭერდა საფრანგეთის მთავრობა; ინგლისი კი იმ აზრს ადგა, რომ საჭიროა მოწვეულ იქმნეს რუსეთში დაარსებული საბჭოდან დაწყებული ყველა მთავრობა. ემჩნეოდა, რომ კიდევ ადგენდნენ ამ მთავრობების სიასა თუ ნუსხას.

პირველსავე დღეს, 16 იანვარს, ჩვენ მივმართეთ კონფერენციის სამდივნოს. ბ-ნ დილკასტას *) კაბინეტის უფროსმა, ბ-ნმა არნაენმა ისე მოგვისმინათითქოს სამძიმარს გვეუბნებო. „რუსეთის და მისი ნაწილების კითხვა—აგვისხნა მან, ჰენრიხ IV და მარიამ მედიის კორწინების სურათიან გობელენის ქვეშ—გამოყოფილია. თქვენ უნდა მოელაპარაკოთ პოლიტიკურ განყოფილებაში (საგარეო საქმეთა სამინისტროში) ბ-ნ ლ-ს, ანდა, უკეთესი იქნება, მიმართოთ ამ კითხვების სპეციალისტს ბ-ნ კ-ს.

მეორე დღესვე (ე. ი. 17 იანვარს) ჩვენ ვიყავით ბ-ნ კ-სთან—ასეთ შემთხვევებში ძლიერ საინტერესოა „სპეციალისტებიდან“ საქმის დაწყება. თუმცა ლონდონში მე შემთხვევა მქონდა ძლიერ დაწვილებით მელაპარაკნა საფრანგეთის ელჩთან, ბ-ნ პოლ კამბონთან, რომელმაც მეტად თავაზიანათ მიგვიღო, მაგრამ, რა თქმა უნდა, მხოლოდ ეხლა მოგვეცა საშვალეობა წარმოდგენა შეგვედგინა, თუ როგორი იყო საფრანგეთის მთავრობის ნამდვილი ჩვენდამი დამოკიდებულება. ამ დამოკიდებულების (1919—1920 წლებში) გამოხატვა შეიძლება „მრუდით“ რომლის დასაწყისი წერტილი მე მინდა აღვნიშნო; ამიტომ მე ნებას მივცემ ჩემს თავს დაწვრილებით მოვიყვანო პირველი ჩვენი ბაასი. მით უმეტეს, რომ შევძედ მე თითქმის აღარ შეგხვედრივარ სალაპარაკოთ საფრანგეთის მთავრობის წარმომადგენლებს. **) აი არსებითი მხარე იმ მუსიაფისა:

ა.—საქართველოდან აქეთ გამოგზავნილია დელეგაცია. ჩვენ ცნობები გვაქვს რომ იგი კონსტანტინოპოლში ჩამოვიდა. ინგლისის ხელისუფლებამ ნება თართო მათ, და ისინი უცდიან მხოლოდ საფრანგეთის მთავრობის ნებართვას. მიეცა თუ არა მათ უფლება ჩამოვიდნენ პარიზში?

კ.—ჩვენ ამ დელეგაციის შესახებ არაფერი ვიცით. ასეთს თხოვნას ჩვენამდე არ მოუღწევია. მაგრამ ჩვენ უნდა ვიცოდეთ, თუ ვისთანა გვაქვს საქმე—არიან ქართველები, რომელთაც გერმანიასთან უნდა ჰქონოდეთ კავშირი... ამ გვართ, დელეგაცია უნდა მოჰყავდეს ინგლისელებს (sic)?

ა.—შესაძლოა ისინი ინგლისის გზით მოდიან.

კ.—რომელი პოლიტიკური პარტიის წარმომადგენელია დელეგაცია?

ა.—იგი არ წარმომადგევს პარტიას; იგია საქართველოს მთავრობის, საქართველოს რესპუბლიკის წარმომადგენელი.

*) კონფერენციის გენერალური მდივანი.

**) რადგან ჩამოვიდნენ ჩემზე უფრო რწმუნებით აღჭურვილი დელეგატები.

ჩვენ ვაცნობეთ, რაც ვიცოდით დელეგაციის შემადგენლობაზე და მივიღეთ დაპირება, რომ ჩხებიძესა და წერეთელს შემოუშვებენ („ოლონდ შემოიტანონ თხოვნა“), მაგრამ შემდეგ კ. მაინც დაგვიპირდა, რომ ჩხებიძისა და წერეთლის გამოშვებას კონსტანტინოპოლს დეპეშით აცნობებს.

კ.—საქართველომ ხელშეკრულება დადვა ჩვენს მტრებთან: ოსმალეთთან და გერმანიასთან. საქართველოს კითხვა არ არის ისე მარტივი და ნათელი, როგორც, მაგალითად, ესტონიის კითხვა. ჩვენ არ ვიცით საქართველოს არც ნამდვილი საზღვრები და არც დამოკიდებულება მეზობლებთან და რუსეთთან; ჩვენ ისიც კი არ ვიცით, თუ რას ფიქრობენ ქართველები თავის მომავალზე ანდა, მაგალითად, როგორია მათი აზრი რუსეთის სახელმწიფო ვალების შესახებ... როგორც სჩანს, საქართველოს სერიოზული უთანხმოება უნდა ჰქონდეს სომხებთან და თურქებთან...

სიძნელეს არ წარმოადგენდა აქვე მიგვეცა განმარტებები ყველა ამ კითხვაზე: ჩვენ სრულიადაც არ ვემზადებოდით ბრალდებულის სკამზე დაჯდომისთვის.

... კ.—(ოდნავ შემკრთალი, მოღბობილი) ბოლოს და ბოლოს ჩვენ სრულიადაც არ გვსურს ვთქვათ არა. ჩვენთვის მხოლოდ საჭიროა უფრო ნათელი წარმოდგენა შევადგინოთ კითხვაზე, რომ კონფერენციის ჩვენს დელეგატებს მივსცეთ სათანადო ინსტრუქციები.

შევთანხმდით, რომ ჩვენ ამთავითვე წარუდგენთ საგარეო საქმეთა მინისტრს ა) ოსმალეთთან და გერმანიასთან ჩვენი დამოკიდებულების ისტორიულ მიმოხილვას, ბ) მეზობლებთან ჩვენი განწყობილების კითხვის განმარტებას, გ) განმარტებას, თუ როგორი პოზიცია უჭირავს საქართველოს რუსეთისა (სამხრეთის) და ყუბანის მთავრობის მიმართ.

ყველა ეს საგანი განმარტებული იყო საბუთების მთელ რიგში, რომელნიც მალე ამის შემდეგ გადაეცა საფრანგეთის მთავრობას და ყველა დიდ სახელმწიფოს დელეგაციას, რომელნიც მონაწილეობას იღებდენ კონფერენციაში: მათ კანცელიარიებში დაიწყო საქმე — „საქართველო“.

§ 56. დღის საჭირ-ბოროტი კითხვა; რომელიც ჩვენ გვეხებოდა და პარისის კონფერენციის დაწყებისას იყო სწორედ დასმული, უქვევლია, იყო პ რ ი ნ კ ი პ ო :

22 იანვარს 1919 წელს უმაღლესმა საბჭომ თანახმად პრეზიდენტ ვილსონის წინადადებისა, გადაწყვიტა კონსტანტინოპოლის ახლო მდებარე, პრინციების ერთ-ერთ კუნძულზე, მოეწვია ცალკე კონფერენცია ყველა მთავრობისა და პარტიისა, რომელნიც აღმოცენდენ რუსეთის ყოფილი სახელმწიფოს ფარგლებში ან აწარმოებდენ სამოქალაქო ომს.*) თუ მათ შორის შეთანხმება მოხდებოდა, მა-

*) ამ კონფერენციის ნამდვილი წამოწყება ეკუთვნის ლლოიდ-ჯორჯს. კითხვამ, თუ როგორ დაიბადა აზრი ამ განუხორციელებელი კონფერენციის მოწვევისა, შექმნა მთელი ლიტერატურა, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ამერიკის დელეგაციის ყოფილმა თანამშრომელმა ბ-მა William Bullitt-მა სენსაციური ცნობები გაუშვა ანგარიშით ჩრდილო ამერიკის სენატის საგარეო საქმეთა კომიტეტს 1919 წლის სექტემბერში.

თავდაპირველად განზრახული იყო მოეწვიათ პ ა რ ი ს შ ი რუსეთის ფარგლებში ყველა დაარსებულ მთავრობის დელეგატი, საბჭოთა გამოურიცხველათ. ამ წინადადებას (ინგლისურს) უარყოფით შეხვდა საფრანგეთი. ამის შესახებ ნოტა ბ-ნი პიშონისა „სენსაციურათ“ გამოაშვარავე Humanité-მ. პიშონი წინააღმდეგი იყო ბოლშევიკების მოწვევისა, მაგრამ თანახმა იყო მოეწვიათ „რუსეთის სხვადასხვა ეროვნება.“ ეს მოხდა კონფერენციის ოფიციალურათ გახსნის (18 იანვარი 1919 წ.) მცირე ხნის წინათ.

შინ „გაერთიანებული“ რუსეთის წარმომადგენლები შეხვედბოდენ მოკავშირეთა წარმომადგენლებს.

მართალი უნდა ითქვას, რომ კონფერენციის ადგილის არჩევაში ვერ გამოიჩინეს საკმაო ტაქტი—ბევრ რუსს ის ადგილი უნებურათ აგონებდა „წმინდა სოფიაზე აღმართულ ჯვარს“ და რუსეთის იმედებს კონსტანტინოპოლზე! (აჭ მხოლოდ კონსტანტინოპოლის სანახაობა იყო!) თვით აზრა—შეეკრებათ რუსეთში ერთმანეთზე გადამტერებული ჯგუფების წარმომადგენლები ერთ ადგილზე, შესაძლოა, მეზობლათ იმ უდაბური კუნძულისა, სადაც ოსმალეთის 1908 წლის რევოლიუციის შემდეგ მოზიდეს და ერთმანეთის შესაჭმელათ დასტოვეს ძველი სტამბოლის კარგათ ცნობილი უპატრონო ძაღლები—თვით ეს აზრი, თუ კი ვისმე მოესურვებოდა, შეეძლო აეხსნა, როგორც ბოროტი და ცინვა.

პრინკიპოს პროექტის გამო ჩვენ მიემართეთ კონფერენციას შემდეგი განცხადებით: რადგან პრინკიპოზე მოწვეულ რუსეთის პარტიებისა და ჯგუფების თათბირს მიზნათ აქვს დასახული, აღადგინოს დაკარგული ეროვნული მთლიანობა რუსეთის ხალხისა, და საქართველო არ შეადგენს მის ნაწილს და ცდილობს მიიღოს თავისი დამოუკიდებლობის საერთაშორისო ცნობა; ამიტომ საქართველოს არ აქვს საფუძველო მონაწილეობა მიიღოს აღნიშნულ თათბირში (23 იანვარი 1919 წ.).

ამგვარსავე მდგომარეობაში ამ კითხვის გამო იყო ზოგიერთი სხვა ყოფილი „ინოროდცები“, ეხლა ხალხები; ჩვენ ერთად ვაწარმოებდით „დაზვერვას“ „პრინკიპოს“ კონფერენციის ნამდვილ მიზნების შესახებ; განსაკუთრებით ფრანგები სიამოვნებით აღნიშნავდენ, რომ პრინკიპოზე წასვლის მოწოდება შედგენილია ძლიერ ბუნდოვანათ*), და საერთოდ არ მალავდენ, რომ ბოლშევიკებთან ლაპარაკის სურვილი სრულიადაც არ აქვთ:***).

პრინკიპოს ყრილობა საკმაოდ წინდაუხედავათ დანიშნული იყო 15 თებერვლისთვის, მაგრამ არ შესდგა, რადგან ზოგს არ უნდოდა საერთოდ მოლაპარაკება დაეწყო, ზოგი კი (საბჭოელები) არ წყვეტდა საომარ მოქმედებას. მოელ ამ ამბავს კონფერენციისთვის სახელი არ შეუმატნია. ***).

... ირკვეოდა, რომ ეგრედ წოდებულ „რუსეთის და მასთან დაკავშირებულ კითხვების“ გარჩევამდი ჯერ კიდევ ბევრი დრო არის. საქარო იყო მოთ-

*) „ეს წინადადება რომ ბუნდოვანია, სრულიად არ არის გასაკვირველი: იგი ხომ პრინციპალ ვილსონს ეკუთვნის“. ასეთი შენიშვნის გაკეთების არ მოერიდა კონფერენციის სამდივნოს ერთ-ერთ უმაღლეს მხელეს.

**) ბოლშევიკებთან რაიმე საქმის დაჭერის სასირცხოების გამო, რის შესახებ მაშინ ბევრს ყვიროდენ, კარგათ ამუშავებდა თემთა პალატას ლლოიდ-ჯორჯი; იგი მოაგონებდა მსმენელთ, რომ ჩრდილო-დასავლეთის [ინდოეთის] საზღვარზე ხშირათ გვიხდებდა წეს-რიგის დამყარების მიზნით შეუთანხმდეთ... ყაჩაღებსა და კაცის-მკვლელებსო. უფრო გვიან [1920 წ.], როცა იცავდა რუსეთთან სავაჭრო შეთანხმებას, იგი ამტკიცებდა: „აკი კაცის-მჭამელებთანაც გეჭონდა ვაჭრობათ“.

***) პრინკიპოს პლანი შეტად ზერღლეთ სრულდებოდა. სრულიად უგულვოთ მოქმედებდენ თვით ის სახელმწიფოები, რომელთაც ფორმალურათ იგი მიიღეს. ამბობდენ, რომ იყო „საბოტაჟი“. იხ. საინტერესო თავი Light on Prinkipo წიგნში Sisley Huddleston. Peace-making at Paris L. 1919.

რევოლუციის უზარმაზარს, ყველასათვის თვალსაჩინო სცენაზე (რამდენი რეპუ-
ტაცია გამოიჩინა და გაქრა აქ!) და ადვილად ვერ გაერკვიათ. თუ რა თ გამო-
ჩნდნენ ისინი ეხლა ქართულ მოღვაწეებათ. ზოგიერთ უცხოელს (ინგლი-
სელებს, ფრანგებს), რომელიც ცდილობდა ჩაკვირებოდა საქართველოს პოლი-
ტიკურ დამოუკიდებლობის კიბხვას, შეიძლება, იჭვიც კი შეპარვოდა ამ ლო-
ზუნგის სიღინჯეში, როცა ხედავდა ასეთს უცვარს გარდაქმნას; დანარჩენებს,
რუსებს, საშვალემა ეძლეოდათ ეყვირად ღალატსა და სკანდალზე. გაუგებრობა
განსაკუთრებულათ ღრმავდებოდა იმითი რომ რუსეთის წრეება მათ მიაწერდნენ
მეტად დიდ როლს საქართველოს სახელმწიფოს საქმეებში: ზოგიერთი პირდა-
პირ ამბობდა „ჩხეიძისა და წერეთლის მთავრობა ტფილისში“ და გულისხმობ-
დნ საქართველოს მთავრობას. სინამდვილეში კი, თუ დავასახელებთ, ბევრათ
უფრო საფუძვლიანი იქნებოდა გველაპარაკნა ჟორდანიას, რამიშვილის, გეგეჭკო-
რის მთავრობაზე. მაკრამ თავი და თავი იყო, რა თქმა უნდა, თვით საქართ-
თველო, რომლის ბაირალის ქვეშ უნდა დამდგარიყვნენ მათი პირადი სურვილის
წინააღმდეგ ეს მოღვაწეები.

როცა ევროპაში აგზავნიდნენ საქართველოს სოციალ-დემოკრატიის*) ამ
სახელოვან წარმომადგენლებს, საქართველოს მთავრობას, უეჭველია, წარმოდგე-
ნილი ჰქონდა (დეკემბერი 1918 წ.)—და იგი არ იყო ერთად-ერთი—პარიზის
კონფერენცია, როგორც უმაღლესი სამსჯავრო, რომელიც მოწვეულია დაამყა-
როს კეთილის მყოფელი და სამართლიანი მშვიდობა. არეოპაგში—ეუბნებოდნენ
თავის თავს—პირველ კიანურს დაუკრავს პრეზიდენტი 14 მუშლით, მასთან ერ-
თად „ინტერნაციონალი“, „საერთაშორისო პროლეტარიატი“, შეკავშირებული
პროლეტარიატის წარმომადგენლები და სხვა. და როცა „ჩვენი კარლოსი.“
(ჩხეიძე**) და „ჩვენი კაკი“ (წერეთელი) გამოვლენ ამ არეოპაგის წინ, ვინ
გაუძლებს? ვის არ წამოუვა ცრემლები და არ ჩაეხვევა მათ? ვინ ეტყვის მათ
უარს „საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობაზე“?

უსათუოდ, ასე ესმოდათ საქართველოს დემოკრატიის „ფართო ფენებში“
მათი არჩევანი. და ასეთი შეგნება, უეჭველია, მართალი იქნებოდა, რომ ბრი-
ტანეთის იმპერიის ინტერესებს, მაგალითად, იცავდეს კონფერენციაზე კ. კაუტ-
კი, და საფრანგეთს გერმანიასთან სამართლიანი ზავის შესაკრავათ მოეწვია შუა-
მავლათ ბრანტინგი... და საქართველოს არსაიდან ემუქრებოდნენ თავზე დასხმით.
ერთის სიტყვით, მე ვინდა ვსთქვა, რომ მიმდინარე ისტორიის ერთ-ერთ მამო-
ძრავებელი მითით მოხიბლულმა საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობამ გამო-
გზავნა პარიზში ჩხეიძე და წერეთელი.

ეხლა რამოდენინე სიტყვა თითოეულ მათგანზე.

ჩხეიძე უსათუოდ ჰევა რუსეთის მარტის რევოლუციის მოღვაწეთა „სურა-
თების გალერეიაში“. ისტორიული სკოლა, რომელიც მომავალში ქებას შეა-
სხამს ამ რევოლუციის განთიადს (დამხოლოდ განთიადს!), ყურადღებით შე-

*) რომელიც გამოვიდა რუსეთის სოც.-დემოკრატიული პარტიის შემადგენლობიდან მხო-
ლოდ საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ.

**) ჩხეიძეს საქართველოში უძახიან „კარლოს“, რაც მას ხელს არ უშლის ამასთანავე იწო-
დებოდეს ნიკოლოზ სიმონის ძეთ.

ჩერდება მუშათა და ჯარისკაცთა დეპუტატების საბჭოს პირველი თავმჯდომარის სურათოვან ფიგურაზე. სხვა სკოლები სხვაგვარად მოეპყრობიან მას. კონფეტების რომელიმე მექარხნე ჩხეიძეს უსათუოდ შეიტანს იმ პირთა სიაში, ვისიც სახე აღიბეჭდება (დანამდვილებით არ ვიცი, როდის) „მონპასიეს“ კოლოფებზე. ვინმე სპეციალისტი კი დაიწყებს მტკიცებას, რომ მთელი „გაუფებრობის“ მიზეზი მხოლოდ ის იყო, რომ ჩხეიძეს დიდი ხნიდან წარმოდგენილი ჰქონდა (შეცდომით) რევოლუცია დაახლოვებით ეგრე: ჯერ უზარმაზარი შენჯღრევა, რომელიც მალე შეიცვლება საერთო ნეტარებით. საწარმოვო ურთერთობა განვითარდება სწრაფად და თავისთავად; ინტერნაციონალი ყოველ დაბრკოლებას ადვილად გადალახავს, რის შემდეგაც დიდსულოვანი პროლეტარი და დარცხენილი ბურჟუა—და თვით შეიდი დესიატინის მესაკუთრე, *) ყოფილი აზნაურციკი—მიუჯდებიან სასმელითა და საჭმელით სავსე სუფრას; კოკისპირულათ წამოვა ლეინო კახური—და იგი, ჩხეიძე, იქნება სხვებთან ერთად, მორიგი ტოლუმბაში და სხ.

ისტორიკოსი (კრიტიკული სკოლის) დაუმატებს, რომ ჩხეიძე იმ ქვეყნის შვილი იყო, სადაც არ არსებობდა მრეწველობა და ამიტომ განახორციელებდა, ასე ვთქვათ, „მევენახეთა სოციალიზმს“, რომელსაც არ შეუძლია გაიმსჭვალოს ნამდვილი—პროლეტარული რევოლუციის სულით და მოკლებულია ქეშმარიტ—რუსულ რევოლუციის შეგნებას. ეს ისტორიკოსი ბოლოს დაუმატებს, რომ მუშათა და ჯარისკაცთა საბჭოს პირველი თავმჯდომარე, რომელიც საკმაო ხერხს იჩენდა, რომ მესამე და მეოთხე სახელმწიფო სათათბიროში შემძვრალიყო, თავისი კარიერის უმაღლეს საფეხურზე ბევრ რამეში იმეორებდა დროებითი მთავრობის თავმჯდომარის უმთავრეს თვისებებს (როგორც მას გვისურათებენ მცოდნე პირები)—ბოროტების წინააღმდეგ ბუდიურ უმოქმედობისა და ანგარიშ-დაბნეული კაცის გულკეთილობას.

წერეთლის ადგილი „რუსეთის რევოლუციის პანთეონში“ და თვით უმაღლესი დადასტურება სახელისა—მისი სურათის დაწებება მონპასიეს კოლოფებზე**)—უეჭველად უზრუნველყოფილია. მაგრამ მის კარიერაში იყო რაღაც განსაკუთრებული: უეცარი „მოვლინება“ მეორე სახელმწიფო სათათბიროში—სტოლინთან მჭერმეტყველობაში შეჯიბრება; ათის წლით ციმბირში მიმალვა; ისეთივე უეცარი, მაგრამ ტრიუმფით დაბრუნება პეტროგრადში—მაშინვე რევოლუციის „საკურულო სავარძელში“ ჩაბრძანება; სიფიცხესთან უნაყოფო მისწრაფება ერთდამთავრად დროს ომისკენ, ზავისკენ, სოციალური წინააღმდეგობისკენ და ყველა ეს ბურჟუაზიასთან კავშირში, მარქსის მეთოდით რევოლუციის მეცნიერულათ გატარების სახელით; დამუშდნებელ კრებაში უკანასკნელათ კასანდრასებრი თავის დაჭერა სხვა რევოლუციონერებისადმი. რომელიც აგრეთვე მისდევდენ მეცნიერებას და მარქსს. და შემდეგ უეცრათ, მცირე სიჩუმის შემდეგ: „ამიერ-კავკასიის დემოკრატია ნებას არ მისცემს ოსმალეთის იმპერიალიზმს“... და კიდევ ამის შემდეგ—ს ტ რ ა ტ ე გ ი უ ლ ი. საზღვრები საქართველოისა— ბორჩალოს მაზრაში“...

*) მიწისმფლობელობის ნორმა საქართველოში 1918—1921 წ.

**) მაგონდება, რომ 1904 წელს გამოშვებული იყო ტიბლისკვერი—„კუროპატკინი“, შოკლადი „ლენევიჩი“ და სხვა!

პირველად მას გაეცანი აქ პარიზში. თუმცა 1917 წელს, პირველი დეპარტამენტის სენატორათ ყოფნის დროს, მე სამსახურის ვალდებულებით დავესწარი, როცა სენატის წინაშე აფიცებდნენ დროებითი მთავრობის (მეორე მოწვევის) ახლად არჩეულ მინისტრებს და მათ შორის წერეთელსაც (სხვები იყვნენ: პროკოპოვიჩი პეშხონოვი, ჩერნოვი, სკობელევი).

სახე ტანჯული, ასკეტიური—პირდაპირ გრეკოს ტილოდან არის ჩამოსული; შესაფერი მოდელია წმინდა ფრანცისკოს სურათისათვის, როცა იგი ღებულობს სტილიზატებს ან და ვინმე წმინდა სებასტიანესათვის ბიზანტიური სტილით, როცა მას ხედება ისრები; მაგრამ როცა კარგად ჩაუკვირდებით, თქვენ ამჩნევთ თვალს, რომელიც გამოიყურებიან სულ ქვეშ-ქვეშ, მგულურათ.

ეს მეტად სიმპატიური მოღვაწეები, აშკარაა, ეკუთვნოდნენ სახელმწიფო პირთა იმ სკოლას, რომელიც მეტათ არის გაგრეცლებული საქართველოში და მისი საზღვრების გარეშეც, და რომელიც სახეში ჰყავს ქართველ მწერალს, საბახულხან ორბელიანს თავისი „სიბრძნე-სიცრუის წიგნის“ ერთ-ერთ არაკმი*). ძალლი და მამალი დამძობილდენ და სთქვეს: „სოფელი ავაშენოთო“. „როგორ ავაშენოთო?“—იკითხა ძალღმა. მამალმა უპასუხა: „შენ იყევებ, მე—ვიცივლებ, და სოფელი აშენდებაო“.

... სამწუხაროთა და სავალალოთ, როცა წმინდა რუსეთზე, მრავალი წლის „მამლების ყივილის“ შემდეგ, რომელიც გარიჟარეს წინასწარმეტყველებდენ, მართლაც ამოვიდა რევოლუციის განთიადი, იგი ქვეყანას მოეფინა არა უცხო ფერადიან სინათლეთ, არამედ გააფთრებულ, კბილებ-დაღესილ კუდიან დედაკაცათ, რომელსაც გასისხლიანებულ ხელში ეჭირა რკინით შემოჭედილი კვეჭო! და მაშინ განთიადის მახარობელ მოუსვენარ მამლებსა და ძაღლებს, სასიკვდილოთ განწირულ წეს-წყობილების დაცემას რომ გულის შემზარავი ღმუილით შეხვდენ, შემდეგ კი გახარებული ყეფით მიესალმენ რევოლუციის მზის ამოსვლას—ეკვლა მათ ერთილა დარჩენილათ: გზა დაეთმოთ პოლიტიკური სამხეცეთის უფრო მტაცებელ, უფრო შეგუებულ წარმომადგენლებისათვის!

აღსრულდეს დარვინისა და მარქსის ნათქვამი!

... მაგრამ ეყოფა ქების შესხმა რუსეთის რევოლუციის ამ ორ დიდებულს, რომელთაც თავი იხსნენ. იძულებით თავზე მოხვეულ საქართველოს სივიწროვისაგან და გამოვიდენ ევროპის ფართო სივრცეში.

„პრინციპოს კონფერენცია“ რომ შემდგარიყო... და ამ „რუსეთის რევოლუციის ლიდერებს“ (ასე უქახდენ მათ პარიზის ქრონიკორები) მასში მონაწილეობა მიეღოთ, მათ შეეძლოთ ჩვეულებრივ საზოგადოებაში ფრთა გაეშალათ მაგრამ პარიზში იმ პირობებში, რომელშიაც ნამდვილათ მიმდინარეობდა მუშაობა, მე ვერ ვხედავდი, არსებითად როგორ შეიძლებოდა მათი ნიჭის პრაქტიკულად გამოყენება.

ჩხეიძე რომ დაიჭერდა უმოქმედობის** და ბედის მორჩილების პოზიციას,

*) არის ინგლისური თარგმანი; აგრეთვე რუსულიც (Книга мудрости и лжи Прузин-Окня басы и сказки XVII-XVIII стол. Саввы-Сулхана Орбеллиани Пер. проф. Чагарели Спб. 1878).

**) ეს, რა თქმა უნდა, არ უშლიდა მას თავდადებულათ და გულმოდგინეთ ჩამოეარა ყვილა დელეგაცია და მნიშვნელოვანი პიროვნება, თავ-თავისდროზე ყოფილიყო საქართველოს დელეგაციის მრავალტანჯულ „თავდადებულთ“ და სხვა.

ეს ადვილათ შეიძლებოდა წინდაწინვე გვეფიქრა. წერეთლისაგან კი მოსალოდნელი იყო, რომ ევროპის სოციალისტური პარტიების ხელმძღვანელებთან პირად დაახლოებაში მეტს აქტივობას გამოიჩინდა (რასაც, რა თქმა უნდა, ექნებოდა თავისი მნიშვნელობა). სამწუხაროთ, მას არსებითად არ ჰქონდა არავითარი ინტერესი კავკასიის კითხვებისადმი, და საკმაოთ ვერ შეეგნო მათი საერთო მნიშვნელობა.

ორივე ადვილათ იხვეჭდა თავისთვის და საქართველოსთვის ევროპის პოლიტიკის დემოკრატიული წრეების მტკიცე სიმპატიას, მაგრამ გადამტერებულ იმპერიათა შეტაკებების დროს საქართველოს ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა მათთვის იყო მოულოდნელი და უცხო ამოცანა; ამისათვის მათ არც ძალა შესწევდათ.

თავი XXII. რუსეთის აჩრდილი.

§ 58. „საქართველოს რესპუბლიკის დელეგაცია“, როგორც ჩამოყალიბებული დაწესებულება, პარიზში მუშაობდა 1919 წლის მარტიდან 1920 წლის დამლევამდე. იგი იყო უმთავრესი წარმომადგენელი საქართველოს საზღვარ-გარეთ და, გარდა პოლიტიკური კითხვებისა, აწარმოებდა აგრეთვე ზოგიერთ ეკონომიური ხასიათის საქმეებსაც; ფაქტიურათ იგი ასრულებდა საკონსულო მოვალეობებს, საკმაოდ ბევრს მუშაობდა პროპაგანდისა და ინფორმაციის სფეროში—ერთის სიტყვით, იგი იყო ერთი იმ „ირრეგულიარულ“ ეროვნულ-პოლიტიკურ დაწესებულებათაგანი, რომელნიც მამუზარ მაკრატელათ ეხვეოდენ კონფერენციის ხეს; ზოგი მათგანი იყო სრულიად უსიცოცხლო, ზოგი ნელ-ნელა დასქვანა, ზოგი კი გახდა პოლიტიკური წარმომადგენლების კანონიერ დაწესებულებათ.

მე არ ვაპირებ, თუნდაც მოკლეთ, გადმოგცეთ საქართველოს დელეგაციის ისტორია პარიზში. მე შეეჩერდები მხოლოდ უფრო თვალსაჩინო მის ნაბიჯებზე, რომელიც გადადგმული იყო იმ დროის საერთაშორისო პოლიტიკის მერყეობასა და ცვალებადობასთან შეფარდებით.

1919—1920 წელს მთელი კავკასიის მდგომარეობა საერთაშორისო პოლიტიკაში, თუ სავსებით არა, უმთავრესად მაინც დამოკიდებული იყო რუსეთის კითხვისაგან*), ე. ი. დამოკიდებული იყო იმისაგან, თუ რა მდგომარეობაში იმყოფებოდა, რა შანსები ჰქონდა და როგორ შეიძლებოდა დამთავრებულიყო სამოქალაქო ომი რუსეთში და რა პოლიტიკას ადგა ამ კითხვაში დიდი სახელმწიფოები.

რაც შეეხება თვით საქართველოს, მისი შინაური სიმტკიცე თანდათან ხდებოდა ყველასათვის აშკარა. 1917 წლის მარტში დროებითმა პარლამენტმა ადგილი დაუთმო დამფუძნებელ კრებას. სამეურნეო-კავშირი ევროპანთან იწყებდა განახლებას. მრავალრიცხოვან ნაკლულოვანებათა და შეცდომათა

*) განა არ არის განსაცვიფრებელი, რომ რუსეთის ეროვნული კითხვა, რომელიც ვლადიმერ სოლოვიოვისათვის იყო კითხვა დი რუსული არსებობის შესახებ, რევოლუციის შემდეგ გადაიქცა არსებობის კითხვად? მაგრამ ეს არის დროებითი მოვლენა!

მიუხედავად, როგორც ეტყობოდა, საქართველოში შეიძლებოდა გვარიანათ-
ცხოვრება.

რადგან თვით სახელმწიფოში დამოუკიდებლობის რეჟიმი განმტკიცე-
ბული იყო, პარიზის დელეგაციის ფორმალურ ამოცანას შეადგენდა, აშკარაა,
მოემზადებინა მისი საერთაშორისო ცნობა.

ფაქტურათ (ყოველ შემთხვევაში იმათთვის მაინც, ვინც კრიტიკულათ
გაითვალისწინა საქართველოს დამოუკიდებლობის მომავალი, მთლიანი საერ-
თაშორისო პოლიტიკის პირობებში) კითხვა არ ამოიწურებოდა, მარტო ევრო-
პის სახელმწიფოების მიერ საქართველოს დამოუკიდებლობის ფორმალური
ცნობით, არამედ ეს დამოუკიდებლობა უნდა შეფარდებულ ყოფილიყო (რო-
გორც 1918 წლის ზაფხულში!) საერთაშორისო პოლიტიკის მომქმედ
ფაქტორებთან, და ასეთის შეთანხმებით უნდა უზრუნველგვეყო და განგ-
ვემტკიცებია იგი დამოუკიდებლობა.

ამ მხრით ზოგი რამ კეთდებოდა, ზოგი რამ უკვე გაკეთდა არა მარტო
ლონდონში, არამედ პარიზშიაც. მუშაობის მეთოდები ხომ წინათაც ნაცადი
და გამოყენებული გვექონდა ბერლინში.

პარიზის დელეგაცია 1919 წ. იძულებული იყო განეგრძოს მუშაობა,
რომლის საფეხურები იყო: ბათომი-ფოთი-ბერლინი-ლონდონი. შემთხვევით
არ მომხდარა, რომ დელეგაციის თავმჯდომარემ, რომელსაც კონსტანტინო-
პოლში გარს ეხვია თვალსაჩინო სპეციალისტები და ბევრი დრო ჰქონდა, არ
მიაქცია ყურადღება და პარიზის კონფერენციისათვის არ დაამზადა, საქართვე-
ლის მოთხოვნილებებისა და შეკითხვების თუნდაც მოკლე შინაარსი. შემთხვე-
ვით არ მოუნდვიათ ჩემთვის ეს საქმე: ასეთი მოქმედებით სწორეთ რომ უზრუნ-
ველი ხდებოდა მუშაობისთვის საჭირო თანამიმდევნობა *).

მეორე მხრით, საქ. სოც.-დემოკრატიის გამოჩინებულ წარმომადგენლებს ჩხეი-
ძესა და წერეთელს, რომელნიც ჩამოვიდნენ პარიზში, არ შეეძლოთ რ შეეტა-
ნათ მუშაობაში თავისი პირადი, უფრო კი პარტიული ჰანგები; ეს გა-
მომჟღავნდა უფრო იმის გარეშე, რაც კეთდებოდა და უნდა გაკეთებულიყო
პირდაპირი ჩვენი ამოცანისთვის—საქართველოს დამოუკიდებლობის დაცვი-
სათვის. აუცილებელ შედეგათ ამას მოჰყვა წინააღმდეგობა წერილობით ან
სიტყვიერათ დასავლეთის მთავრობებთან ოფიციალურათ განცხადებულსა და
იმავე თემაზე სოციალისტურ ორგანიზაციების წრეებში ნათქვამს შორის. ამ
წინააღმდეგობაში, შეიძლება დიდი უბედურება არ ყოფილიყო იმდენათ მიკ-
როსკოპიული იყო იგი „ევროპიულის მასშტაბით“. მაგრამ ამ გარეგანაში, რა-
თქმა უნდა, თავს იჩენდა ის ორგანიული სენი, რომელიც კარგს რამეს არ უმზა-
დებდა საქართველოს.

ეს დაიწყო ჩვენი ახლად ჩამოსული „ჩემპიონების“ მუშაობის პირველ
რეგებიდანვე. მოძრაობის დასაწყისის ბუნებრივ სიმკვირცხლით მათ თავიდან-
ვე ოდნავ გადალახეს მათთვის გამზადებული კალაპოტი. განცხადებებში, რო-
მელიც მათ მისცეს საფრანგეთის სოციალისტებს, და რომელიც გამოქვეყნებუ-

* მე ვიყავი დელეგაციის ერთად ერთი წევრი, რომელმაც „გადავლახე“ ყველა ეს „საფე-
ხური“. საქართველოს მოთხოვნებათა შინაარსს მე აქ უძახი ჩვენს უმთავრესს მემორანდუმს,
რომელიც მიერთვა პარიზის კონფერენციას 14 მარტს 1919 წელს.

ლი იყო, ნათქვამია, მაგალითად, რომ საქართველოში პარლამენტი და დამფუძნებელი კრება იმყოფებიან მუშათა დეპუტატების საბჭოს კონტროლის ქვეშ, და რომ მთელი ძალა უკანასკნელს ეკუთვნის. გამოთქმული იყო აგრეთვე დებულება, რომ საქართველო არის „სოციალისტური“ რესპუბლიკა, რომ იგი დაუბრუნდება რუსეთის წილს, თუ იქ გაიმარჯვებს მენშევიზმის (sic) დოქტრინა და თან უმატებდენ, „ჩვენ წინააღმდეგობას გაუწევთ რუსეთის საქმეებში უცხოეთის ჩარევას“ და სხვა. *)

ყველა ეს აზრი, რა თქმა უნდა, მშვენიერია. კერძოთ, „საბჭოსა“ და „პარლამენტის“ შეზავების იდეა, შესაძლებელია ზოგიერთ პირობებში გამოდგარიყო თავ-დაცვის ფერათ, მაგრამ სულ სხვა ადგილას; მაგრამ არა პარიზში კონფერენციის დროს და არა ოფიციალური დეპუტატების ბაგეზე. ჩვენ წინააღმდეგობას გაუწევთ“ იძლეოდა სალი იუმორისტის მასალას, მაგრამ იგი ეხებოდა რუსეთსა და ევროპის ურთიერთ-განწყობილებას, და რუსეთის სამოქალაქო ომს—ხოლო თანახმად საქართველოს მთავრობის ოფიციალური დოქტრინისა, საქართველოს ამ საქმეებში უნდა დაეცვა ნეიტრალიტეტი.

ამ ეპიზოდს მოკლეთ შევეხე უმთავრესად იმ მიზნით, რომ მეჩვენებინა, თუ თავიდანვე როგორ აიძულებდა საქართველოს მთავრობის პარტიული პოზიცია წარმომადგენლებს ისეთი გამოსვლები და მანევრები ეწარმოებიათ, რომელნიც ეწინააღმდეგებოდნენ არა მარტო მთავრობისა და საქართველოს ინტერესებს, არამედ მათსავე ოფიციალურ საქმიანობას. ჩვენ კიდევ შევხვდებით ამ გაორების მაგალითებს, რომელნიც არსებულ პირობებში სრულიადაც არ ნიშნავდნენ ერთი და იმავე მიზნისკენ სხვადასხვა გზით სიარულს, არამედ ორივე გზაზე ბადებდნენ გაუგებრობას და გვიმზადებდნენ სასოწარკვეთილებას.

1919 წელში ჩვენი მუშაობის უმთავრეს საგანს შეადგენდა განყენებულათ რომ ვთქვათ, საქართველოს (და კავკასიის სხვა რესპუბლიკების) დამოუკიდებლობის დაცვა, რადგან დაწყებული იყო მთლიანი რუსეთის აღდგენა. ასეთის ბაირალით დაიწყო მოქმედობა დენიკინმა, კოლჩაკმა და ყველამ, ვინც იბრძოდა მოსკოვის წინააღმდეგ; ამ მოძრაობას სხვადასხვა მისწრაფებით და სხვადასხვა გვართ თანაურდობდნენ ევროპის უმთავრესი კაბინეტები და ჩრდილო-ამერიკის შეერთებული შტატების მთავრობა. პრაქტიკულათ ჩვენ უნდა დაგზმარებოდით ტფილისის მთავრობის ცდას, როგორმე თავი დაედწიათ რუსეთის ჯარების შესაძლებელ „შემთხვევით“ შემოსევიდან.

§ 59. საბჭოთა მთავრობის ოფიციალური მოძღვრება, ეგრედ წოდებულ: განაპირა, უცხო ტომთა შესახებ, არსებითად შეიცავდა ხალხთა თავისუფალ თვითგამორკვევის (რუსეთიდან სრულს გამოყოფამდე) უფლებას; ამ დოქტრინას ერთგვარი მსგავსება აქვს სამხრეთისა და ჩრდილოეთისა ომის დროის, სამხრეთის შტატების იდეოლოგიის კალგუნას ცმობილ მოძღვრებასთან, რომლის ძალით ამერიკის შტატებს თავისუფლად შეეძლოთ ფედერაციის შემადგენლობიდან გამოსვლა.

რუსის თეთრების შეხედულება გამოითქვა დეკლარაციაში,**) რომ-

*) *Le Journal du Peuple*, 13 მარტი 1919 წ., *La France Libre*, 13 მარტი; შედარებ. *Petit Parisien*, 8 მარტი, იგივე წელი.

**) სახელი „თეთრი“ სიმოკლისთვის ნახნარი. დეკლარაციის ტექსტი *Le Temps*, 30.1.1919.

ლითაც რუსული პოლიტიკური კონფერენციამ პარიზში გამოვიდა სწორედ პრინციპის პროექტის ხანაში, ე. ი. 1919 წლის იანვარში. აქ სხვებით ნათლად იყო გამოცხადებული, რომ ახალმა რუსეთმა ნება-ყოფლობით დაუბრუნა პოლონეთს ტერიტორია, მაგრამ მორჩა და გათავდა! შემდეგში ველარ შეუთანხმდება სახელმწიფოებრივი მთლიანობის დარღვევას. იგივე საბუთი განმარტავდა, რომ „სახელმწიფოს ჩარჩოებში (ე. ი. მთლიანი რუსეთის სახელმწიფოს) ეროვნებათა პოლიტიკური მდგომარეობა განსაზღვრული იქნება მათი კულტურული დონითა და მათი ისტორიული ტრადიციებით“; აქ არ იყო ნახვევები, თუ ვინ იქნებოდა კულტურის ამწონ-დანწონი („მოსამართლე ვინა იქნება?“) და რა ისტორიული ტრადიციებია ნავულისხმევი (რაინდულ-გერმანული წყობილება ბალტიის მხარეზე? გეტმანობა. საქარეველოს სამეფო?). უეჭველი ხდებოდა მხოლოდ, რომ თვით ფინეთსაც კი არ სთვლიდნ დამოუკიდებლათ. დანარჩენი სახელმწიფოები, რომელიც ფაქტიურათ დაარსდნ ყოფილი იმპერიის საზღვრებში, არც იყო ნახსენები. ასეთი საბუთები უნებურათ უადვილებდნ განაპირა ადგილებს საკუთარი სახელმწიფოებრივი არსებობისათვის ბრძოლას.

როგორი იყო ევროპის სახელმწიფოების განწყობილება ამ კითხვისადმი? ინგლისელებთან, ფრანგებთან მუსაიფში მუდამ წამოიჭრებოდა კითხვა ახლად აღმოცენებულ განაპირა სახელმწიფოთა რუსეთთან ფედერატიულათ შეერთების შესახებ, რაც იქნებოდა საშუალო გადაწყვეტილება სრული ჩამოშორებისა და მთლიანი, ე. ი. ერთი სრულიად რუსეთის სახელმწიფოს შორის.

აქ იყო რამდენიმე მიმართულება. ახალი რესპუბლიკები, თავისი არსებობის ფაქტით, თანდათან ხდებოდნ ერთგვარი მნიშვნელობის წევრათ, მათ შეეძლოთ ცოტაოდენი თანაგრძნობისა და დახმარების იმედი ჰქონოდათ; იკვებოდა და შეიძლეოდა შეკრულიყო თვალსაჩინო ახალი ეკონომიური კავშირიც ამა თუ იმ დიდ სახელმწიფოსთან, და ამით შესაძლებელი ხდებოდა პოლიტიკური ყურადღების მიქცევაც.

ყოველ ამ მოსაზრების შესახებ არსებობდა იქვი და საწინააღმდეგო საბუთი; ევროპისათვის ძლიერი რუსეთის*) მნიშვნელობა, თუნდაც საერთო ქაოსის დასამშვიდებლათ, იქვს გარეშე იდგა; მისდამი სასიკეთოთ განწყობილი ტრადიცია მეტათ სიცოცხლის უნარიანი გამოდგა; სახელმწიფოთა წრეში მის დაბრუნებას, მართლაც, ელოდნ—და მამასადამე ამ მხრით მიიწევდა ყველა. ამიტომ ეგონათ, რომ „ფედერაციის“ ფორმულა ყველას შეარიგებს.

ყველა ამ კითხვამ მწვავე მნიშვნელობა მიიღო იმ დროიდან, როცა აღმირალ კოლჩაკის და შემდეგ გენერალ დენიკინის სამხედრო წარმატებამ ბევრს საშვალემა მისცა ეწინასწარმეტყველებინა საბჭოთა ძალა უფლების დაცემა და ახალი მთავრობით მისი შეცვლა.

ამ დროს ახალ რესპუბლიკებს (ბალტიისა და ამიერ-კავკასიის) საკმაოდ კარგათ იცნობდნ სახელმწიფოები. პარიზის კონფერენციამ ნამდვილათ იცოდა, თუ რა სურდა და რისი იმედი ჰქონდათ მათ. რუსეთზე უფრო ადრე და უფრო კარგათ ამ რესპუბლიკებში მოხერხდა ხალხურ წარმომადგენლობაზე აშენე-

*) აზრი, რომ „ძლიერი რუსეთი“ შესაძლებელია საბჭოთა მოსკოვიდანაც აშენდეს, მნიშვნელობას ღებულობს ერზის წლის შემდეგ, ე. ი. 1920 წელს.

ბული სახელმწიფოებრივი წეს-რიგის მოწყობა. ევროპის სახელმწიფოთა აგენტებს ადგილობრივ შეეძლოთ თვალთ ენახათ, შეედარებიათ, შეეთარღებიათ და დარწმუნებულიყვნენ.

ამ ახალი და ნამდვილი ხალხური რესპუბლიკების უგარანტოთ. ვალდებულებათა მიუღებლათ, როგორც სამარადისო ქონების, „გადაცემა“ აღდგენის პროცესში მყოფ რუსეთის მთავრობისათვის,— ისეთი ზომა იქნებოდა, რომელიც უეჭველათ გამოიწვევდა დრტენვასა და უკმაყოფილებას.

§ 60. არ დაეიწყებ მსჯელობას, სამხედრო თვალსაზრისით. ვინ უფრო ახლოს იყო მიზანთან და ვინ მოქმედებდა მეტის პოლიტიკურის გონიერებით, კოლჩაკი (1919 წ. გაზაფხულზე), თუ დენიკინი (იმვე წლის შემოდგომაზე)— ამ მეთაურების პირად სახელებს ვხმარობ, რა თქმა უნდა, მთელი კრებულის აღსანიშნავათ: პარიზის კონფერენციის ხანაში „რუსეთის კითხვის“ განვითარების უმაღლესი წერტილი და რუსეთის საქმეებში სახელმწიფოთა კოლექტიური პოლიტიკის უმთავრესი მაჩვენებელი იყო— გამოთქმა იმ პირობებისა, რომელთა საფუძველზე თანხმდებოდენ სახელმწიფოები (ბრიტანეთის იმპერია, ჩრდილო-ამერიკის შეერთებული შტატები, საფრანგეთი. იაპონია, იტალია) ეცნოთ, ეგრედწოდებული ადმირალ კოლჩაკის მთავრობა.*).

1919 წ. მაისის დამლევს უმაღლესი საბჭოს მიერ დამუშავებული იგი პირობები, სხვათა შორის. წინათვე აღნიშნავდენ (მუხ. 5), რომ რუსეთსა და მის განაპირა ადგილებზე ახლად აღმოცენებულ სახელმწიფოებრივ ორგანიზმთა შორის „ურთიერთი განწყობილება განსაზღვრული იქნება“ ხელშეკრულებათა წესით, ჯერ დიდი სახელმწიფოების და შემდეგ ერთა ლიგის დახმარებით.

თუმცა ამ საგნის შესახები ტექსტები და განცხადებები***) ბუნდოვანი იყო, მაგრამ ჩემის აზრით, ახალგაზრდა, განაპირა მთავრობებისათვის ეს იყო დიდი წარმატება და ნაბიჯის წინ გადადგმა: განაპირების კითხვა რუსეთის შინაური პოლიტიკისა და ნებისყოფის სფეროდან—საუკეთესო შემთხვევაში „რუსეთის სახელმწიფოს ხალხის“ ნებისა და პოლიტიკის სფეროდან—ხდებოდა საერთაშორისო კითხვათ. დიდი სახელმწიფოები ხელს უწყობდენ რუსეთის აღდგენას და თან ესმოდათ, რომ რუსეთის აღდგენის მეთაურთა სახელმწიფოებრივი განვითარება ვერ უზრუნველყოფს სიბრძნეს, სამართლიანობასა და მშვიდობის მოყვარეობას განაპირა ქვეყნების ამოცანის გადაწყვეტაში, და ურყევი შედეგების მისაღწევათ, სრულიად ახალ გზაზე დააყენეს მთელი საქმე.

სწორეთ ამ დროს ბრიტანეთის დელეგაციის ერთ-ერთმა ექსპერტმა მითხრა: „მე მგონია, საქართველო და სხვა ქვეყნები, რომელნიც ასეთსავე მდგომარეობაში არიან, კმაყოფილი იქნებიან ჩვენ მიერ დადებულ პირობებით“ შევნიშნავ, რომ ეს სრულის აუცილებლობით არ იყო გამოთქმული მოკავშირეთა შემომოყვანილ ნოტის ტექსტში. მაგრამ მხედველობაში სწორეთ რომ ჰქონდათ საერთაშორისო გარანტიით ახალი რესპუბლიკების სახელმწიფოებრივი

*) ამას წინ უძღოდა ენერგიული „მხედრული“ დაზაადება ნიადაგისა ევროპის პრესაში Times-ის მეთაურობით.

**) დიდი სახელმწიფოების „განაპირა“ პოლიტიკის კითხვის შესახებ 1919 წელში სასარგებლო ცნობები აქვს Gaston Gaillard-ის Le Nouvellement Panrusse et les Allogenes. P. 1919. იქვე აღნიშნულია განაპირა ქვეყნების დელეგაციების სხვადასხვა ზოგადი მოქმედება.

ავტონომიის დამტკიცება. ასეთი იყო ინგლისელების განმარტება. ასეთივე შეხედულება ჰქონდათ ამერიკელებს. მთელი ამ კითხვის დაყენება ხომ, არსებითად, ეკუთვნოდა ინგლისსა და ამერიკას.

ამერიკის დელეგაციაში დამიდასტურეს, რომ კოლჩაკისადმი ნოტაში სახელმწიფოები შეიწირდნენ განაპირა ქვეყნების არა სრულ დამოუკიდებლობაზე, არამედ ავტონომიაზე, ხოლო ურთიერთობა ავტონომიებსა და რუსეთს შორის იქნება საერთაშორისო კონტროლის ქვეშ. ნათქვამს, თითქოს დასამშვიდებლად უმატებდნენ: „წუთქმდებელია უარისყოფა, რომ ამ გადაწყვეტილებას აკლია თანამიმდევნობა და იგი პრინციპიალურათ საეჭვოა, მაგრამ რა ვქნათ! სახელმწიფოებმა ვერ გადასწყვიტეს რუსეთის დანაწილება“.

ამაზე წინეთ ჩვენ ვცდილობდით (ამათ), რომ კონფერენციასთან დაერსებინათ „კავკასიის საქმეებისათვის“, ბალტიის მაგალითსამებრ*), განსაკუთრებული კომისია. კოლჩაკის ხანამ ამ საქმეს ხელი შეუშალა—ყოველ შემთხვევაში, ასე თარწმუნებდნენ ამერიკის დელეგაციაში.

ამგვართ, გადაწყვეტილია. რუსეთს უკანვე „მიეცეს განაპირები“—შევეკითხე ერთხელ ამერიკის ექსპერტს (რუსეთისა და პოლონეთის საქმეებში), პროფესორ ლორდს. „თქვენ რატომ-ღა ფიქრობთ, რომ რუსეთის თვითნებობაზე იქნებით მიტოვებული? არა, თქვენ მართო არ დაგტოვებენ: სახელმწიფოები და ერთა ლიგა მოაწესრიგებს თქვენსა და მის შორის ურთიერთ განწყობილებას“.

სიანს, ასეთი იყო ჩვენი კითხვისთვის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვან დელეგაციების წამდვილი შეხედულება. ეს შეხედულება ბუნებრივით იწვევდა მსჯელობას იმის შესახებ, თუ როგორ მოქცეულყვენენ მომავალში, გაერთიანებულსა და გაძლიერებულს რუსეთს... რომ წინააღმდეგობა გაეწია გამონახულ გადაწყვეტილებისათვის.

აქვე დაუმატებ, რომ კოლჩაკის ხანამ დროებით შეაფერხა სომხეთზე (და კავკასიაზე) ამერიკის მიერ მანდატის მიღების კითხვაც.

განაპირა ქვეყნების მთავრობები უარყოფით შეხვდნენ ზემომოყვანილ გეგმას, რომელიც საერთოდ რაღაც ჩანასახს წარმოადგენდა.

საქართველოს დელეგაციამ, ისე როგორც სხვებმა, ჯერ კიდევ 1919 წლის მარტში წარუდგინა კონფერენციას შემორანდუმი, რომელშიაც ფორმალურად იყო დასაბუთებული შუამდგომლობა საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობის შესახებ და აღნიშნული იყო, თუ რა ტერიტორიას მოითხოვდა იგი და სხვა. შემორანდუმს ხელს აწერდა საქართველოს დამფუძნებელი კრების თავმჯდომარე, რომელიც იმავე დროს იყო პარიზის დელეგაციის თავმჯდომარეთ დამფუძნებელი კრება ზეიმით გაიხსნა ტფილისში 12 მარტს და პირველი თავისი აქტით ერთხმად დამტკიცა საქართველოს დამოუკიდებლობის 1918 წლის 26 მაისის დეკლარაცია. ყველგან, მთელს საქართველოში დიდის აღტაცებით გადაიხადეს დამოუკიდებლობის პირველი წლის თავი, 26 მაისი; დამოუკიდებ-

*) უკვე აქ გამოირკვა მთელი უპირატესობა, რომელსაც ანიჭებდა ბალტიის რესპუბლიკებს გერმანიასთან მეზობლობა. კონფერენციას არ შეეძლო მათი კითხვები არ განეხილა, რადგან გერმანიასთან ზავის დადება შეადგენდა კონფერენციის უმთავრეს საქმეს. გეოგრაფიული (დამაშასადამე პოლიტიკური) მდგომარეობა საქართველოსა კი სხვაგვარი იყო.

ლობის შენსები, როგორც სჩანდა, დღით-დღე მრავლდებოდა და არა სუსტდებოდა. ამიტომ არ არის საკვირველი, რომ საქართველოს დელეგაციამ, როცა კონფერენციას აცნობა დამფუძნებელი კრების შემოაღნიშნული აქტი, 1919 წლის 26 მაისის ნოტაში განაცხადა, რომ „თუ რუსეთის კითხვა გადაწყდება, საქართველოს რესპუბლიკის უფლებრივ არსებობას უნდა მიექცეს სათანადო ყურადღება“, და რომ „თუ სახელმწიფოები რომელიმე მთავრობას მიანიჭებენ რუსეთის წარმომადგენლის უფლებას, საქართველო ფორმალურად და განსაზღვრულის წესით უნდა იქნეს გამორიცხული ამ მომავალი რუსეთის სახელმწიფოს ტერიტორიიდან“.

როცა გამოქვეყნდა საბუთები დიდი სახელმწიფოების მიერ აღმირალ კოლჩაკის მთავრობის ცნობის კითხვის შესახებ, „ახლად აღმოცენებული“ სახელმწიფოების წარმომადგენლებმა შეიტანეს კოლექტიური განცხადება თავიანთ დამოუკიდებლობის დასაცავად. ეს 17 ივნისის 1919 წლის დეკლარაცია, რომელსაც ხელს აწერდენ თოფჩიბაშევი (აზერბაიჯანი). პოსკა (ესტონეთი), ჩხეიძე (საქართველო), მეჰიეროვიცი (ლატვია). ჩერმოვი (მთიულთა რესპუბლიკა), დელუტკევიჩი (ბელორუსია) და სიდორენკო (უკრაინა), უარყოფდა საერთო რუსეთის მთავრობის ავტორიტეტს ჩამოთვლილ რესპუბლიკების მიმართ და მოიფხოვდა კონფერენციიდან მათი დამოუკიდებლობის ცნობას.

დასასრულ კავკასიის რესპუბლიკების წარმომადგენლებმა აზერბაიჯანის, საქართველოს და მთიულთა რესპუბლიკების სახელით (სომხეთი ამ გამოსვლებაში მონაწილეობას არ იღებდა) კონფერენციას მიმართეს 20 ივნისის ცალკე დეკლარაციით, სადაც აღნიშნავდენ, რომ ისინი მხედველობაში ღებულობენ დიდი სახელმწიფოების მიერ „განაპირა“ კითხვის გადასაწყვეტად გამოქვეყნებულ წეს-რიგს და თანადასტურებდენ, რომ ისინი მტკიცეთ სდგანან დამოუკიდებლობის და რუსეთისაგან სრულ ჩამოშორების ურთხელვე დაჭერილ პოზიციასზე.

მაგრამ შედეგათ იმ უბედურებისა: რომელიც წილად ხვდა თეთრების მოძრაობას ჯერ კოლჩაკის და მერმე დენიკინის წინამძღოლობით, 1919 წლის გაზაფხულის დამლევს ჩასახული პროგრამა, პროგრამა რუსეთისა და განაპირების კითხვის გადასაჭრელად, პროგრამა, ესოდენ მნიშვნელოვანი ახალი ევროპის არხიტექტონური „ანსაბლის“ გამოსარკვევად, დარჩა განუხორციელებელი.

თავი XXIII. საქართველო და მოხალისეთა და აჯანყებულის

საგონებელი — როგორ გადაგვეჩინა საქართველო და ამიერ-კავკასია მოხალისეთა ჯარების თავდასხმივან?

იმ ხანაში, რომელიც დაკავშირებული იყო დენიკინის სახელთან, ეს ლაშქარი სამართლიანად ითვლებოდა ერთ-ერთ უმთავრეს (1919 წლის შემოდგომაზე იგი უმთავრესი იარაღი იყო) ძალათ ახალი მოსკოვის (საბჭოთა) სახელმწიფოსთან ბრძოლაში. ეს არმია მრავალ მხრივ დამოკიდებული იყო მო-

კავშირებისაგან, რომელნიც აწვდიდნენ მას ყოველგვარ დოვლათს. სახელმწიფოებთან ამ კავშირის ჭამო თითქოს შესაძლებელი იყო დამყარებულიყო ერთგვარი *modus vivendi* „თეთრებისა“ და ამიერ - კავკასიის რესპუბლიკათა შორის, მით უმეტეს, რომ „თეთრები“ მიისწრაფოდნენ ჩრდილოეთისკენ, რესპუბლიკებს კი ჰფარავდა კავკასიის მთავრები, და ინგლისი, მოხალისეთა მეცენატი, იყო იმავე დროს რესპუბლიკათა ზედამხედველი, რომელსაც 1919 წლის პირველ ნახევარში ბაქოსა, ტფილისსა და ბათომში ჰყავდა თავისი ჯარის რაზმები. მაგრამ განსაზღვრული *modus vivendi* არას დროს არ დამყარებულა; მოხალისეთა ლაშქარი, თითქოს ემორჩილებოდა თავისი არსებობის და დანიშნულების შინაგან კანონს—სტიქიურად მიისწრაფოდა, რომ (პირდაპირი თავისი მიზნისათვის სრულიად უსარგებლოთ) როგორმე „მოკლე დარტყმით“ ძირს დაეცა საქართველო და აზერბაიჯანი, რომელთა დამოუკიდებლობას იგი, რა თქმა უნდა, არა სცნობდა *).

მე, რა თქმა უნდა, არ ვაპირებ მოვიყვანო თვით უმთავრესი ფაქტები ამ დახლართული. გაგრძელებული და მრავალმხრივ უაზრო ჩხუბის ისტორიიდან. მხოლოდ ვიტყვი, რომ მოხალისეებს გაუწიეს საკმაოთ ენერგიული წინააღმდეგობა. და გაფაციცებულმა ყურადღებამ, რომლითაც პარიზის კონფერენცია, პრესსა და ევროპის საზოგადოებრივი აზრი შეხვდა ამ კონფლიქტს, რა თქმა უნდა, არ გააღრმავა რუსეთის გამაერთიანებლებისადმი სიმპატია. მაგრამ ეხლა მგონი, ყველამ შეიცნო გენერალ დენიკინის შეცდომები საერთოდ კავკასიის პოლიტიკაში.

მაგრამ, თუ მოხალისეთა ლაშქარს ემჩნეოდა სურვილი უეცრად დაეჭირა საქართველო და აზერბაიჯანი იმ ანგარიშით, რომ ევროპა ქედს მოიხრის მომხდარი ფაქტის წინაშე, საქართველოს მთავრობასაც მოსდიოდა შეცდომები, რომელთა თავიდან აცდენა არ იყო ძნელი.

აქ მე მხედველობაში მაქვს განსაკუთრებით სოჭის ოლქში შეჭრა და ტუაფსეს დაკავება (1918 წლის ზაფხული). რათ შევბოდნენ ამას? რომ „მოეგოთ“ ზედმეტი ტერიტორია? ამ გზას აუცილებლივ მოჰყვებოდა დაეა არა მარტო მოხალისეთა ლაშქართან და საერთოდ მის მოიმედე რუსულ ჯგუფებთან, არამედ ყუბანის ავტონომისტებთან, რომელთა მეგობრობა ქართველებისათვის განსაკუთრებულად ძვირფასი იყო და მთიულებთან, რომელთაც აგრეთვე ჰქონდათ (სხვა კითხვაა, თუ რა შანსებით!) პრეტენზიები ამ მიწა-წყალზე. ერთის სიტყვით, არა თუ ტუაფსეში, სოჭაშიდაც ქართველებს არაფერი ჰქონდათ გასაკეთებელი. ადგილობრივი სხვადასხვა ორგანიზაციების რეზოლიუციები „საქართველოსთან დროებით შეერთების“ შესახებ ამ მხრივ მდგომარეობას არ სცვლიდა. კითხვა რჩებოდა წმინდა პოლიტიკური: სოჭის ოლქის შემოერთება

*) 25 სექტემბერს, 1918 წელს საქართველოს რესპუბლიკის, ყუბანის მთავრობის და მოხალისეთა ლაშქრის წარმომადგენლების თათბირზე გენერალმა ალექსეევმა გადაჭრით განაცხადა: „მე საქართველო ვთვლი განუცხადო, რომ მოხალისეთა ლაშქარს არაფერი აქვს საქართველოს დამოუკიდებლობის საწინააღმდეგო და მას სავსებით სცნობს; დეე იტოდეს საქართველომ, რომ ამ მხრით იგი სავსებით უზრუნველყოფილია.“ „Документы и материалы“ გვ. 391. ეს ანდერძი შემდეგში ღრმა დავიწყებას მიეცა.

საქართველოს უმატემდა კიდევ ერთ შეხლა-შემოხლის სიპრტყეს და ასეთი სიპრტყეებით კი, საქართველო ისედაც საკმაოდ მდიდარა იყო *).

როცა თავხედობით მოექცენ ისეთს ადგილს, სადაც არ უნდა ყოფილყვენენ (ნ. რამიშვილის პრემიერობის დროს); შესაძლებელია, იფიქრეს, რომ დემოკრატიული რესპუბლიკის სახელისთვის უკვე უხერხულია სოჭის დატოვება. 1918 წლის სექტემბრის დამლევს ამ უსიამოვნო საქმის მოხალისეთა ლაშქართან (გენერალი ალექსეევის სიცოცხლეში) და ყუბანის მთავრობასთან (თავმჯდომარე—ბიჩი) მოსაწყსრიგებლად საქართველოდან ეკატერინოდარში გაემგზავრა ე. გეგეკორი გენერალი მაზნიაშვილის თანხლებით: ისინი იძულებული შეიქნენ დაეცვათ სრულიად უსამართლო საქმე („სოჭი დროებით უნდა დარჩეს საქართველოს ხელში**“).

მაშინ კითხვა ვადუჭრელი დარჩა. უფრო გვიან, ინგლისელების დროს, საქმე შეტაკებამდის მივიდა. სხვადასხვა დავიდარაბის მერე საქართველომ სოჭის ოლქში დაიკავა საზღვარი მდინარე მესადირის პირათ, ე. ი. შეინარჩუნა გაგრის ოლქის მფლობელობა. გენერალი დენიკინი კი მოითხოვდა ამ ოლქის ქართველების მიერ დაცლას (მხოლოდ 1905 წელს იგი სოხუმის ოლქს ჩამოაშორეს და ყუბანის ოლქს შეუერთეს) ე. ი. აფხაზეთის იმ ნაკვეთის დაცლას, რომელიც ეხლა საქართველოს ეჭირა. ინგლისის მთავრობამ გაიყვანა დემარკაციული (გამყოფი) ხაზი, რომელსაც არ უნდა გადასცილებოდა გენერალ დენიკინის ჯარი და მოითხოვდა (11 ივნისი, 1919 წ.), რომ ქართველებს დაეხიათ მდინარე ბზიბის იქითა ნაპირზე. „ამ პირობის შეუსრულებლობა“ სწერდა ამის გამო გენერალი კორი საქართველოს მთავრობას—გამოიწვევს საქართველოსადმი დიდი ბრიტანეთის კეთილ განწყობილების შეწყვეტას; და აიძულებს მათი იმპერატორებითი უდიდებულესობის მთავრობას, უარი განაცხადოს გენერალ დენიკინის ხელის შეშლაზე, თუ იგი აღნიშნული ხაზის სამხრეთით წაიწევს“. ამ მოწოდებაზე საქართველოს მთავრობამ უპასუხა; გაგრის ოლქის დროებითი ნეიტრალიზაციის გეგმით: მესადირზე და ბზიბზე (ეს იყო სადავო სივრცე) უნდა დამდგარიყვნენ მოკავშირეთა გუშაგები, სანამ საზღვრების კითხვას არ გადასწყვეტდა კონფერენცია (ისევ „კონფერენცია“!).

საქართველოს დაცვისათვის უფრო ხელსაყრელი საზღვარის დაჭერას ამართლებდა აუცილებელი საშიშროება, რომელსაც ამ დროს წარმოადგენდა მთელი ამიერ-კავკასიისათვის მოხალისეთა ლაშქარი: სწორედ იმ ხანად მოხალისეებმა დაიჭირეს პეტროვსკი და დერბენდი, გათელეს მთიულთა რესპუბლიკა ჩრდილო კავკასიაში და დაიწყეს აზერბაიჯანის ტერიტორიის დაკავება. და თვით ის სივრცე, რომელიც ამ მიზნით უნდოდათ ქართველებს დაეჭირათ, არ აღემატებოდა საქართველოს ტერიტორიალურ, გონიერ მოთხოვნილებას.

*) ზოგიერთი აღნიშნავდა, რომ სოჭის ოლქი საქართველოს გადასახლებლად ასეთი მისწრაფება იქითგან მართლაც ეძინევა. მაგრამ ვიმეორებ; საქართველოს მაშინდელ მდგომარეობაში საქირი იყო ასეთი გართულუბის თავიდან მოშორება, რომელიც არ იყო ავტოლებლობით გამოწყვეული.

***) მრავალმხრივ ძლიერ საყურადღებო ანგარიშები ამ და სხვა კითხვების შესახებ თათბირისა, რომელიც მოხდა 25 და 26 სექტემბერს 1918 წ., იხილ. „Документы и материалы“. აღნიშნავთ აქვე, რომ ვ. შულჯანი ერთ-ერთ სხდომაზე უსაყვედურებდა გეგეკორს, მესამე სადღემშიყო სათათბიროში წამოყვებულ ოპოზიციონერ მუშაობისათვის და ივაწყებდა, რომ ნიკოლოზ მეორე ტახტიდან ჩამოაგდო არა გეგეკორმა, არამედ მან, შულჯინმა.

სადემარკაციო ხაზის გავლებით ბრიტანიის სარდლობა სცდილობდა დასასრული მიეცა მოხალისეების ამიერ-კავკასიაში შეჭრისათვის და მათი სურვილისათვის გვერდებიდან შემოეარათ ბუნებრივი საზღვარი—კავკასიის მთავრეხილი. თუმცა მოკავშირეთა სამხედრო ხელისუფლებას დიდი მნიშვნელობა და განზავლობა ჰქონდა, მაგრამ თვით საქართველომ და აზერბაიჯანმაც მიიღეს, როგორც სჩანს, თავისი თავდაცვისათვის საკუთარი ზომები. კერძოდ, მათ შეჰკრეს სამხედრო—თავდაცვითი კავშირი (16 ივნისი, 1919 წ.).

მოსალოდნელმა საშიშროებამ არაჩვეულებრივი აღელვება გამოიწვია მთელს საქართველოში: იგი თავს იჩენდა მეტად თავდაუშტერლად პრესაში, პარლამენტში წარმოთქმულ სიტყვებში, რეზოლიუციებში და სხვა.

ყველა ეს ფაქტი მე გავისხენე იმის აღსანიშნავად, რომ საქართველოს დელეგაცია მიჰყვებოდა მთელი ხალხის მაჯისცემას და აკეთებდა, რაც კი რამ შეეძლო, რათა დაერწმუნებია ევროპის მთავრობები, უფრო სისწორით რომ ეთქვათ, უმაღლესი საბჭო; რომ საჭიროა შეზღუდული იქმნეს მოხალისეთა მისწრაფება ამიერ-კავკასიის საზღვრებისაკენ.

კავკასიის სამი რესპუბლიკის 20 ივნისის 1919 წლის კოლექტიურ განცხადებაში (იგი მოხსენებული გვექონდა სხვა მიზეზით, განსაკუთრებულად არის ნათქვამი (მუხ. მე-6) იმ დაბრკოლებებზე, რომელსაც აყენებს სამხედრო ზაკვრობა და მუქარა გენერალ დენიკინის ლაშქრისა ამ რესპუბლიკათა შინაური საქმეების მოწესრიგებასა და ცხოვრების ნორმალურ პირობებზე დაბრუნებას.

როცა საქართველოს, აზერბაიჯანისა და მთიულთა რესპუბლიკების დელეგაციები პროტესტს უდგენდნენ უმაღლეს საბჭოს მოხალისეთა აგრესიულ მოქმედებისა და მუქარის შესახებ, ისინი თხოულობდნენ, „ბრძანება მიეცეს მოხალისეთა ლაშქარს, რომელსაც ინახავენ და ამხნევენ მოკავშირეები არა კავკასიის ხალხებთან საბრძოლველად, დასცალონ წართმეული ტერიტორიები და პატივით მოეპყრან კავკასიის რესპუბლიკების უფლებებს“.

ამავე მიზნით, უშვალთ გადადგმულ ნაბიჯებიდან აქ მოვიხსენიებთ მხოლოდ ამერიკის დელეგაციაში პრეზიდენტ ვილსონის ცნობილი მრჩევლის პოლკოვნიკ ხაუნის (House) ნახვას, რომელიც სწორედ ზმ შუამდგომლობას (შეეჩერებით მოხალისეები) სრულის თანაგრძნობით შეხვდა.

§ 62. დემარკაციული ხაზი, რომლის გადატეხა ეკრძალებოდა გენერალ დენიკინს მოკავშირეთა სარდლობის მიერ, იყო ყველაზე უფრო ხელშესახები ნიშანი, რომ ამ დროს კავკასიაში არსებობდა უმაღლესი საბჭოს სამხედრო-პოლიტიკური კონტროლი.

როგორც წინათაც იყო მოხსენებული. საქართველოს მთავრობამ მდინარე ბზიბის უკან არ დაახევინა თავის ჯარს, როგორც ეს უნდა მომხდარიყო ინგლისის ე. ი. მოკავშირეთა სიტყვა-სიტყვით გაგებულ წინადადების თანახმად. მაგრამ არსებითად ეს იყო მცირე შელახვა გენერალ კორის მიერ ნაჩვენებ სადემარკაციო ხაზისა. რაც შეეხება მოხალისეებს, ისინი იდგენ დერბენტში, ე. ი. ბევრად უფრო სამხრეთით, ვიდრე დემარკაციული ხაზი იყო გავლებული, რომელიც ებჯინებოდა კასპიის ზღვას პეტროვსკიდან 5 კილომეტრის დაშორებით. 1919 წლის ივლისის დამდეგს გენერალმა დენიკინმა აცნობა აზერბაიჯანის

მთავრობას, რომ. თუ უკანასკნელი არ დაიწყებს მის წინააღმდეგ საომარ მოქმედებას, მოხალისეთა ჯარები არ გადავლენ დალესტინის საზღვრებს, ე. ი. მდინარე სამურს; მიუხედავად ინგლისის სარდლობასთან აზერბაიჯანის იენისის სადერ-მაკაციო ხაზის დარღვევის შესახებ მიწერ-მოწერისა, ახალი ხაზი—სამურზე ფორმალურად იქმნა შემდეგ ცნობილი.

იმავე დროს, ე. ი. როცა გენერალი დენიკინი ატყობინებდა აზერბაიჯანის მთავრობას, რომ კასპიის სანაპიროებზე არ გადალახავს მდინარე სამურს, იგი აცხადებდა რომ, აზერბაიჯანს სთვლის რუსეთის ნაწილად, მაგრამ მის დამოუკიდებლობას სცნობს მანამდის, სანამ ამ კითხვას არ განიხილავს... სრულიად რუსეთის დამფუძნებელი კრება *). რა თქმა უნდა, დენიკინის აზრი არ ეთანხმებოდა უმაღლესი საბჭოს განზრახვებს, როგორც ისინი გამოთქმული და წარდგენილი იყო კოლჩაკის მთავრობის ცნობის პირობებში, მაგრამ ცოტაოდენი წარმატება მაინც სჩანდა უშვალო მოქმედების უარისყოფაში.

უფრო გვიან, საბჭოთა ჯარების საწინააღმდეგო მოქმედების გაცხოველების შემდეგ, გენერალ-დენიკინის განწყობილებას ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკებისადმი რამოდენადმე დაეტყო სიმშვიდე, რასაც აგრეთვე ხელს უწყობდა ბრიტანეთის მთავარ რწმუნებულის, ოლივერ უორდროპის ტფილისში ჩამოსვლა, და საფიქრებელია, გენერალ ბარათოვის მისია ბაქოსა და ტფილისში.

1919 წლის შუა რიცხვებში, პარიზის კონფერენციის გაცხარებულ მუშაობის დროს—ჩვენ, როგორც ზევით არის აღწერილი, მივალწიეთ ზოგიერთ შედეგებს—ჩვენ შეგვეძლო იმედი დაგვემყარებია სახელმწიფოთა დახმარებაზე. თუ სრული დამოუკიდებლობის არა, მეტად ფართო ავტონომიის უზრუნველყოფაში.

რუსეთის გაერთიანება რომ განხორციელებულიყო იმ ძალებით, რომელნიც მხარს უჭერდნენ კოლჩაკსა და დენიკინს, მაშინ განაპირა ავტონომიების უზრუნველყოფა მოკავშირეთა დიდი სახელმწიფოების დახმარებით. იქნებოდა უკანასკნელი საზღვარი შესაძლებელისა და მისაღწევისა. თუმცა რუსეთი ევროპისაგან ძლიერ იყო დამოკიდებული, მაგრამ როცა გაერთიანდებოდა და გაძლიერდებოდა, დაუშვებდა თუ არა იგი, სახელმწიფოთა კონტროლს ამ კითხვაში?

ამაზე მსჯელობა ეხლა უნაყოფო იქნებოდა, მაგრამ ვფიქრობ, რომ თუ დენიკინის მთავრობას ისეთს რამეებზე, როგორც არის ავტონომია და ფედერაცია, პრინციპილურად არაფერი საწინააღმდეგო არ უთქვამს, („ოღონდ რუსეთის სახელმწიფოს ჩარჩოებში და სრულიად რუსეთის დამფუძნებელი კრების ნებართვით“), უმთავრეს იმედს იგი მაინც ჯარზე და „ძალთა განწყობილებაზე“ („ევროპა შლის ჯარებს, ჩვენ კი ვკრებთ“) ამყარებდა.—რომელსაც საშვალეება უნდა მიეცა რუსეთისათვის ყველა კითხვა, თავის სურვილისამებრ გადაეწყვიტა. ასეთი აზრი შევადგინე, მაგალითად, გენერალ დენიკინის ერთ-ერთ თვალსაჩინო თანამშრომელთან, პროფესორ კ. ნ. სოკოლოვთან ბასიდან, რომელიც დენიკინის მთავარ დელეგატთან, გენერალ დრაგომიროვთან ერთად ჩამოვიდა. პარიზში 1919 წლის ივლისში.

*) ეს კიდევ უფრო შორეული გზა იყო, ვიდრე: „პარიზის კონფერენცია ვალასწყვეტს“.

მე ისეთი შთაბეჭდილება მივიღე, რომ მომავალში საქმის სასურველად შეცვლის მოლოდინში გენერალ დენიკინის მთავრობა წინასწარ ეძლეოდა სხვა რუკას და სათანადოთ ვერ აფასებდა ყველა ასაწონ და აუწონელ ნაწილებს, რომელნიც შეადგენდნენ საერთოდ კავკასიისა, საქართველოსა და სხვა განაპირების კითხვას.

ამ შფოთვის გამწვავება, ყველა მუქარა და უსიამოვნება, რომელსაც აყენებდა მოხალისეთა ლაშქარი საქართველოსა (ბლოკადას) და აზერბაიჯანს, მე საერთოდ მეჩვენებოდა პოლიტიკურ შეცდომათ; შეცდომა იგი არსებითად ნაყოფი იყო „იმისა, რომ არ სურდათ უკუფედოთ ძველი შეხედულება—უარი ეთქვათ განაპირების დამონებულ მდგომარეობაზე და შეეგნოთ ის ცვლილებები, რომელიც შეატანა რევოლუციამ ამ კითხვაში.

რადგან გენერალ დენიკინის მიერ დაწყებულ საქმეს, აშკარაა, კერძოდ საქართველოს მხრით არაავითარი საშიშროება არ მოელოდა, და რადგან საქართველოს 1919 წელში უცაბედათ დაკავების ცდა, შეიძლებოდა მოხალისეებისათვის არა სასიამოვნოდ დამთავრებულიყო (თუნდაც იმიტომ, რომ ისინი დამოკიდებული იყვნენ ევროპის სახელმწიფოებისაგან რომელთანაც ერთგვარი განწყობილება საქართველოს წარმომადგენლებსაც ჰქონდათ), მე ვფიქრობდი, რომ ამ ორ მხარეს (ე. ი. ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკებსა და მოხალისეთა ლაშქარს) შეუძლია საერთოდ შესწყვიტოს ერთმანეთში შეტაკება და უთანხმოება. მე იმ აზრისაც კი ვიყავე, რომ საჭირო იყო გვესარგებლნა დენიკინის დელეგაციის პარიზში ჩამოსვლით და მოგველაპარაკნა, წმინდა ფაქტიური მეზობლობის დამყარების შესახებ საქართველოსა და მისი ჩრდილოეთის მეზობლის შორის (ნეიტრალიტეტის პოზიციის შესაფერათ). მაგრამ საქართველოს დელეგაცია ამ აზრს არ იზიარებდა; იგი ფიქრობდა, რომ ასეთი ლაპარაკი „რეაქციონულ ძალების“ წარმომადგენლებთან არ შეეფერება საქართველოს დემოკრატიას. რამოდენიმე ხნით აღრე, როცა გამოქვეყნებული იყო კოლჩაკის **) მთავრობის ცნობის პირობები, დაეაყენე კითხვა, წინდაწინვე გამოგვერკვია რუსული წრეებისა და ჩვენი ურთიერთი განწყობილება, „უკეთესია ესა, სანამ აღმირალ კოლჩაკის მთავრობა ჩანასახს წარმოადგენს, მოვაგვაროთ ეს საქმე, ვიდრე მავინ, როცა ის გაძლიერდება. თუ კოლჩაკსა და დენიკინს კარგი მომავალი აქვთ, ჩვენ მხოლოდ მოვიგებთ, თუ ჩვენ ჩავიგდებთ ხელში ამ მოლაპარაკების ინიციატივას; თუ მათ მომავალი კარგს არაფერს უქადის, ჩვენ არაფერს წავაგებთ მდგომარეობის შესწავლის გამო: კონფერენციის თვალში ჩვენ მხოლოდ განვამტკიცებთ ჩვენს მდგომარეობას, რადგან ჩვენ ვიმოქმედებთ სწორეთ კონფერენციის მიერ გამოცხადებულ პრინციპების მიხედვით. ჩვენ დავეყრდნობით საქართველოს აშკარათ გამოთქმულის ნების ყოფას (საქართველოს დამფუძნებელი კრება) დამოუკიდებლობის შესახებ და ვეცდებით მეგობრულათ გაურკვევით ერთი-მეორეს მდგომარეობა“, და სხვა.

მაგრამ წერეთელი და სხვები ამაზე არ დათანხმდნენ. წერეთელი ფიქრობდა, რომ „ასეთის მოქმედებით, ჩვენ ასე ვთქვათ, ვიცნობდით კოლჩაკს, ვაგა-

*) ისტორიის დაუდგრომელობის გამო სწორეთ ამ დროიდან კოლჩაკს ზურგი შეაქცია თმის ბედმა. სამაგიეროთ ამაღლება დაიწყო გენერალ დენიკინმა.

ძლიერებით მას (sic) და ჩამოვშორდებოდით სრულიად რუსეთის დემოკრატიის დაფასებას კოლჩაკისას“.

აზრთა ამ სხვადასხვაობას მაშინ, საბედნიეროთ, პრაქტიკული მნიშვნელობა არ მიუღია. მაგრამ ამ ამბავმა მაჩვენა, რომ ჩვენს პოლიტიკურათ შეტად გამოცდილ სოციალ-დემოკრატებს სრულიად არ სურთ დინჯი ანგარიში გაუწიონ მათ, ვინც ნამდვილათ ჰქმნის მდგომარეობას (1919 წელს ეს იყო დენიკინი და კოლჩაკი; 1920—საბჭოები; მენშევიკების რუსეთი არ იყო მოსალოდნელი!).

საქართველოს დამოუკიდებლობა მოითხოვდა თავდაცვის შრავალგვარსა და მოქნილს საშვალებას. ყოვლად უვარგისი საშვალება კი იყო, დღეს „თეთრებთან“ და ხვალ „წითლებთან“ (ამ ფერების სიძულვილის გამო) დინჯ მოლაპარაკების თავიდან აცდენა; უვარგისი იყო, რომ ერთის მხრით ვერ ახერხებდნენ დასავლეთ „იმპერიალისტებთან“ შეთანხმებას, რომელთაც შეეძლოთ რუსეთთან მოლაპარაკების გაადვილება,—და ამავე დროს სასოებას ამყარებდნენ, ცოტათი თუ ბევრათ, ლეგენდარულ „ევროპის მთლიან დემოკრატიანზე“.

ამ თავის უმთავრეს საგნის დასასურათებლათ, ნებას მივსცემ ჩემ თავს, მოვიყვანო მუსაიფი, რომელიც მქონდა ერთ თვალსაჩინო რუს დიპლომატთან 1919 წლის ოქტომბერში, როცა დენიკინის საქმის წარმატება განსაკუთრებულათ მტკიცე ეგონათ.

ვლაპარაკობდით რუსეთის აღდგენის მიმდინარეობაზე. „ეხლა,—ამბობდა ჩემი თანამოსაუბრე,—ყველა ასი თუ არა, ასიდან 90 შანსი მანც არის, რომ რუსეთის აღდგენა სამხრეთიდან დაწყებული, წარმატებით დამთავრდება. („მეტი სიფრთხილე იქნებოდა 30 შანსი გვეანგარიშნა“,—შეგნიშნე მე).

— უკრაინის კითხვა როგორღაც ჰქრება—დამოუკიდებლობის იდეა იქ ნელ-ნელა იკარგება. ზოგიერთები დენიკინს უახლოვდებიან. ბელორუსიაზე ლაპარაკი არ ღირს. პოლონეთის საზღვარი? ეს მომავლის კითხვაა. ჯერ როგორმე მოუაროთ თავს. რუსეთი შეიკრებს ძალას და მაშინ ვნახავთ. ფინლიანდიის დამოუკიდებლობას, იმედი მაქვს, ეხლავე ვიცნობთ. რაც შეეხება ბალტიის სახელმწიფოებს, თუმცა ბევრი იქ ისე მოქმედებს, თითქოს რუსეთი სრულიად დაღუპულიყოს, მაგრამ იქაც არიან ადამიანები, რომელნიც იცნობენ ნამდვილ რუსეთს. ბესარაბია? ჩვენ თანახმა ვართ პლებისციტი მოვახდინოთ სამხრ. ნაწილში. რუმინელების შეხედულება აქ პარიზში მანც ჩავშალეთ... „საქართველოში დაუშვებთ თქვენ პლებისციტს?“ „მე პირადათ ვერ ვპოულობ ვერაფერ საწინააღმდეგო საფუძველს?“ „ეს ძლიერ საინტერესოა“.

მე გამოვთქვი აზრი, რომ რუსეთის სახელმწიფოს აღდგენა არ მოხდება ერთბაშად, არამედ უფრო მოსალოდნელია იგი იქნება გრძელი, რთული, პროცესის ნაყოფი; რომ ნამდვილმა, რუსულმა რუსეთმა ჯერ უნდა გამონახოს თავის სოციალური წონასწორობა, თავისი ეროვნულ—ეთნიური მთლიანობა (არსებობს მთელი სამი რუსეთი!), და ამ აშკარა და ძლიერ ღრმა განხეთქილების შესაფერისი პოლიტიკური ფორმა; რომ ყველაფერ ამაში „განაპირა“ რესპუბლიკებს, კერძოთ საქართველოს არ სურს, არ შეუძლია, და ისინი არც არიან მოვალენი მონაწილეობა მიიღონ.

შემდეგ ვილაპარაკეთ, თუ რამდენათ სასურველი და შესაძლებელია არა ფო-

რმალურათ, არა ოფიციალურათ აზრთა გაცვლა-გამოცვლა მომხდარიყო ჩვენ-სა (ახალ რესპუბლიკებსა) და მათ შორის ორივე მხარის კეთილმეზობლურ არსებობის შესახებ. მაგრამ ამ აზრს განხორციელება არ ღირსებია: თეთრების მოძრაობამ სწრაფათ დაიწყო მინელება.

თავი XXIV. ინგლისი რუსეთსა და კავკასიის შუა. § 63. საქართველოსა და რუსეთის „სამხრეთიდან რესტავრატორების“ ურთიერთი განწყობილება მჭიდროთ არის გადახლართული იმ კითხვასთან, თუ რა როლს ასრულებდა ინგლისი ყველა ამ საქმეებში—სამხრეთ რუსეთისა და კავკასიის საქმეებში.

ინგლისი, როგორც ცნობილია, საკმაოთ ენერგიულათ მხარს უჭერდა გენერალ დენიკინის მიერ დაწყებულ საქმეს. თუ როგორ თვისდებოდა საბჭოთა საწინააღმდეგო („ჩერჩილის“) ხაზი მეორე მიმდინარეობასთან (პრინკიპო-ბალეტის მისსია მოსკოვში*)—გამოცოცხლება „პრინკიპოს“ იდეებისა 1919 წ. ნოემბერში, რომელიც 1920 წელს ბ-ნ კრასინს ჩაიყვანს ლონდონში, და გამოიწვევს ინგლის-რუსეთის შეთანხმების დადებას 1921 წელს—ეს თემა მეტად საყურადღებოა, მაგრამ ჩვენ აქ არ გვხვება.

სამაგიეროთ, ჩვენთვის არსებითად საჭიროა მხედველობაში ვიჭონიოთ ინგლისის პოლიტიკის მეორე „ბიუფურკაცია“ (გაორება), საკმაოთ გასაგები, თუ არ დავივიწყებთ აღურიცხველ, მრავალგვარ ტრადიციებს, ინტერესებსა და მისწრაფებებს, რომელთაც შეიცავს ორი სიტყვა: „ბრიტანეთის იმპერია“.

ბოლშევიკებთან ბრძოლაში რომ მოხალისეებს ეხმარებოდენ—ამას უკარნახებდა დასავლეთის სახელმწიფოებსა და მათ შორის ინგლისს ღრმა და საკმაოთ საერთო მისწრაფებები; განაპირა, ახალი რესპუბლიკების მხარის დაჭერა, თავის მხრით, შესაძლებელია შეესაბამებოდა ზოგიერთ სერიოზულ ინტერესებსა, ან და ჩვეულებრივ წარმოდგენებს.

დიდი ბრიტანეთი სხვა სახელმწიფოებთან ერთად გამოდიოდა რუსეთის განაპირების კითხვებში არა მარტო არბიტრსავით (მსაჯულსავით). ომის დამთავრების პირობებში 1919 წლის ნოემბერში, ინგლისი გახადა მისიებისა და საოკუპაციო რაზმების მეოხებით, ადგილობრივი მნიშვნელობის თვალსაჩინო ფაქტორათ, რომელსაც შეეძლო დიდი გავლენა ჰქონოდა 1918 წლის დასასრულს შექმნილ ფაქტიურ მდგომარეობაზე, თუნდაც იმავე კავკასიაში.

ყოველი მხარე, მაგალითად, საქართველოსა და მოხალისეთა უთანხმოებაში, მოელოდა დახმარებას ამ „ფაქტორიდან“. დახმარებას, რომელსაც ინგლისი გაუწევდა მეორე მხარეს, პირველი უყურებდა, როგორც მოცემული დაპირების დარღვევას. ზოგიერთი აღშფოთებული იყო, მაგალითად იმით, რომ „აქეზებენ განაპირებს, ხელს უწყობენ რუსეთის, მოკავშირე რუსეთის დაწეწას“, და სხვა. სხვები გულის წუხილით აღნიშნავენ, რომ „რუსეთში დემოკრატიის სურვილების წინააღმდეგ, აქეზებენ რუსულ რეაქციას, აქ კი, საქართველოში, ხელს უწყობენ თვით-გამორკვეულ ეროვნების მტრებს“ და სხვა.

*) Mr. Bullitt-ი (ინგლისელებისა და ამერიკელების თანხმობით) 1919 წლის მარტში ჩამოვიდა მოსკოვში, რომ გაეგო, თუ რა საფუძველზე შეიძლება მოსკოვის მთავრობასთან ზავის პირობების დადება.

ამიტომ კავკასიაში ჩამოსული ინგლისის გენერლები ორ ცეცხლ შუა ჩაეარდნენ: რევოლუციის მიერ წარმოშობილ ახალ დემოკრატიების პოლიტიკურ მანერებს ისინი ვერ ეგუებოდნენ. ხშირად შეცდომაში შედიოდნენ და მიზანს ხან გადაცილებდნენ და ხან ვერ უწვდებოდნენ; საერთოდ ისინი მოქმედებდნენ კავკასიაში წინაღობისგანმომხდომ ორმაგი, ანუ უკეთ რომ ვთქვათ, ორნაირი ინგლისური პოლიტიკის მიხედვით.

განსაკუთრებით პირველ ხანებში იყო მდგომარეობა არა სასიამოვნო. 1918 წლის დასასრულს ინგლისელების ბაქოში ჩამოსვლის შემდეგ, მაგალითად, გამოქვეყნებული იყო მოკავშირეთა ჯარების სარდლის, გენერალ ტომსონის პროკლამაცია, სადაც ნათქვამია: ამით კავკასიის მოსახლეობას ეძლევა ცნობა, რომ მოკავშირეთა ჯარების კავკასიაში გამოგზავნას მიზნათ აქვს საზოგადოებრივი უზრუნველყოფის დამყარება კასპიისა და შავ ზღვათა შორის მდებარე რუსეთის ამ ტერიტორიაზე“ და სხვა.

განმარტება, რომ კავკასია კასპიისა და შავ ზღვათა შორის მდებარეობს, რა თქმა უნდა, წინააღმდეგობას არ იწვევდა. მაგრამ აღნიშვნა, რომ ეს ტერიტორია „რუსეთის“ არის იმ უბედურების მომასწავებლათ მიიღეს, რომ „ჩვენ გვიპირებენ რუსეთს მიგვცენ“ „ჩვენ“ კი ვსთვლიდით თავის თავს დამოუკიდებელ, ხელ-დაუდებელ სახელმწიფოთ. გარდა ამისა, სადღა თვითგამორკვევის უფლება, პრეზიდენტი ვილსონი, „ომი მცირე ერთა არსებობის“ უფლებისათვის“ და სხვა?

მოხსენებული პროკლამაციის გამოცხადება საქართველოში ვერ მოახერხეს. ჟორდანიას მთავრობამ განუცხადა ტფილისში ჩამოსულ ბრიტანეთის მისიას, რომ საზოგადოებრივი წეს-რიგის დასაცავად საქართველოს არ სჭირდება ინგლისის ჯარის-ჩამოსვლა. რადგან წეს-რიგს საკმაოდ იცავს თვით საქართველოს მთავრობა,—რაც სიმართლეს შეეფერებოდა. მაგრამ, როგორც ზევით იყო აღნიშნული ამიერ-კავკასიის სხვადასხვა ადგილებში ინგლისის ჯარის ჩამოსვლის უფრო შესაფერი ახსნა ადვილი გამოსანახავი იყო. მას შემდეგ კი, რაც დიდი ბრიტანეთის მთავრობამ ოფიციალურად განუცხადა თავისი სიმპატია საქართველოს დამოუკიდებლობის საქმეს განვითარება საქართველოსა და ბრიტანეთს შორის განწყობილებისა, საერთოდ გაადვილდა. ინგლისელებმა ფაქტიურათ, მაშინ იცნეს საქართველოს მთავრობა (ეგრედ წოდებულ „ფაქტიური ცნობის“ ბევრად უფრო ადრე). გენერალ მილნმა, მოკავშირეთა ძალების სარდალმა შავი ზღვის რაიონში, ტფილისში ყოფნის დროს, 1919 წლის მაისში „მოკავშირეთა სახელით“ განმეორებით მიმართა ნ. ჟორდანიას, როგორც საქართველოს მთავრობის მეთაურს.

მაგრამ ერთმანეთის სრული გაგება მაინც არ იყო.

შესაძლებელია, რომ ინგლისის გენერლები კავკასიაში სოციალურად და პოლიტიკურად უფრო ახლო გრძნობდნენ თავის თავს სამხრეთ რუსეთის გენერლებთან, რომელნიც არას დროს არ იგიწყებდნენ გაეხსენებიათ მათთვის ორ ზღვას შორის მდებარე რუსეთის ტერიტორია. მეორეს მხრით, ის, რასაც ინგლისის გენერლები ლაპარაკობდნენ, და განსაკუთრებით ის, როგორც ლაპარაკობდნენ ისინი, შესაძლებელია, ზოგჯერ სრულიადაც არ შეეფერებოდა ინგლისის მთავრობის ნამდვილ განზრახვებს. მათ სხვადასხვაგვარ განცხადებაში ქართველებს ზოგჯერ უჭირდათ გარკვეულიყვნენ. მათ აირჩიეს მარტივი მსჯელობა: გენერალი

დენიკინი ემუქრება საქართველოს და ინგლისი მხარს უჭერს გენერალ დენიკინს: აშკარაა, ბრიტანეთის იმპერიალიზმი“ მოკავშირეა სრულიად რუსეთის რეაქციისა“ და სრულიად რუსეთის რეაქციისადმი“ თავდაუჭერელ სიძულვილის გამო, იქვით შეპყურებდენ „ბრიტანეთის იმპერიალიზმსაც“.

საქართველოს მთავრობა ცდილობდა ხალხის თვალში დაეცვა თავისი ღირსება (რაც, რა თქმა უნდა, ძლიერ საქებურია!) და ავტორიტეტი; ამიტომ გადაჭარბებულის პირდაპირობით ყველას თვალში სჩრიდა თავის დამოუკიდებლობას და ხელუხლებლობას; მთავრობა ნაკლებ ყურადღებას აქცევდა, რომ დამოუკიდებლობისათვის საჭიროა საერთაშორისო წინასწარი მომზადება. საზოგადოებრივი აზრი და ქუჩა, რომელსაც დემაგოგიურად ხელმძღვანელობდენ, გადასროლილ ლოზუნგებს კიდევ უფრო უხეშად გამოსთქვამდა და ხშირად აშკარათ გამოდიოდა „ბრიტანეთის იმპერიალიზმისა და სრულიად რუსეთის რეაქციის“ წინააღმდეგ.

რომ ინგლისი საქართველოში (1919 წელს) მოხალისეთა ლაშქრის მიმართ და მოხალისეთა ლაშქრის წინააღმდეგ ასრულებდა იმავე როლს, რასაც გერმანია 1918 წ. ოსმალეთის მიმართ—ეს საკმაოდ ვერ შეეგნო ახალგაზრდა რესპუბლიკას. და, მგონი, შეცდომა არ იქნება ითქვას, რომ საქართველოს დემოკრატია 1919 წელს „ბავშურის სიცელქით“ უკვე „არყევდა კვარცხლბეკს“ უფრო რთული დიპლომატიური ანგარიშთანობისას და მისი მთავრობა კი შესაძლებელია უკვე არღვევდა მცნებას: „ნუ ჩააფუროთხებ ჭაში, დასალევ წყლისთვის გამოვადგებაო“.

§ 64. მოხალისეთა ლაშქრის საქართველოზე შემოტევამ გამოიწვია ერთსულოვანი ყიუინა: „ძირს რუსეთის რეაქცია ამიერ-კავკასიაში!“, რასაც აუცილებლივ თან სდევდა: „ძირს დასავლეთის იმპერიალისტები!“ საქართველოს ბუნებრივ მოკავშირეთ, როგორც ეტყობა, ამ მოძრაობაში იყო საერთაშორისო სოციალიზმი, რომელთანაც საქართველოს სოციალ-დემოკრატიულ მთავრობას ჰქონდა მტკიცე პირადი კავშირი. ევროპის სოციალისტებმა, რა თქმა უნდა, უარი არ უთხრეს თავის ქართველ მეგობრებს—„რუსეთის რეაქციის“ წინააღმდეგ (სიტყვიერ) დახმარებაში, მაგრამ ამასთანავე ისინი გამოდიოდენ „დასავლეთის იმპერიალისტების“ ე. ი. ინგლისის*) წინააღმდეგაც.

საქართველოში საერთაშორისო სოციალიზმზე სხვა, უფრო ზოგად, იმედებსაც ამყარებდენ. ფიქრობდენ, რომ ამ გზით გაადვილებოდა დამოუკიდებლობის განმტკიცებაც.

იბადება კითხვა: შეეძლო თუ არა ინტერნაციონალს საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობის საქმეში და ამ დამოუკიდებლობის უზრუნველყოფის პირობების შექმნაში სარგებლობა მოეტანა?

პარიზის კონფერენციის დროს არ იყო საჭირო არც გამოკვლევა და არც დიდი ფიქრი, რომ აღამიანს დაენახა, რომ ამ საქმეში ინტერნაციონალს სარგებლობის მოტანა არ შეუძლია, რადგან მისი გავლენა გამარჯვებულ, დიდი სახელმწიფოების მთავრობებზე ძლიერ მცირე იყო. ვერსალის ხელშეკრულება ამის დამამტკიცებელია.

*) იხ. კრებული La Georgie independante Ed. du Paris Soc. Dem. de Georgie უნგვა 1919.

„უსარგებლობას“ შეიძლებოდა შერიგებოდა კაცი—ოლონდ კი „ზიანი“ არ მოეტანა. სამწუხაროთ ზიანიც იყო. მე არ ვამბობ, რა თქმა უნდა, სხვადასხვა პატარა ეპიზოდზე, უფრო კომიკურზე, როგორცაა, მაგალითად, პრესაშიაც გამოქვეყნებული და საქართველოს საქმისთვის სრულიად ზედმეტი განცხადება „საქართველოს მინისტრის—ჩხენკელისა“ ლიუცერნის კონფერენციაზე (თებერვალი, 1919 წელი); „ჩვენ წავართვით მემამულეებს უსასყიდლოთ მიწა—ამიტომ ჩვენი დამოუკიდებლობა უნდა იქნეს ცნობილი“. შესაძლებელია „სოციალ-დემოკრატიული პარტიისათვის მეტად მნიშვნელოვანი იყო თავის წრეში ეთქვათ: „ასე კი ნუ ჰფიქრობთ—ჩვენშიაც ხომ... უსასყიდლოთა“. კლემანსოს, ვილსონის და ლლოჰიდ-ჯორჯის წინაშე საქართველოს დამოუკიდებლობის დაცვის ასეთი-საშვალეობა თითქოს... სუსტია.

მაგრამ ავიღოთ უფრო მნიშვნელოვანი საგანი—წერეთლის თხოვნით 1919 წელს 28 აპრილს ამსტერდამის ყრილობაზე მიღებული რეზოლიუცია საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობის შესახებ.

იგი გადაჭრით ამტკიცებს საქართველოს დამოუკიდებლობას. მაგრამ მოითხოვს სრულ დამოუკიდებლობას, რომელიც „უარყოფს მზრუნველობას ერთის ანდა რამოდენიმე სახელმწიფოსას და უცხო ქვეყნის ყოველგვარ კონტროლს მისი დემოკრატიული დაწესებულებებისას.“*) ეს ნიშნავდა იმას, რომ ინტერნაციონალი უარყოფდა ყოველგვარ სისტემას, რომელიც უზრუნველყოფდა საქართველოსთან რომელიმე დიდი სახელმწიფოს თანამშრომლობას მანდატის (დროებითი) სახით—რაც განსაზღვრულის საზომით აუცილებლად შეიცავს მზრუნველობის ელემენტსაც. მაგრამ ძლიერ მალე საქართველოს მთავრობას (და თვით წერეთელსაც) მოუხდა მანდატის გამოთხოვა (იხ. ქვევით). აქ იყო, მაშასადამე, არა მარტო „უსარგებლობა“, აქ ზიანიც იყო, და, უმთავრესად, „მორალური ზიანი“.

ყოველ კითხვაში, რომელთაც თვალსაჩინო პრაქტიკული მნიშვნელობა ჰქონდათ საქართველოს მომავლისათვის „ინტერნაციონალი“ და მისი მომხრე მუშათა გავლენიანი ორგანიზაციები აუცილებლად და საბედისწეროთ დგებოდა და უნდა დამდგარიყო საქართველოს სახელმწიფოებრივი ინტერესების საწინააღმდეგო გზაზე: ასე იქნება „ინტერვენციის“ (საერთოდ) კითხვაში, თავდაცვისათვის იარაღის მოცემის კითხვაში, საქართველოდან „სასწრაფოდ ჯარების (ინგლისის) გაყვანის“ კითხვაში.

ბოლოს, უფრო გვიან, როცა წინააღმდეგობა მეორე და მესამე ინტერნაციონალთა შორის გამწვავდება, ზომაზე მეტი კავშირი საქართველოს მთავრობისა მეორე ინტერნაციონალთან, საქართველოს გახდის მესამე ინტერნაციონალის ჯერ ნიშანში ამოსაღებ საგნათ და მერმე მსხვერპლათ. მაგრამ აქამდე ჯერ შორსაა.

საქართველოს დამოუკიდებლობის საქმე უფრო მაგარი გამოდგა, ვიდრე... არაკის მეუღაბნოეს შუბლი; მიუხედავად იმისა, რომ დათვი—ინტერნაციონალი, ყოველთვის საუკეთესო განზრახვით, ისროდა ზოგჯერ მძიმე ლოდებს, საქართველოს დამოუკიდებლობა მაინც იქნა ცნობილი ევროპის სახელმწიფოთა მიერ.

*) ამ რეზოლიუციის ტექსტი მოიპოვება იმავე კრებულში: La Georgie indépendante.

თავი XXV. საზოგადოებრივი.

§ 65. საერთო გამოსვლებში—კავკასიის და სხვა „განაკვეთილი“ დელეგაციების გამოსვლებში (ზემოთ §60) სომხეთი არ იღებდა მონაწილეობას. უშუალო საშიშროება

ჩრდილოეთიდან ამ რესპუბლიკას ჯერ არ დატყდომია თავს; ერთად, განსაკუთრებით აზერბაიჯანთან, მოხალისეთა ლაშქრის წინააღმდეგ გამოსვლა არ შეეფარდებოდა მის გეგმებს. სულ მოკლე ანგარიშიანობით, მას შეეძლო იმედი ჰქონოდა რომ დახმარებას მიიღებს იმათგან, ვისგანაც მეზობლები ელოდნენ მხოლოდ დაქცევასა და არეულობას. გარდა ამისა სომხეთს იმედი ჰქონდა, დიდა სახელმწიფოების დახმარებით სწორეთ ეხლა შეესრულებია ოსმალეთში მრავალ საუკუნეების ზრახვანი, და ასეთს წამს მეზობლების დავიდარაბაში ჩარევა იმავე დიდ სახელმწიფოების მეორე „პროტექტისთან“—გენ. დენიკინთან, სჩანს მას არ ხიბლავდა.*).

პირიქით, აზერბაიჯანს თუ მეტათ არა, ისე მაინც ეშინოდა ჩრდილოეთის შემოსევისა, როგორც საქართველოს. ეს, რა თქმა უნდა, იწვევდა ამ ორი რესპუბლიკის პოლიტიკურ დაახლოვებას, რაც საერთოდ ბუნებრივია, რაც აიხსნება მრავალი მიზეზით, ინტერესითა და მისწრაფებით, ხოლო 1919 წელს მით უფრო ადვილათ შესასრულებელი იყო ამ დაახლოვების განხორციელება, რომ ოსმალეობის დაცემისა და მათი აზერბაიჯანიდან წასვლის შემდეგ უკანასკნელი უბრუნდებოდა თავის კავკასიის წრეს.

16 ივნისს 1919 წელს ტფილისში დადებულ იქმნა ორ მეზობელ რესპუბლიკათა შორის საკავშირო ხელშეკრულება, რომლის ძალით ისინი ვალდებულებას ღებულობდნენ თავის თავზე (მუხ. 1) „ერთად წინააღმდეგ მთელი თავისი შეიარაღებული ძალით და ყოველი მათ ხელში მყოფი საშუალებით ყოველგვარ თავდასხმას, რომელიც ემუქრება დამოუკიდებლობას ანდა ტერიტორიულ მთლიანობას ხელშეკრულების დამდებ ერთ-ერთ ან ორივე რესპუბლიკისა“. ხელშეკრულება დადებული იყო 3-ის წლით (მუხ. 5). მხარეები ვალდებულათ ხდიდნენ თავის თავს მორიგებით ანდა არბიტრაჟის საშუალებით გადაეწყვიტათ მათ შორის საზღვრებზე შესაძლებელი აღძრული დავა (მუხ. 4). აქვე აღნიშნული იყო, რომ სომხეთს უფლება ეძლევა ორი კვირის განმავლობაში შეუერთდეს ამ ხელშეკრულებას (მუხ. 10). **).

როცა საქართველოსა და აზერბაიჯანის დელეგაციამ პარიზის კონფერენციას აცნობა ზევით აღმოცემული ხელშეკრულების ტექსტი, მან გამოსთქვა იმედი, რომ „ეს კონვენცია, რომელსაც დასახული აქვს წმინდა თავდაცვითი მიზნები, იმ ნაწილში, რომელიც შეეხება ომში შეერთებულ მოქმედებას, არავის დასჭირდება, და რომ ამიერ-კავკასია გარეშეთა ყოველივე თავდასხმისაგან უზრუნველი იქნება, გენერალ დენიკინის ოპერაციებზე მოკავშირეთა სახელმწიფოების კონტროლის წყალობით“. ამასთანავე დელეგაცია კონფერენციის ყურადღებას აქცევდა შეთან-

* ნოხალისეთა ლაშქართან ერევნის მთავრობის წარმომადგენლათ იყო მე-3-მე სახელმწიფო სათათბიროს ყოფილი წევრი.ს აგ ა ტ ე ლ ი ა ნ ი.

** ხელშეკრულებას ხელს აწერენ საქართველოს სახელმთავროს, რამიშვილი გენერლები ოდიშელიძე და გედევიანიშვილი; აზერბაიჯანის მაგიერ—ჯაფაროვი გენერლები მეხმანდაროვი და სულკევიჩი (უკანასკნელი მუსლიმანია, ტომით ლიტველი მურზა, მსახურებდა აზერბაიჯანში).

ხმების მეოთხე მუხლზე, რომლის საშვალეებით შესაძლებელი ხდებოდა საჩქაროთ გამიჯვნა საქართველოსა და აზერბაიჯანის ტერიტორიებისა.*).

1918 წლის დასასრულის შეტაკებანი, რა თქმა უნდა, ხელს ვერ შეუწყობდნენ სომხეთისა და საქართველოს დაახლოვებას, — რაც მეტად სასურველი და სრულიად ბუნებრივი იქნებოდა.

ფუქსავატი იმედი, რომ პარიზის კონფერენცია „ყველაფერს გაარჩევს და ყველაფერს გადაწყვეტს, და სხვათა შორის, თავს შეიწუხებს ამიერ-კავკასიის სახელმწიფოების საზღვრების დასადებათ — ეს იმედი ასუსტებდა ტფილისშიაც და ერევანშიაც, აგრეთვე ბაქოში სტიმულს, საკუთარის საშვალეებით ეცადნათ დაჩქარებით გადაეწყვიტათ საზღვრებისა და სხვა მიზეზების გამო ამტყდარი შფოთი; გარდა ამისა, სომხეთი შეიძლება ჰფიქრობდა (შეცდომა, იქნება, სრულიად გულწრფელი იყო), რომ მისი მდგომარეობა განსაკუთრებულია; რომ მის მიმართ გამარჯვებულ სახელმწიფოებს ვალდებულება აქვთ ნაკისრები, სხვა მეზობლების მიმართ კი არ არსებობს ასეთი ვალდებულება; რომ მას, ამიტომ, „მისცემენ“ ხელსაყრელი საზღვრებსა და სხვა.

უნდა დავსძინოთ, რომ 28 მაისს 1919 წ. (ერევნის რესპუბლიკის დამოუკიდებლობის გამოცხადების პირველ წლის თავზე) განსაკუთრებული აქტით გამოცხადებული იქნა ერთ მთლიანათ შეერთება სომხეთის ტერიტორიებისა, რომელნიც მდებარეობენ ოსმალეთისა და ამიერ-კავკასიის სომხეთში. ამნაირათ, სომხეთის რესპუბლიკა ფორმალურათაც გადიოდა წმინდა კავკასიის პოლიტიკის სფეროდან ოსმალეთის კითხვის საფრთხეებითა წყალ ქვეშა კლდებით სავეს ზღვაში, სადაც, ცხადია, ვერ შეებდავდნენ ვერც აზერბაიჯანი და ვერც საქართველო.

აი ეს მიზეზიც აბრკოლებდა ამიერ-კავკასიის გამიჯვნას. თუ სომხეთი ოსმალეთის ტერიტორიაზე იქნებოდა საგრძნობლათ გაფართოვებული, სომხეთის მეზობლები ვერ პოულობდნენ საფუძველს იმავე დროს იგი გაფართოვებულიყო აზერბაიჯანისა და საქართველოს მიწა-წყლითაც, და ეს გაურკვეველობა, დიდი განდება სომხეთი, თუ პატარა დარჩება, სამივე რესპუბლიკის საუბედუროთ იწვევდა გამიჯვნის შეფერხებას.

არსებითად, საქართველოსა და მის მეზობელთ შორის საზღვრების დადების კითხვა არ შეიძლებოდა ან მეტათ რთულ ანდა ნაკლებათ შესწავლილ კითხვათ ჩათვლილიყო. რა თქმა უნდა, არც კეთილი ზრახვებისა და მეტათ ლიბერალური განცხადებების ნაკლებობა ემჩნეოდა! მაგრამ საჭირო იყო სხვა რამ, სახელდობრ, დაჟინება, დიდი ჩაკირკიმატებული მუშაობა, მოთმინება, ერთის სიტყვით, დინჯინებისყოფა. იგი არ აღმოჩნდა. 1919 წელს არაფერი უშლიდა, პირიქით, ყველაფერი ხელს უწყობდა, მაგალითად, აზერბაიჯანისა და საქართველოს საზღვრების დადებას, მაგრამ არაფერი გაკეთებულა სომხეთთან შეთანხმების მიღწევა უფრო ძნელი იყო. მაგრამ აქაც, უდრეკი ნებისყოფა, უეჭველია, მოახერხებდა გონიერისა და სამართლიანი საზღვრის გაყენას, მხოლოდ: რა თქმა უნდა, საქართველოს უა-

*) სამწუხაროთ „შესაძლებელი“ კიდევ არ ნიშნავს „შესრულებულს“. 16 ივნისის ხელშეკრულება კი „დასჭირდათ“ 1920 წელს, როცა აზერბაიჯანის წინააღმდეგ (და მანასადამე საქართველოს წინააღმდეგაც!) წამოვიდა სხვა ძალა, რომელიც არ იმყოფებოდა მოკავშირე დიდი სახელმწიფოების კონტროლის ქვეშ — დასჭირდათ, მაგრამ იგი არ გამოუყენებიათ!

რი უნდა ეთქვა „სტრატეგიული საზღვრებით“*) უზრუნველყოფაზე, ხოლო სომხეთს უნდა უკუეგდო ისეთი არა სერიოზული აზრები, როგორიცაა, მაგალითად, „რადგან სომხებმა ქართველებს დაუთმეს ბორჩალოს მაზრის მესამედი (ქართული). ქართველებმა თავისი ტერიტორიით უნდა დააკმაყოფილონ აზერბაიჯანი“.***) ეროვნულ პრინციპზე ხედ-მეტათ დაყრდნობაც (საქართველოს ტერიტორიის მიმართ ეს ნიშნავდა: სადაც კი სომხები დაესახლენ, თუნდაც მეცხრამეტე საუკუნეში იგი სომხეთისთვის უნდა გადაეცათ) თვით სომხებისთვისე იყო ყველაზე უფრო საშიშარი: ასეთის გზით კარგს ვერაფერს მიღწევდენ ოსმალეთში! მათი დებულების შეცდომა—რომ გამარჯვებული მოკავშირეები სომხეთზე განსაკუთრებულათ იზრუნებენ—ძლიერ მოკლე დროში აშკარა უნდა გამხდარიყო.

სომხების მეთაურები არ შეიძლება ზომიერ გზაზე არ დამდგარიყვნენ, რადგან მეტად დანტერესებული იყვნენ, კეთილგანწყობილი მშვიდობიანობა ჰქონოდათ საქართველოსთან, ერთად-ერთ მეზობელთან, რომლის მიწა-წყალი არ გასვრილა „ამოქვლეტისა“ და „ამოწყვეტის“ სისხლით. ერთის სიტყვით, თუ არ ვცდები, აქაც შეიძლება და 1919 წელშივე მოგვარებულიყო გამიჯვნის საქმე, რომელიც მოსახერხებელი გახდებოდა, როგორც მაშინაც და წინათაც ბევრი ჰფიქრობდა იმ პირობით, რომ სომხეთისთვის დაეთმოთ ბორჩალოს მაზრის ყბადღებულ საზღვრები ნაწილი, და სომხეთს თავის მხრით უარი განეცხადებია იმდენადვე ყბად-ალებულ ახალქალაქის მაზრაზე.

§ 66. მაგრამ სომხებს რომ ემჩნეოდათ უკიდურესი ჯიუტობა-დაუჯერებლობა, ამაში დავრწმუნდი პარიზში, როცა დავესწარი სოციალისტური საშუალებებით სომეხ-ქართველთა, საზღვრების გამო დავის გადაწყვეტის ცდას.

1919 წლის მაისის დასაწყისში ინტერნაციონალის ბიურო (რომელიც შემდეგ მე-2 ინტერნაციონალათ გახდა) არჩევდა მიქაელ ვარდანიანს***) საჩივარს, უფრო სწორათ რომ ვთქვათ, დაბეზლებას საქართველოს მთავრობაზე, რომელიც ვითომდა ავიწროებს სომხებს, „იმპერიალისტობას“ იჩენს, და აშკარათ არღვევს ამის წინაზე ბერნის სოციალისტ. კონფერენციის****) მიერ მიღებულ პრინცი-

*) თავდაცვისთვის მომარჯვებული საზღვრები საქართველოს უნდა ემეზნა არა სომხეთის საწინააღმდეგოთ, არამედ სომხეთსა და აზერბაიჯანთან ერთად. მაგრამ ამ კითხვის გარჩევა შოთს წაგვიყვანდა.

**) იხ. კრებულში: Из истории армяно-грузинских отношений 1918 წელი. ტფილისი, 1919 წ. გვ. 11.

***) სომხეთის ცნობილი მოღვაწე და პატრიოტი, რომელიც დიდხანს ცხოვრობდა ვერძის სოციალისტურ წრეებში. შემდეგ სომხეთის წარმომადგენლათ იყო რომში.

****) ამ კონფერენციაზე ჩხვიძემ ხელი მოაწერა რუსოლიუციას, რომლის აზრით, სადავო პდგილების გამიჯვნის დროს არავითარი ეკონომიური, ისტორიული, სამხედრო და სხვა მოსაზრებანი არ უნდა იქმნეს მხედველობაში მიღებული. ყველაფერი წყდება ეროვნული საფუძვლითა და მოსახლეობის ხმის მიცემით. ამ დადგენილების სიტყვა-სიტყვით გაგების შედეგათ გამოლის, რომ, თუ სომხებმა დავა განაცხადეს, მაგალითად, ტფილისის გუბერნიის ახალქალაქის მაზრაზე, სადაც სომხები (ოსმალეთის სომხეთიდან გადმოსახლებულნი) შეადგენენ უმრავლესობას, და, მაშასადამე „ეროვნული“ საფუძველი არსებობს, მაშინ დარჩენილა მხოლოდ მოსახლეობის დაკითხვა, და საქმე ჯადაწყვეტილო, იქნება თუ ამ დროს დაირღვევა საცოკლო ინტერესები მეზობლისა, მით უარესი ამ მეზობლისთვის. თქმა არ უნდა, რომ საქმის აქე წაქვანა მომაკვდინებელი იქნებოდა თვით სომხებისთვის, როგორც ოსმალეთში ისე ამიერ-კავკასიის სხვადასხვა მხარეში, სადაც სომხები არეული არიან მუსლიმანებთან. მაგრამ საქართველო-სომხეთის ჩარჩობში,—ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრების დავაში—ასეთი მოქმედება სასარგებლო იქნებოდა სომხებისათვის.

კებს. ამ საჩივარის გამო ბიურომ პასუხის საგებლათ მოიწვია ორივე მხარე, მოუსმინა ერთსა და მეორესაც, რის შემდეგ საქართველოს დელეგაციაში მოხდა თათბირი სომხებთან (10 მაისი), მაგრამ შეთანხმებას ვერ მიაღწიეს. აქ იყო გარდანიანი, რომელიც დავტოვე კონსტანტინოპოლში, ოგანჯანიანი, რომელიც კიდევ უფრო ადრე დავტოვე ბერლინში, ვარდანიანი და სხვა. სამივე თამამად შეიძლებოდა გამოქანდაკებული ყოფილიყო ასსირ-ბაბილონის რომელიმე ბარელიეფზე.

მათი შეხედულება იყო მეტათ მარტივი: ისინი მხოლოდ განცვირებას გამოსთქვამდნენ, რომ ქართველები, სოციალ-დემოკრატები, საერთოდ ბედავენ მოთხოვნის ადგილები, სადაც ქართველები არც არიან და არც ოდესმე ყოფილან.

მეორე დღეს კამათი ხდებოდა „მოსამართლეთა“ წინაშე; მოსამართლეებათ იყვნენ: ა. გენდერსონი, რ. მაკდონალდი,* კიდევ ერთი სახელოვანი სოციალისტი—ინგლისელი, კ. გიუსმანსი, რენოდელი, ჟ. ლონგე**).

გაშმაგებულმა კამათმა დიდხანს გასტანა. სომხები თავისას იმეორებდნენ ქართველების ალღატანებაზე, მათ მიერ გერმანელი ხიშტების დახმარებით სადავო პროვინციების დაპყრობაზე და სხვა. წერეთელი გაუმასპინძლდა გახსენებით, რომ სომხები ვერაგულათ დაეცენ საქართველოს დეკემბერში. ერთის სიტყვით, „კეთილმეტყობლური“ ლაპარაკი გამოვიდა.

შემდეგ საქართველოს მხრით სომხებს მისცეს წინადადება, ესლავე აერჩიათ საარბიტრაჟო კომისია, რომელიც საფუძვლათ მიიღებდა ბერნის გადაწყვეტილებას და ხელს ზოკიდებდა პლებისციტთან და სადაო ადგილებთან დაკავშირებულ ყველა კითხვისა და უთანხმოების გარჩევა-გადაწყვეტას. ამავე დროს ორივე დელეგაციას, საქართველოსას და სომხეთისას, ამ შეთანხმების შესახებ უნდა ეცნობებია პარიზის კონფერენციისათვის.

როგორც ეტყობოდა ეს აზრი მოეწონა „მოსამართლეებს“. (ძლიერ გულვრცლათ თავმჯდომარეობდა გენდერსონი და ოდნავის ვაკვირვებით შეჰყურებდა უბრალო რამეზე „სამხრეთელ აპილპილების“ სურათებს). ფლამანდიელებისა და ვალლონების ჩხუბებს შეჩვეულმა გიუსმანსმა საქართველოს წინადადების საფუძველზე ბოლოს შეიმუშავა შეთანხმების მუხლები და ცდილობდა დაეჯერებინა სომხები. ძნელი იყო რაიმე საწინააღმდეგო პასუხის გაცემა, და სომხებმა მოულოდნელათ დაიწყეს ლაპარაკი სომეხ-ქართველთა შეტაკების დამნაშავეთა პასუხის გებაში მიცემის შესახებ და მოითხოვეს გიუსმანსის მიერ შემუშავებულ მუხლების გარდა, მიღება კიდევ ერთი მუხლისა, სახელდობრ, რომ პლებისციტის წინ სადავო ადგილებიდან გაყვანილი ყოფილიყო საქართველოს ჯარი და ადმინისტრაცია, ჩვენ და გიუსმანსი კი ვფიქრობდით, რომ ეს და სხვა ამგვარი კითხვა უნდა გადასწყვიტოს სწორეთ საარბიტრაჟო კომისიამ.

მაგრამ სამზე დრო ჯიუტობა (განსაკუთრებით ვარდანიანის) ისეთი გამოდგა, რომ გიუსმანსმა პირდაპირ უსაყვედურა მათ, შეთანხმება არ გასურთო.

*) ეხლა (1924 წ.)—დიდი ბრიტანეთის პრემიერი და შინაგან საქმეთა მინისტრი.

**) ინტერნაციონალის ბიურო ამ დროს საერთოდ სარგებლობდა თავის მუშაობისათვის ქართული დელეგაციის სტუმართ-მოყვარეობით. მაშინ ვერ მოვანხრებ გამომერკვია, ვინ ვის მფარველობდა, ინტერნაციონალი საქართველოს, თუ საქართველო ინტერნაციონალს? 1919 წელს შკანასკნელის საქმე ცუდათ იყო.

ამგვარად, ამ ცდიდან არაფერი გამოვიდა. მაგრამ საყურადღებო სანახაობას წარმოადგენდა ინტერნაციონალიზმისა და სოციალიზმის ბაირას ამოფარებული ეროვნული ვნებათა ღელვის შეხლა-შემოხლა, რომელიც თავის თავად ჯანსაღი და, შეიძლება, მარტივიც კი იყო.*).

თავი XXVI. მანდატების (ხელმძღვანელების) ძეგნაში. § 67. პარიზის კონფერენციის ყველაზე უფრო საინტერესო რესო და მნიშვნელოვანი კითხვა იყო — მანდატების კითხვა.

ერთა ღივის დებულება უფრო სპეციალურად იხსენებს ორ გვარ მანდატს: კოლონიები გერმანიის ყოფილ სამფლობელოების თავის გამგებლობაში აღებას, და თანამშრომლობა-მზრუნველობას ზოგიერთი ქვეყნის მიმართ, რომელიც შედიოდა სრულიად დასაწილებელ ოტომანთა იმპერიის ფარგლებში. მაგრამ ეს კატეგორიები, თანახმად The Covenant of the League of Nations-ის მე-22 მუხლისა, მხოლოდ კერძო, თუმცა ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი დამატებების საერთაშორისო ზოგადი პროგრამისა, რომელიც გამოთქმულია ამგვარათ:

„ომის მეოხებით ხელმძღვანელობა გაგებლობისაგან გამოსულ კოლონიებისა და ტერიტორიების მიმართ, რომელნიც დასახლებული არიან ისეთი ხალხებით, რომელთაც ქვეყნიერების დღევანდელ სამძიმო პირობებში (under the strenuous conditions of the modern world) დამოუკიდებლათ არსებობა არ შეუძლიათ**“) უნდა მიღებულ იქნეს ის პრინციპი, რომ ასეთი ხალხების კეთილდღეობა და განვითარება შეადგენს ცივილზაციის უწმინდესს ამოცანას, და რომ ამ ამოცანის შესრულების გარანტიები უნდა იქნეს შეტანილი ამ დებულებაში.

ამ პრინციპის პრაქტიკულათ ასრულებისათვის საუკეთესო საშვალება იქნება ის, რომ ასეთი ხალხების მზრუნველობა მიენდოს მოწინავე ერებს, რომელთაც თავისი გამოცდილებით, ქონებით ან გეოგრაფიული მდებარეობით საუკეთესოდ შეუძლიათ იკისრონ ასეთი პასუხისმგებლობა, და რომელნიც თანახმა არიან მიიღონ ვალდებულება; მზრუნველობას ისინი უნდა ასრულებდენ, როგორც მანდატარები (ხელმძღვანელი) ღივის სახელით.

მანდატის (ხელმძღვანელის) ხასიათი სხვადასხვაგვარის უნდა იყოს, იმისდამხედვით, თუ რა განვითარება აქვს ხალხს, როგორია ტერიტორიის გეოგრაფიული მდებარეობა, ეკონომიური პირობები და სხვა ასეთივე მდგომარეობანი...!-“

ასეთი იყო კონფერენციის მიერ შეთვისებული ოფიციალური მოძღვრება მანდატების კითხვის შესახებ. იგი იყო კეთილშობილი განზრახვის ნაყოფი (თუ ჩავთვლით, რომ სიტყვებს სერიოზულათ ლაპარაკობდენ!), რომ მოწინავე (გა-

*) საერთოდ საქართველოსა და სომხეთს შორის 1919—1920 წლებში დამყარდა ასატანი განწყობილება (თუმცა ამ ქვეყნებში გაბატონებული პარტიები—საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული და სომხების დაწინაურებები—არ წყალობდენ ერთმანეთს). 1918 წლის ნოემბრის კონფერენციის შემდეგ, რომელიც არ შესდგა (იხ. ზევით) საქართველოს მთავრობამ კავკასიის ფერხცია. პროგრამა საუცხოვო იყო, მაგრამ მუშაობას ხელი შეუშალა მონალისეთა ლაშქრის მუქარამ. უფრო გვიან 1919 წლის აგვისტოში, სომხებისა და მუსლიმანების სისხლიან შეტაკების გამო კონფერენციის მუშაობა საქართველოს მთავრობის წინადადებით, განახლდა.

*) „To stand by themselves“, ფრანგული ტექსტი მცირედით განსხვავდება „non encore capables de se diriger eux-memes“.

ზარჯვებული, მდიდარი, ძლიერი!) ერებს გაენაწილებიათ შრომა, რათა, რაც შეიძლება სასწრაფოთ, ზოგიერთ ხალხისათვის მიენიჭებიათ კარგი ადმინისტრაციის-სიკეთე (კოლონიალური, „შავი“ მანდატები), ზოგიერთისათვის კი,—დამოუკიდებელი, თავისუფალი, კულტურული არსებობის სიკეთე („თეთრი“ მანდატები).

ამიერ-კავკასიას, რასაკვირველია, ახლო ენებოდა სომხეთის მანდატი. თუნდაც მანდატი მხოლოდ ოსმალეთის სომხეთზე ყოფილიყო გავრცელებული. იქ ერთ-ერთი დიდი სახელმწიფოს როგორც მანდატარის გამოსვლა მაინც დიდი მნიშვნელობის იქნებოდა მეზობელ რესპუბლიკებისათვის. თუ ოსმალეთის სომხეთი და ერევნის რესპუბლიკა ე. ი. ყოფილი რუსეთის სომხეთი შეერთდებოდენ, მაშინ ხომ მანდატარი (ხელმძღვანელი) სრულიად ჩაერეოდა კავკასიის პოლიტიკის წრეში.

თუ რამდენათ ღრმად აინტერესებდა საქართველოს ეს კითხვა, ამაზე შემდეგ ვიტყვით. ესლა შესაფერი იქნება მხოლოდ აღინიშნოს, რომ გარდა მანდატების სპეციალურად შემოფარგლულ წრისა (გერმანიის ყოფილი ახალშენები და ყოფილი ოტომანთა იმპერიის ნაწილები—სომხეთი, პოლესტინა, მესოპოტამია) პარიზის კონფერენციის დროს სინამდვილეში რამდერჯერმე აღიძრა ლაპარაკი სხვა მანდატებზედაც, რაც ეთანხმებოდა კონფერენციის დედაზრს. მე მხედველობაში მაქვს სწორედ ამიერ-კავკასია. მაგრამ სანამ საქმის ამ მხარეს გამოვარკვევდეთ, საჭიროა რამდენიმე სიტყვა ვთქვათ იმაზე, თუ როგორ უყურებდა საქართველო, ანდა უფრო სისწორით, როგორ უყურებდა საქართველოს მთავრობა ამ კითხვას. ამას მით უფრო აქვს მნიშვნელობა, რომ საქართველოს მთავრობა თუ არ გამოიჩინდა განსაზღვრულ ინიციატივას, ისე მანდატის შესახებ კითხვა, რასაკვირველია. არც კი შეიძლება პარიზში დასმულიყო.

ცხადია, რომ ოფიციალური შეხედულება გამოთქმული იყო 1918 წლის 26 მაისს საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტში, რომელიც ერთხმად იქმნა დამტკიცებული საქართველოს დამფუძნებელი კრების მიერ 19 მარტს 1919 წელს. აქ გარკვევით იყო მიღებული დამოუკიდებლობა და სუვერენიტეტი. საქართველოს საზოგადოებრივ აზრს მხოლოდ ასე ესმოდა კითხვა. მაგრამ ვინაც საქართველოს საქმეების გაძილოა იკისრა, იგი ვერ დაკმაყოფილებოდა, რა თქმა უნდა, მარტოდღენ ფორმალური ლოზუნგით: აუცილებელი იყო არა მარტო დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრივი წეს-რიგის შექმნა შინ, საქართველოში, არამედ როგორმე უნდა მოეხერხებიათ მიეღოთ რუსეთის თანხმობა მთელი იმპერიის შემადგენლობიდან საქართველოს უკვე მომხდარ გამოსვლის შესახებ და ეზრუნათ, რომ პირველ ხანებში, სანამ ქვეყანა მტკიცეთ მოეწყობოდა, მოეპოვათ გარეშე დახმარება, რომელიც გაამაგრებდა დამოუკიდებლობას.

1918 წელს სცადეს გადაეწყვიტათ სწორედ ეს ამოცანები გერმანიის დახმარებით. როგორც გამოცდილებამ დაამტკიცა, მართებული იქნებოდა ორივე ამოცანა დაეკავშირებიათ ერთმანეთისათვის: ვისაც სურს და შეუძლია დაეხმაროს საქართველოს დამოუკიდებლობის საქმეს, მან, უპირველესად ყოვლისა, უნდა ხელი შეუწყოს რუსეთისაგან დამოუკიდებლობის ცნობის მიღებას. და ვისაც ამის ძალა შესწევს, მას შეეძლება პირველი კითხვაც მოაგვაროს.

1919 წელს, როცა დიდათ სწამდათ პარიზის კონფერენცია, ვილსონის საფუძვლები და სხვა, შეიძლება ვისმე ეფიქრა, რომ თავიდათავი საქმე ფორმალური

ცნობის მიღებაა, დანარჩენი კი, როგორმე მოგვარდება. როგორც სჩანს, საქართველოშიაც ასე უყურებდნენ მდგომარეობას. მაგარმ ეს. რასაკვირველია, შეცდომა იყო. საქირო იყო წინდაწინვე ეფიქრათ ვისგანმე დახმარების მიღებაზე, იმ მოსაზრებით, რომ რუსეთი (თეთრი იქნება იგი, თუ წითელი), აუცილებლივ მოინდომებს აღიდგინოს თავისი მდგომარეობა კავკასიაში. გარეშეთა დამოუკიდებლათ ვერცერთი ახალი სახელმწიფო ვერ მოეწყობოდა „დღევანდელი ქვეყნიერების სამძიმო პირობებში“:*) 1919 წლის დასაწყისში „თვითგამორკვეული ხალხები“ ყველა გამოუნაკლისოთ სარგებლობდნენ ასეთის დახმარებით, თუმცა დახმარების ფორმებს ზოგჯერ ნიღაბს აფარებდნენ.

თვით რუსეთს არ შეეძლო ზურგი შეექცია უფრო მდიდარ და უფრო ბედნიერი ერების დახმარებისათვის: ნუ თუ ბუნებრივი არ იქნებოდა მიგვემართა უმაღლეს ინსტანციისათვის, ევროპის მომწესრიგებელ სახელმწიფოებისათვის და გვეთხოვა არა მარტო ცნობა, არამედ დახმარება და დაცვა?

საერთოდ იმ აზრს უნდა დავდგომოდით—მე პირადათ ასე ვმოქმედებდი—რომ ქვეყნას, რომელსაც საქართველოს მსგავსი გეოგრაფიული მდებარეობა უჭირავს (რუსეთსა და ოსმალეთს შორის) და რომელსაც რევოლუციამდე არ ჰქონებია სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციები (როგორც, მაგ., ფინლანდიას), უექველათ სჭირდება გარდა ოფიციალური ცნობისა, რომელიმე დიდი სახელმწიფოს უფრო გარკვეული, უფრო სპეციალური დახმარება. დამარცხებულ გერმანიას აღარ შეეძლო ამ ამოცანის შესრულება. შეეძლო მისი მაგიერობა ვისმე გაეწია?

გასაგებია, რომ არც ჩხეიძესა და არც წერეთელს კითხვის ასე დაყენება არ შეეძლო; მათთვის ძალაში რჩებოდა დაპირისპირება იმპერიალიზმობისა და პროლეტარიატისა. რევოლუციონური დემოკრატიისა. ისინი გადაგრული იყვნენ ამ ფორმულებით, როგორც ევროპიელ ამხანაგების, ისე საქართველოში „სამწყისოს“ წინაშე. რომელიც აღზრდილი იყო სწორედ ამ უმწეო და გამარტივებულ ფორმულაზე. ამიტომაც ისინი იყვნენ, ყველა მათი ღირსების მიუხედავათ, ნაკლებათ შესაფერი პირები რომ მოეპოვათ საქართველოსთვის რომელიმე დიდი სახელმწიფოს თავგამოდებული დახმარება; და თუ რაიმე მიზეზის გამო—თუნდაც, მაგალითად, როცა ბუნებრივი გონიერება მოულოდნელად დასძლევდა გაზებრივებულ ფრაზეზს—ისინი დაადგებოდნენ „იმპერიალიზმთან შეთანხმების“ გზას, ისინი ყოველთვის ვარდებოდნენ ყალბ, ორჭოფულ მდგომარეობაში.

„მანდატის“ კითხვა საქართველოს დელეგაციამ პირველად განიხილა შემდეგი გარემოების დროს. ჩვენი მემორანდუმი—საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობის შუამდგომლობით—წარდგენილი ჰქონდა კონფერენციას. დელეგატებმა (უმთავრესად ჩხეიძემ), ჩამოიარა „პიროვნებანი“ და ამ დარბაზობას აშკარათ ემჩნეოდა სავალდებულო და მოსაბეზრებელი ფორმალობის ხასიათი. დელეგაციის***) მე არ მეჭირა ოფიციალური ადგილი. თუმცა სინამდვილეში თანამშრომლობას ვეწეოდი; (მე იმ ხანებში შევადგინე, მაგალითად, ზემორე აღნიშნული ძირითადი მემორანდუმი, რომელიც წარედგინა საქართველოს სახელით პარიზის

*) ამ მელანქოლიური შენიშვნის ღრმა და მრავალგვარი აზრი ყველასათვის არ შეიქნა ნათლად გასაგები.

**) შემდეგ, 1919 წლის მაისში, მე „კოლტატიის წესით“ შემოყვანეს დელეგაციის შემადგენლობაში.

კონტერენციას); ამიტომ, რასაკვირველია, მე მსურდა გამეგო საქართველოს რწმუნებულთა არსებითი გეგმები და აზრები. ამ მიზნით 23 მარტს, 1919 წელს ჩხეიძემ მიმიწვია დელეგაციის კერძო თათბირზე, რომელზედაც მოხდა აზრთა შემდეგი გაცვლა-გამოცვლა:

ა. ე. ზუცილებლად საჭიროა გამოვარკვიოთ უმთავრესი კითხვა: რა მიზანს ვემსახურებით აქ? დამოუკიდებლობის ფორმალურ ცნობას და „განათლებულ ერთე ოჯახში მიღებას“, როგორც ამას ცდილობენ ისეთი ახალი სახელმწიფოები, როგორც არიან ჩეხია, სამხრეთ-სლავია? თუ ჩვენ პირველ ხანებში გვეკირდება გარეშე დახმარება და მას უნდა ველოდეთ „მანდატარისაგან“? როგორც სჩანს ყველა თანახმაა, რომ საქართველოს თავისი ძალებით ახლო მომავალში არ შეუძლია უზრუნველჰყოს თავისი თავი ყოველგვარი გარეშე საშიშრობისაგან, თუ მივიღებთ, რომ დახმარება რომელიმე დიდი სახელმწიფოსის საჭიროა, მაშინ არ გვაქვს საფუძველი ზურგი შევაქციოთ „მანდატს“, მით უმეტეს; რომ მანდატი სრულდება ერთა ლიგის, ე. ი. უმაღლესი ინსტანციის დავალდებით და ზედამხედველობით, იგი მანდატი განსაზღვრული დროით იძლევა ხოლო მისი შინაარსი წინასწარ შეიძლება შემოვფარგლოთ მანდატორთან პირდაპირი მოლაპარაკების საშუალებით. არსებითად, ეს „მანდატი“ შეიძლება შეეთანხმოს საქართველო-გერმანიის ურთიერთობის შარშანდელ ჩვენს სქემას. მაგრამ, რა თქმა უნდა, საქმის დამწყები უნდა ვიქნეთ ჩვენ და სხვა...

ამას მიჰყვებოდა ნათქვამიდან გამომდინარე პრაქტიკული გეგმის განმარტება.

ბ. წერეთელი. ჩვენ დამოუკიდებლობის თვალაზრისზე ვდგევართ. ჩვენი ხალხი ისე შეეჩვია იმ აზრს, რომ ძნელია ეხლა სხვა რამ მიაწოდო. ყოველ შემთხვევაში მანდატით ან პროტექტორატით საქმის დაწყება არ უნდა იყოს მართებული. მოვითხოვოთ ჩვენი დამოუკიდებლობის ცნობა და შემდეგ, როცა ყოველივეს ავწონ-დავწონით, შევეთანხმებით, ვთქვათ, ინგლისს. დავეკითხოთ მას, რას უპირებს ჩვენში მყოფ ჯარებს, ვთხოვოთ არ გაიყვანოს იგი.

ჩხეიძე. დიპლომატია საერთოდ ძნელი საქმეა, ეხლა კი, სრულიად თავსამტრვევი გახდა. ავილოთ თუნდაც ეს „მანდატი“,— შეიძლება დამოუკმდებლობასთან მისი შეერთება? და სხვა.

რა თქმა უნდა, „მანდატისა“ და „ერთა ლიგის“ ტერმინებთან დაკავშირებით იბადებოდა მრავალი იჭვი და ფიქრი; მაგრამ მე მაინც იმ აზრის ვიყავი, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში, განსაკუთრებით იმ ქვეყანაში, რომელმაც დაამტკიცა პოლიტიკური თვითმართველობის უნარი უფრო კარგათ, ვიდრე სადმე სხვაგან, „მანდატი“ ასრულებს თავის დანიშნულებას—სანამ ახალი სახელმწიფო მოეწყობოდეს, იყოს დროებითი დამხმარეთ.

„ნუ დავივიწყებთ უმთავრესს,—დავსძენდი მე: ჩვენ არ შეგვიძლია დავივიანოთ და ვიცადოთ—საჭიროა საქართველო წინდაწინვე უზრუნველყოთ მრულოდნელობისაგან“.

§ 68. საერთოდ, ჩვენი მთავარი დელეგატები, როგორც აღმოჩნდა, სრულიად არ იყვენ „მანდატის“ პრინციპიალური მოწინააღმდეგენი. მაგრამ მათ

სურდათ მოეცადათ. ამ დროს კი, ჩვეულებრივი ხერხით წერეთელმა „გაიყვანა“, 28 აპრილს 1919 წელს, ამსტერდამის რეზოლიუცია, რომელიც სრულიად აშკარათ გამოდიოდა საქართველოს „სრული დამოუკიდებლობის“ ყოველგვარ შეზღუდვის წინააღმდეგ, როგორც არ უნდა იყოს. კონტროლითუ „მზრუნველობა“ ევროპის სახელმწიფოებისა (იხ. ზემოთ). შესაძლებელია, რომ ასეთი პოზიცია სჭირდებოდათ საქართველოს სოციალისტების მეთაურებს ინტერნაციონალში თავის პირადი მდგომარეობისათვის. საქართველოს საქმეს ამით ცუდ საქმეს უწევდნ.

ამ პოზიციის ორკოფობა ძლიერ მალე გამოაშკარავდა: მოხალისეთა ლაშქრის მუქარამ თვალსაჩინო გაკვეთილი მისცა საქართველოს მთავრობას ტფილისში და მის სრულუფლებიან რწმუნებულებს პარიზში, რომ მარტო „დამოუკიდებლობა“ არ კმარა თავდაცვისათვის, და დახმარება რომელიმე „იმპერიალისტური“ სახელმწიფოსა, არც თუ ისე უმნიშვნელოა.

ზევით ნათქვამი იყო, თუ თვით საქართველოში როგორ გართულდა განწყობილება ინგლისელებთან (მთავარ „იმპერიალისტებთან“). დენიკინის საწინააღმდეგო საქართველოს ფრონტი გაგებულ იყო როგორც „სოციალისტური“ ფრონტი; საქართველოს მთავრობის წინამძღოლი ვერ ბედავდა ტფილისის სასახლეზე აფრიალებულ წითელ ბაირაღს გამოთხოვებოდა, როგორც ბავში ვერ იმეტებს საყვარელ სათამაშს. ყველა ეს იყო ნიშნები, რომელნიც კეთილად ვერ იმოქმედებდნ რომელიმე დიდ სახელმწიფოსთან დაახლოვებაზე!

ასეთი დაახლოვების მოთხოვნილება კი მწვავეთ საგრძნობი ვახდ. მაგრამ როცა წერეთელმა (ამ შემთხვევაში მისივე თხოვნით მე თან ვახლდი) ბრიტანეთის დელეგაციაში დაიწყო ლაპარაკი „დემოკრატიულ რესპუბლიკისა“ და „ბრიტანეთის იმპერიალიზმის“ შორის უფრო მჭიდრო კავშირის დამყარების შესახებ, გაიგონა დაშორებულ პასუხზე კიდევ მეტი. იმ პირისაგან, რომლის ხელის მოწერით 1919 წლის დეკემბერში მივიღეთ საქართველოსადმი თანაგრძნობის განცხადება, ჩვენ მოვისმინეთ აღიარება, რომ „სიმპატიები იყო“, მაგრამ ეხლა იგი... „უფრო ცოტა“ (მუსაიფი სერ ლუბ მალლეტთან, 26 ივნისი 1919 წელი).

მაგრამ შეცდომა იქნებოდა ბრიტანეთის მთავრობის ჩვენდამი გულის გაგრძობა მიეწერათ მხოლოდ თვით საქართველოში არსებულ „შეუფერებელ, დასავლეთის იმპერიალიზმისადმი“ მტრულ სულიერ განწყობილებას.

იყო უფრო ზოგადი მიზეზები, რომელთა გამო 1919 წელში დიდმა ბრიტანეთმა უარყო აქტიური პოლიტიკა საქართველოში (და საერთოდ ამიერკავკასიაში). სახელდობრ: მთლიანი რუსეთის აღდგენის პოლიტიკასთან ერთად ამიერკავკასიის რესპუბლიკების დამოუკიდებლობის თავგამოდებული დაცვის სიძნელე (იმ მხრით, რომ საბოლოოთ ჩამოშორებოდნ რუსეთს); ბრიტანეთის ლომის ზედმეტად დატვირთვა ყოველგვარი საზრუნავითა და პასუხისმგებლობით და დასასრულ, ეკონომიის საქირება, რასაც ომის დამთავრების შემდეგ ძლიერ დაჟინებით მოითხოვდა ინგლისის საზოგადოებრივი აზრი *).

*) 1919 წლის ზაფხულიდან ინგლისი დაკმაყოფილდა იმიერკავკასიაში მხოლოდ ბათუმის დაცვებით; ამგვარათ ზგი საკმაოთ უზრუნველყოფილი იყო იმ შემთხვევისათვის, თუ შემდგომ გადაწყვიტდა უფრო ახლო მიწაწილება მიეღო ამიერკავკასიის რესპუბლიკების პოლიტიკაში.

და საერთოდ, თუმცა ამიერ-კავკასიაში ინგლისის ისეთი პოზიციის შექმნა, რომელიც შეთანხმებული ყოფილიყო დამოუკიდებელ რესპუბლიკებთან, ბრიტანეთის იმპერიისთვის სხვადასხვა თვალსაზრისით წარმოადგენდა დიდ ინტერესს, მაგრამ მას არ ჰქონდა საარსებო მნიშვნელობა.

ნათქვამი საკმაოა რომ აეხსნათ, თუ ბრიტანეთის მანდატის იდეას რატომ არ მიეცა პრაქტიკული წარმატება 1919 წლის შუაში.

§ 69. ამიერ-კავკასიიდან ინგლისის ჯარების წასვლით შემფოთებულს საქართველოს მთავრობას სრულიადაც არ სურდა მოხალისეთა ლაშქართან სასიამო მარტობაში პირის-პირ დარჩენა განეცადა და ზურგს არ აუხვევდა, თუ იმგლისელებს რომელიმე სხვა „იმპერიალისტები“ შესცვლიდნენ. ინგლისელების მაგიერ ამიერ-კავკასიაში მოსვლის სურვილი განაცხადა იტალიამ, და იტალიის ჯარების მომავალი ჩამოსვლა ოფიციალურადაც იყო გამოცხადებული. ზოგიერთი მოსაზრებით იმის თქმაც კი შეიძლება, რომ ამიერ-კავკასიის ყელზე იტალიის, როგორც მანდატორის დამკვიდრება იქნებოდა იმ დროისთვის (1919 წ.) ყველაზე უფრო პრაქტიკული, მრავალ-გვარ პირობებთან და ინტერესებთან შეთანხმებული ფორმა... ბრიტანეთის მანდატისა საქართველოზე და აზერბაიჯანზე!

იტალიას არა აქვს ნედლეული, და „ნედლეულის ძებნა“ ერთი უმთავრესი მიზანთაგანი იყო იტალიის საგარეო პოლიტიკისა უკანასკნელ წლებში. იტალიელების მხრით წამოყენებულიც კი იყო იდეა „ნედლეულის საერთაშორისო გადაყოფისა“, როგორც ერთა ლიგის ერთი ამოცანათაგანი. გონების ასეთი მიმართულების დროს ბუნებრივად დაიბადა აზრი, იტალია მიეწვიათ კავკასიის სიმდიდრეთა დასამუშაველად. განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ ქვანახშირს, იტალიის უმთავრეს საზრუნავ საგანს.

აქ არაფერს ვიტყვი, თუ რა კავშირი არსებობდა იტალიის „კავკასიაზე ორიენტაციისა“ და ევროპის პოლიტიკის გაყოფასა და კომპენსაციებთა შორის, რაც გარდუვალი იყო 1919 წლის პირობებში. იტალიის დანტერესება ისე სერიოზული სჩანდა, რომ ერთ დროს შემხდური მიმართულებაც დაიბადა—სახელდობრ, საქართველოს მთავრობის იტალიაზე ორიენტაცია. ამ მიმართულებამ სიძლიერით იჩინა თავი, მაგრამ მალე გაჰქრა.

საქართველოს „ბუნებრივ სიმდიდრისარმი“ ინტერესი იტალიელებმა გამოამჟღავნეს საქართველოს დელეგაციის თავმჯდომარე ჩხეიძესთან პარიზში პირველ შეხვედრისთანვე. „როგორაა ქვანახშირის საქმე თქვენში“?—ეს იყო მთავარი კითხვა, რომელიც დაუყენეს მუშათა და ჯარის-კაცთა საბჭოს ყოფილ თავმჯდომარეს იტალიის სრულუფლებიანმა დელეგატმა პარიზში მარკიზმა Salvagò Kaggi-მ და აგრეთვე მარკიზმა della Torrettii-მ (მაშინ მრჩველ დელეგატთა იყო) ჯერ კიდევ 1919 წლის მარტში. ამ შეხვედრის ცოტა ხნის შემდეგ ინგლისურ წყაროებიდან ცნობა მოვიდა, რომ აზრათ აქვთ ამიერ-კავკასიაში ინგლისური ჯარი შესცვალონ იტალიურით. აპრილის დამლევს, პოლკოვნიკ გაბბას მეთაურობით, ტფილისში გაემგზავრა იტალიის მისია, რომელშიაც შედიოდნენ სამხედრო და არა სამხედრო პირები. ამ შემთხვევის გამო მარკიზმა დელლა ტორრეტამ საქართველოს დელეგატებს მისცა (2 მაისს) განმარტება, რომ მისია გაიგზავნა, ქვეყნის საღსრების გასაცნობათ და საწარმოვო და

საერთოდ ეკონომიერი კავშირის მოსაგვარებლათო. „შესაძლებელია—დასძინა მან—ინგლისის ჯარები გამოყვანილი იქნეს საქართველოდან, და ისინი შესცვალონ იტალიელების ჯარებმა; ამ შემთხვევაში იტალიელები, რა თქმა უნდა, არ ჩაერევიან საქართველოში შინაურ საქმეში და მათი იქ ყოფნა დაემორჩილება იმავე პირობებს, რა პირობებითაც იყვნენ ინგლისელები. საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობას კონფერენციაზე იტალია ყოველგვარათ შეუწყობს ხელს“. ამ ოფიციალურმა განცხადებამ დაადასტურა ცნობები, რომელიც ჩვენ წინათ გვქონდა მიღებული.

10 მაისს საქართველოს მთავრობის თავმჯდომარემ (ჟორდანია) მიიღო გენერალ ტომონისაგან (ბრიტანეთის ჯარების უფროსი ამიერ-კავკასიაში) ცნობა ინგლისის ჯარების მომავალ წასვლისა, და იტალიელი ჯარების მიერ მათი შეცვლის შესახებ. ასეთივე განცხადება გა-მოსცეს ბაქოშიაც*).

საქმე სახუჟარო აღარ იყო, მით უმეტეს, რომ ამ ხანებში „დენიკინის მუ-ქარა“ უფრო და უფრო მწვავე ხდებოდა.

ჯერ კიდევ ივნისის დასაწყისში ტფილისიდან პარიზში გაიწვიეს პო-კონიკი ვაზბა. იტალიის მთავრობას დინჯათ უნდა გადაეწყვიტა საპასუხის-მგებლო კითხვა, გაგზავნოს თუ არ გაგზავნოს ამიერ-კავკასიაში ჯარი? ეს კო-უდრიდა კითხვას, მიიღოს თუ არა იტალიამ მან და ტი ამიერ-კავკასიაზე და-კერძოთ საქართველოზე.

იდუური დასაბუთება არ წარმოადგენდა რთულ საქმეს.—დახმარებოდენ ახალგაზრდა ერებს, რომელთაც დამოუკიდებლობა მოიპოვეს, განემტკიცებიათ დამოუკიდებლობა—განა ეს არ შეესაბამებოდა გაერთიანებული იტალიის უკე-თილშობილეს ტრადიციებს, გარიბალდის ანდერძს?

ასეთი განცხადებების რიცხვი, როგორც ქართველების, ისე იტალიელების მხრით, მრავალი იყო. მატერიალური სარჩულიც ამკარათ სჩანდა; იტალია გზას პოულობდა მისთვის საჭირო ნედლეულისა და სათბობისაკენ, და ექსპე-დიციის ხარჯები საგვებით იქნებოდა უზრუნველყოფილი კონცესიებით.

მაგრამ მხედველობაში მისაღები იყო რუსეთის აღდგენა, რაც მოახლო-ვებულათ ეჩვენებოდათ. ქრონოლოგიურათ იტალიის მანდატის „ყოფნა არ ყოფნის“ კითხვა სწორედ იმ დროს წამოიჭრა, როცა არჩევდენ, თუ როგორ პო-ლიტიკას უნდა დასდგომოდა კონფერენცია რუსეთის საქმეში (კოლჩაკის მთავრობის ცნობის პირობები) და სწორედ იმ დროს, როცა დაიწყო კონფლიქ-ტი კავკასიის რესპუბლიკებსა და მოხალისეთა ლაშქრის შორის.

კონფერენციის პროგრამა რუსეთის კითხვაში, არსებითად, არ უარყოფდა არც იტალიის ჯარების გაგზავნას (ინგლისელების მაგიერათ) საქართველოსა და აზერბაიჯანში და არც იტალიის „მანდატს“. მაგრამ ამ ნიადაგზე მოხალი-სეთა ლაშქართან შეტაკების „ტაქტიური“ შესაძლებლობა მაინც რჩებოდა. ამ-გვარათ, კითხვა ბოლოს და ბოლოს—როგორც ყოველთვის, ასეთ შემთხვევაში ხდება—წყდებოდა წაგება-მოგების შეფასებით.

*) როგორც მაშინ ამერიკის დელეგაციაში გადმოგვცეს, ერთის მიერ ნეორის შეცვლა კონფერენციაზე მოხდა მხოლოდ იტალია-ინგლისის შეთანხმებით.

იტალიის მანდატის მომხრეები ფიქრობდნენ, რომ საკმაოა მოკავშირეთა ჯარების მარტოოდენ საქართველოში ყოფნა, რათა საქართველო და აზერბაიჯანი დაცულნი იქნენ გარეშეთა ყოველივე შემოტევისაგან, და დიდს იმედებს ამყარებდნენ ამიერ-კავკასიაში იტალიელების გაგზავნაზე, რომელთა ოკუპაცია იქნებოდა დროებითი, სანამ საერთო „მშვიდობიანობა“ დამყარდებოდა და სანამ ადგილობრივი ძალები მოეწყობოდნენ. დიდის საფუძვლიანობით გამოსტევა ეს აზრი საქმის კარგათ მცოდნე პუბლიცისტმა— დ. ანდრიულომ „Corriere della Sera“-ში იგი დასძენდა, რომ ერთად-ერთი, რაც იტალიას არ შეუძლია და არ შეეფერება—ეს გახდეს კავკასიაში ადმირალ კოლჩაკის გიპოტეტიურ რუსეთის „ფედერაციის“ ჟანდარმათ.

სკეპტიკოსების აზრით კი, იტალია კაპიტალით არ იყო იმდენათ მდიდარი, რომ თავს ედვა თუნდაც მარტოოდენ საქართველოს საწარმოვო ძალთა განვითარება, და რომ მანდატის მიღება გამოიწვევს რუსეთის იმპერიალიზმთან შეტაკებას და სხ.

ეს შეხედოლება თვალსაჩინოთ იყო გამოთქმული ბ. ენრიკო ცელლის მიერ მილანის „Secolo“-ში.

როგორც ცნობილია, იტალიის მანდატის კითხვა უარყოფით *) გადასჭრა ნიტტის მთავრობამ. აქ თავისი როლი * შეასრულა რუსეთში „თეთრ-გვარდიელთა“ მოძრაობის გადაჭარბებულმა შეფასებამ, მაგრამ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე იტალიის მაშინდელ მძაფრ სურვილს, საჩქაროთ მოეხდინა დემობილიზაცია. საერთოდ 1919-1920 წლებში იტალია იყო მეტად მოღუწებული და შეღახული, რომ „გაებედნა“ საქართველოს მანდატის აღება; შესაძლებელია, რომ მუსსოლინის იტალია გაბედავდა.

იტალიის მისიის საქართველოში ჩამოსვლასა და მის იქ ყოფნას მაინც ჰქონდა ერთგვარი მნიშვნელობა, როგორც საქმიანობის, ისე პოლიტიკის მხრით: ომის შემდეგ იტალიელებმა პირველად მოაწყვეს ზღვით მიმოსვლა ევროპასთან. გახსნეს ბანკი, ბეჯითად ვაჭრობდნენ და სხვა. ევროპის სახელმწიფოების მიერ საქართველოს რესპუბლიკის ცნობის საქმეში, იტალიის თანაგრძნობა იყო, რათქმა უნდა, სასარგებლო და იგი შეუშინევლათ მომზადდა 1919 წ.

§ 70. სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობა
თავი XXVII. ამერიკის მირაჟი. ჰქონდა საქართველოსთვის ს რ მ ხ ე თ ზ ე ა მ ე რ ი კ ი ს
 მ ა ნ დ ა ტ ი ს კ ი თ ხ ვ ა ს . ამ ნაბიჯის სასარგებლოთ ეწეოდნენ
 დიდ პროპაგანდას; მის განხორციელებას ერთ დროს უეჭველათ სთვლიდნენ; ამი-

*) იტალიის სამხედრო მისიამ ტფილისში ოფიციალური განცხადება გამოაქვეყნა, რომ იტალიის ჯარები არ ჩამოვიდნენ 5 აგვისტოს 1919 წ. თავის ცნობილ წიგნში Europa senza pace თვით ნ ი ტ ტ ი თავის დამსახურებათ სთვლის, რომ საქართველოში ექსპედიციის გაგზავნაზე უარი განაცხადა, როგორც კი განდა იტალიის მთავრობის მეთაური (ივნისი, 1919 წ.). როგორც ვიზისა და ალპების ნაწილების შემადგენლობით. ამ ექსპედიციაზე უარის ყოფის გამო, ვითომც ნიტტის თავს დაატყდა მრავალი მტრობა, მაგრამ მან გადაარჩინა იტალია საშინელ ავანტიურასა და მოსკოვის მთავრობასთან გარდუვალ შეტაკებას. სად და როგორ მოხდებოდა—1919 წლის ზაფხულზე—ეს შეტაკება საბჭოთა ჯარებთან—ნიტტი არ განმარტავს. ეს არც არსებითა მისი დებულებისათვის, მის ვერსიაში სხვა შეუფერებლობაც არის იხ. L: Europe sans paix გვ. 186-188.

ტომ ჩვენც უნდა გამოგვეკრკვია, თუ როგორი იქნება ამერიკელების განწყობილება საქართველოსა და სერთოდ კავკასიის რესპუბლიკების მიმართ, ამერიკის დელეგაციის ექსპერტებთან მუსაიდში (მაისი—ივნისი 1919 წ.) ამ კითხვას ხშირად დაწვრილებით ვარჩევდით.

იმ დღის ბევრი ამერიკელი მიდიოდა სომხეთში; გზათ უნდა გადაეარათ საქართველო; ჩრდილო-ამერიკის შტატებს ტფილისში და სხვა ადგილებზე ჰყავდა საკონსულო წარმომადგენლები; ამ აგენტებისა და ფილანტროპიულ ორგანიზაციების მოღვაწეთა საშვალეებით, ამერიკის დელეგაციამ პარიზში კარგად იცოდა, თუ რა ხდებოდა ამიერ-კავკასიაში.

ამერიკელებმა მალე დააფასეს, თუ რა კავშირი არსებობდა საქართველოს დამოუკიდებლობის კითხვასა და სომხეთზე ამერიკის მანდატის განხორციელების შორის.

„ამგვართ, თქვენ გსურთ სრული დამოუკიდებლობა—მითხრა ერთხელ ერთმა ამერიკელმა ექსპერტმა,—თქვენმა ფინანსთა მინისტრმა კი ჩვენებს განუცხადა ტფილისში, რომ სხვების დაუხმარებლად თქვენ ვერაფერს გახდებით... ნუ თუ თქვენი დამოუკიდებლობის ცნობა მოგცემთ რაიმე საღსარს, რომელიც თქვენ არა გაქვთ?“

„დიად, ჩვენ გვჭირდება როგორც ფინანსური ისე სხვაგვარი დახმარება. დამოუკიდებლობის ცნობა, რა თქმა უნდა, ერთბაშით არ მოგვცემს სიმდიდრეს, მაგრამ თუ იმავე დროს საქართველო უზრუნველყოფილი იქმნა ნამდვილი დახმარებით, შესაძლებელი გახდება ბუნებრივი სიმდიდრის დამუშავება დაიწყოს. ეს კი შემდეგ მოგვცემს საშვალეებს. რა ფორმას მიიღებს დახმარება ეს სხვაა“—„მანდატი თუ? თქვენ ხომ ერთგვარი ზედამხედველობის წინააღმდეგ არ ხართ?“—„არა! ისეთი მანდატი, მაგალითად, როგორიცაა დროებითი დავალება, დახმარება გაგვიწიონ ფინანსების მოწესრიგებაში—სრულიად არ ეწინააღმდეგება დამოუკიდებლობას“.

ვანსაკუთრებულათ, რა თქმა უნდა, შევეხეთ საქიროებას პოლიტიკურათ ხელი შეეწყობთ საქართველოსთვის, რაც სომხეთში ამერიკის წარმატებით მუსაიდის ერთ-ერთ პირობათ ჩავთვალეთ.

ამ ბაასის დასასრულს ჩვენ მივედით შემდეგ დასკვნამდე: იმ შემთხვევაში, თუ ერთა ლიგის დებულებას რატიფიკაცია უყო (დაამტკიცა და მიიღო) ჩრდილო ამერიკის შეერთებულმა შტატებმა*), და თუ ამერიკამ მიიღო მანდატი სომხეთზე. მაშინ არ არის შესაძლებლობა მოსპობილი, რომ შეერთებული შტატები თავის თავზე მიიღებს აგრეთვე ზოგიერთ ვალდებულებას საქართველოს მიმართაც.

ასეთი მომზადების შემდეგ ერთმანეთს შეხვდნ საქართველოს დელეგატები და პოლკოვნიკი Hause (11 ივნისს 1919წელს); თუმცა უმთავრესი თემიდან

*) ვერსალის ხელშეკრულება 1919 წლის 23 ივნისისა, რომლის ორგანიულ ნაწილს შეადგენდა ერთა ლიგის დებულება, შეერთებულ შტატების სენატში განსახილველად შეტანილ იქმნა 1919 წელს 10 ივლისს. ყველას ახსოვს ტრაქტატის მიღების, თუ უარყოფისათვის ამერიკაში წარმოებული ისტორიული ბრძოლა, რომელმაც გათელა პრეზიდენტ ვილსონის სიცოცხლესთან ერთად მრავალთა იმედი ვეროპასა და აზიაში, ვერსალის ხელშეკრულება. საბოლოოდ უარს სენატმა 1920 წლის 20 მარტს.

ოდულებული ვიყავით გადაგვეხვია „ტაქტიკური“ მუქარისაკენ — დენიკინის თავდასხმისაკენ (იხ. ზევია), მაგრამ ამერიკის მანდატის შესახებ კითხვა მაინც აღიძრა პრეზიდენტ ვილსონის მთავარ თანამებრძოლთან ამ შეხვედრის დროს*).

კითხვა პირობით ისმოდა: „თუ ამერიკა ხელს მოკიდებს სომხეთის საქმეებს, დაეხმაროს საქართველოსაც“. ამის მეტის გაკეთება, აშკარაა, ჩვენ არ შეგვეძლო. მაგრამ ამის გაკეთება აუცილებელი იყო: ჩვენ ანგარიში უნდა გაგვეწია შეერთებულ შტატების აღმოსავლეთში მოსალოდნელ გამოსვლისათვის; იგი გამოდიოდა ხალხების თავისუფლებისა და საქმიანობის მასწავლებლათ და მშვიდობიანობისა და წეს-რიგის დამამყარებლათ.

სომხეთზე ამერიკის მანდატი რომ განხორციელებულიყო, საქართველოც, როგორც სომხეთში მიმავალი მთავარი გზა, შეიქნებოდა შეერთებული შტატების ყურადღების საგნათ.***) გადვილდებოდა საქართველოს დამოუკიდებლობის საერთაშორისო ცნობა, საერთოდ განმტკიცდებოდა მისი მდგომარეობა, და მას საშვალეება მიეცემოდა პოლიტიკურ ზედმეტ დუღილიდან გადასულიყო უფრო ნაყოფიერ ეკონომიურ შრომაზე. (ეს შეიძლება ითქვას ყოველ ქვეყანაზე, რომელიც კი ამ შეზღუდვაში მოხვედებოდა ამერიკის საქმიანობის ზედგავლენის სფეროში). აღმოსავლეთ ანატოლიაში ოსმალეთისაგან დამოუკიდებელი სომხური ზოლის დაარსება, მოსპობდა ოსმალეთისა და საქართველოს უშუალო მეზობლობას, რაც საშვალეებას მისცემდა საქართველოს უფრო მჭიდროთ შეეკავშირებია თავისი მუსლიმანური პროვინციები დანარჩენ ქრისტიანულ ნაწილთან.

„ორარსება“ სომხეთის თანდათანობით დამშვიდების შემდეგ კი მოსალოდნელი იყო, რომ თავიანთ სომხეთში დაბრუნდებიან საქართველოში მრავლათ შემოხიზნული ლტოლვილები, რომელნიც ხელოვნურათ ადიდებდენ ისედაც მრავალრიცხოვან რიგებს სომხების უმცირესობისას და სხვა.

სამწუხაროთ, სომხეთზე ამერიკის მანდატის იდეას ბევრი დაბრკოლება შეხვდა, თუმცა მართალია, სომხეთმა მიიღო ფილანტროპიული ხასიათის ძლიერ ფართო დახმარება. სახელმწიფოთა უმაღლესმა საბჭომ განსაკუთრებულ კომისრათ, დიდს და გაურკვეველი რწმუნებებით გაგზავნა ამერიკის პოლკოვნიკი ჰასკელი, რომელიც მოკავშირეთა სახელით განსაკუთრებულ ოფიციალურ დახმარებას უწევდა სომხეთში მომუშავე ყველა პიროვნებასა და ორგანიზაციას. უმთავრესად, მგონი, მას უხდებოდა ყოფილიყო უმაღლესად დანიშნულ „გამდენათ“ რონოდებისა, რომელნიც ფქვილით, შესქელებული რძით და სხვა დოვლათით დატვირთულნი მიდიოდენ ბათომიდან სომხეთში.

„შესქელებული რძე... მანდატის მაგიერ“ — მგონი, ასე შეიძლება მოკლეთ დახასიათდეს ამერიკის ზრახვების და სომხეთის კითხვის ფარგლებში მასთან დაკავშირებული იმედების შედეგები!***).

*) ცოტა ხნის წინათ (28 მაისს) აზერბაიჯანისა და მთიულთა რესპუბლიკების დელეგატები მიიღო პრეზიდენტმა ვილსონმა.

**) ამერიკის დახმარება საქართველოს მიმართ წარმოდგენილი ჰქონდათ, როგორც მხოლოდ დიპლომატიური მხარის დაჭერა და ფინანსური ხელის შეწყობა. საქართველოში წესრიგის დასაცავათ, რა თქმა უნდა, არავის დახმარება არ იყო საჭირო. სრულიად სხვა ფერადებით იხატებოდა ამერიკის მანდატი სომხეთზე.

***) რა თქმა უნდა, ამერიკელების დაუვიწყარ დამსახურებას შეადგენს, რომ მათ სომხების ბლები ათი-ათასობით შეივრდომეს და აღზარდეს.

აქვე მოვიხსენებ, რომ ერთად ერთი ოფიციალური ქალაქი, რომელიც მიიღო საქართველოს დელეგაციამ 1919 წლის განმავლობაში პარიზის კონფერენციის უმაღლესი საბჭოსაგან, კლემანსოს ხელმოწერით, შეეხებოდა სწორედ საქართველოზე სომხეთში საქონლის გადატანის კითხვას, და იგი გამოწვეული იყო საჩივრით, ვითომცდა საქართველო ხელს უშლიდეს ამ გადატანას.

1919 წლის ნოემბერში ჰასკელი ტფილისიდან ჩამოვიდა პარიზში, რომ „მოხსენება გაეკეთებინა კონფერენციისათვის“ ამიერ-კავკასიის საქმეებზე. შესაძლოა, ინტერესს არ იქნეს მოკლბული, რომ მოვიყვანო ამ კომისრის ზოგიერთი განცხადება, რომელიც მისგან გამიგონია (5 ნოემბერს). სადღეისო საჭირ-ბოროტო კითხვებთან იგი სთვლიდა ამიერ-კავკასიის ეკონომიურ გაჭირვებას „დენიკინის საშიშროებას“, დაღესტანის აჯანყებას. „უპირველესად ყოვლისა საჭიროა სევერსკაევშირის გაცხოველება“: ამისთვის უნდა მოეწყოს ნედლეულის მოზიდვა ნავთსადგურებში და სხვა. პოლიტიკური პირობები საქართველოში კარგია. ბოლშევიზმი არ არის. წეს-რიგი დაცულია. საქართველოს მთავრობასთან საუკეთესო განწყობილება მაქვს. ამერიკის ზოგიერთ მისსიონერს უყვარს მხოლოდ სომხებზე ლაპარაკი... ჩვენ სამხედრო მისიის წევრები თანაბარ სიმპატიას ეგრძნობთ ამიერ-კავკასიის ყველა ერებისადმი.

... მე დავრწმუნდი, რომ საქართველოს მართლაც სურს დამოუკიდებელი იყოს. მაგრამ იგი არ არის წინააღმდეგი, რომელიმე კარგი მთავრობის დახმარება იქონიოს,—მაგალითად, ინგლისის ან ამერიკის მთავრობის. 25—30 წლის შემდეგ საქართველოს, რა თქმა უნდა, შეეძლება რაიმე კავშირი დაიჭიროს რუსეთთან.

... აიღებს ამერიკა მანდატს თუ არა—ეს არ ვიცი; ეს დიპლომატების საქმეა. ჩემს მოვალეობას შეადგენს—პრაქტიკული კითხვების გადაწყვეტა, კავკასიის ხალხების დახმარების გაწევა“.

§ 71. რადგან მოახლოვდა დრო, როცა შეერთებულ შტატებს საბოლოოდ უნდა გადაეწყვიტა სომხეთის მანდატის საპასუხისმგებლო კითხვა, პრეზიდენტმა უილსონმა გადაწყვიტა, გაეგზავნა სპეციალური ექსპედიცია სომხეთისა და მომიჯნავე ქვეყნების „ადგილობრივ დასათვალისწინებლად“; ექსპედიციას უნდა შეედგინა ანგარიში „პოლიტიკურ, სამხედრო, გეოგრაფიულ, ადმინისტრაციულ, ეკონომიურ და სხვა მოსაზრებათა შესახებ, რომელნიც დაკავშირებული არიან ამერიკის შესაძლებელ ინტერესებთან და ამ ქვეყანაში პასუხისმგებლობასთან“ (ასეთია პრეზიდენტის ინსტრუქციის ტერმინები).

ადმინისტრაციის და ეკონომიკის სხვადასხვა დარგების სპეციალისტთაგან შემდგარ (მარტო მთავარი მოხელე იყო 14) ექსპედიციის სათავეში დანიშნული იქმნა გენერალი ჯემს, გ. ხარბორდი (გენერალი პერშინგის შტაბის ყოფილი უფროსი). სისწრაფით, რომელსაც უნდა გაეკვირებია „მძინარე, მიხრწნილი აღმოსავლეთი“, ამ მისიამ გადაჭრა ანატოლია კონსტანტინოპოლიდან ადანამდე მოინახულა კილიკია, ჩრდილო სირია, და შემდეგ ავტომობილებით გადაიარა დიარბექირი, ხარფუთი, სივანი, ერზინჯანი, ერზერუმი და ყარსი, ჩავიდა ერვიანში და ეწვია ტფილისს, ბაქოსა და ბათუმს. გარდა ამ მთავარი გზისა იყო დამატებითი გზებიც. დაეკითხნენ ყველა შეხვედრილ ხალხებისა და სახელმწიფოების მთავრობებს. ჯგუფებს, და ორგანიზაციებს. 30 დღე გაგრძელდა ეს არა ჩვეულებრივი

გასინჯვა მეცენატ-მანდატარის მომლოდინე ჩამორჩენილ ქვეყნებისა. განსაცვიფრებელი ექსკურსიის ნაყოფათ გამოვიდა გენერალ ხარბორდის ამერიკაში დაბრუნების დროს, გემ „მართა ვაშინგტონის“ ბაქანზე შედგენილი და 1919 წლის 16 ოქტომბრით ხელმოწერილი ანგარიში.

გენერალ ხარბორდს პარიზში ჩვენ ვერ შევხვდით (მისი წამოსვლის წინ) სრულიად შემთხვევითი მიზეზების გამო; მაგრამ მისი მისიის წევრები ჩვენთან ხშირად ემოდოდოდენ სხვადასხვა ცნობებისათვის. ტფილისში ამერიკელები მიიღეს შესაფერისად, და შემდეგ გენერალი ხარბორდი ამერიკის პრესაში განსაკუთრებულათ იხენიებდა ქართველების სუფრაზე გალობას და მათ დახელოვნებას საზეიმო ბანკეტების მოწყობაში. იგივე ხარბორდი დიდის ქათინაურებით ამკობს — დ. ლამბაშიძეს.

... მაგრამ, რა თქმა უნდა, ყველაფერ ამაზე უფრო მნიშვნელოვანია მისი უკვე მოხსენებული ანგარიში და დასკვნები*). ანგარიში მეტათ საყურადღებოა. ბევრია ნასში შეცდომა და გაუგებრობა, მაგრამ საერთოდ, საკმაოთ მიუდგომელი დაფასება მთელი რიგი ღარიბი, ჩამორჩენილი, ომით, გადატრიალებებით და ცუდი მართველობით დაქცეული ქვეყნებისა ძლიერი, მდიდარი, განათლებული, საქმიანი და მოვაჭრე რესპუბლიკის შეილების მიერ.

სივასში ამერიკის მისსია შეხვდა მუსტაფა-ქემალს და ოსმალეთის ეროვნულ მოძრაობის სხვა მოღვაწეებს, რომელიც მაშინ — სექტემბერს 1919 წელს, მხოლოდ იწყებოდა. მუსტაფა-ქემალს მაშინ ევროპაში იშვიათად თუ ვინმე იცნობდა. ამ შეხვედრას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა გენერალ ხარბორდის დასკვნების დაქუშავებაში.

... მაგრამ მე უნდა დავემაყოფილდე ჩვენი რესპუბლიკების შესახებ ამერიკელების მიერ შედგენილ უმთავრეს დასკვნებში. სამივე რესპუბლიკის მთავრობები დასავლეთის თვალსაზრისით მათ სრულიად უვარგისათ ეჩვენებათ. კერძოთ საქართველოში აღნიშნულია „ბოლშევიზმის ზედგავლენა“ — „რევოლიუციის წითელი დროშა, რომელიც ეროვნულ დროშის ზევით არის აღმართული“, მეპატრონეთაგან უქასყიდლოთ მიწების ჩამორთმევა და გლეხებისადმი ფულათ მიყიდვა. აზერბაიჯანს არა ჰყავს მმართველობისათვის საჭირო განათლებული კაცები; სომხეთი — ნანგრევებს წარმოადგენს.

მაგრამ ეს დაფასებანი, უნდა ითქვას, საკმაოთ პირობითია, და შავი ფერადები უფრო შესქელებულია, ვიდრე სხვა უცხოელების 1918—1921 წლების მრავალრიცხოვან და სხვადასხვაგვარ მსჯელობებში, რომელთაც მე ვიცნობ.

*) გენერალი ხარბორდის ძირითადი ანგარიში გამოაქვეყნა; როგორც საბუთი, შეერთებული შტატების სენატმა 1920 წ. ვაშინგტონში შემდეგი სათაურით: „ახლო აღმოსავლეთის ვითარებანი“ (Conditions in the Near East. Report of the American Military Mission to Armenia, by Maj. Gen. James G. Harbord. U. S. Army). თუ არ ვცდები, ჯერ გამოუქვეყნებელი დარჩა ცალ-ცალკე სპეციალისტების მიერ შედგენილი 11 დამატება, რომლის შინაარსი შემდეგია: 1) პოლიტიკური ფაქტორები და პრობლემები, 2) მთავრობები ოსმალეთში და ამიერკავკასიაში, 3) სახელმწიფო და კერძო ფინანსები ოსმალეთში და სანიტარია, 4) ვაჭრობა და მრეწველობა იქვე, 5) საზოგადოებრივი ჯანმრთელობა და ამიერკავკასიაში, 6) მოსახლეობა; სა-მრეწველო და სხვა თვისებები; ცხოვრების ყოფა-ქცევა, 7) ჰავა, ბუნებრივი სიმდიდრე, მესაქონლეობა, 8) გეოგრაფია, სამთო-მადნო საქმე და საზღვრები; 9) ბეჭდვითი სიტყვა ოსმალეთში და ამიერკავკასიაში; 10) მანდატარის სამხედრო ამოცანები, 11) ტრანსპორტი და მიმოსვლა მცირე აზიასა და ამიერკავკასიაში, მე-12) დამატება — ბიბლიოგრაფია.

ამ სამი ქვეყნის პოლიტიკური მიმართულება ასეა დახასიათებული: საქართველო დაჟინებით მოითხოვს დამოუკიდებლობას; რუსეთის სომხეთი, საფიქრებელია, ხმას მისცემდა რუსეთის მანდატს *). აზერბაიჯანს იზიდავს ოსმალეთი და იგი არ ენდობა ქრისტიანებს, თუმცა განათლებულ ნაწილს. გარეშე ზედამხედველობის აუცილებლობა ესმის და სხვა.

ერთის სიტყვით, ყველას სჭირდება მანდატარი, მაგრამ საჭიროა, რომ მანდატი ერთი იყოს მთელ ამიერ-კავკასიაზე.

უმთავრესი კითხვის შესახებ; შესახებ ოსმალეთის სომხეთისა, — გენერალ ხარბორდის დასკვნები მეტათ უმედოა. ზოგჯერ შეიძლება იფიქრო, რომ იგი სპეციალურათ გავზავნეს სომხეთის მანდატის მოსაშალათ. იგი ამტკიცებს (თუმცა აქ ახალი არაფერია), რომ განზრახულ სომხეთში, ოსმალთა რიცხვი ჯერ კიდევ სომხების იძულებით გადასახლებამდე შეადგენდა უმეტესობას; და უმეტესობათ დარჩება, თუნდაც დაბრუნებულ იქნეს ყველა ლტოლვილი. სომეხმა არ იციას მეზობელთან შეგუება. ხარბორდი ქებას უძღვნის სომხების კეთილ თვისებებს; მაგრამ დასძენს, ამერიკელ მისსიონერებს. ოსმალეები ურჩევნიათ სომეხებს.

მთავარი დასკვნა გენერალ ხარბორდისა არის: ახლო აღმოსავლეთში დადებითი შედეგების მიღწევა შეიძლება მხოლოდ მაშინ, თუ ერთი სახელმწიფოს ხელში იქნება მანდატი მთელი ამიერ-კავკასიისა, ოსმალეთის მთელი სომხეთისა, საერთოდ მცირე აზიისა, კონსტანტინოპოლისა და რუმელიისა — ერთის სიტყვით ოსმალეთისა და ამიერ-კავკასიისა!

ეს გეგმა სავსებით ეთანხმებოდა ჩვენს იდეას („თუ სომხეთი, მაშინ საქართველოც“); მაგრამ იგი „თანამიმედვნო“ მანდატების იდეას უკიდურესობამდე აფართოვებდა... თითქმის უგუნურებამდე მიჰყავდა (აღმოსავლეთში დიდი სახელმწიფოების ინტერესების განმტკიცებული თვალსაზრისით).

მანდატის განხორციელების თვით გეგმა გენერალ ხარბორდს შედგენილად აქვს საინტერესოთ. თავის მოხსენებას ასრულებს იმით, რომ მას მოჰყავს შეერთებული შტატების მიერ მანდატის მიღებისათვის 14 მოსაზრება და მანდატის უარყოფისათვის 13 მოსაზრება.

კითხვის მეტათ ფართო დაყენებამ სომხეთის მანდატის საქმე წინდაწინედ დასალუპავად განამზადა; თვით შეერთებულ შტატებში უკვე დიდი ხნის წინ თავი იჩინა პრეზიდენტ ვილსონის გეგმებისა და ზრახვების მიმართ მტრულმა სულიერმა განწყობილებამ; ეს იყო მეტათსამწუხარო სომხეთისა და მისი მეზობლებისათვის. საქმე თავიდანვე იყო გაფუჭებული სომხეთის სრულიად შეუსაბამო სქემით, რომლის მიხედვით ერევნის რესპუბლიკაში შეტანილ იყო ოსმალეთის მთელი შვიდი ვილაიეტი და კილიკია. თუ აქედან დაიწყებდენ მსჯელობას მაშინ აუცილებელ შედეგათ გამოვიდოდა გენერალ ხარბორდის დასკვნა — რომ საჭიროა მანდატში შეტანა ერთიანად მთელი ოსმალეთისა; მაგრამ ხომ შეიძლებოდა უფრო თავდაჭერილი (და საჭიროც იყო!) პროგრამის შედგენა ერევნის სომხეთი და ნაწილი მომიჯნე ვილაიეტებისა.

*) ხარბორდს ავიწყდება დაუმატოს, რომ 1919 წელს რუსეთი, ისეთი რფგორც მას ესმის, რომ ყოფილიყო, მას თვითონ არ მოუხდებოდა სომხეთის ნახვა.

... გენერალ ხარბორდის დასკვნებს ჯერ მაინც საიდუმლოთ ინახავდენ მანდატის კითხვას პირდაპირ უკავშირებდენ უფრო ზოგად კითხვებს—ამერიკის მიერ ვერსალის ზავის რატიფიკაციას და მის მიერ „ერთა ლიგის“ მიღებას. დიდი გზა რჩებოდა კიდევ გასავლელი.

მაგრამ უკვე 1919 წლის 20 ნოემბერს, პარიზიდან ამერიკის დელეგაციის წასვლის*) ცოტათი უფრო ადრე, ერთ-ერთი დელეგატთაგანი მარწმუნებდა—რომ გენერალ ხარბორდის აზრი საქართველოს შესახებ საესეებით კეთილ-მოყვარულია, და თუ შეერთებულმა შტატებმა აიღო სომხეთის მანდატი, ის ყურადღებას მიაქცევს ამიერ-კავკასიასაც და სხვა.

ცოტა ხნის წინეთ სომხეთის დელეგაციის თავმჯდომარემ აგარონიანმა სიტყვა-სიტყვით იგივე მითხრა. „ოღონდ კი—მისის აზრით—რამდენადაც მოვახერხოთ მალე მოვაწყობთ სომხეთის მთავრობის ზედამხედველობა, თუნდაც მართოდენ ვანზე და ალაშქერტის ველზე, რომ ამით საფუძველი ჩაუყაროთ გაერთიანებულ სომხეთს. ამერიკაში გაგზავნილი ჩვენი მისია ვაშინგტონში ჩასვლის დღესვე მიიღო ჩრდილო ამერიკის შეერთებული შტატების სენატის კომიტეტმა ყოველი მხრიდან მიიღო ჩვენმა დელეგაციამ დარწმუნება, რომ სომხეთის ბედი ყოველ შემთხვევაში იქნება უზრუნველყოფილი. ხარბორდმა და ჰასკელმა ასეთივე აზრი გამოსთქვეს. მუსტაფა-ქემალის ეროვნული მოძრაობა რამოდენადმე არის bluff (გაბერილი ამბავი) და სხვა“.

უნდა გამოვტყდეთ, რომ მეტათ, ფრთხილი ადამიანიც კი დაიჯრებდა ამერიკელების დარწმუნებებს. მაგრამ განა გასაკვირველია, რომ ეს „მანდატი“ სამწუხარო გაუგებრობათ განდა, როცა „გაუგებრობა“ გამოდგა ვაშინგტონში ვერსალის ხელშეკრულება და კერძოთ ერთა ლიგის დებულება და საფრანგეთის ხელშეუხლებლობის გარანტიების პროექტი ინგლისს—ამერიკისა?

და უმთავრესი კი ის არის, როგორც რუსული ანდაზა ამბობს—სანამ მზე ამოვა ნამი თვალს ამოგვაშს (რაც ქართულ ანდაზას უდრის „პეტრეს მოსვალმ-დი, პავლეს ტყავი გააძერესო“). მზე არ ამოვიდა.

1919 წლის დასასრულს რომელიმე დიდი სახელმწიფოს მიერ მანდატის მიღებით ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების მატერიალურ და პოლიტიკურ დახმარების კითხვამ უკვე დაჰკარგა უშვალო, პრაქტიკული შესაძლებლობის მნიშვნელობა: ძლიერ ბევრი დაბრკოლება უშლიდა ხელს ამ აზრის შესრულებას დიდი ბრიტანეთისა და იტალიის გაუბედავი პოლიტიკა, რაც გამოწვეული იყო ფიქრით, რომ შესაძლებელია რუსეთის აღდგენა, როგორც „მოკავშირე სახელმწიფოსა“, და აგრეთვე თვით მომავალი „მანდატარების“ შინაგანი შევიწროებულობა; უთანხმოება და სხვადასხვაობა, ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების მოქმედებისა; სიახლე და მოულოდნელობა კითხვისა; ევროპის მთავრობების ამ კითხვისათვის მოუზნადებლობა; ევროპის ზედმეტი დატვირთვა უფრო ნაცნობ, უფრო დიდ და არა ნაკლებ თავსამტკრევი ამოცანებით; დასასრულ,

*) შეუმჩნეველი, ჩვეულებრივი წასვლა რაღა დარჩა 1918 წლის დასასრულისა და 1919 წლის დასაწყისის პრეზიდენტ ვილსონის პარიზში, ინგლისში და სხვაგან სახალხო ტრიუმფებიდან, რომლის მოწმე მილიონ თანამედროშეებთან ერთად მეც ვიყავი!

ამერიკის გაკიანურებულ მანდატი, რომელიც ყველაფერს აფერხებდა და არაფერს იძლეოდა — აი მიზეზები, რომელნიც 1919 წელში შეუძლებლათ ხდიდენ ამიერ-კავკასიის კითხვების საერთაშორისოთ გადაწყვეტას.

**თავი XXVIII. წლის
ბოლო (1919).
§ 72.**

როგორც წინათ ნათქვამიდან სჩანს, ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკათა დამოუკიდებლობის განმტკიცების საშუალებათა კითხვა, და ამ დამოუკიდებლობის გამარჯვებულთა ევროპისა და აზიის პოლიტიკის საერთო მიმდინარეობასთან შეთანხმების კითხვა, მაინც რამდენადმე იპყრობდა ინგლისის, იტალიის და შვედეთის შტატების ყურადღებას.

რაც შეეხება საფრანგეთს, საერთოდ, იგი უფრო მტკიცედ და უფრო გარკვევით იდგა, რაც შეიძლება მალე, რუსეთის აღდგენის აუცილებლობის ნიადაგზე („თეთრების“ მიერ საბჭოთა მთავრობის ჩამოგდებით).

ეს მოძღვრება აიძულებდა საფრანგეთს, მეტის სექპტიციზმით და მეტის სიფრთხილით მოპყრობოდა ახალ რესპუბლიკებს. საქართველოს დელეგაცია პარიზში საკმაოდ მუყაითად მუშაობდა სხვადასხვა პოლიტიკურ წრეში, რომ გაეფანტა ყალბი რწმენა, რომელიც თითქმის ურყევი სჩანდა. ვერ ვიტყვი, რომ ამ მხრივ დიდ შედეგს მივაღწიეთ, რაც ქვევით მოყვანილ შემთხვევიდან სჩანს.

საფრანგეთსა და ამიერ-კავკასიის შორის საქონლის გაცვლის გაძლიერების პრაქტიკულმა კითხვამ შექმნა ისეთი მდგომარეობა, რომ საჭირო შეიქნა გამორკვეულიყო საფრანგეთის მთავრობის ოფიციალური შეხედულება ამ ორ მოკავშირე რესპუბლიკაზე. საქართველოსა და აზერბაიჯანის*) დელეგაცია პარიზში ამ საქმეს ერთად აწარმოებდა. სხვადასხვა მიზეზების გამო, რომელიც შეიძლება აქ არ მოვიხსენიოთ, აღნიშნული შეხედულების გამოსარკვევათ არჩეულ იქმნა წერილობითი შეკითხვა, რომელიც დაუსვა საგარეო საქმეთა მინისტრს მაშინ ცნობილმა დეპუტატმა (ეხლა კი — სენატორმა) დე-მონსიემ.

1919 წლის 6 სექტემბრის Journal Officiel-ში ბატ. პიშონის გამოქვეყნებული პასუხი თანახმად დასმულ კითხვებისა, შეიცავდა შემდეგ ოთხ მუხლს:

1. კავკასიის რესპუბლიკები საფრანგეთის მთავრობის მიერ არ არიან იურიდიულად ცნობილნი.
2. საფრანგეთის მთავრობას ეს რესპუბლიკები არ უცვნია ფაქტიურად. მდგომარეობა კავკასიაში არის საკმაოდ არეული და დაუდგრომელი. ამგვარად, ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკის არსებობა ამ ხანად მერყევით გვეჩვენება. რაც შეეხება საქართველოს, იგი რუსებთან და სომხებთან ბრძოლაში იმყოფება;
3. თანხმად საფრანგეთის ტრადიციებისა და ინტერესებისა ამ ქვეყნებში, საფრანგეთის მთავრობა განუწყვეტლივ უცხადებდა სიმპატიას კავკასიის მცხოვრებთ. კავკასიის მცხოვრებთ. კავკასიის სხვადასხვა ხალხების დელეგაციებს ნება მიეცათ ჩამოსულიყვნენ პარიზში. საფრანგეთის მთავრობას ეხლაც ჰყაჷს თავისი წარმომადგენელი ბაქოში, ბათომში და ტფილის-

*) თავმჯდომარე თოფჩიბაშვიის გარდა დელეგაციის წევრები იყვნენ: გაჯინსკი (1919 წელში), მებტიევი, შეჰინ-ულ-ისლამ-ზადე, გაჯიბეკოვი, მაგვარაშვი.

ში. ტფილისშივე იმყოფება სამხედრო მისსია, რომელიც გაგზავნილი იყო, ს ა ნ ა მ დაიწყებოდა სეპარატისტული მოძრაობა.

დასასრულ მე-4 მუხლში ნათქვამია, რომ საფრანგეთის რესპუბლიკის მთავრობა მზათ არის ხელი შეუწყოს საფრანგეთისა და კავკასიის ქვეყნების შორის საქონლის გაცვლას.

პიშონის პასუხში ყველაზე უფრო საყურადღებო იყო განმარტება, რომ საფრანგეთის სამხედრო მისსია გაგზავნილი იყო ტფილისში „ს ა ნ ა მ დაიწყებოდა სეპარატისტული მოძრაობა“, რაც გულისხმობდა განსხვავებას ინგლისის, იტალიის და სხვების მისიებთან შედარებით, რომელნიც, მართლაც, გაგზავნილნი იყვნენ ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების დამოუკიდებლად გამოცხადების შემდეგ. პიშონის პასუხის კილოს მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან მაშინდელი პოლიტიკა რუსეთის მიმართ ხელს არ უწყობდა „სეპარატიზმებს“.

საფრანგეთის მინისტრის განმარტებებს განსაკუთრებული წერილით უპასუხა საქართველოს დელეგაციამ, რომელშიაც, უპირველესად ყოვლისა, აღნიშნული იყო, რომ „ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკა“, რომლის მდგომარეობაც, პიშონის აზრით, ესოდენ „მერყეოდა“, საერთოდ ბუნებაში არ არსებობს (ჯერ კიდევ 1918 წლის 26 მაისიდან!); რომ საქართველოსა და სომხეთის შორის არსებულ ზოგიერთ უთანხმოების მიუხედავად, ეს ქვეყნები არ იმყოფებიან ბ რ ძ ო ლ ა შ ი (!); რომ, როგორც ყოველთვის, საქართველო არის თავშესაფარი ადგილი სომხებისთვის, რომელთაც სდევნიან სხვა ქვეყნებში, და საქართველოს გზით აქვს სომხეთს მიმოსვლა ევროპასთან; რომ სომხეთის მეზობელთა შორის, ყოველ შემთხვევაში, არ არის ერი, რომელთანაც სომხებს ჰქონდეთ ისეთი კეთილგანწყობილება, როგორც ქართველებთან“.

ჩვენის აზრით, დახასიათება „არეული და დაუდგრომელი“ არ შეიძლება და ერთგვარად გავრცელებული ყოფილიყო ამიერ-კავკასიაზე და ჩრდილო-კავკასიაზე, რადგან უკანასკნელი მაშინ წარმოადგენდა ან სამოქალაქო ომის ასპარეზს, ან მოხალისეთა ლაშქრის დასაპყრობ მიზანს. შემდეგ ვეძარებოდით ფაქტებს, რომელნიც ადასტურებდნ საქართველოს სახელმწიფოებრივი ცხოვრების თანდათან მოწესრიგებას, პირობებს, რომელშიაც მართლაც მიმდინარეობდა საფრანგეთთან საქონლის დაწყებული გაცვლა-გამოცვლა და აღნიშნავდით, თუ რა უარყოფითი მნიშვნელობა ექნებოდა საფრანგეთის საქმიანობაზე საფრანგეთის მთავრობის განწყობილებას საქართველოს მიმართ, მთავრობის უარის-თქმას ფაქტიურად, ან იურიდიულად იცნოს საქართველო.

დასასრულ, მაინც იყო გამოთქმული რწმენა, რომ „უარყოფილი არ იქნება ცნობა დემოკრატიისა, რომელმაც მეტად მძიმე პირობებშიაც კი გამოჩინა თავისი სიმტკიცე“.

უახლოესმა მომავალმა გვიჩვენა, რომ ჩვენ არ ვცდებოდით.

§ 73. საქართველოს დელეგაციის მრავალგვარ მუშაობას პარიზში თავისი მნიშვნელობა ჰქონდა კონფერენციის „დერეფნების“ რთულ და მრავალსახიან აუდიტორიის წინაშე საქართველოსა და კავკასიის კითხვის პროპაგანდისათვის; საერთოდ ყველა განაპირა დელეგაციების შრომა წინააღმდეგობას უმზადებდა რუსეთის არა-ოფიციალური დიპლომატიის ყოველივე დათმობის უარისმყოფელ

ცენტრალიზმს. გადამწყვეტი მნიშვნელობა მაინც ფაქტებს რჩებოდა, რომელნიც უფრო და უფრო ხმამაღლა ღაღადებდნენ კოლჩაკისა და დენიკინის საომარ-სახელმწიფოებრივ წამოწყების დამარცხებას. მეორეს მხრივ, მრავლდებოდა სხვადასხვაგვარი მეთვალყურეთა მოწმობანი საქართველოს სახელმწიფოს სიმტკიცისა და საცოცხლის უნარიანობის შესახებ.

1919 წლის ზაფხულის დამლევს ამიერ-კავკასიაში უკვე აღარსად იყო, გარდა ბათუმისა, ინგლისის ჯარი. ინგლისის სარდლობის წარმომადგენელი ძლიერ მეგობრულათ გამოეთხოვენ საქართველოს მთავრობას; ოლივერ უარდროპის (ეხლა სერ ო. უ.) დიდი ბრიტანეთის მთავარ კომისრათ ტფილისში ჩამოსვლამ ხომ მეტათ კეთილი გავლენა იქონია ინგლისისა და ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების ურთიერთს განწყობილებაზე. თვით დანიშვნა ამ თანამდებობაზე საქართველოში ესოდენ პატივცემულ ადამიანისა, რომელიც ამასთანავე წინათაც ცნობილი იყო როგორც რუსეთის მეგობარი, ამტკიცებდა, რომ ინგლისი ყურადღებით ეპყრობა საქართველოსა და მეზობელ ქვეყნების საზოგადოებრივ აზრსა და თან ცდილობს, რამდენათაც კი შესაძლებელია, შეამციროს რუსეთთან უსიამოვნება. შეხვედრამ, რომელიც მოუწყვეს ო. უორდროპს ტფილისში, სადაც იგი ჩამოვიდა 1919 წლის აგვისტოს დამლევს, გამოაშკარავა, თუ როგორ აუღეს ალლო ამ დანიშვნას საქართველოში.

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ცოტა ხნის შემდეგ მიღწეულ შეთანხმებას სომხეთსა და აზერბაიჯანს შორის; ეს შეთანხმება იყო ცდა სამუდამოთ მოესპოთ საზღვრების გამო მომხდარი მწვავე უსიამოვნება. ბევრი იშრომეს ბრიტანეთის კომისარმა და სპეციალურათ ამერიკის პოლკოვნიკმა რეჰიმ ამ შეთანხმებისთვის, რასაც ხელი მოაწერეს 1919 წლის 17 ნოემბერს ხატისიანმა და უსუბეკოვმა. ამ საქმეში მხურვალე თანამშრომლობას ეწეოდა საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრი გეგეჭკორი. ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკები ამ შემთხვევაში აღგენ ერთადერთ სწორ გზას; გამოსაცნობი იყო მხოლოდ, მოეპოვება თუ არა მათ მთავრობებს საკმაო სიმტკიცე, ხერხი და... შრომის უნარი, რომ მოაგვარონ აუცილებლათ გადაუღებელი კითხვები: ტერიტორიული გამიჯვნა და დამყარება მართლაც კეთილმეზობლურ განწყობილებისა სამ რესპუბლიკათა შორის, როგორც დასაწყისი მათი, პოლიტიკური მისწრაფებების შეთანხმებისა და ეკონომიური კავშირისა. ამის გარეშე მათი მომავალი შეუძლებელი იყო.

მაგრამ 1919 წლის დამლევს ყველა წინასწარი ნდვანი კეთილი იყო, და შეუძლებელი ხდებოდა ფაქტიურათ არ მიღება იმისი, რაც უკვე ფაქტიური იყო. როგორც კი თვალსაჩინო შეიქნა, რომ რუსეთის იმპერიის აღსადგენათ მოწყობილი და დასავლეთ სახელმწიფოების მიერ გამაგრებული რუსეთის საომარი ექსპედიციები დამარცხდა, აღარ შეიძლებოდა ამას არ მოყოლოდა ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების ფაქტიური ცნობა, რასაც აგვიანებდნენ მხოლოდ რუსეთის მთლიანობის აღდგენის მოლოდინის გამო. დამაბრკოლებელი პირობის ჩამოშორებასთან ერთად „ცნობა“ გამოდინარეობდა ბუნებრივათ, თითქმის ავტომატიურათ ნამდვილი ფაქტების, დღის ინტერესებისა და ჩვენი მიზნების— ყველაფრის ერთად დაყინებულის მოთხოვნით.

„მაღე აპირებს კონფერენცია დასასრული მისცეს ჩვენს მოლოდინს? ეხლა 20 ნოემბერს (1919 წ.) რუსეთის ბოლშევიკები სრულის ძლევა-მოსილებით მიიწვიენ მოხალისეთა ლაშქარზე. მათი გამარჯვება უკვე მრავალი წლით გადაწყვეტს სამოქალაქო ომს არა მარტო რუსეთში, არამედ, უეჭველია, ცეცხლითა და მახვილით ისინი დაამყარებენ „საბჭოებს“ მთელს ქვეყანაზე, და უპირველესად ყოვლისა, რა თქმა უნდა, შემოგვესევინ ჩვენ... ამგვართ, ჩვენ გვემუქრება ბოლშევიკების დაპყრობა; თუ ბედმა თავისი სისხლიანი პირი დენიკინს მოუბრუნა და დენიკინმა შესძლო კომუნისზმის დაჩოქება, მაშინაც უეჭველია, რომ იგი თავის ძლევა-მოსილ ზმალს ჩვენკენ-შემოატრიალებს და ძალით დაგვიპყრობს, რამდენი გავლენაც არ უნდა მოახდინონ მაზე მოკავშირეებმა! და აი ჩვენ არ გვესმის, რა სურს კონფერენციას?“

ასე მწერდა კერძო წერილში დაკვირვებული მეთვალყურე, კეთილშობილი, ნიქიერი, უდროით დაღუპული 1923 წელს, თავადი კონსტანტინე აფხაზი*).

მართლაც: რა სურდა კონფერენციას?

1919 წლის დამლევს კომუნისტების ბატონობისაგან „თეთრების“ შეიარაღებული ძალებით რუსეთის განთავისუფლების საქმე თითქმის წაგებული იყო. გენერალ იუდენიჩის ცდა აეღო პეტროგრადი სწორეთ იმ დროს სრულის დამარცხებით დამთავრდა; აღმირალი კოლჩაკი გადაგდებულ იქმნა შუა ციმბირში. გენერალ დენიკინსაც უმტყუნა ომის ბედმა; მის ჯარებს უფრო და უფრო მირეკდენ სამხრეთისაკენ.

მართალია, 18 დეკემბერსაც კი, ლლოიდ-ჯორჯი, როცა ლაპარაკობდა რუსეთის საქმეებზე, გამოთქვამდა, რომ თეორეტიულათ შესაძლებელია ბედი ისევ სამხრეთის ჯარების სასარგებლოთ შეტრიალდეს, მაგრამ იგი მოაგონებდა თემთა პალატას, რომ „ამჟამად არ არსებობს არც ერთი მთავრობა, რომელსაც შეეძლოს რუსეთის სახელით ილაპარაკოს“.

ბევრი რამ შეიცვალა, მართლაც, მას შემდეგ, რაც იხილავდენ პირობებს ევროპის მიერ გენერალ კოლჩაკის, როგორც რუსეთის მთავრობის ცნობის შესახებ!

მოვლენათა სწრაფმა მიმდინარეობამ ხელი შეუშალა, მეორეს მხრით, ახალ ცდას ყოფილი რუსეთის ყველა ფაქტიურ მთავრობების კონფერენციის მოწვევისას, რაც დარცხენილი გადაკვრით განზრახული იყო 1919 წლის ნოემბერში *).

*) მეცხრამეტე საუკუნის საქართველოს ეროვნული შეგნების უმთავრესი გამომხატველის, თავადი ილია ჭავჭავაძის (1837—1909) დისწულმა კონსტანტინე აფხაზმა სახელიწიფო საბჭოს არჩეულმა წევრმა, პატიოსნათ და ღირსეულათ დაასრულა 1917 წელს აღმოსავლეთ საქართველოს თავად-აზნაურობის წინამძღოლთა წრე, რომელიც ასზე მეტის წლის წინათ დაიწყო თავადმა გარსევან ჭავჭავაძემ (1801 წლამდე იყო საქართველოს მეფეთა მინისტრათ რუსეთის სასახლეში).— 1923 წლის მაისში საბჭოთა საწინააღმდეგო შეიარაღებული აჯანყების მოწყობაში ბრალდებული, იგი, 15 სხვა სახელოვან მეომართა და მამული-შვილებთან ერთად, მოკვდა ვაჟ-კაცურის სიკვდილით.

*) იხ. ლლოიდ-ჯორჯის მიერ 8 ნოემბერს ლონდონის ლორდ-მერის ბანკეტზე წარმოთქმული სიტყვა, და ამ სიტყვით გამოწვეული მითქმა-მოთქმა.

„ჩარევის უარყოფის პოლიტიკა“—ასეთი იყო ოფიციალური აღნიშვნა პროგრამისა, რომელიც შეითვისეს მოკავშირეებმა რუსეთის კითხვის შესახებ ლონდონში 1919 წლის დეკემბრის პრემიერთა თათბირზე.

მისი დამატება იყო „მავთულიანი ჯებირის“ სისტემა, ე. ი. პრინციპიალური მიღება იმისა, რომ დახმარება მიეცეს დიდ სახელმწიფოთა ან იმ განაპირა სახელმწიფოებს, რომელთაც სურთ და შეუძლიათ თავი დაიცვან საბჭოთა ჯარების თავდასხმისაგან. დაიწყო უფრო ნათლად გარჩევა ორი საგნისა: შინაური სამოქალაქო ომისა თვით რუსეთში (ომი წითლებსა და თეთრებს შორის), რომელშიაც გადაწყვეტილი იყო არ ჩარეოდნენ, და თავის-თავის დაცვა ახალი რესპუბლიკების მიერ, რომელნიც დაარსდნენ მსოფლიო ომის შემდეგ, (ეროვნულათ არა რუსული), და რომელსაც დაპყრობის მიზნით თავს ესხმოდნენ საბჭოთა ხელისუფალნი.

მაგრამ ამის შემდეგ ამათ დავიწყებდით გარკვეულობისა და თანამიმდევნობის ძებნას მოკავშირეთა პოლიტიკაში. რუსების გენერლების მარცხით სასოწარკვეთილმა და მრავალი სხვა საზრუნავით დატვირთულმა დიდმა სახელმწიფოებმა სისწოროთ არ იცოდნენ, თუ როგორ ემოქმედნათ. ჯერ კიდევ არ კარგად იმედს, რომ როგორმე მოახერხებდნენ გენერალ დენიკინისა და განაპირა სახელმწიფოების მოქმედების შეთანხმებას.

ბრიტანეთის კომისრათ, სამხრეთ რუსეთში, პარლამენტის წევრის—მაკინდერის გაგზავნა, როგორც სჩანდა, ამ საქმეს უნდა დახმარებოდა. მაგრამ გენერალ დენიკინის მთავრობა წინანდებურად ვერ ურიგდებოდა განაპირა ქვეყნების დამოუკიდებლობას. თუ მან თანხმობა განაცხადა (17 დეკემბ. 1919 წ.), დაეწყო მოლაპარაკება, მხოლოდ ყოველ „ახლად აღმოცენებულთან“ ცალკე, და უცხო სახელმწიფოთა წარმომადგენლების დაუსწრებლად. (იხ. The Times, 22, XII).

... მოხალისეთა ლაშქრის საქმე განუწყვეტლივ უკან-უკან მიდიოდა. 1920 წლის იანვრის დასაწყისში სმბჭოთა მთავრობამ მიმართა (საქართველოსა და აზერბაიჯანს) ფორმალური წინადადებით, შეეკრათ სამხედრო კონვენცია მოხალისეთა წინააღმდეგ საერთო მოქმედების შესახებ. ე. გეგეჭკორმა უპასუხა (12 იანვარს), რომ საქართველოს არ შეუძლია მონაწილეობა მიიღოს სამოქალაქო ომში, რომელიც სწევს რუსეთს.

ასე გადხლართა წითელი რუსეთის სურვილი, ამიერ-კავკასიის სიმპატიები თავისაკენ გადაებირებია და ევროპის ცდა გაემაგრებია სამხრეთ რუსეთში შერყეული „თეთრი“ ფრონტი.

საქართველო და აზერბაიჯანი რომ არ დაიწყებდნენ გენერალ დენიკინთან ერთად ბრძოლას—ეს იქვს არ ბადებდა*) მაგრამ ეს რესპუბლიკები ბოლშევიკებიდან თავის-თავის დაცვას მოჰკიდებენ ხელს თუ არა? ახლა სწორეთ ეს კითხვა წამოიჭრა, რომელსაც ჰქონდა ჯრა მართო. ადგილობრივი მნიშვნელობა.

*) 1919 წლის დეკემბერში უკვე გაჩაღდა კონფლიქტი მოხალისეთა და საქართველოს შორის; ეხლა მიზეზათ გახდა საქართველოს ბაირალით მყოფ გემების გატაცება.

წითელი ჯარებით ამიერ-კასპიის მხარის დაჭერისა და ჩრდილო-კავკასიაში მათი წარმატების შემდეგ ამიერ-კავკასიას ემუქრება საბჭოთა ძალები რომელთაც ამიერ-კავკასიიდან ეღება კარი სპარსეთისაკენ და სხვა. მთელ წინააზიაში დაიწყება მოძრაობა. პირიქით, ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების გამაგრება, მათთვის საშუალების მიცემა, რომ გაუმკლავდნენ საბჭოთა შემოტევას, დაიფარავს საშიშროებისაგან მეზობელ ქვეყნებსაც სამხრეთში.

საქართველო და აზერბაიჯანი წუთით იპყრობენ საერთო ყურადღებას. ვინ იცის, იქნებ, კავკასიით დაფარულმა ამ რესპუბლიკებმა გაუწიონ ყველასათვის სასურველი და სასარგებლო წინააღმდეგობა. მაგრამ ისინი ხომ... როგორ მოხდა? ისინი ხომ ჯერ ცნობილნიც არ არიან! ცნობამ, ეგებ, გაამხნეოს, წააქეზოს! ეს პრაქტიკულადაც აუცილებელია: როგორ შეიძლება დახმარების გაწევა არა ცნობილ მთავრობების? ვარდა ამისა, მათი ცნობა—de facto—იქნება არსებითად იმის ცნობა, რაც მართლაც არის...

ვინ რა უნდა სთქვას ასეთის ცნობის საწინააღმდეგო? რუსეთის მთლიანობისა და განუყოფელობის დოქტრინიორებმა? მათი ავტორიტეტი მეტათ შერყეულია მას შემდეგ, რაც მოხდა 1917 წ.

12 ივნისს 1920 წელს მოკავშირეთა დიდი სახელმწიფოების უმაღლესმა საბჭომ დაადგინა იცნოს საქართველოსა და აზერბაიჯანის მთავრობები de facto მთავრობებათ. ამბავი მეორე დღესვე დილით მე კერძოდ შემატყობინა დიდი ბრიტანეთის დელეგაციის ერთ-ერთმა წევრმა. *) წერილობითი, ოფიციალური ცნობა ჩვენ მაშინ არ მიგვიღია. ცოტათი უფრო გვიან, 15 იანვარს, საქართველოსა და აზერბაიჯანის დელეგაცია ტელეფონით მაიაპატიეეს ორსეის ნაპირზე ბ-ნ კამბონთან. უნდა ითქვას, რომ ყოველივე ეს ხდებოდა მეტად სასწრაფოთ და ურიგოთ. ჩვენ არსებითად არც კი ვიცოდით, თუ რისთვის გვიწვევდნენ.

ამგვართ, ამ ადგილზე პირველად ყოფნის (როცა „არა ცნობა“ საკმაოდ გარკვევით ვიგრძენით (იხ. ზევ.) სწორედ ერთის წლის შემდეგ მოგვიხადა და ისევე მოსვლა, ეხლა ირაკლი წერეთელთან და აზერბაიჯანის დელეგატებთან, თოფიბაშევეთან და მაგერამოვთან ერთად, რომ მოგვესმინა ჩვენი ცნობის შესახებ კონფერენციის სახელით გადმოცემული ჩვენდამი ამბავი.

ბ-ნმა ჟიულ კამბონმა მიგვიღო ერთგვარის ზეიმით; მარჯვნივ მას ჰყავდა ბ. ფილიპე კერი (მას სთვლიდნენ ლლოპიდ-ჯორჯის უმთავრეს შთამომონებლათ) და მარცხნივ—მარკიზი დელა ტორრეტა.

ბ. კამბონი მიესალმა ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების დელეგატებს და განაცხადა, რომ უმაღლეს საბჭოს გადაწყვეტილებით საქართველოსა და აზერბაიჯანის რესპუბლიკის მთავრობები არიან ცნობილნი დამოუკიდებლათ de facto. დღეიდან კონფერენციას საშუალება ექნება მოწესრიგებული განწყობილება დაიჭიროს აღნიშნულ რესპუბლიკათა დელეგაციებთან, დელეგაციებს კი თავის

*) ამბავი de facto ცნობის მიღების შესახებ ძლიერ სასწრაფოთ იქმნა გადაცემული ტფილისში. 12 იანვარს ბატ. ო. უორდროპმა უკვე შეატყობინა ლორდ კერზონის სახელით საქართველოს მთავრობას, რომ კერზონის ინიციატივით უმაღლეს საბჭოში შეტანილია წინადადება საქართველოსა და აზერბაიჯანის რესპუბლიკების de facto ცნობის შესახებ და რომ ამ წინადადებას ერთსულოვანი თანაგრძნობით შეხვდნენ საფრანგეთი და იტალია.

მხრით... შეუძლიათ წარმოუდგინონ კონფერენციას საჭირო მასალები, ნოტები და სხვა. *) დასასრულ, ბ. კამბონმა წინადადება მისცა ბატონ დელეგატებს, გამოეთქვათ თავისი შენიშვნები, თუ ასეთი რამ აქვთ.

წერეთელმა დელეგაციების მადლობა გამოუცხადა უმაღლეს საბჭოს ცნობის ყოვლად მოწყალე მონიჭებისათვის და იმედი გამოსთქვა, რომ სახელმწიფოები საჭირო პოლიტიკურსა და ფინანსიურ დახმარებას გაუწევენ ამიერკავკასიის რესპუბლიკებს. კერძოთ საქართველოს ძლიერ სჭირდება სურსათით დახმარება, რადგან იგი დიდი ხანია მოწყვეტილია მსოფლიოს.

თოფჩიბაშევიმ აყურადღება მიაპყრო, რომ აზერბაიჯანმა პირველად განახორციელა მუსლიმანურ ნიადაგზე რესპუბლიკის დაარსების ცდა, აღნიშნა მისი დაწესებულებების დემოკრატიზმი და საარჩევნო უფლების ქალთათვის მინიჭება.

ამის შემდეგ რამდენიმე შენიშვნა მე გამოვთქვი. უმთავრესი მათგანი შეეხებოდა საჭიროებას, უფრო გარკვეულათ განგვემარტა იმ ცნობის აქტის დედააზრი, რომელიც უმაღლეს საბჭოს სახელით გადმოგვცა მაშინ ბ. კამბონმა. „მთავრობების de facto ცნობა, აშკარაა, აღნიშნავს არა მარტო აზერბაიჯანისა და საქართველოს მთავრობების ფაქტიურ მთავრობებათ ცნობას; არა, ეს ცნობა შეეხება თვით სახელმწიფოებრივ ორგანიზაციებს, ე. ი. ახალ რესპუბლიკებს, რომლის ორგანოებიც არიან აღნიშნული მთავრობები. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, უმაღლესმა საბჭომ de facto იცნო ახალი დამოუკიდებელი სახელმწიფოები, ახალი რესპუბლიკები, რომელთა ტერიტორიები წინათ შედიოდნენ, ეხლა კი აღარ შედიან, რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში. აქედან გამომდინარეობს ფაქტიური ცნობა ყოველივე იმისი, ყველა იმ ორგანიული მოქმედების, რომლის საშუალებით ხორციელდება და მტკიცდება დამოუკიდებელი არსებობა საქართველოსა და აზერბაიჯანის.

ჩემს შენიშვნაზე ბ. კამბონმა მიპასუხა „მთავრობების de facto ცნობის“ პირველი დეკლარაციის განმარტებით და გამოსთქვა ის აზრი, რომ ჩემი განმარტება უმაღლესი საბჭოს აქტისა, სწორია, რომ მართლაც ცნობას მხედველობაში აქვს ახალი რესპუბლიკები, რომელთა დამოუკიდებელი არსებობა დღეიდან de facto ცნობილია დიდი სახელმწიფოების მიერ.

მიღებული ცნობის მნიშვნელობის, როგორც აზერბაიჯანისა და საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის ცნობათ განმარტება, მით უფრო საჭირო იყო, რომ საქმის ეს მხარე მიჩქმალული რჩებოდა, რადგან მაშინ მეტად ეშინოდათ მეომარ კომუნიზმის წინა აზიის ქვეყნებში შეჭრის.

უმაღლესი საბჭოს წარმომადგენლებთან ჩვენი შეხვედრის დანარჩენი ნაწილი დაეთმო ძლიერ ელემენტარული ხასიათის კითხვებსა და პასუხებს ამიერკავკასიის რესპუბლიკების თავდაცვის უნარიანობის შესახებ. კითხვების მთავარი მომცემი იყო ბ. ფ. კერრი.

*) ჩვენ მთელი 1919 წელი გართული ვიყავით ასეთი „ნოტების“ მასალების გაგზავნაში, და სხვა, ისე რომ მონიჭებული უპირატესობა არაფერს გვმატებდა.

§ 75. ეხლა, რაღაც უეცრად, ყველამ იგრძნო, რომ საქიროა დახმარება გაეწიოს საქართველოსა და აზერბაიჯანს, რომ ისინი მსხვერპლი არ გახდნენ ჩრდილოეთიდან შემომტევ და აღმოსავლეთიდან (ამიერ-კასპიის მხრიდან) დამუქრებულ ბოლშევიკებისა.

გონება დამჯდარი Temps 1920 წლის 14 იანვარს სწერდა:

„შეუძლებელია, მოკავშირეები შეურიგდნენ, რომ თავდასხმით ან ბოლშევიკური შეთქმულებებით მოსპობილ იქნეს ფაქტიური დამოუკიდებლობა, რომელიც უკვე ორი წელიწადია, რაც მოიპოვეს ძირითადი რუსეთის ირგვლივ მცხოვრებმა ხალხებმა. ეს შეეხება არა მარტო ბალტიის მხარის ერებს. ეს დებულება შეეხება აგრეთვე კავკასიის ხალხებსაც, რომელთა პოზიცია მეტად მნიშვნელოვანია და მეტად გახსნილია იმ დროს, როცა თვალსაჩინო ხდება ბოლშევიკების მისწრაფება ოსმალეთისა, სპარსეთისა და ინდოეთისაკენ. სიამოვნებით გავიგეთ, რომ უმაღლესმა საბჭომ სცნო ფაქტიური დამოუკიდებლობა სომხეთისა, *) საქართველოსი და აზერბაიჯანისა“...

მეორე დღეს (15 იანვარს) თითქმის ოფიციალურათ შეატყობინეს ლონდონს, აღმოსავლეთის სახიფათო მდგომარეობა, რადგან ბოლშევიკებმა თურქესტანში საომარი მარაგი დაიწყეს, კასპიის იქეთა მხარეში კი მოიმაგრეს ფეხი. განსაკუთრებით სახიფათო მდგომარეობაში მყოფათ სთვლიდნენ ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკებს; მთავრობაც და მოსახლეობაც წინააღმდეგია ბოლშევიკებისო. მაგრამ საკმაო შეიარაღებული ძალა არ ჰყავთ დამცემთა უკუგასადენათო.

იმავე დღეს, საღამოს, ლონდონიდან მოულოდნელათ გამოიწერეს და პარიზში წავიდნენ, სადაც უმაღლეს საბჭოს ჰქონდა მორიგი სხდომა ბრიტანიის სამხედრო მინისტრი ჩეოჩილი, ფელდმარშალი სერი გენრი ვილსონი, საზღვაოსნო საქმეთა პირველი ლორდი ჟ. ლანგი და აღმირალი ლორდი ბიტტი. მეორე დღეს საფრანგეთისა და ინგლისის მთელი პრესა აღნიშნავდა ან ცნობებით გამოწვეულ არევ-დარევასა და შეშფოთებას.

„ამ ამბებთან დაკავშირებით უმნიშვნელო არ არის ცნობა, რომელსაც დღეს ვაქვეყნებთ—შენიშნავდა The Times-ი 16 იანვარს,— რომ მოკავშირეებმა იცნეს de facto რესპუბლიკები საქართველოსა და აზერბაიჯანისა. ბათომი, შავ-ზღვაზე, ერთად-ერთი ადგილია ამიერ-კავკასიაში, სადაც დგას ბრიტანეთის ჯარი; ის არის საქართველოს ნავთ-სადგური, ხოლო ბაქო, კასპიის ზღვაზე, არის ნავთ-სადგური და სატახტო ქალაქი აზერბაიჯანისა“ და სხვა.

ამის შემდეგ შეიქნა ლაპარაკი კავკასიაში მოკავშირეთა ჯარების ახლო-მომავალში გაგზავნის შესახებ (200,000-მდეო, ამბობდენ!), საერთოდ სერიოზულ და გადამწყვეტ სამხედრო ხასიათის ზომებზე. კიდევ უფრო გვიან, აგრეთვე მოულოდნელათ დაიწყეს უკან დახევის განგაში: შეშფოთება და მუქარა გადაჭარბულათ იქმნა გამოცხადებული, ჯარების გაგზავნის შესახებ აღარ ლაპარაკობდენ, და ყველაფერი ჩადგა ჩვეულებრივ კალაპოტში.

ნებას მივსცემ ჩემს თავს, გაგაცნოთ ამ ისტორიისა—აღიქოთის რამოდენიმე წვრილმანი, რომელიც ბევრს კიდევ ახსოვს და რომელიც ესოდენ დამახა-

*) ნამდვილათ სომხეთის ცნობა მოხდა ცოტათი უფრო გვიან; TS იანვარს 1920 წელს.

სიათებელია ჩვენი წონასწორობა დაკარგულ დროისა, როცა ნერვებ-აშლილობა და თავქარიანობა ზოგჯერ შეიპარება სავსებით ჯანსაღ და მტკიცე სახელმწიფოთა ხელმძღვანელ წრეებშიაც კი.

უბრალოდ არ არის, რომ ჩვენს დროში ხშირათ გაგახსენდება კაცს ძველის კანცლერის ოქსენშტიერნის მიზანტროპიული შენიშვნა: *nescis, mi fili, quantilia prudentia homines regantur*, რაც თავისუფლათ რომ გადავთარგმნოთ ნიშნავს: ვერ წარმოიდგენ, შვილო, თუ რამდენათ უგუნურათ ხელმძღვანელობენ ადამიანებს.**)

შაბათს, 17 იანვარს, დილით მიგვიწვიეს სათათბიროთ ფელდმარშალ სერ. გ. ვილსონთან,***) სასტუმრო კლარიცში, რომელიც მდებარეობს ელისეს ველზე. აზერბაიჯანის დელეგაციას აქვე ჰქონდა თავისი მდიდრულათ მორთული ბინა.

გარდა ფელდმარშალისა თათბირს დაესწრენ ადმირალი ბიტტი და ინგლისის საგარეო საქმეთა სამინისტროდან ბ. რობერტ ვანსიტტარტი. აქვე იყვნენ მეზღვაურთა და ხმელეთის ჯარის შტაბის რამოდენიმე ოფიცერი.

ხანგრძლივი მსჯელობის საგანი იყო გამორკვევა, თუ რა მატერიალურათ დახმარება დასჭირდებოდა საქართველოსა და აზერბაიჯანს საბჭოთა ჯარების შეჭოტევის დროს.

კავკასიაში მოკავშირეთა ჯარების გაგზავნის შესახებ ლაპარაკი არ ყოფილა; არც არაფერი თქმულა საქართველოსა და აზერბაიჯანის სხვა რაიმე მოქმედებაზე გარდა მარტოოდენ მათ თავდაცვაზე. ჩვენის მხრით აღნიშნული იყო მნიშვნელობა სასურსათო დახმარებისა.

ჩვენ ვცდილობდით განგვემარტებია საერთო პოლიტიკური მდგომარეობაც; უსათუოდ, ეს განმარტებები ჩვენი თანამოსაუბრეთათვის უფრო საინტერესო იყო, ვიდრე წმინდა სამხედრო ცნობები, რაც, უეჭველია, მათ უფრო კარგათ იცოდენ, ვიდრე ჩვენ.

პოლიტიკურის მხრით ჩვენ დიდ მნიშვნელობას ვაძლევდით სამი რესპუბლიკის საკავშირო შეერთებას, და ამიტომ გამოვთქვით აზრი, რომ აუცილებელია სომხეთის რესპუბლიკის დამოუკიდებლათ დაუყოვნებლივ ცნობა სახელმწიფოთა მიერ. არსებითად, ჩვენ გამოვდიოდით ამიერ-კავკასიის სამი რესპუბლიკის მჭიდრო კავშირის გეგმიდან იმ აუცილებელი პირობით, რომ მათ დიდი სახელმწიფოები მართლაც გაუწივენ მატერიალურ დახმარებას. ჩვენ გამოვთქვამდით იმედს, რომ, თუ ასეთი მთლიანი ფრონტი შესდგა, შესაძლებელია მოხდეს ერთგვარი შეთანხმება საბჭოთა რუსეთთან; ასეთ შეთანხმებას ჩვენ ვთვლიდით ერთად-ერთ ალტერნატივათ მეორე ე. ი. „ინტერვენციით“ კითხვის გადაჭრისას (ამიერ-კავკასიაში ევროპის შეიარაღებული დიდი ჯარების გაგზავნა).

როცა ადმირალმა ბიტტიმ კითხვა მისცა, შეუძლია თუ არა აზერბაიჯანს სხვისდა დაუხმარებლათ მოაწყოს თავისი ს. ა. მ. ხ. ე. რ. ო. - ს. ა. ხ. ლ. ე. ო. ს. ო.

*) ანდა: *guam parva sapientia regitur mundus*. ოქსენშტიერი სახელოვანი თანამშრომელია გუსტავ-ადოლფისა.

**) ამ გენერალმა, რომელსაც ბრიტანეთის იმპერიის ერთ-ერთ უდიდეს სამხედრო მოღვაწეთ სთვლიან, შემდეგ სამსახურს თავი დაანება, პარლამენტის წევრათ გახდა, და 1922 წელს მოკლულ იქმნა პოლიტიკური მკვლელის მიერ.

თ ა ვ დ ა ც ვ ა ო (კასპიის ნაპირებზე), თოფჩიბაშევის პასუხი იყო: არა, არ შეუძლია.

19 იანვარს ჩვენ ისევ მიგვიწვიეს ორსეის ნაპირზე, ეხლა უმაღლეს საბჭოს პლენარულ სხდომაზე. თავმჯდომარეობდა კლემანსო—ეს იყო უკანასკნელი დღეები მთავრობაში მისი ყოფნისა. ირგვლივ „დიდი“ ომში გამარჯვებულთა და მშვიდობიანობაში კი ძლიერ დამარცხებულთა სულ ნაცნობი („ილლიუსტრაციებით“) სახეებია: ლლოვი-ჯორჯი, ლორდ კერზონი, ჩერჩილი, ჟიულ კამბონი, ნიტტი, ფოში, ბიტტი, სერ გენრი ვილსონი და მრავალი სხვა.

მარშალი, ფელდმარშალი და „ზღვის პირველი ლორდი“ სხედან ჩვენს უკან, ცალკე მაგიდაზე. რამდენი ზარბაზნის ტუჩი, ხიშტი, ხმალი, ნაღმი და სხვა მოგვექცა ზურგში?—ვეკითხები მეზობელს.

„ახალგაზრდა რესპუბლიკების“^(*) დელეგატები დასვეს თავმჯდომარის პირდაპირ. ჩხეიძესა და წერეთელს ეხლა შეეძლოთ პირის-პირ ეცქირათ ევროპის საქმიების გადამწყვეტი დიდი სახელმწიფოების „ინტერნაციონალისთვის“, რომელიც რამოდენადმე განსხვავდებოდა მათი ქართულ-რუსული ოცნების საფნო „ინტერნაციონალიდან“.

მოხუცმა კელტმა, რომელიც ასეთის ნიჭით და ცეცხლით ანსახიერებდა მრავალრიცხოვან თაობას ხანში შესულ ჩასკვნილ ფრანგებისას, რომელნიც 1914—1918 წლების ომს უყურებდენ, როგორც 1870—1871 წლების ომის ეპილოგს; ამ კელტმა წარმოსთქვა რამდენიმე მისასალმებელი სიტყვა.

ლაპარაკი იმავე საგანზე იყო: როგორია კავკასიის რესპუბლიკების ძალა, რა დახმარება სჭირდებათ თავდაცვის გაძლიერებასათვის, თუ მოხდა თავდასხმა. „სამხედრო“ განმარტებებს საქართველოს მხრით იძლეოდა წერეთელი, აზერბაიჯანის მხრით—მაგერამოვი. თავმდებლობას ვერ ვიკისრებ, მათი ამ საქმეში მომზადების შესახებ. მაგრამ კითხვები მარტივი იყო.

სხდომა, სანამ ჩვენ იქ ვიყავით, არ წარმოადგენდა რაიმე საინტერესოს. ხელახლავ განცხადებულ იქმნა, რომ აუცილებელია სომხეთის დამოუკიდებლობის ცნობა; მეტი, ვიდრე შეეფერებოდა, გამოთხოვნილ იქმნა დახმარება ყუბანისა და მთიულთათვის და სხვა. არავითარი სამხედრო-პოლიტიკური წინადადება საქართველოსა და აზერბაიჯანის წარმომადგენლობისათვის არ მიუციათ.

პრესაში კიდევ უფრო დაჟინებით დაიწყეს ლაპარაკი კავკასიაში მოკავშირეთა დიდი ჯარის გაგზავნისა და იქაური რესპუბლიკების საბჭოთა ჯარების საწინააღმდეგო საღვთო ომში მონაწილეობისათვის მოწოდების შესახებ და სხვა. საქართველოსა და აზერბაიჯანის დელეგაციები იძულებულიც კი გახდნენ წერილობით უარეყოთ ეს ხმები (იხ. Temps, 31 იანვარი 1920 წ.).

მაგრამ ძლიერ მალე მას შემდეგ, რაც უეცრათ განვაში. ატყდა აღმოსავლეთში ახალი ექსპედიციის გაგზავნის კითხვის შესახებ, ინგლისის გაზეთებმა ნახევრათ ოფიციალურათ მიიღეს ცნობა, რომ არ ავითარი ჯარის ამიერ-კავკასიაში გაგზავნა არ არის განზრახული (27 იანვარი). ხმაურობა ატყდა უბრალო რამიდან.

*) საქართველოდან ვიყავით: ჩხეიძე, წერეთელი და მე; აზერბაიჯანიდან — თოფჩიბაშევი და მაგერამოვი.

მთელი ალიაქოთი (მისი დაყენებით, მოსკოვის დაშინება ხომ არ უნდოდათ?) გამოწვეული იყო, მგონი, ინგლისის ზოგიერთი მოღვაწის სურვილით („სამხედრო გადაწყვეტის“ მომხრეების) შეეფერხებინა ინგლისელი სხვა მოღვაწეების ცდები მშვიდობიან შეთანხმების გზას დადგომოდენ საბჭოთა მთავრობის მიმართ. „შემრიგებლებმა“ აჯობეს „სამხედრო პარტიას“. პირველნიც და მეორენიც დაინტერესებულნი იყვნენ უმთავრესად რუსული კითხვით და თითქმის ეჭვის თვლით უყურებდნენ ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკებს. მაგრამ ამ უკანასკნელზედაც საჭირო შეიქნა ლაპარაკი — ვერაფერს მოუხერხებ გეოგრაფიას! სამაგიეროთ მცირე რიცხოვანმა წრემ, რომელსაც ესმოდა ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების დამოუკიდებლობის ნამდვილი მნიშვნელობა ახლო აღმოსავლეთის საქმეების შტაბშიც ნიადაგზე დაყენებისათვის, ეხლა საშეალება მიიღო ესარგებლნა კეთილგანწყობილ „ტაქტიურ“ ვითარებით და აეძულებინა უმალღესი საბჭო ბოლოს და ბოლოს ეცნო de facto დამოუკიდებლობა საქართველოსი, აზერბაიჯანისა და ყოფილი რუსეთის სომხეთისა *).

ლორდი კერზონი***) თითქოს მოწოდებული იყო ამ საქმის წამომწყებათ, მისი განხორციელება კი, უეჭველია, გადავიდა მთავარი დაბრკოლების ჩამოშორებამ: დაიკარგა იმედი რომ მთლიანი რუსეთი მალე იქნება აღდგენილი მარჯვნივ. ამასთანავე, იტალიაში ცოტათი უფრო ადრე პარლამენტმა გამოთქვა სურვილი ურთიერთი განწყობილება დაეჭირათ ყოფილი რუსეთის ყველა ფაქტიურ მთავრობებთან; საფრანგეთიც კი სხვებთან ერთად იმ აზრს დაადგა, რომ ეხლა დამოუკიდებლობის ცნობას ექნება ზნეობრივი და პოლიტიკური გამაგრების მნიშვნელობა ახალი რესპუბლიკებისათვის, რომელთაც არ გაიზიარეს საბჭოთა ხელისუფლება.

ეს de facto ცნობა, უეჭველია, იყო დიდი მოვლენა როგორც საქართველოსა და მეზობელ რესპუბლიკების ხალხთა სახელმწიფოებრივ შეგნების ისტორიაში ისე რუსეთის მთლიანობის კითხვის ევროპიელთა პოლიტიკის ისტორიაშიდაც. ამ მთლიანობის მოძღვრებაში მოვლენებს შეჰქონდათ კიდევ ერთი შესწორება, რომელიც შეეფერებოდა საქმის ვითარებას, სამართლიანობას და სახელმწიფოთა პრაქტიკულ ინტერესებს.

§ 76. იმ რუსულ წრეებში, სადაც მომავალი რუსეთი ვერ წარმოედგინათ, თუ არა „ძველებურათ“ ცენტრალისტურ სახელმწიფოთ, ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების დამოუკიდებლობის ცნობა მიიღეს, რა თქმა უნდა, უარისყოფითა და მტრულათ.

მაგრამ ამ იდეების მთავარ მებრძოლს, გენერალ დენიკინს მაინც ანგარიში უნდა გაეწია დიდი სახელმწიფოების გადაწყვეტილებისათვის (მგონი, ზოგი რამ როლი შეასრულა ინგლისის კომისარის რჩევამაც).

ეკატერინოდარში მოწყობილ ყაზახთა კონფერენციაზე (1920 წლის იანვრის დამლეგს) გენერალმა განაცხადა, რომ იგი იბრძვის უპირველესად ყოველსა მთლიანი რუსეთისათვის; მაგრამ მან განაცხადება მისცა მოკავშირეებს შესახებ

*) საქართველომ და აზერბაიჯანმა რომ სომხეთზე უფრო ადრე მიიღეს ცნობა — ეს მხოლოდ მოეჩვენება ადამიანს ისტორიის პარადოქსათ.

**) მან მიიღო საგარეო საქმეთა პორტფელი ბალფურის შემდეგ, 24 ოქტომბერს 1919 წელს ლლოშიდ-ჯორჯის კაბინეტის უკანასკნელათ გადაკეთების დროს.

განაპირა ხალხებისა, იმ აზრით, რომ, პირველი, იგი სცნობს განაპირა მთავრობების დამოუკიდებლობას *de facto*, მთავრობებისას, რომელნიც ბრძოლას აწარმოებენ ბოლშევიკების წინააღმდეგ, და მეორე, მომავალი ურთიერთობის განსაზღვრა რუსეთსა და განაპირა ხალხთა შორის მოხდება ტრაქტატის საშუალებით, რომელსაც ისინი შეჰკრავენ სრულიად რუსეთის მთავრობასთან, ხოლო დიდი სახელმწიფოები იმოქმედებენ როგორც შუამავლები*).

შედარებით დეკემბრის განცხადებასთან (სადაც, მართალია, ორმხრივი პირობითი ურთიერთობის დამყარება მიღებულია რუსეთსა და განაპირა ქვეყნებთა შორის, მაგრამ უარყოფილი იყო დასავლეთის სახელმწიფოთა შუამავლური მოქმედება. ეს სერიოზული ნაბიჯი იყო წინ იმავე აზრისკენ, რასაც ამბობდა პარიზის კონფერენციის 1919 წლის მაისის დამლევის მოსაზრებები (ეგრედ-წოდებული პირობები აღმირალ კოლჩაკის მთავრობის ცნობისა; იხ. ზემოთ თავი მეოცდარე).

მაგრამ გენერალმა დენიკინმა აქვე გაუკეთა შენიშვნა, რომელიც ზემომოყვანილ აზრს უკარგავდა ყოველივე გარკვეულობას: „რადგან—ამბობს იგი—პოზიცია, რომელიც დაიჭირა კონფერენციამ საქართველოსა და აზერბაიჯანის მიმართ 14 იანვარს, საბაბს აძლევს უკანასკნელთ იფიქრონ, რომ სიტყვა ეხება ახალი ორგანიზმების დამოუკიდებლობა ცნობას, მე განვაცხადე პროტესტი; მაგრამ დღეს მივიღე ოფიციალური განმარტება, რომ სახელმწიფოებმა იცნეს დამოუკიდებლობა მთავრობებისა *de facto*, და არა დამოუკიდებლობა განაპირა სახელმწიფოებისა, სწორედ ჩემის წინადადებისამებრ. ეს არ არის შეურიგებლობა—ეს არის რუსეთის სახელმწიფოს უმაღლესი ინტერესების; დაცვა, და ჩემი წინააღმდეგობა სრულიად არ სპობს შესაძლებლობას ამ ნიადაგზე დავამყაროთ მეგობრული და კეთილმეზობლური ურთიერთობა**).

12 იანვრის აქტით საქართველოსა და აზერბაიჯანის მთავრობები ნაცნობი იყვნენ *de facto* სწორედ იმ აზრით, რომ ახალი რესპუბლიკების სახელმწიფოებრივი ფაქტიური დამოუკიდებლობა იქმნა ნაცნობი.

როცა საქართველოს ერთ-ერთმა დელეგატმა, 15 იანვარს, ბ. ჟიულ კამბონს-სთხოვა, უფრო დაწვრილებით გადაეცა კონფერენციის დადგენილება და დაედასტურებია, რომ დადგენილება ეხება სწორეთ ახალი რესპუბლიკების რუსეთისაგან დამოუკიდებლობას, ეს ხდებოდა, რა თქმა უნდა, იმ წინააზრით, რომ იქნება ისეთი „განმარტებებიც“, რომლითაც შესაძლებელი გახდება ცნობის მნიშვნელობის შესუსტება. ეს სიფრთხილე, როგორც შემდეგ აღმოჩნდა, არ იყო ზედმეტი.

იპაონის მთავრობამ არ დააყოვნა შეერთებოდა უმაღლესი საბჭოს 12 იანვრის დადგენილებას; ***) შეერთებული შტატების მიერ ამ აქტის უარისყოფა გენერალ დენიკინს, მისდა ღრმა სანუგეშოთ, აცნობა მოხალისეთა ლაშქართან დანიშნულმა ამერიკის აღმირალმა Mr Cully-მ 6 თებერვალს 1920 წელს.

*) The New Russia, № 4. 1920. 1, 157.

**) იხ. The Times, Feb. 17. 1920. შეადარე The New Russia v. 1, 126-7.

***) საქართველოს დელეგაციამ პარიზში ეს ცნობა მიიღო კონფერენციის სამდივნოდან 7 თებერვალს 1920 წელს.

ეს დაშორება „ატლანტიის იქეთ მდებარე დიდი რესპუბლიკისა“ ძველი ქვეყნის ოთხ მესაჭე სახელმწიფოსთან იყო მხოლოდ ახალი და სამწუხარო ნიშანი, რომ მთლიანი პოლიტიკა „დიდებს“ არ მოეპოვებათ. პრაქტიკული მნიშვნელობა ამ უარისყოფას არ ჰქონია.

11 თებერვალს, 1920 წელს, „სამხრეთ რუსეთის ლაშქრის მთავარ-სარდლის მიერ ამიერ-კავკასიაში მოკავშირეთა სარდლობასთან დანიშნულმა წარმომადგენელმა“ პოლკოვნიკმა დენმა აცნობა ე. პ. გეგეჭკორს ტფილისში, რომ „მთავარი სარდალი... გენერალი დენიკინი სცნობს ფაქტიურ არსებობას საქართველოს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის მთავრობებისას“. სამწუხაროდ ეს ცნობა (აშკარაა აქ „მოკავშირეთა სარდლობისადმი“ დათმობას აქვს ადგილი) იმ დროს და იმ პირობებში მოხდა, რომ მას უსათუოდ შესუსტებული ჰქონდა მორალური ფასიცი და პოლიტიკური მნიშვნელობაც: მოხალისეთა ლაშქარი სრულ გაცამტვერების საზღვარზე იდგა.

თავი XXX. უმაღლესი საბჭო ლონდონში.

(თებერვალი—მარტი 1920)
§ 77.

მოხალისეთა ლაშქრის სულის ღაფვა გრძელდებოდა 1920 წლის გაზაფხულამდე; საბჭოთა ხელისუფლების წარმატება იყო განუწყვეტელი და საკმაოდ მტკიცე—თუმცა არც ისე ელვისებური, როგორც ეს ეხატებოდათ პარიზსა და ლონდონში იანვრის შუარიცხვებში (იხ. ზემოთ). ევროპის უმთავრეს კაბინეტებს დრო მიეცათ, რომ უფრო კარგათ (ვიდრე 1919 წლის დეკემბერში) ჩამოეყალიბებიათ ახალი პოლიტიკა რუსეთის კითხვაში, რომელიც შედეგი იყო რუსეთის საქმეებში პირდაპირი თუ არა პირდაპირი ჩარევის და თეთრების ჯარების დახმარების მარცხისა.

„მოკავშირეთა“ ამ ახალი პოლიტიკის ხასიათი ირკვევა იმ ცნობაში, რომელიც გამოქვეყნებული იყო ლონდონში 24 თებერვალს, 1920 წელს (უმაღლესი საბჭოს მორიგი სესიას დროს). აქ ნათქვამია, რომ მოკავშირეთათვის შეუძლებელია დიპლომატიური ურთიერთობის დაჭერა საბჭოთა მთავრობასთან, სანამ იგი არ მიატოვებს ტერორს და სხვა; თანაც, რომ ისინი მზათ არიან ყოველგვარათ ხელი შეუწყონ ვაჭრობას რუსეთსა და ევროპის შორის. ერთა ლიგის საბჭოს მიმართავდენ მოწოდებით, ხელში აეღო მას პირუთენელი შესწავლა რუსეთის ცხოვრების ნამდვილი პირობებისა იქ განსაკუთრებული კომისიის გაგზავნით*).

განაპირა სახელმწიფოებს, რომელთა დამოუკიდებლობა ცნობილი იყო სახელმწიფოთა მიერ, ურჩიეს, თავი შეეკავებიათ საბჭოთა რუსეთის მიმართ შეტევითი მოქმედებისაგან; იმ სახელმწიფოებს კი, რომელნიც საომარ განწყობილებაში იყვნენ საბჭოებთან, აუხსნეს რომ მოკავშირეთა მთავრობებს არ შეუძლიათ ურჩიონ ამ ომის გაგრძელება (და თან ჩასჩურჩულებდნენ: „შეკარით ზავი!“).

მაგრამ, თუ საბჭოთა რუსეთი შემოესია განაპირა რესპუბლიკებს შათ კანონიერ საზღვრებში, მოკავშირეები ყოველგვარ დახმარებას გაუწყვენ უკანასკ-

*) როგორც ცნობილია, ეს აზრი არ განხორციელებულა.

ნელთ,*) ე. ი. ცნობის იმედის ფერადებში („თუ“ და სხვა) და ლლოიდ-ჯორჯის სავაჭრო შეთანხმებაში წინანდებურად ბრჭყვიალებდა „მავთულიანი ჯებირი“.

ყველაფერს ამას დეკორატიული ხასიათი ჰქონდა. მაგრამ არა ორქოფულათ იყო განცხადებული, რომ განსაზღვრულ პირობებში ყოველ ცნობილ განაპირა სახელმწიფოს შეუძლია უზრუნველჰყოს ნამდვილი დახმარება თავდაცვის ორგანიზაციაში. ამ პირობების გარკვევას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა განსაკუთრებით რუსეთ-პოლონეთის განწყობილების გამო 1920 წლის დამდეგს. პ რ ა ქ ი კ უ ლ ა თ დახმარების მიღება შეიძლებოდა, რა თქმა უნდა, მხოლოდ დახმარების მიმღებ „განაპირა“ მთავრობისა და დახმარების მიმცემ სახელმწიფოს გარკვეულ ურთიერთ განწყობილების ნიადაგზე. სხვაგვარად არც შეიძლებოდა. ასეთი მზრუნველობის (ბოლშევიკები რომ არ შესეოდნენ) პოლიტიკური მოტივები შეიძლებოდა სხვადასხვაგვარი ყოფილიყო. მაგალითად, ბუქარესტში და ვარშავაში შეედლოთ მტკიცე იმედი ჰქონოდათ საფრანგეთის დახმარებისა, რადგან პოლონეთი და რუმინეთი შეადგენენ მნიშვნელოვან ნაწილს ევროპის ახალი საერთაშორისო წეს-რიგისას. ბალტიის სახელოვან რესპუბლიკების მიერ 1919—1920 წლებში საბჭოთა ჯარებისაგან თავდაცვისათვის ინგლისისაგან მიღებული დახმარება კიდევ უფრო ნათლად ადასტურებს, რომ ყოველ ცალკე შემთხვევაში ზემოთ მოყვანილ 24 თებერვლის მემორანდუმის სქემატიურ წინადადებაში ნაგულისხმევი ან მოსალოდნელი იყო რთული, შეუწყვეტელი, ერთმანეთის ნდობაზე დამყარებული მუშაობა განსაზღვრული მთავრობისა და მისი ხელის შემწყობი დიდი სახელმწიფოსა (**).

შესაძლებელი იყო თუ არა სხვა გზით თავისთავის უზრუნველყოფა იმ შემთხვევაში, თუ შემოგვესეროდა ისეთი საშიშარი, შედარებით ძლიერი და ყოველ შემთხვევაში დახელოვნებული მტერი, როგორიც იყო საბჭოთა ხელისუფლება მოსკოვში?

ამიერ-კავკასიის სამი რესპუბლიკის de facto ცნობის გარემოება გვიჩვენებდა, რომ დახმარების იმედი მათ უნდა ჰქონოდათ მხოლოდ ინგლისისაგან; მაგრამ ასეთი დახმარების მიღების გარდუვალ პირობას შეადგენდა მეგობრული თანამშრომლობა ამ რესპუბლიკებისა, რომელთა თვით ცნობა შეიძლება ითქვას იყო „ჯგუფობრივი“, ამიერ-კავკასიის სახელმწიფოებისადმი კეთილ-განწყობილი მომქმედი პოლიტიკა არ შეადგენდა ინგლისის მთელი მთავრობის გაერთიანებულ პროგრამას, არამედ უფრო სწორი იქნება ვსთქვათ, რომ იგი შეესაბამებოდა მხოლოდ ერთ-ერთ მიმდინარეობას, რომლის წარმომადგენელი იყო კლასიციურ კაბინეტში ლლოიდ-ჯორჯი.

*) ეს მემორანდუმი სათაურით: მოკავშირეთა პოლიტიკა რუსეთში. უმაღლეს საბჭოს მიერ 24 თებერვალს 1920 წელს მიღებული დადგენილებები ი მაშინვე იქმნა გამოქვეყნებული პარლამენტის პალატებში.

**) მე სამწუხაროთ მოკლებული ვარ საშუალებას ამ წიგნში მოვიყვანო პარალელები და ანალოგიები ბალტიის ხალხების განმტკიცების ისტორიიდან. ბევრი რისამე თქმა შეიძლება იმისდა ასახსნელად, თუ რატომ შეიქნა 1921 წლის დამდეგიდან საქართველოსა და ესტონეთ-ლატვიის ბედი ასე სხვადასხვაგვარი. განაპირა ქვეყნების ამ ორი „კარიერის“ შესახებ საერთო კარგი მიმოხილვა იხილე, მაგალითად, ბრიტანეთის ენციკლოპედიის ახალ ორ ტომში 1922, ბარონ ა. მეჰინდოლფის წერილები.

მაგრამ ფაქტი თვალ წინ იდგა; ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების მისწრაფებას დამოუკიდებლობის განმტკიცებისადმი ხელს უწყობდენ; ხოლო ამ ხელის შეწყობის გაფართოება და გამაგრება დამოკიდებელი იყო თვით რესპუბლიკებისაგან. ინგლისის ინიციატივა საბჭოთა რუსეთთან სავაჭრო ურთიერთობის დამყარების შესახებ იმედს იძლეოდა, რომ ინგლისის გაუადვილებოდა მომავალში რუსეთსა და ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკებთან შორის მშვიდობიანი მეზობლობის დამყარებისათვის შუამავლის როლის ასრულება. (mutatis mutandis ეს იქნებოდა 1920 წელს 1918 წლის გერმანიისა და 1919 წლის ინგლისის „დემარკაციული ხაზის“ პოლიტიკის თავისებური გაგრძელება!).

ასეთი როლი, რა თქმა უნდა, 1920 წლის პირობებში მეტათ გაძნელებული იქნებოდა, თუ ინგლისის ამიერ-კავკასიაში არ იქნებოდა ფეხ-დასაყრდნობი ადგილი (ბაზა). ასეთი ადგილი იყო ბათომი, რომელიც ფორმალურათ 1919 წლის 17 ოქტომბრიდან ეჭირა ბრიტანეთს. 1919 წლის დამლევს გამოვიდა ცნობა; რომ განზრახვა აქვთ ბათომიდან ბრიტანეთის ჯარები გაიყვანონ (ლოჰიდ-ჯორჯის განცხადება თემთა პალატაში 18 დეკემბერს 1919 წ.) 1920 წლის თებერვალში მცირე ყოყმანის შემდეგ ბრიტანეთის გარნიზონის გაყვანა უარყოფილ იქნა (23 თებერვალი 1920 წ.).*) ეს, საფიქრებელია, რომ მოხდა რუსეთის ყოფილი განაპირების დაცვის 24 თებერვალს განზრახული პოლიტიკისა და უსათუოდ აგრეთვე აღმოსავლეთის კითხვის მოსალოდნელ (როგორც მაშინ ფიქრობდენ) გადაწყვეტის გამო, ინგლისელები ბათომში დარჩენ **).

§ 78. ეგრედ წოდებულ „რუსეთის კითხვის გადაწყვეტისათვის“ კონფერენციას ხელი მაინც არ მოუქცინია. ახლო ხანში მისი დასმას ყოველივე იმედი ჰქრებოდა.

*) 10 თებერვალს ახალი განცხადება ლოჰიდ-ჯორჯისა „სასწრაფო ევაკუაციის“ შესახებ; 13 თებერვალს ნახევრათ ოფიციალური ცნობა ევაკუაციაზე; 18 თებერვალს თემთა პალატაში განმარტება საზღვაო საქმეთა პირველი ლორდისა; „ევაკუაცია დაიწყო, მაგრამ დამთავრებული არ არის“. 22 თებერვალს შემოფოთებული დეპეშა კონსტანტინოპოლიდან The Times-ში, რომ ბათომიდან წასვლა დროსთან შეუფარდებელია, რადგან სწორეთ ესლა მშვიდობიანათ ვწყობა საქართველოს, სომხეთის და აზერბაიჯანის ურთიერთობა და სხვა; 23 თებერვალს — ცნობა ევაკუაციის მოხსნის შესახებ.

**) ინგლისელების მიერ (1918 წლის ნოემბრიდან 1920 წლის ივლისამდე) ბათომისა და მისი ოლქის დაკერის ხანის ისტორია წარმოადგენს საკმაო ინტერესს და ღირსია მონოგრაფიული გამოკვლევისა. საქართველოს მთავრობა ცდილობდა, რაც შეიძლება მალე შემოეერთებია ბათომი საქართველოსთვის; რუსები ამას ხელს უშლიდენ და ამტკიცებდენ, რომ ბათომი — რუსეთის შექმნილია (თითქოს საქართველო არ ყოფილიყოს ნაწილი იმ რუსეთისა და იმ რუსეთში პაის მქონე) ქართველების აზრით, ინგლისელები საქართველოს საზიანოთ მეტათ კარგათ ეპყრობოდენ რუსებს! რუსები კი ეჭრობოდენ, რომ რუსეთის უფლებებს სავესებით არ იცავდენ ინგლისელები და სხვა. საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში ძახილი: „გაუმარჯოს საქართველოს ბათომს! განსაკუთრებით მოხალისეთა დაცემის შემდეგ „საყოველთაო, სანაღორ“ შეიქმნა, და მთავრობა, რომელმაც ამ მხრივ გააღიზიანა „ქუჩა“, თვით გახდა ქუჩისაგან დამოკიდებული (ასე ემართებოდათ სხვა მრავალ კითხვაშიაც).

ყოველდღიურ ბროლასა და ხმაურებაში, და ინგლისის მართვა-გამგებობის სსვადანსება-გვარი ნაკლის მიუხედავთ, საკმაოთ ნათლად და ღრმად ჰქონდა თუ არა შეგნებული საქართველოს მთავრობას, რომ ბათომში ინგლისელების ბაზის შენარჩუნება, ნაკარნახევი იქნებოდა საქართველოს ინტერესების სრულიად ელემენტარულ წინდახედულობითა და მზრუნველობით? ეს საეჭვოა. საქართველოს ყველა ნაწილების, და განსაკუთრებით კი ესეოდენ მათთვის მნიშვნელოვან ბათომის, თავისი ძალა უფლების ქვეშ დაჩქარებით შეერთების ცდუნება უფრო ძლიერი გამოდგა, ვიდრე მომავლის, თუნდაც უახლოესი მომავლის, წინათ-გაჭერება.

ბათომის კითხვაში საქართველოს მთავრობის პოლიტიკა, რომელიც ზრდილობიანათ ეუმნებოდა ინგლისელებს („იმპერიალისტებს“, „გარეშე ძალას“), „გაგზმობრათ ბათომიდან“ ამბარებდა ინგლისში ბათომის დაჩქარებით დატოვების მომზარებას.

სამაგიეროთ ჯერი მოვიდა სწორედ ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკებისათვის. პირველხარისხოვანი მნიშვნელობის კითხვაზე: კითხვა ოსმალეთთან ზავისა და ახლო აღმოსავლეთის „მოწყობისა“. ამ თემის გამო დიდი სახელმწიფოები კიდევ უფრო მეტ ყურადღებას აქცევენ ჩვენს რესპუბლიკებს, როგორც მოსაზღვრეებს, ამ შემთხვევაში არა რუსეთისას, არამედ ყოფილი ოსმალეთის იმპერიისას.

უმაღლეს საბჭოს კონფერენციაზე ლონდონში (თებერვალი—მარტი 1920 წ.) ამ კითხვას გულმოდგინეთ იკვლევდნენ. სამი რესპუბლიკის დელეგაციები ამ ხნის განმავლობაში პარიზიდან ლონდონში გადავიდნენ.

სომხეთი გულის ფანჯრალით ელოდა თავისი ბედის გადაწყვეტას. მაგრამ საქართველო და აზერბაიჯანიც ძლიერ დაინტერესებულნი იყვნენ საერთოდ ოსმალეთის ზავის მზადებით და განსაკუთრებით კი სომხეთის სტატუსის შემუშავებით, რადგან ასეთი მუშაობის დროს გვერდს ვერ აუვლიდნენ ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების ურთიერთ შორის საზღვრების კითხვასაც. შემდეგ ნათქვამიდან გამოირკვევა, რომ ოსმალეთთან საზავო ტრაქტატის (სევრის მომავალი ხელშეკრულება) დამზადების დროს დიდი სახელმწიფოები, თუმცა გადაკვრით, მაგრამ მაინც შეეხნენ საქართველოს: ამ საქმისთვის ჩვენმა დელეგაციამ ყოველი ღონე იღონა, რადგან მეტად მნიშვნელოვანი იყო, რომ მისი კითხვის საერთაშორისო გადაწყვეტა, ე. ი. საქართველოს ფორმალური ცნობა მიღებული ყოფილიყო თუნდაც აღმოსავლეთის კითხვასთან დაკავშირებით.

მომავალი სომხეთის საზღვრების გამოსარკვევად, კონფერენციასთან შეადგინეს ინგლისის, საფრანგეთის, იტალიის და იაპონიის წარმომადგენლებისაგან განსაკუთრებული კომისია*).

კომისიის შესასწავლ საგანთა შორის იყო ფრიად მნიშვნელოვანი კითხვა—სომხეთისათვის ზღვაზე გასავალი გზის, ე. ი. სწორეთ შეეზღვაზე გასავალი გზის უზრუნველყოფა**).

სომხეთის დელეგაციის აზრით, გასავლელი გზა უნდა მისცემოდა სომხეთს ტრაპიზონის ვილაჰიეტში. და თან სომხეთს უნდა მიმეტებოდა მცირე აზიის სანაპიროები ტირებოლიდან (ტრაპეზონის დასავლეთით მდებარეობს) ხოფამდე (ე. ი. თითქმის რუსეთ-ოსმალეთის 1914 წლამდე ყოფილ საზღვრამდე). ამგვარათ, მომავალ სომხეთში შევიდოდა თითქმის მთელი ლაზისტანის სანჯაყი, რომელზედაც თავის უფლებები განაცხადა საქართველომ პარიზის კონფერენციის

* მონაწილეებიდან დავასახელებ ბ. ბ. ვანსიტარტს (ინგლისი) და კამერერს (საფრანგეთი), აგრეთვე ბრიტანეთის სამსახურის პოლკოვნიკს გრიბზინს (საზღვრავი დეპარტამენტის მთავარი შტაბის ახლო-აღმოსავლეთის განყოფილების უფროსი). პოლკოვნიკი შარდინი, რომელიც ჯერ კიდევ დიდი მთავრის ნიკოლოზ-ნიკოლოზის-ძის დროს შედიოდა კავკასიაში მყოფ საფრანგეთის სამხედრო მისიის შემადგენლობაში და ტფილისში დაბრუნდა 1918 წლის დამლევს, აგრეთვე მიწვეულ იქნა ლონდონში, როგორც მცოდნე პირი.

** რადგან წინასწარ ფიქრობდნენ, რომ შესაძლებელია საფრანგეთმა აიღოს მანდატი კილიკიაზე (რომელიც საერთოდ გამოირიცხეს მომავალი სომხეთის საზღვრებიდან), კითხვა ხმელთა-შუა ზღვაზე (ალექსანდრეტა) გასავალი გზის მიცემის შესახებ სულ სხვაგვარათ ისმებოდა. ცოტა ხნის წინათ კილიკიაში მოხდა სომხების დარბევა. ამ შემთხვევის გამო თვით სომხების დელეგაციის თავმჯდომარემ აგარონიანმა განუცხადა რეპიტერის კორესპონდენტს, რომ ოსმალეთის მავნებლობისაგან თავის დასაღწევად და დანარჩენი აზიის მისგან ჩამოშორებისათვის ერთად-ერთი საშუალება იმაში მდგომარეობს, რომ კილიკია მიენდოს საფრანგეთის მზრუნველობას, როგორც მანდატარს; და რომ მანდატის გავების წრე აღწევდეს თვით დიდ სომხეთის საზღვრამდე. იხ. The Times, 23 თებერვალი, 1920 წ.

წინაშე 1919 წელს (როცა ბერძნებმა წამოაყენეს პროექტი ცალკე პონტოსის რესპუბლიკის დაარსების შესახებ) და რამოდენიმე ხნის შემდეგ, კონფერენციისადმი წარდგენილ ძირითად მემორანდუმში.

25 თებერვალს ჩვენ მიგვიწვიეს ზემოთ მოხსენებულ კომისიაში, რომ განმარტებები მიგვეცა ლაზისტანისა და ბათუმის ოლქის შესახებ.

საჭიროა ავხსნათ, რომ საქართველოს პრეტენზიები ლაზისტანის სანჯაყზე (ტრაპეზონის ვილაპიეტი) და ბაიბურთის (ერზერუმის ვილაპიეტი) სანჯაყის ნაწილზე ემყარებოდა ისტორიისა და ეთნოგრაფიის გარკვეულ ცნობებსა და ქართველ საზოგადოებაში გავრცელებულ შეხედულებებს; იგი წამოყენებულ იყო თავიდანვე პირობითად იმ აზრით, რომ იგი დამოკიდებული იყო აღმოსავლეთ ანატოლიაში ოსმალეთის ხელისუფლების მოშლისა და ახალი სომხეთის დაარსებისაგან. თუ კი ზოგიერთი ტერიტორია ყოფილი ოსმალეთის იმპერიისა სამართლიანობისა და მიზანშეწონილების მიხედვით იქნებოდა განაწილებული, და საქართველო-სომხეთს შორის საზღვარი დადებულ იქნებოდა ქოროხ-შავზღვის მიდამოებში, მუსლიმანურ პროვინციების ფარგლებში, მაშინ ბუნებრივი ხდებოდა მოთხოვნილება, რათა სწორეთ საქართველოს შემოერთებოდა ლაზისტანის სანჯაყი, რომელიც ბათუმის ზღვისპირების პირდაპირი გავრძელებას წარმოადგენს თავისი თუმცა მეტათ გამახმადიანებულ, მაგრამ სისხლით და ენით საქართველოს, განსაკუთრებით სამეგრელოს, ახლობელ მონათესავე მოსახლეობით. აგრეთვე ბუნებრივი იყო გვეთხოვნა, შეესწორებინათ საზღვრები შუა ქოროხზე, და გადაეტანათ საზღვარი ისპირის ცოტა დასავლეთით. საქართველოსთვის გამოთხოვნილ ყოფილ ყარსის ოლქის დასავლეთის ორ ნაწილთან (არდაგანის და ოლთისის) ერთად ეს გეგმა ნიშნავდა, თუ იგი განხორციელდებოდა, მთელი სამუსლიმანო ანუ ოსმალეთის საქართველოს შემოერთებას.

კომისიის თავმჯდომარეთ მყოფმა, ბ. კამერერმა საკმაოდ დამაჯერებლათ ჩასთავლა სხდომაზე წარმოთქმული ჩემი დასაბუთება, მაგრამ აღნიშნა, რომ ლაზებს სრულიადაც არ განუცხადებიათ სურვილი შეუერთდნ საქართველოს, და მაგალითად, 1918წელს ოსმალეებმა ბათომი დაიჭირეს სწორეთ ლაზების დახმარებით. (ბ. კ. დაიმოწმა სხდომის მეორე მონაწილე, პოლკოვნიკი შარდინი). ჩემი პასუხი არსებითად შეიცავდა იმას, რომ, სანამ ამ მხარეში ისტორიული ბრძოლა წარმოებდა რუსეთისა და ოტტომანთა იმპერიების შორის, არა თუ ლაზების, არამედ, შესაძლებელია, ყოფილი რუსეთის ყველა ქართველი მუსლიმანის სიმპატიები ეკუთვნოდა მათ თანამორწმუნეთ. ესლა კი, როცა დიდმა სახელმწიფოებმა გადასწყვიტეს შექმნან დამოუკიდებელი სომხეთი, და ოსმალეთის ხელისუფლება მის სამფლობელოს ამ ნაწილში არ იქნება შენახული, დგება კითხვა, ვის უნდა მიეკუთვნონ სამართლიანობის მიხედვით ლაზები, და ვისთან შეერთებას ირჩევენ ისინი: დამოუკიდებელ საქართველოს თუ სომხეთს?— კითხვის ასე დაყენება— უკვე ნიშნავს მის გადაწყვეტას.

უდიდესი ყურადღება კომისიამ მიაპყრო ბათუმის კითხვას. „კომისია იმ დედა-აზრზე სდგასო,— სთქვა ბ. კამერერმა— რომ არც ერთი ახალი სახელმწიფო არ უნდა იყოს მოკლებული ზღვაზე მიმავალ თავისუფალ გზას; როცა ვქმნით დამოუკიდებელ სომხეთს, ჩვენ იგი უშუალოდ უნდა უზრუნველვეყოთ გასავალი

გზით; მეორეს მხრით, ანგარიში უნდა გაუწიოთ იმასაც, რომ ბათომს დიდი მნიშვნელობა აქვს დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოების სპარსეთთან სატრანზიტო ვაჭრობისათვის. ბათომი არის აგრეთვე ბაქოს ნავთის ნაწარმოების გასაზიდი ნავთსადგური და სხვა. ამიტომ ბათომის კითხვა უნდა გადასწყდეს ყველა ჩამოთვლილ მრავალფერ ინტერესებთა შესაფერისადო*.

კომისიის წინაშე მე დაწვრილებით განვმარტე საქართველოს აზრი ბათომზე და ბათომის ოლქზე, როგორც საქართველოს მიწაწყლის განუშორებელ ნაწილზე, და საქართველოს სრული თანხმობა ყოველგვარი საქირო გარანტიად დასდოს, რომ მეზობელ რესპუბლიკების ინტერესებსა და საერთაშორისო სატრანზიტო ვაჭრობის მოთხოვნილებებს ბათომში იგი საცვებით უზრუნველყოფს. ბ. ბ. კამმერერი და ვანსიტარტი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევენ, რომ ქალაქ ბათომის მოსახლეობა არეულია, რომ იქ ქართველობა უმრავლესობას არ შეადგენს და სხვა; ჩემთან ერთად სხდომაზე მყოფმა ჩხეიძემ, რომელიც კარგათ იცნობდა ბათომს, ჩემის თხოვნით, ამ საგნის შესახებ დაწვრილებითი ცნობები მოგვცა.

ადვილად შეემჩნეოდა, რომ ინგლისისა და საფრანგეთის წარმომადგენლები იქვის თვალთ უყურებდნენ ბათომზე. საქართველოს ხელისუფლების ცნობის შესაძლებლობას; ასეთი მათი პოზიცია სხვათა შორის დაკავშირებული იყო ზრუნვასთან, მიეცათ სომხეთისთვის ზღვაზე გასავალი თავისუფალი გზა. რომ ასეთი გასავალი წარმოდგენილი ჰქონდათ, როგორც სომხეთის რკინის გზა, — ყარსი ართვინი-ბათომი, ამის შესახებ 25 თებერვლის სხდომაზე არაფერი ყოფილა თქმული.

1 მარტს ჩვენ ნოტათ მივმართეთ უმაღლეს. საბჭოს, რომელშიაც 1) ჩვენ მოვითხოვდით ბათომის ოლქის საქართველოზე შემოერთებას; 2) ვამბობდით რომ მზათა ვართ მეზობელ რესპუბლიკებთან შეთანხმება დავდვით, რომლითაც საკმაო გარანტიების მიცემით უზრუნველყოფილი იქნებოდა არა მარტო აზერბაიჯანი და სომხეთი (რომელნიც დაინტერესებულნი იყვნენ თავისუფლად ეწარმოებინათ თავისი ვაჭრობა ბათომიდან*) არამედ თავისუფალი საერთაშორისო ტრანზიტის (ც); 3) ვადასტურებდით, 25 თებერვალს კომისიაში გამოთქმულ რწმენას, რომ საჭიროა საქართველოს სასარგებლოდ შესწორებული იქნეს საზღვრები, ე. ი. ლაზისტანის სანჯაყი და ჭოროხის ზოგიერთი სანაპირო ადგილები მიეკრას საქართველოს; დასასრულ აღვნიშნავდით, რომ საზღვრების შესწორების კითხვას, ჩვენ ვაყენებთ ტრაპიზონის ვილაჰიეტში შავ-ზღვაზე სომხეთის გასავალი გზის მოწესრიგებასთან დაკავშირებით.

ერთის სიტყვით, ჩვენ მარტო ბათომის კითხვის გადასაწყვეტ საშვალებას კი არ ურჩევდით (უპირველესად ყოვლისა ამიერ-კავკასიის სამი რესპუბლიკის შეთანხმება უნდა მომხდარიყო ბათომისა და ბათომის ოლქის საქართველოს ნაწილათ ცნობის ნიადაგზე), არამედ ერთმანეთს უკავშირებდით სომხეთ-საქართველოს გამიჯვნასა და სომხეთის შავ-ზღვაზე გამოსვლას.

*) შემდეგ (პარიზში და სენ-რემოში ინგლისმა ამიერ-კავკასიის კითხვის ზოგადათ გადასაწყვეტად სწორედ ეს საშვალება, — ე. ი. სამი რესპუბლიკის შეთანხმება წამოაყენა.

§ 79. უმაღლესმა საბჭომ გაიზიარა თავისი კომისიის აზრი, და მოიწონა სრულიად სხვა გეგმა ბათომთან დაკავშირებულ მრავალგვარ ინტერესების შერიგებისა.

განზრახული იყო: ბათომში დაეწესებიათ არა მარტო პორტო ფრანკო (თავისუფალი ვაჭრობა), არამედ ბათომი თავისუფალ ქალაქათ გამოეცხადებიათ და გარდა თვით ბათომისა, მისთვის გადაეცათ ერთი (მცირე) ნაწილი გარემო ტერიტორიისა; ბათომის ოლქის დანარჩენი ნაწილი უნდა გაეყოთ სომხეთსა და საქართველოს შუა; სახელდობრ საქართველოს შეუერთდებოდა ჩრდილო და აღმოსავლეთი ნაწილი ოლქისა, სომხეთს კი მიეცემოდა სამხრეთში, ართვინის რაიონი. სომხეთ-საქართველოს დანარჩენი საზღვრების გამიჯვნა რჩებოდა ამ რესპუბლიკების საკუთარ საქმეთ. ლაზისტანი ცხადდებოდა ავტონომიურ ერთეულათ, სომხეთის სუვერენიტეტის ქვეშ. უნდა დაეწესებიათ თავისუფალი ტრანზიტი ამიერ-კავკასიაზე. ბათომს დაიჭერენ შერეული რაზმები (ინგლისი-საფრანგეთი-იტალია). იქ უნდა ყოფილიყო ბინა საერთაშორისო კომისიისა, რომელიც, როგორც ემჩნეოდა, უნდა დაენიშნა ერთა ლიგას.

ბათომის კითხვის ამ გვარად გადაწვეტაზე (თავისუფალი ქალაქი), როგორც მაშინ მატყობინებდა ცნობის მომცემი, გავლენა იქონია ამ ნავთსადგურში თავმოყრილმა რუსეთისა და საერთაშორისო საზღვაო ფართო ინტერესებმა.

ადვილი ასახსნელი ხდებოდა ბათომის ოლქის სამ ნაწილად დაყოფაც: ამ შემთხვევაში შესაძლებელი ხდებოდა მომავალი ყარსი-ბათომის რკინის გზის (სომხეთის გასასვლელი გზა შავ-ზღვაზე!) ლიანდაგი საქართველოს მიწა-წყალს ასცდენოდა, რადგან ყოფილი ბათომის ოლქის საზღვრებში გზა იგი ჯერ გაივლიდა სომხეთის ნაწილზე (ართვინის რაიონი) და შემდეგ ბათომისკენ წავიდოდა თავისუფალი ქალაქის ტერიტორიაზე (ესე იგი ჭოროხის შესადენის რაიონზე).

ყარსი-ართვინი-ბათომის ვარიანტზე იმიტომ შეჩერდენ, რომ ერზერუმ-რიზეს მიმართულება წინანდელი გამოკვლევების თანახმად, თითქოს განუხორციელებლად ეჩვენებოდათ.

ამ სქემის უმთავრეს ღირსებას,—გარდა ნუგეშისა, იმ ფაქტით, რომ უმაღლესმა სამსჯავრომ ამ კითხვისთვისაც ბოლოს მაინც მოიცალა,—ჩემის აზრით, შეადგენდა ბათომში ნამდვილად საერთაშორისო კონტროლის დპარსება, და ამიერ-კავკასიის საქმეებით ნამდვილი საერთაშორისო დაინტერესება. ერთა ლიგის მფარველობა პრაქტიკულად უზრუნველყოფდა ჩვენი რესპუბლიკების დამოუკიდებულობის თანამგრძობ სახელმწიფოების მხურვალე ხელისშეწყობას ამიერ-კავკასიისადმი; ამავე დროს ამ თვალსაჩინო შედეგს აღწევდენ ისეთის ფორმით, რომ შეუძლებელი ხდებოდა ერთი რომელიმე დიდი სახელმწიფოსთვის რაიმე ანგარების ბრალი დაედოთ.

მეორეს მხრით კი, არაფერიც რომ არ ითქვას ისეთი გადაწყვეტილების აშკარა არა ბუნებრივობაზე, როგორიც არის „ლაზისტანი სომხეთის ხელდების ქვეშ“, მაინც საშიში იყო, რომ ბათომის ოლქის განზრახული დაყოფა, სომხეთისთვის ჭოროხის მარცხენა ნაპირის ქალაქ ართვინიანათ დათმობა, საქართველოსაგან ბათომის ჩამორთმევასთან და მუსლიმანური მოსახლეობის ახალ ჯგუფ-

ფებზე სომხეთის ხელისუფლების გავრცელებასთან დაკავშირებით, დააბრკოლებდა სომხეთისა და მის მეზობლებს შორის მეგობრული ურთიერთობის განმტკიცებას.

ხოლო თუ სამ რესპუბლიკათა შორის არ დამყარდებოდა მუდვივი და მტკიცე შეთანხმება, როგორც საზღვრების, ისე ბათომის შესახებ, მაშინ არავითარი იმედი არ იყო, რომ გადაწყდებოდა ამიერ-კავკასიის კრიზისი ანდა რომელიმე დიდი სახელმწიფო დახმარებას გაიღებდა!

მაშასადამე, საჭირო იყო ჩაფიქრება, თუ როგორის უფრო შესაფერისი საშუალებით შესრულდებოდა უმაღლესი საბჭოს მიერ დაყენებული კეთილი მიზნები.

არ შეიძლებოდა უმთავრესის დავიწყებაც, რისთვისაც არსებითად უმაღლესმა საბჭომ ეხლა ლონდონში თავისი ყურადღება მიაქცია ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკებს; ეს იყო სახელდობრ მჭიდრო კავშირი, რომელიც აქვს „ჩვენს“ კითხვებს აღმოსავლეთის მშვიდობიანობის საქმესთან, და დამოუკიდებელი სომხეთის დაარსება: ოსმალეთთან ზავის პროგრამის მართლაც განხორციელებისათვის მეტად მნიშვნელოვანი იყო, გაემაგრებინათ ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების პოლიტიკური და სამხედრო მხარეები. მხოლოდ ამგვარად შეიძლებოდა შეექმნათ „შუაკედელი“ საბჭოთა რუსეთისა და მუსტაფა-ქემალის ოსმალეთის შორის; მხოლოდ ამ პირობით შეიძლებოდა უზრუნველყოფა კავშირისა ევროპასა და სომხეთს შორის, და ბათომი გახდებოდა დასაყრდნომ ნაიდაგათ, რომ აღმოსავლეთიდან გავლენა მოეხდინათ ანატოლიაზე.

ამ მოსაზრებათა გამო საქართველოს დელეგაციამ, ჩემ-ს წინადადებით, ბათომის კითხვის შესახებ, მიმართა უმაღლესს საბჭოს ახალის ნოტიით (16 მარტი), რომლის მუხლების მოყვანას ჩემს თავს ნებას მივცემ.

1. ბათომის ოლქი, ბათომის და ართვინის მაზრების შემადგენლობით, რომლის მოსახლეობის უმრავლესობა ქართველი მუსლიმანები არიან, უნდა შეუერთდეს საქართველოს რესპუბლიკის ტერიტორიას.

2. ბათომის ოლქის დაყოფა, და რომელიმე მისი ნაწილის სხვა, და არა საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში შეტანა უსათუოდ გამოიწვევს უღრმესს უთანხმოებას და გაამწვავებს ურთიერთობას ამიერ-კავკასიის მეზობელ ხალხებთან შორის.

3. თუ იქნება დამტკიცებული, რომ გეოგრაფიული, ტოპოგრაფიული თუ სხვა რაიმე პირობების გამო ზღვაზე გამოსავალმა სომხეთის გზამ უსათუოდ უნდა ჩაიყოლოს იმ ტერიტორიის ნაწილი, რომელსაც ქართველი ხალხი თავის ეროვნულ კუთვნილებათ სთვლის და რომლის მიღებას ამ საბუთით სცდილობს,—ქართველი ხალხის უფლებები უნდა იქნეს შეწყნარებული. ზღვისაკენ ზემორემოხსენებული გასავალი, ე. ი. სომხეთის რკინის გზების მიბჯენა შავ-ზღვაზე განზრახულ გასავალზე შესაძლებელია მოეწყოს სპეციალური შეთანხმებებების საფუძველზე, და ვნება არ მიეცეს ამ ტერიტორიების მიმართ საქართველოს სუვერენობას.

4. ბათომის ავტონომიური რესპუბლიკის დაარსება, რომელშიაც შევა აგრეთვე ბათომის ოლქის ნაწილი, აუცილებლად გამოიწვევს ამიერ-კავკასიის სახელმწიფოთა შორის ისედაც საკმაო რთულ ურთიერთობის

კიდევ მეტს გართულებას. ეს გადაწყვეტილება სასოწარკვეთილებას მოკვარის ქართველ ხალხს, რომელსაც ჩამოართმევნ მისი საუკეთესო ნავთსადგურის მფლობელობას; სრულიად არ არის იგი აუცილებელი არც საქართველოს მოსახლეობის ქვეყნების ვაჭრობისა და ეკონომიური მოთხოვნების თვალსაზრისით, არც საერთაშორისო სავაჭრო ტრანზიტის საჭიროებით, განსაკუთრებით სპარსეთთან; ვინაიდან ყველა ეს ინტერესები, რომელთა მნიშვნელობას საქართველოს მთავრობა სავსებით აფასებს, შესაძლებელია დაკმაყოფილდეს, და საჭირო გარანტიები უზრუნველყოფილი იქნეს სპეციალური შეთანხმებებით, რომელსაც შეკრავენ დაინტერესებული მხარეები უშვალათ, ანდა უმაღლესი საბჭოს ან ერთა ლიგის დახმარებით.

ამ საფუძველზე აგებული ბათომის ნავთსადგური, საქართველოს ხელდების ქვეშ, მართლაც განდებოდა ამიერ-კავკასიის სამი რესპუბლიკის გასაყვალათ (débouché) და ამავე დროს საერთაშორისო სავაჭროების საწყობადგიალათ,—ამ შემთხვევაში ქალაქი ხელოვნურად არ იქნებოდა თავის Hintland-ს (შიდა ქვეყანას) ჩამოშორებული და საქართველოს უფლებები ბათომზე არ იქნებოდა დარღვეული.

5. საქართველოს მთავრობა ადასტურებს თავის წინანდელ პრეტენზიებს... ყარსის ოლქის ორ ნაწილზე: არდაგანისა და ოლთისისაზე.

6. შესაძლებელია, რომ საერთო პოლიტიკის მოსაზრებით და სამშვიდობო ხელშეკრულებების შესრულების უზრუნველსაყოფად დიდი სახელმწიფოები შესაფერისად ჩასთვლიან იქონიონ ბათომის ნავთსადგურში სამხედრო და საზღვაო ბაზა. ამ მიზნისათვის ხელისშეწყობა უზრუნველი უნდა ჰქონდეს დიდ სახელმწიფოებს და ყველაზე უფრო ადვილი გზა კი არის საქართველოსთან საჭირო შეთანხმებების და კონვენციების დადება. მე მგონია, რომ ზევით მოყვანილი ამონაწერი საკმაოდ ნათელს ყოფს საქართველოს დელეგაციის ოფიციალურად გამოთქმულ შეხედულებას ბათომის კითხვაზე და სომხეთის შავ-ზღვასთან რკინის-გზით მიმოსვლაზე. „საერთაშორისო მოცულობით“ ეს კითხვები ეხლა ხდებოდენ ამიერ-კავკასიის პოლიტიკის საცად-ქვად.

§ 80. საქართველოს დელეგაციამ გამოიჩინა ინიციატივა, როცა მან წამოაყენა სამი მეზობელი რესპუბლიკის შეთანხმება, როგორც საფუძველი ბათომის ფუნქციის—ზღვისკენ საერთო გასავლის—უზრუნველყოფისა და როცა ამტკიცებდა, რომ ადვილათ შესაძლებელია სომხეთს უზრუნველ ეყოს რკინის-გზის გასავალი შავ-ზღვაზე ბათომით, ბათომის ოლქის გაუნაწილებლად, და თუნდაც ბათომზე საქართველოს სუვერენობა იქნეს ცნობილი.

ეს თემები, როგორც შემდეგ დავინახავთ, წარმოადგენდენ ზღურბლს, რომლის ირგვლივ ტრიალიბდენ მოლაპარაკებები ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკებსა და ინგლისის მთავრობის შორის, სევრის ხელშეკრულების საბოლოო პროექტის შემუშავების ხანაში.

ეხლა მოკლეთ შევხები, თუ რა ურთიერთი განწყობილება არსებობდა ლონდონში (მარტი, 1920 წ.) სამი რესპუბლიკის დელეგაციებს შორის დასმული

კითხვის გამო; ეს მით უმეტეს საჭიროა, რომ მაშინ დაიწყოს აზრთა მართებუ-
ლი გაცვლა-გამოცვლა, რომლის დაბოლოვებას ადგილი ჰქონდა უკვე სენ-რემო-
ში (1920 წლის აპრილის დამლევს).

დელეგაციათა მუშაობაში რაიმე შეთანხმების მიღწევა მეტად ძნელდებო-
და, რადგან პოლიტიკური მათი ამოცანები, ყველაზე უფრო სომხეთსა და
აზერბაიჯანს შორის, ერთმანეთს არსებითად არ ეგუებოდა. აქ საქმე ეხებოდა
არა მარტო საზღვრებზე უთანხმოებას, რაც არ უნდა რთული ყოფილიყო იგი;
ბევრათ უფრო დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ანტაგონიზმს (შეურიგებლობას) ძი-
რითადს, ურყევს, მეტ წილად ქვე-შეგნებიდან გამოსულს, რომელიც საფუძვლად
ედვა მრავალხლართიან, ხანგრძლივ ბრძოლას, და რომლის სხვადასხვა გამოხა-
ტულება უკანასკნელ ათეულ წლებში მთლიანათ, ერთმანეთთან დაკავშირებით
უნდა განიხილოს. სომხების ქლექტა ოსმალეთში; სომეხ-თათართა „ხოცვა“ (ორ-
თავიანი არწივის კალთის ქვეშ!), რომელიც არსებითად იყო სახელმწიფოებრივ
მოუწყობელ ხალხების „მცირე ომი“, სომხების როლი მსოფლიოს ომში (მოკავ-
შირეთა მხარეზე) და სისხლიანი რეაქცია მათ წინააღმდეგ ოსმალეთში; სომეხ-
ოსმალური და სომეხ-თურქული რეპრესიები ომის ასპარეზე ოსმალეთში, ამიერ-
კავკასიაში სხვადასხვა შეერთებით, ომის ბედის ცვალებადობით, პოლიტიკური
წეს-რიგის შეცვლით და სხვა—ყველაფერი ეს ნაწილებია ერთი და იმავე დრა-
მის: სომხეთის ერის ბრძოლისა თავის მიწა-წყალზე არსებობისათვის და საკუ-
თარი სახელმწიფოს შექმნისათვის—და ოსმალეთის ბრძოლისა დაპყრობილის
შენარჩუნებისა და ბატონობის სფეროს გაფართოებისათვის მოსახლეობით მონა-
თესავე კასპიის ზღვის მიდამო ტერიტორიისაკენ.

მოკავშირეთა გამარჯვების შემდეგ, 1918 წლის დამლევებიდან, სომხებმა
ისევე, როგორც 1914 წელს, მთელი თავისი ნომავალს ბედი დამყარეს ოსმა-
ლეთის პოლიტიკურათ განადგურებაზე (იხ. ზემოთ თავი XIX). 1920
წლის დამდეგს ისინი უკვე იძულებულნი შეიქმნენ ბევრი რამ ჩამოეკლათ თავის
მოთხოვნილებებისათვის. მაგრამ იმედი არა თუ თავისი ძლიერი, ფართო სომხე-
თის დაარსებისა, არამედ ოსმალეთის ნაკმაო გაძაგერისა მაინც შერჩათ. წინათ
მოყვანილ განცხადებებში სომხეთის დელეგაციის თამჯდომარე ავეტიის
აგარონიანი მწუხარებასათან ერთად, რომ გადაწყდა ოსმალეთი არ გარე-
კონ კონსტანტინოპოლიდან, ამტკიცებდა, რომ ოსმალეთის დატოვება არ შეიძ-
ლება არც კილიკიაში და არც სხვაგან, სადაც ცხოვრობენ ქრისტიანები. „ახალ-
გაზრდა თურქების“ მიზანს შეადგენს სომხეთის მოსპობა და ოსმალეთის აზე-
რბაიჯანის საზღვართან დაახლოვება. ამიტომ აუცილებელია სომხეთში ერზინ-
ჯანისა და ერზერუმის შეტანა და ოსმალეთის შეჩერება, რომ ისინი არ შევიდენ
ყარაბაღის მთიან ნაწილში, საიდანაც ადვილათ ჩამოვლენ ერევანშიო.

სომხების ასეთს დავალებას აზერბაიჯანლები პირნათლათ იხდიდენ: თავის
ინტერესებსაც არ უთმობდენ, და სომეხთა მოთხოვნილებებიდან ოსმალეთის
დაცვასაც არ ივიწყებდენ. ასეთი იყო ნამდვილი, ძირითადი, დედა-აზრი მათი
მისწრაფებისა აზერბაიჯანთან დაეკავშირებით და მასში გამოეხატათ ამიერ-კავ-
კასიის ყველა მუსლიმანური ნაწილები. 1919 წელს, შესაძლოა, მათ თავში გა-
ურბინა აზრმა „ვილსონის მუხლების თანახმად“ ე. ი. მუსლიმანთა თვით გა-

მორკვევის მეოხებით მიეღოთ ის, რაც ოსმალეთმა მიიღო ბოლშევიკებისაგან 1918 წელს და, რაც დაჰკარგა იმავე წლის დამლევს. პარიზის კონფერენციის წინაშე წარდგენილ მემორანდუმში აზერბაიჯანმა თავის საზღვრებში მოათავსა ამიერ-კავკასიის ყველა მუსლიმანური პროვინცია,—ბათუმის ოლქიც კი არ გამოუკლია! უეჭველია, რომ, როცა ამ მოთხოვნილებას არდგენდა, აზერბაიჯანი არ ფიქრობდა მარტოოდენ თავის თავზე!

ამ განზრახვის შესრულება არ იყო მთლად ადვილი საქმე, და პრაქტიკულათ მისი დაცვა 1919 წელს არ შეიძლებოდა.

აზერბაიჯანის დელეგაცია ახლა (ლონდონი, თებერვალი-მარტი, 1920 წ.) პრინციპიალურათ საწინააღმდეგოს არაფერს ამბობდა, რომ სომხეთისთვის მიეცათ ოსმალეთის ზოგიერთი ტერიტორია, ხოლო უსამართლოდ ღდა არა სასურველათ სთვლიდა (მუსლიმანთა მოსახლეობის ინტერესების თვალსაზრისით) რომ ბათუმის ან ყარსის ოლქების რაიმე ნაწილი შესულიყო სომხეთის შემადგენლობაში. ეს გამოაშკარავდა საქართველოსა და აზერბაიჯანის დელეგაციის მიერ უმაღლეს საბჭოსადმი წარსადგენ პროექტის ერთად განხილვის დროს; საქართველოს დელეგაციის აზრით იმ პროგრამას უნდა ეცნობებია უმაღლეს საბჭოსათვის, რომ ორივე მოკავშირე რესპუბლიკა მიზანშეუწონლათ სთვლის ბათუმის ოლქის დანაწილებას, და რომ აზერბაიჯანი წინააღმდეგი არ არის ბათუმის ოლქი ქალაქი ბათუმით შევიდეს საქართველოს საზღვრებში; საქართველო თავის მხრით სავსებით უზრუნველყოფს აზერბაიჯანის ინტერესებს ბათუმში (როგორც ზღვაში გასავალი ადგილისას).

ეს განცხადება, რომელსაც საქართველოს დელეგაცია დიდს მნიშვნელობას მიაკუთნებდა ბათუმზე საქართველოს უფლებების დაცვის დროს, ვერ წარედგინა უმაღლეს საბჭოს, რადგან აზერბაიჯანის დელეგაცია დაჟინებით მოითხოვდა, რომ განცხადებაში შეგვეტანა მოთხოვნილება, რათა საქართველოს შეერთებულა ყარსის მთელი ოლქი.*) ჩვენ კი, აშკარაა, ვერ ვახერხებდით ასეთი მოთხოვნის წარდგენას, რადგან ძირითად მემორანდუმში (1919) მოვითხოვდით ყარსის ოლქის ოთხი მაზრიდან მხოლოდ ორს (არდაგანისას და ოლთისისას), რომ არაფერი ვთქვათ ასეთი მოთხოვნილების ძირითადათ ჩვენთვის მიუღებლობის შესახებ

ასეთივე უნაყოფო გამოდგა ცდა წინ წაწეულიყო საერთოდ კითხვა სამი რესპუბლიკის ურთიერთ შორის გამიჯვნისა; ეს კითხვა დაისვა (ლონდონში 1920 წლის მარტის დამლევს), რადგან კონფერენცია შეუდგა სომხეთის კითხვის გარჩევას. ერთხელ როცა აგარონიანი დაუბრუნდა ძველ თემას, მეზობელ რესპუბლიკათა შორის საჩქაროთ მიჯნების დადების შესახებ, მან წინადადება მოგვცა გამიჯვნის საქმე გადმოეტანათ აქ, ევროპაში და მიენდოთ დელეგაციებისთვის, რადგან ადგილობრივ ვერავითარ შედეგს ვერ მიაღწიეს. ეს აზრი უსათუოდ ყურადღების ღირსი იყო. ჩვენ იგი გულდასმით განვიხილეთ ბოლოს ნუბარფაშასთან და სხვა სომეხ დელეგატებთან ერთად, აგრეთვე აზერბაიჯანლებთან. სომხები, ჩვენთან ლაპარაკის დროს, სასტიკ განსხვავებას ჰპოულობდენ საქარ-

*) აზერბაიჯანელების შეხედულებით, რადგან ეს პროვინცია შეუძლებელი შეიქნა ოსმალეთის ყოფილიყო, უფრო სასურველი გახდა იგი არა სომხეთის, არამედ საქართველოს შემადგენლობაში შესულიყო.

თველოსა და აზერბაიჯანს შორის: პირველთან აღვილია უთანხმოების მოსპობა, მეორის მოთხოვნილება კი ყოველად შეუთანხმებელია სომხების მოთხოვნილებასთან! ისინი ფიქრობდენ, რომ მათთვის შეუძლებელია ენდონ აზერბაიჯანს, მას მერმე, რაც გამოქვეყნდა ცნობები აზერბაიჯანსა და ოსმალეთს შორის ვითომდა შეკრულ საიდუმლო, სამხედრო კონვენციის შესახებ. *) ამიტომ სომხები არავითარ მნიშვნელობას არ აძლევდენ სამ რესპუბლიკათა შორის აღძრულ დავის გადაწყვეტის წეს-რიგის ტფილისში (1919 წ. ნოემბერი) ხელმოწერილ შეთანხმებას აზერბაიჯანლები კი ფიქრობდენ, რომ გამიჯვნის მთელი კითხვის ევროპაში გადმოტანის სურვილი სომხებს მხოლოდ იმიტომ აქვთ, რომ დარწმუნებული არიან კონფერენციის მათდამი კეთილ განწყობილებაში; რომ აქ, დიდ ცენტრებში ისინი, სომხები უფრო ძლიერნი არიან ჩვენზე საშუალებითაც, ნაცნობობითაც, რიცხვითაც, მაშინ როდესაც კითხვის იქ, ადგილობრივ, განხილვის დროს სომხების მტკიცების უსამართლობა და გადაჭარბება ყოველთვის აღვილათ აშკარავდება. ამიტომ აზერბაიჯანლებიც ან ქართველებიც უნდა დაჟინებით მოითხოვდენ, რომ დავა გადაწყვეტილ იქნეს ამიერ-კავკასიაში რესპუბლიკების საკუთარი ძალებით, და არა პარიზში ან ლონდონში.

რადგან სომხებს აზერბაიჯანლებთან ამ კითხვის უშვალთ გარჩევა არ სურდათ, საქართველოს დელეგაცია ცდილობდა უთანხმოება თავიდან აეცილებინა, და ამ მიზნით წინადადება მისცა მათ ტფილისში, ბაქოში და ერევანში სამივე დელეგაციის სახელით გაეგზავნათ დეპეშები, რომლითაც მთავრობებს მოიწვევდენ დაუყონებლივ დაენიშნათ კონფერენცია გამიჯვნის, საარბიტრო კომისიის დაარსების და სხვა კითხვების გასარჩევათ, და თუ კონფერენცია უნაყოფო გამოვიდოდა, ან მის მოწვევას შეუძლებლათ ჩასთვლიდენ, საქმე გადაეცათ დელეგაციებისთვის. დეპეშის ტექსტი სომხებმა მოიწონეს; აზერბაიჯანლებს არსებითად საწინააღმდეგო არაფერი უთქვამთ, მაგრამ ისინი ფიქრობდენ, რომ ყოველი დელეგაცია თავისუფალი უნდა იყოს „სასწრაფო გამიჯვნის“ შესახებ ფორმისა და აზრის გამოთქმის არჩევაში. ამიტომაც, განზრახული ნაბიჯი არ ყოფილა გადადგმული.

მომყავს ეს ეპიზოდი, რომ აღვნიშნო, თუ რა სიძნელე აფერხებდა დელეგაციების შრთიერ განწყობილებას. მაგრამ სიძნელე არ იყო გადაულახავი, რასაც შემდეგი დაგვანახვებს.

თავი XXXI. ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკები და სენ-რემოს კონფერენცია.

(აპრილი 1920 წელი).

§ 81.

ერთად დაესწრენ: ალი-მარდან-ბეგ თობჩიზაშევი, ბოლოს-ნუბარი და ავეტის აგარონიანი.

13 აპრილს 1920 წელს საქართველოს დელეგაციის თავმჯდომარე თათბირზე მიიწვიეს ბ. რობერტ ვანსიტ-ტარტთან Campdell's Hotel-ში. მე და ჩხეიძე ერთად წავედით. ასეთივე მოწვევა მიეღოთ აზერბაიჯანისა და სომხეთის დელეგაციებს, ისე რომ დიდი ბრიტანეთის მთავრობის წარმომადგენელთან შეხვედრას ჩვენთან

*) ამის შესახებ ცნობები თხ. 20 მარტის 1920 წ. The Times-ში

რ. ვანსიტტარტმა მოგვემართა შემდეგი განცხადებით: „ჯერ კიდევ ლონდონში გეძიეთ, მაგრამ თქვენ უკვე წასულიყავით: მაშინ მე თავს ვიდევ ჩემზე. მონდობილ ამოცანის ასასრულებლათ ჩამოვსულიყავ პარიზში, რო აქ შეგხვედროდით და თქვენთან კერძოთ, მეგობრულათ მომელაპარაკნა თქვენს ზოგიერთ საერთო საქმეზე; ნება მიბოძეთ, როგორც ადამიანს, რომელიც კარგათ იცნობს თქვენს ქვეყნებს და რომელსაც თქვენთვის კეთილი სურს, გულახდილი ვიყო.“

შმაღლესი საბჭოს წრეებში ბევრი იმ შეხედულების არის, რომ ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკებს არავითარი მომავალი არა აქვთ, რადგან მათ სრულიად არ აქვთ შეთანხმების რაიმე უნარი, და ერთმანეთთან ჩხუბში სისხლიდან იცლებიან... მართლაც, ბევრი რამ ამტკიცებს ასეთ დაფასებას. ჩვენ მაგალითად, ვიცით, რომ ბათომის მომავლის კითხვა ამიერ-კავკასიის სამ რესპუბლიკას ელ სტრუქტურით წარმოუდგენია. სადავო კითხვა სხვაც ბევრია.

ცოტა ხნის წინათ, როცა გავეცანი ბ. თომზიზაშვილის მიერ ლონდონში წარდგენილ მემორანდუმს, მე ვიფიქრე, რომ იქ არცა სახელმწიფო მოღვაწის შესაფერი დედა აზრი, სახელდობრ, აზრი დაარსებულ იქნეს სადაო ტერიტორიებზე ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების საერთო კონტროლი“...

ვანსიტტარტის მიერ გადმოცემულმა უკანასკნელმა ცნობამ გამოიწვია გამოკითხვა და აზრთა გაცვლა-გამოცვლა: გამოიჩვენა, რომ თოფჩიზაშვილის აზრი არ იყო მართებულად გაგებული. მაგრამ ეს იყო გზის წუთიერი ახვევა.

მე ვისარგებლე, რომ ბ. ვანსიტტარტმა ბათომი მეზობელთა შორის განხესთქილების მიზეზათ დასახა, და განაცხადე, რომ ასეთი შეხედულება არ არის სწორი: არც აზერბაიჯანლები, არც სომხები არ უარყოფენ საქართველოს უფლებას ბათომზე და ბათომის ოლქზე. „დარწმუნებული ვარ—დავძინე მე—არც აზერბაიჯანის დელეგაციის თავმჯდომარე და არც ბ. ბ. სომხეთის დელეგატები, რომელნიც აქ არიან, უარს არ იტყვიან დაადასტურონ ჩემი მტკიცების სისწორე.“

თოფჩიზაშვიმ, აგარონიანმა და ბ.—ნუბარმა გადაჭრით სთქვეს, რომ საქართველოს უფლებებს ბათომზე და ბათომის ოლქზე ისინი სადაოთ არ ხდიან. ეს მათი განცხადება, რომელსაც ლონდონში ვერ ველირსეთ, შემდეგი მოლაპარაკებისათვის მშვენიერი შესავალი გამოდგა.

„შეურიგებლობის უფრო ნათლად გამოძინარე ილიუსტრაციები, უფრო ღირსშესანიშნავი მაგალითები „განხეთქილების მიზეზისა“ შეიძლება—განვავრძნობდი მე—გვენახა ამიერ-კავკასიის სხვა რაიონებში; მაგრამ ტერიტორიალურ ყველაზე უფრო მწვავე კითხვების გადასაწყვეტათაც ჩნდება გამოსავალი. რაც შეეხება ბათომს, საქართველოს სუვერენობის ცნობა, მეზობელთა ინტერესების ბათომის ნავთსადგურში მტკიცეთ დაცვის პირობებით ისეთი ფორმულაა, რომელიც ყველასათვის მისაღებია, და რომელსაც შეუძლია საძირკველათ დაედვას შეთანხმებას.“*)

დაიწყო ამ თემებზე აზრთა გაცვლა-გამოცვლა; საერთო თანხმობით გადაწყვეტილ იყო დაუყოვნებლივ ხელი მოგვეკიდნა ჩემ მიერ წამოყენებულ კითხვე-

*) როგორც მაშინ სხვათა შორის შენიშნა ბ. ვანსიტტარტმა ბათომზე საქართველოს სუვერენიტეტის ცნობას ძლიერ ცოტა შანსი ჰქონდა.

ბისათვის: 1) ბათომი და ბათომის ოლქი ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების ეკონომიურ ინტერესებთან დაკავშირებით, 2) ამ რესპუბლიკათა შორის ტერიტორიალურ დავის გადაწყვეტის საშუალებები. ეს იყო სამშაბათს; შევთანხმდით ისევ შეგკრებილიყავით ბ. ვანსიტტარტთან ხუთშაბათს დილით (15 აპრილს) დამზადებული დებულებებით.

გამოთხოვების დროს მე ველაპარაკე ბ-ნ ვ-ს, თუ შეთანხმების რა ელემენტები მოიპოვება კავკასიაში, რომელნიც ჩაოყალიბების პროცესში იმყოფებიან, როგორც მასვე შეეძლო შეენიშნა; რომ საჭიროა ამის დახმარება და რამდენათ კეთილშობლურია და საინტერესოა მისი ამ საქმეში მონაწილეობა.

დაუყონებლივ დაიწყო ზევით მოყვანილი ორი კითხვის შესწავლა სამი დელეგაციის შეერთებულ სხდომებზე (უფრო ხშირათ ჩვენთან). თავიდანვე შეფერხებას წავაწყდით, როცა ვარკვევდით, თუ რა გარანტიები უნდა შეგვექმნა საქართველოს მეზობლების, განსაკუთრებით სომხების მიერ ბათომის ნავთსადგურით სარგებლობისათვის. ამიტომ ჩვენ გადავედით მეორე (არბიტრაჟის) კითხვაზე, მხოლოდ აღვნიშნეთ, რომ არც წესი და არც შინაგანი შვიდრო კავშირი კითხვებისა ამით არ ირღვევა და არც იცვლება.

როგორც პირველის, ისე მეორე საგნის მსჯელობის საფუძვლათ დადებული იყო ჩემ მიერ შედგენილი პროექტები. სისტემატიურათ განვიხილეთ პროექტი, რომ არბიტრაჟი მიგველო ტერიტორიალური დავის გადაწყვეტის საშუალებათ. უთანხმოება, როგორც იქნა დავძლიეთ და შეთანხმებას მივალწიეთ.

რაც შეეხება ბათომის კითხვას, თუმცა დიდ ბრიტანეთის დელეგატთან დაპირებული შეხვედრა გადიდვა ხუთშაბათიდან პარასკევზე (16 აპრილი—დღე, როცა ინგლისის დელეგაცია უნდა გამგზავრებულიყო სენ-რემოში) ჩვენმა დელეგაციებმა ჩემი პროექტი სავსებით მაინც ვერ განიხილეს და უთანხმოებანი ვერ შეათანხმეს.

მიღებული იყო შესავალი, § ბათომის ოლქზე საქართველოს სუვერენობის ცნობის შესახებ, და § ამ სუვერენობის ბათომზე ცნობის შესახებ იმ პირობით, კი რომ სომხეთისა და აზერბაიჯანის ინტერესები უზრუნველყოფილიყვნენ. თვით უზრუნველყოფათა აღნუსხვამ გამოიწვია აზრთა სხვადასხვაობა. პირველი, ჩვენ არსებითად არ შეგვეძლო დავთანხმებოდით სომხეთის სახელით გაბრიელ-ფენდინარადუნიანის*) მიერ ამ კითხვების გამო წამოყენებულ ხუთი მუხლის ზოგიერთ მოთხოვნისა; (სახელდობრ, რომ სომხეთს გადაცემოდა ბათომის ნავთსადგურის ნაწილი, და რომ, როგორც ეს ნაწილი, ისე სომხეთის რკინის-გზისთვის საჭირო ზოლი ბათომამდე, ცნობილი ყოფილიყო ექსტერიტორიალურად), მეორე, თავიდანვე ჩვენ აღვნიშნავდით, რომ უმჯობესია მიღებულ იქნეს პრინციპიალური, დეკლარატიული შეთანხმება; რაც შეეხება ტეხნიკურ წვრილმანებს, ისინი შესწავლილი იქნებოდა შემდეგ, როცა დადებულ საფუძვლებზე დაიწყებდნენ სპეციალურ შეთანხმებებისა და კონვენციების შეკვრას; ამას მე ვაძლევდი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას, რადგან ჩვენი მოლაპარაკება

*) დიდათ გამოცდილი, ოსმალეთის კანონებში დახლოვებული. ოტტომანთა იმპერიის მიერ დადებულ ტრაქტატების ცნობილ კრებულის რედაქტორი. 1914—1918 წლების ომამდე ოსმალეთის აღმოსავლეთში მას უმაღლესი ადგილები ეჭირა. იყო საგარეო საქმეთა მინისტრად.

უნდა დამთავრებულიყო სასწრაფოთ, რომ მიგვეღწია მიზანს ე. ი. უმაღლეს საბჭოს წინაშე დაუყონებლივ გამოგვექვეყნებია ჩვენი შეთანხმება. გარდა ამისა, ოდნავ სპეციალური კითხვის გარჩევა ძლიერ ფერხდებოდა ჩვენი შემადგენლობის მოუქნელობით (რჩევაში მონაწილეობას იღებდა სამივე დელეგაციის ყველა წევრი, რაც იწვევდა მრავალრიცხოვანობას, სხვადასხვაობას, აფორიაქებას), დროის უქონლობით და მონაწილეთა უმრავლესობის მოუმზადებლობით.

რადგან ზევით აღნიშნული უთანხმოების თავიდან მოშორება პარასკევისთვისაც (16 აპრილისთვისაც) ვერ მოხერხდა, ჩვენ გადავეცით ცნობები მიღწეულ შეთანხმებისა (ტერიტორიალური დავის გადაწყვეტის წეს-რიგისა და ბათომზე „გარანტიების“ კითხვაში დარჩენილ უთანხმოების შესახებ ბ. ვანსიტტარტს, როცა იმავე დღეს მას შევხდით. პირველათ ბოლოს-ნუბარმა გამოთქვა, თუ როგორ წარმოედგინათ კითხვა სომხურის თვალსაზრისით; შემდეგ მე დაწვრილებით განვმარტე მოლაპარაკების მდგომარეობა, აღვნიშნე რომ სამ რესპუბლიკათა დელეგაციებს შორის მიღწეულია პრინციპიალური თანხმობა, როგორც ბათომის და მისი ოლქის საქართველოზე გადაცემის, ისე საერთოდ მეზობლების გარანტიების შესახებ; მე მივაქციე ბ. ვანსიტტარტის ყურადღება, რომ საჭიროა ამ ხანად მთელ ჩვენს შეთანხმებას მიეცეს ზოგადი დეკლარაციული და არა ტექნიკური ხასიათი.

დიდი ბრიტანეთის მთავრობის წარმომადგენელმა სიხარული გამოთქვა სავალდებულო არბიტრაჟზე შეთანხმების გამო და ერთხელ კიდევ გავგახსენა, რომ ჩვენი ერთმანეთისადმი დათმობისა და შეთანხმების ყოველი უნარის გამოჩენა საშვალეობას აძლევს ჩვენს მეგობრებს დაიცვან ჩვენი დამოუკიდებლობის ინტერესები უმაღლეს საბჭოში „ნუთუ თქვენთვის აშკარა არ არის—მეუბნებოდა იგი—რომ, მაგალითად, იარაღისა და სამხედრო სურსათის“*) თქვენდამი გამოგზავნა შეფერხდა სწორედ თქვენი უთანხმოების გამო? იყო შიში, რომ იარაღს თქვენ მოიხმარდით ერთმანეთთან დავის დროს; პირიქით, თქვენი ერთმანეთში შორიგება თქვენთვის დიდს სასარგებლო ნაყოფს გამოიღებს. განსაკუთრებით ქართველებმა უნდა გვიჩვენონ მაგალითი დათმობისა და ლიბერალიზმისა მეზობლების საარსებო ინტერესების უზრუნველყოფაში, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში, შეუძლებელი გახდება მათი მისწრაფების—ბათომზე და მის ოლქზე საქართველოს სუვერენიტეტის—სისრულეში მოყვანა“.

ამ განცხადების პასუხათ მე წაუკითხე ჩემ მიერ ქართველი დელეგაციისთვის შედგენილი და მის მიერ დადასტურებული სქემა ბათომის კითხვის შესახებ შეთანხმებისა; ბ. ვანსიტტარტმა იგი სავესებით მოიწონა და დაბეჯილებით გვირჩია სწორეთ ამ საფუძველზე შევთანხმებულიყავით. მისი აზრით, მართლაც არ მოიპოვებოდა რაიმე საჭიროება უფრო დაწვრილებით აღნიშნული ყოფილიყო, თუ რა უფლებებზე უნდა მინიჭებოდა სომხეთსა და აზერბაიჯანს ბათომში, რადგან ამ რიგის კითხვები გადაწყდებოდა ამიერ-კავკასიის ყველა რესპუბლიკების საკეთილდღეოთ „თავისუფალი ნავთსადგურის“ წესდებით, რომელსაც გა-

*) რაც დაპირებული გეჰქონდა 1920 წლის იანვრიდან.

დაწყვეტილია ყოველ შემთხვევაში დაუქვემდებარონ ბათომი. პირადათ თვითონ ლორდ კერზონის რწმუნებულმა დასძინა ერთი რჩევა: ერთა ლიგის წინაშე აღგვეძრა კითხვა, რომ ბათომში დაარსებული ყოფილიყო ნავთსადგურის ზედამხედველის (ერთა ლიგის დანიშნით) თანამდებობა, რომელიც თვალყურს ადევნებდა საერთაშორისო წეს-რიგის კანონიერ ასრულებას ნავთსადგურში, და დაგვეარსებია სავალდებულო არბიტრაჟი ჩვენი შეთანხმების შესრულების დროს ყოველივე წარმომდგარი უთანხმოების გასარჩევათ.*) ბ. ვანსიტტარტმა გაგვაფრთხილა — ეს იყო უმთავრესი — რომ შესაძლებელია ყველა ჩვენთან დაკავშირებულ კითხვაზე უმაღლესმა საბჭომ იქონიოს მსჯელობა ს.-რემოს პირველსავე სხდომაზე და გვთხოვა. ჩვენი შეთანხმება სათანადო ხელის მოწერით დამტკიცებული, დიდი ბრიტანეთის დელეგაციას ს.-რემოში მიეღო არა უგვიანეს სამშაბათისა, ე. ი. 20 აპრილისა. შემდეგი ჩვენი შეხვედრა უნდა მომხდარიყო უკვე ს.-რემოში.

იმავე დღეს (ე. ი. 16 აპრილს) დელეგატები ისევ ერთმანეთს შეხვდნენ, ეხლა კი ბოლოს-ნუბარ-ფაშასთან, Avenue Président Wilson-ზე.***) პირველათ არბიტრაჟის შეთანხმების საბოლოოდ შემუშავებას შეუდევით და კიდევ დავამთავრეთ. შემდეგ ბათომის შესახებ შეთანხმების პროექტზე გადავედით. ბ.-ნუბარ-ფაშამ იგი აქვე, ჩემის კარნახით, ჩასწერა; მეტათ სასწრაფო მუშაობის გამო მე ასლიც კი არ მქონდა ამ პროექტისა, რომელსაც ეხლა მიემატა საერთაშორისო ზედამხედველის, არბიტრაჟისა და სომხეთის რკინის-გზის სისტემის ბათომთან შემავალი ცალკე მტრის პრინციპიალურათ მიღების მუხლები; უკანასკნელი შეეთანხმებოდა არა მარტო სომხების მოთხოვნისა, არამედ ლონდონში ჩვენს საკუთარ განცხადებასაც.

მაგრამ უთანხმოებამ თავი იჩინა უკვე პირველი მუხლის გამო, რომელიც შეეხებოდა სომხებისა და აზერბაიჯანელების მიერ „ბათომის ოლქზე, ბათომისა და ართვინის უბნების მოცულობით“, საქართველოს სუვერენიტეტის იდეის მხარის დაჭერას. სომხები ამტკიცებდნენ, რომ საქართველოსადმი გადასაცემ „ბათომის ოლქში“ ისინი ყოველთვის გულისხმობდნენ ტერიტორიას მდინარე ჭოროხამდე. (მართლაც ნუბარ-ფაშამ რაღაც ასეთი აზრი გამოსთქვა წინას); ამიტომ სომხებმა განაცხადეს, რომ ისინი თუმცა სცნობენ საქართველოს სუვერენიტეტს ბათომსა და ბათომის ოლქზე, მაგრამ უნდა შეიტანონ განმარტება, რომ საქართველოსა და სომხეთს შორის საზღვრათ მიღებულ იქნეს მდინარე ჭოროხი. ჩვენის მხრით შეტანილ იქმნა განცხადება, რომ შეუძლებლად მიგვაჩნია მდინარე ჭოროხის მარცხენა ნაპირის სომხეთისათვის დათმობის შესახებ ლაპარაკიც კი. ამ სხდომაზე უთანხმოების თავიდან მოშორების ყოველივე ცდა უნაყოფოთ დარჩა. აშკარა შეიქნა, რომ შეუძლებელია ჩვენი შეთანხმების ჩამოყალიბება სენ-რემომდე, სადაც ჩვენი დაპირებისამებრ, იგი უნდა მიგვეტანა დამხადებული და ხელმოწერილი!

მეორე დღეს (17 აპრილს) მე ვცდილობდი დამეჯერებინა საქართველოს დელეგაცია გვეცნო, რომ სომხეთის განმარტება ჭოროხის მარცხენა ნაპირის

*| ეს დედა აზრები ჩვენ წინათაც გამოვთქვით.

***| დავესწარი: ბ.—ნუბარი, აგარონიანი, ჩხვიძე, თოფჩიბაშვი, ნარაღუნგიანი და მე.

შესახებ, თუმცა საწყენი და უადგილოა, მაგრამ იგი ვერ ჰქმნის ისეთს მდგომა-
რეობას, რომელიც სობდეს ჩვენი პროექტის განხილვის გაგრძელების შესაძ-
ლებლობას. ასეთი განმარტება—გამტკიცებელი მე—არ ნიშნავს ბათომის ტერი-
ტორიის ნაწილზე სომხეთის უფლებების ცნობას. პირიქით, სომხებს განმარტება
სწორედ იმიტომ შემოაქვთ, რომ დანარჩენი ორი დელეგაცია საქართველოს
ერთნაირად აკუთვნებს ქოროხის მარჯვენა და მარცხენა ნაპირებს. დასასრულ,
შეთანხმებაზე ხელისმოწერასთან ერთად ჩვენ აუხსნით უმაღლეს საბჭოს, რომ
დაბეჯითებით მოვითხოვთ მთელი ოლქის საქართველოზე შეერთებას (რაც ჩვენ
ლონდონშივე გვქონდა განცხადებული). კითხვას პრაქტიკული მნიშვნელობა
მბეცემოდი შავი-ზღვის პირათ საქართველო-სომხეთის საზღვრების გამორკვევის
დროს, და იგი გადაწყდებოდა არბიტრაჟის საშვალებით.

მაგრამ საქართველოს დელეგაციის წევრები იმ აზრს ადგენენ, რომ სომხე-
ბის „განმარტებას“ შეუძლია ისეთი შთაბეჭდილება შექმნას, თითქოს ჩვენ
მაინცა და მაინც არ ვეწინააღმდეგებოდეთ, სომხეთს დაეთმოს ქოროხის მარც-
ხენა ნაპირი (ბათომის ოლქში!). არავითარი საშვალეა არ იყო მათთვის და-
გვემტკიცებინა, რომ ეს შემცდარი აზრია! ამიტომ საჭირო შეიქნა მეორე წინა-
დადების მიცემა, სახელდობრ: „შეთანხმების ტექსტში „ბათომის ოლქი, ბათო-
მისა და ართვინის უბნების მოცულობით“ შეგვეცვალა სიტყვებით—„ბათომზე
მიკროული ტერიტორია“. ამ წემთხვევაში (ფეიქრობდი მე) სომხებს აღარ დას-
ჭირდებათ მათი „განმარტება“, რომელიც ემყარებოდა უმაღლეს საბჭოს (ლონ-
დონში) თებერვლის განზრახვას (იხ. ზემოთ)—ბათომის ოლქის დაყოფასა და
სომხეთთან ქოროხის სწორეთ მარცხენა ნაპირის შეერთებას!

ახალი წინადადება დელეგაციამ მოიწონა. მაგრამ პროექტის განხილვის
გაგრძელება, რომ ისევ პარიზში მომხდარიყო შეთანხმება, რომლის პოლიტიკუ-
რი მნიშვნელობა და დაჩქარების საჭიროება ყველა ჩვენგანს საკმაოდ არ ჰქონ-
და გათვალისწინებული—შეუძლებელი შეიქნა, რადგან ამიერ-კავკასიის რესპუბ-
ლიკების დელეგაციები პარიზიდან სენ-რემოში უნდა გადასულიყვნენ.

§ 82. მოლაპარაკება სამ დელეგაციათა შორის ბ. ვანსიტარტის თანა-
დასწრებით განახლდა ს.-რემოში, სადაც ჩვენ ჩავედით სამშაბათს, 20 აპრილს,
სალამოთი. ოფიციალური ცნობებიდან ჩვენ შევითქვეთ რომ უმაღლესი საბჭო
ამ დროს უკვე არჩევდა, სხვათა შორის, ბათომის კითხვასაც.

დელეგაციების მოლაპარაკება ინგლისის მთავრობის წარმომადგენელთან
დანიშნული იყო 21 აპრილს სალამოსთვის. დღისით ჩვენ განვაგრძობდით დავას
ქოროხის მარცხენა ნაპირის შესახებ სომხეთის მიერ წარდგენილ შენიშვნაზე-
ესინჯეთ, ბათომის ოლქის ტერიტორიალურ შემადგენლობის დაწვრილებით-
აღწერაზე უარი გვეთქვა, რომ შეთანხმება როგორმე თავიდან აგვეცდინა (იხ.
ზემოთ). ჩვენ უჩვენებდით სომხებს, რომ მათი ახალი ტერიტორიალური მოთ-
ხოვნილება მოულოდნელი და დაუსაბუთებელია. თუმცა ისინი აქაც გვეკამათე-
ბოდნენ, მაგრამ ეტყობოდათ, რომ ამ მოთხოვნილებას ისინი მაინცდამაინც არ
ჩასქედებდნენ ხელს, და რომ მათი ყურადღების ცენტრს ეხლა შეადგენდა სომ-
ხეთის ბათომში (ბათომის ოლქზე) გასასვლელი რკინის-გზის გარანტიების კით-
ხვა. ამ სხდომაზე ჩხეიძემ, ჩემთვის მოულოდნელათ, დაიწყო დაცვა გარანტიე-

შის ისეთი ფორმისა, რომელიც გულისხმობდა სომხეთის შავ-ზღვაზე გასასვლელი გზის ორგანიზაციის მხოლოდ იმ გვარად მოწყობას, რომ ესარგებლათ უკვე არსებული ხაზით ყარსი-(ერივანი)-ტფილისი-ბათომი), ე. ი. სომხეთიდან ქვედა კოროზზე ბათომამდე ახალი ლიანდაგის გაუყვანელათ. ამაზე სომხები, რა თქმა უნდა, ვერ დათანხმებოდნენ; ქართულ დელეგაციის წრეში მე აღვნიშნავდი, რომ პრინციპიალურათ ჩვენ ჯერ კიდევ ლონდონში თანხმობა განვაცხადეთ (იხ. ზემოთ) სომხეთის შავ-ზღვასთან შემაერთებელი განსაკუთრებული რკინის-გზის გაყვანაზე და შემდეგაც სომხებთან პარიზში შეხვედრის დროს საწინააღმდეგო არაფერი გვითქვამს.*) უმთავრესი ხომ ის არის, რომ უმაღლეს საბჭოს მიერ სომხეთის ზღვაზე საკუთარი გასასვლელი გზა უკვე დაპირებული აქვს!

ბ. ვანსიტტარტთან თათბირი მოხდა გვიან ღამით ბ. ბოლოს ნუბართან, Royal Hotel-ში. ვანსიტტარტმა პარიზში ნათქვამის ზოგი რამ გაიმეორა და გვაცნობა, რომ, როგორც წინათაც მოელოდა და როგორც ჩვენ გავგაფრთხილდა, უმაღლესმა საბჭომ თავიდანვე ჩვენი რესპუბლიკების კითხვას მოჰკიდა ხელი. სამშაბათს (20 აპრილს) დაპირების მიუხედავათ ჩვენ ვერ მიუტანეთ მას ხელმოწერილი შეთანხმების ტექსტი. იგი სრულიად გულახდილათ გვეუბნება, რომ: თუ ეხლავე არ მოხდა შეთანხმება ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკათა შორის, როცა ამას უმაღლესი საბჭო მოეღის, პასუხისგება შედეგების გამო მხოლოდ ჩვენ უნდა მივიღოთ თავის თავზე. ჩვენი შეთანხმებული, მეგობრული მოქმედება განსაკუთრებით ეხლათ საჭირო, როცა საშიშროება გვემუქრება ჩრდილოეთიდან, ყოველი წუთი ძვირფასია: გაივლის ცოტა ხანი, და უმაღლესი საბჭო ჩვენთვის ველარ მოიცლის!

„მართალია—განაგრძობს ბ. ვანსიტტარტი—მე არ მაქვს მონდობილი გადავწყვიტო კითხვები, მაგრამ ფიქრობ, რომ ჩვენს უფროსებთან ნდობა მაქვს დამსახურებული, და ჩემი აზრი მათთვის უმნიშვნელო არ უნდა იყოს. და თუ ეხლავე არ განხორციელდა, რასაც ვცდილობ, მე უნდა გამოვტყდე ჩემს სისუსტეში და გამოვითხოვო, რომ გამანთავისუფლონ ჩემზე დაკისრებულ ამოცანილსაგან. მე ხელს დავიბან და განზე გავდგები...“

თქვენ უეჭველია მოგეხსენებათ, რომ თავის დროზე უმაღლესმა საბჭომ მოიწონა ბათომის კითხვის გადაწყვეტის ისეთი გეგმა, რომლითაც ბათომი და მისი მცირე ზოლი ნეიტრალურად ცხადდებოდა, ოლქის ერთი ნაწილი ეძლეოდა სომხეთს და მხოლოდ დანარჩენი მესამედი უერთდებოდა საქართველოს. პირადათ მე ასეთი გეგმა უსამართლოდ და უმართებულოთ მეჩვენებოდა; და თუ ეხლათ მოხერხდება საქართველოს სუვერენიტეტი მთელ ოლქზე და ქალაქზე შეგუებულ იქნეს საქართველოს მეზობელთა ინტერესებთან, მე ვკისრულობ, უმაღლეს საბჭოს ყურადღება მივაქცევიანო ამ ახალ გეგმაზე. მე იმედი მაქვს, რომ ასეთ გეგმას მოიწონებენ. ამით ყველაზე უფრო დაინტერესებული უნდა იყოს საქართველო, რადგან ყველაზე მეტს ამ შემთხვევაში მოიგებს იგი.

*) გარდა ამისა მხედველობაში მისაღებია, რომ ყარსი-ბათომის ლიანდაგის დაგება სჩანდა საერთოდ ყოველ მხრივ სასურველად, სომხეთის მიმართ კი—სამართლიანად.

პირდაპირ ვამბობ: მე ვერ გამიგია, გადაჭრით უარს ვამბობ ოდესმე გავიგო, რატომ ამდენს ხანს ეერ შეთანხმდით ისეთ მარტივ, ასე გარკვეულ კითხვაში! რა ამბავია? რატომ არ გინდათ ერთმანეთს დაუთმოთ, როცა ამ დათმობის ნაყოფი თქვენთვის ესოდენ ძვირფასი და კეთილი უნდა იქნეს? ერთხელ კიდევ, უკანასკნელათ მოგმართაეთ ასეთის რჩევით, მერწმუნეთ, იგი მეგობრობით არის ნაკარნახევი!“

ჩვენ დავპირდით... რომ „ვეცდებით“ მოხდეს შეთანხმება—და დავიშალენით.

22 აპრილს საქართველოს დელეგაციამ მოიწონა სომხეთის ბათომთან სარკინისგზო ყბად აღებული შეერთების ძირითად დებულებათა ჩემი შედგენილი პროექტი (ამ კითხვამ, როგორც ზევით ნათქვამი იყო, ეხლა ძიილო განსაკუთრებული მნიშვნელობა). იმ შემთხვევისთვის, თუ პროექტი დიდ დაბრკოლებებს შეზღუდვებდა, მე დამზადებული მქონდა სრულიად მოკლე, წმინდა პრინციპიალური მოსაზრებანი ამ გზის შესახებ.

შემდეგ დელეგაციის საერთო სხდომა შეიკრიბა აზერბაიჯანელებთან და შეუდგა წარდგენილი ტექსტის გასინჯვას, რომლის შესახებ ყველა საქირო განმარტება იყო შიკემული. სომხები ეხლა აღარ მოითხოვდენ „ჭოროხის მარცხენა ნაპირს“; ასეთი მოთხოვნების უნიადაგობის გარდა, მათ დაინახეს, რომ ბათომის ოლქის „დაწეწის“ იდეა უკვე მოძველდა და საეჭვოა, რომ ვინმემ მხარი დაუჭიროს უმაღლეს საბჭოში; საქართველოს მხრივ დაშვებული იყო, ეხლა უკვე გადაჭრით, სომხეთის რკინის-გზის გაყვანა ბათომისაკენ ჭოროხის ველზე. კინკლაობა მიეზღინა რკინის-გზის ლიანდაგისთვის დატოვებულ ზოლზე „სუფერენიტების“ კითხვას. დიდი კამათისა და განმარტების მიცემის შემდეგ, რომ კითხვა ეხება მხოლოდ სამოქალაქო და სისხლის სამართლის იურისდიქციას, პოლიციას და სხვა, სომხები, როგორც იქნა, დათანხმდენ დაეტოვებინათ აღნიშნულ ზოლზე საქართველოს სუფერენიტები. მათ მიერ წარმოდგენილ შეთანხმების პროექტში შესათერისი შესწორება შეიტანა ბატონმა ნარადუნგიანმა.

მით უფრო მეტის დაჟინებით მოითხოვდენ სომხები ტექსტში აღნიშვნას, რომ ს ა კ უ თ რ ე ბ ი ს უ ფ ლ ე ბ ა რკინის გზაზე, ლიანდაგზე, მოწყობილობაზე და სხვა მინიჭებული აქვს სომხეთს. დავა კიდევ უფრო გაამწვავა სომხეთის მოთხოვნებამ, რომ მათ მისცემოდათ უფლება რკინის-გზის შტოს გაყვანისა შეღავათიან პირობებით საქართველოს ტერიტორიაზე ლაზისტანის სანაპიროებამდე (ეს უსათუოდ იქნებოდა რიზე), სადაც სომხეთს ექნებოდა ს ა კ უ თ ა რ ი ნ ა ვ თ ს ა დ გ უ რ ი. ამ მოთხოვნებამ გამოიწვია პასუხი, რომ მოლაპარაკება სწარმოებდა სომხეთის ბათომთან შეერთებაზე, რომ კითხვა ეხებოდა ზღვაზე ერთს და არა ორს გასავალს და სხვა. ჩხეიძემ კატეგორიულათ განაცხადა, რომ ჩვენ მიერ წარდგენილ პროექტში ნათქვამი არის მაქსიმუმი იმისა, რაზედაც საქართველოს შეუძლია დასთანხმდეს.

იმავე დღის საღამოს (ე. ი. 22 აპრილს) ისევ შევხვდით ბ. ვანსიტარტს და შევატყობინეთ ჩვენი უთანხმოებანი. ის მეტად შეძრწუნდა და უარს ამბობდა საერთოდ გაეგოთ დელეგაციების მოქმედება. ნუ თუ ვერ ხედავენ რამდენად ვნებენ თავიანთ თავს? რატომ არ თანხმდებიან ქართველები მცირე მსხვერ-

პლი გაიღონ, როცა ამდენს ღოიგებენ შედარებით იმ პირველ პროექტთან, რომელიც განზრახული ჰქონდა უმაღლეს საბჭოს ბათომის მოწყობის შესახებ? „მართალია, საქართველო უნდა დასთანხმდეს ბათომზე გავრცელებული იქნეს თავისუფალი ნავთსადგირის რეჟიმი (წყობილება), რომელიც აგრეთვე სავსებით უზრუნველყოფს ბათომში აზერბეიჯანის ინტერებსაც; მერწმუნეთ, რომ იგი რეგლამენტი (წესდება) მისაღები იქნება ყველასათვის!“ და ბ. ვანსიტტარტი აქვე გაგვაცნო საერთაშორისო მნიშვნელობის ნავთსადგურის დებულებანი, რომელიც შემდეგ სევრის ხელშეკრულებაში შევიღენ *).—დარჩა კითხვა რკინის გზის შესახებ. თქვენ გაქვთ ორი ტექსტი ქართული და სომხური: სომხებმა გამოსთქვეან, თუ რა არის მათთვის მიუღებელი ქართულ ტექსტში და პირიქით, ქართველებმა აღნიშნონ, თუ რა არის მიუღებელი სომხურ ტექსტში. შევეცადოთ ეს ტექსტები შევათანხმოთ*. რა შეიძლებაოდა ყოფილიყო ამ წინადადებაზე უფრო მარტივი და გონიერი? მაგრამ იგი, რა თქმა უნდა, არ იქნა მიღებული. ბატონმა დელეგატებმა აირჩიეს განეხლებიათ უსარგებლო კამათი ტერმინებზე და საგნებზე, რომელთა შესახებ ბევრ მათგანს საკმაოთ ნათელი წარმოდგენაც არ ჰქონდა.

დელეგაციები რომ გამომეყვანა იმ ქაობიდან, რომელშიაც კისრამდე ჩაეფლენ, და რადგან მათ შორის ოდნავ არსებითი უთანხმოება არ მოიპოვებოდა, მე წინადადება შევეცი მსჯელობის საფუძვლად მიეღოთ სრულიად ტექსტი, მარტივი რომელიც შეიცავდა საქართველოს მეზობლებისადმი ბათომში შიციემულ გარანტიების მუხლის შემდეგ განმარტებას (სხვა მხრივ ეს მუხლი დავას არ იწვევდა):

„აქ ნაულისმებია, რომ ზემო მოყვანილი გარანტიები შეიცავენ აგრეთვე სომხეთის მთავრობის მეხებით საქართველოს სუვერენიტეტის დაურღვევლად აშენებულ რკინის გზას, რომელიც შეაერთებს სომხეთის რკინის გზებს ბათომთან საქართველოს ტერიტორიაზე, ბათომის ოლქის საზღვარზე გადაარებით“.

ბ. ვანსიტტარტი დაჟინებით ურჩევდა დელეგაციების თავმჯდომარეებს—ბ. ბ. აგრონიანსა და ჩხეიძეს (უთანხმოება მათ შორის იყო) ამ ტექსტზე შეთანხმებულიყვნენ.

რადგან წინად თავს იჩინდა უთანხმოება და მომავალი კინკლაობიდან გამკურნელი საშუალების ძიებაში, საერთო თანხმობით, გადაწყვეტილი იყო, წარმოდგენილ ტექსტს დამატებოდა, რომ თუ რკინის გზას გამო აღიძრება რაიმე უთანხმოება და დავა, სავალდებულოა ერთა ლიგისადმი მიმართვა **).

ესლა სომხებმა მოითხოვეს მხროდ ტექსტში აღნიშვნა, რომ რკინის გზა შეადგენს მათ სრულ საკუთრებას. მხოლოდ ამ პირობით თანხმდებოდენ ისინი ტექსტში დარჩენილიყო საქართველოს სუვერენიტეტის დადასტურება. თუმცა აღნიშვნა „შეადგენს სრულ საკუთრებას“ (en tonte prop-

*) მუხლიბი 335—345.

**] ამ მიზნით აქვე შესდგა და ყველამ მოიწონა შემდეგი მუხლი: „თუ ორ მთავრობათა შორის არ მოხერხდა შეთანხმება რკინის გზის ზოლისა და მისი ექსპლოატაციის პირობების შესახებ, ეს კითხვები გადაწყვეტილი იქნება ადგილობრივ კომისიის მიერ, რომელსაც დანიშნავს ერთა ლიგა“ აგრეთვე ყოველივე დავა, რომელიც კი შეიძლება აღიძრეს ამ შეთანხმების მთელი მოცულობის განმარტებისა და გამოყენების დროს, გადაწყვეტილი იქნება საარბიტრაჟო კომისიის მიერ, რომელსაც დანიშნავს ერთა ლიგა“.

riète) არაფერს მატებდა უფლებათა მოკულობას, რომელიც ისედაც მინაჭებული ჰქონდა სომხეთს და მაშასადამე ამ სიტყვების აღწესებით ადვილად შეიძლებო-ბოდა საქმის გათავება, მაგრამ, რადგან ამ შესწორებას მოითხოვდნენ სომხები, არ იყო არავითარი საბუთი—ჩემის აზრით—უარი გვეთქვა სომხეთის დელეგა-ციისათვის ჩემ მიერ წარდგენილ ტექსტს მიმატებოდა ეს სიტყვები („სრული საკუთრების უფლებით“). მაგრამ კ. ჩხეიძემ (სრულ-უფლებიანი რწმუნებული იყო მხოლოდ ის) განაცხადა, რომ იგი არ დაუშვებს წარდენილი ტექსტის სულ მცირე შეცვლასაც კი.

ამის შემდეგ დიდი ბრიტანეთის წარმომადგენელმა განაცხადა, რომ მას გულმოდგინება დაეკარგა, იგი იბანს ხელს და შორდება ამ საქმეს.

თათბირი გათავდა გვიან, ღამით. რამდენად სამწუხარო არ იყო, როცა უცქეროდი და ვრწმუნდებოდი, რომ უნაყოფო და ამოა ჩემი მრავალგვარი და განუწყვეტელი ცდა*), როგორათაც ნათელი არ იყო ჩემთვის, რომ გამოუკეთე-ბელია და სულის შემხუთველია ჩვენი დელეგაციების მიერ დაშვებული შეცდო-მები, შინც შეუძლებელი გახდა გონებაში არ აღწებეჭდა უკანასკნელი ტრაგიკომი-კური სცენა ამ თავისი უთავბოლოებით იშვიათი მოლაპარაკებისა, რომელშიაც ვი-თომცდა პროფესიონალი „პოლიტიკოსები“, რომელთაც გონება არ ყოფნიდათ, რომ შეეგნოთ და დაეფასებიათ დროის სწორედ პოლიტიკური მნიშვნელობა, იბნე-ოდნენ უნაყოფოდ და სასოწარკვეთით სიტყვებზე და წინადადებებზე კინკლაობაში, რომელთა ნამდვილი მნიშვნელობა არც კი ესმოდათ.

ამ სცენის შუაში სდგას ბ. ვანსიტტარტი და იმეორებს პონტოელი პილა-ტეს პოზას. სახეზე ეტყობა დაღლილობა, მოწყენა და განცვიფრება, რომ თორ-მეტიოდენ სპოკინგში გამოწყობილი კაცი, სამი სრულიად ზედმეტ, მაგრამ უვნე-ბელ სიტყვისთვის — *en toute propriété*—ვერ შეთანხმებულა კითხვაზე, რომე-ლიც არსებითად აღარ იწვევს მათ შორას უთანხმოებას! მის გვერდით ჩხეიძე, თავადერილი, თვლები გამოვარდნაზე აქვს, სახეზე სისხლ-მოწოლილი—მისთვის არა სავსებით გასაგები ფრანგული ტექსტებისა და ფორმულების სრიალით გა-ცოფებული, მოთმინებიდან გამოსული; წონასწორობა-დაკარგული, სდგას, ვით მიყრუებული უბნიდან გამოსული პოლონელი შლიახტიჩი (აზნაურა), რომელიც შლას სეიმის მნიშვნელოვან გადაწყვეტილებას! ჩხეიძის პირდაპირ—აგარონიანი იგი უდრეკათ მოითხოვს თავის „სრულ საკუთრებაში“, და არარატის ყველა ღრუბლები იკრიბებიან მის სახეზე. ოთახის კუთხეში ნუბარ-ფაშა სრულიად მოქანცული, სახეზე თავდაუღწევის სასოწარკვეთილების გამომეტყველება; და-ლაღვისაგან ფეხები ეკეცება, და ვერსად გაქცევია, ვერ დამალვია საქართვე-ლოს დელეგატის (სოც. რევოლ.) იოსებ გობეჩიას ვულკანიურ შემართებას, რომელიც განუმარტებს ეგვიპტის დიდებულს საერთაშორისო საქმეებში ხალხის ნებისყოფის მნიშვნელობას. გობეჩიას თვალები ცეცხლს აფრქვევენ, და გაქალა-რავებული გრძელი თმა ამდგარა ყალყზე ან გამდგარა განზე, აზერბეიჯანელები

*) ყველაზე უფრო შეუსაბამო ის იყო, რომ სენ-რემოში საქართველოს დელეგაციამ უარყო სწორედ ის, რაც 1918 წლის დამლევადან ლონდონში და პარიზში საქართველოს სახე-ლით სისტემატიურად ვამტიკივბდით და მოვითხოვდით.

ხმის ამოუღებელივ, დინჯათ, ნამდვილის მუსლიმანურის თავდაქერილობით შეს-
ცქერიან ამ ქარაშხალს. მთელი რიგი ნილაბებისა, სხვადასხვაგვარათ რომ გამო-
ხატავენ ამ ამბების გაუგებრობას, სრულყოფენ სცენას.

შაბათს, 24 აპრილს—საქართველოს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის დელე-
გაციები მიიწვიეს ზ. ვანსიტტარტთან Hotel Royal-ში. ერთმანეთს შევხდით
სალამოს 10¹/₂ საათზე. დამსწრეთ მოისმინეს ბრიტანეთის წარმომადგენლის
შემდეგი განცხადება:

„მე ყველაფერი ვცადე, რომ თქვენს შორის მომხდარიყო შეთანხმება, რომ
შეთანხმება იგი თავის დროზე მოხსენებოდა უმაღლესს საბჭოს. ჩემმა მეგობრულმა
რჩევამ ვერ გამოიღო ნაყოფი. მე იძულებული შევიქენი დამებანა ხელი და განზე
გავმდგარიყავი. ეხლა, თუმცა ეს ჩემთვის მეტად საძნელოა, უნდა განვაცხადო
ლორდ კერზონის სახელით, რომლის თქვენი ქვეყნებისადმი მეგობრობა თქვენ
იციით და რომელიც იანვარში ესოდენ დაგეხმარათ თქვენი de facto ცნობის
საქმეში, რომ სომხეთისათვის ბათომის ოლქზე რკინის გზისა და მისი დასავლე-
თის შტოსის სრულ საკუთრებათ გადაცემის შეთანხმება, მისის აზრით, უნდა იქ-
მნეს ხელმოწერილი; და თუ ეს ეხლავე არ იქნა შესრულებული, შედეგების პა-
სუხის მგებლობა თქვენ უნდა იღვათ თავზე. მე ამ შემთხვევაში მიემართავ სა-
ქართველოს დელეგაციას.

რასაც მე გამოვსთქვამ, ეს არის ბრიტანეთის მთავრობის შეხედულება, მა-
გრამ, მგონია, რომ ამავე შეხედულებას დაადგება უმაღლესი საბჭოც. ეხლა დაგ-
ტოვებთ, და დანარჩენი თქვენგან არის დამოკიდებული“.

ბოლოს-ნუბარის წინადადებით ჩვენ ერთმანეთს დავბირდით, მეორე დღეს
დილით შევეკრებილიყავით აზერბაიჯანის დელეგაციის ბინაზე.

საერთო კრება, რომელიც დანიშნული იყო კვირას, 25 აპრილს 11 საათი-
სათვის, იძულებული შევიქენით გადაგვეტანა 4 საათამდე. დილით კი, ჩვენ ვე-
თათბირეთ აზერბაიჯანელებს. „საერთო კრებამდე“ საქართველოს დელეგაციის
სხდომაზე, მე უკანასკნელად შევეცადე დამერწმუნებია ჩხეიძე, რომ საქართველოს
ინტერესების დასაცავათ საჭიროა სომხებთან შეთანხმებას ხელი მოვაწეროთ. რა
ენერგიული ზომები არ მივიღე, რომ მორალური ზედგავლენა მომეხდინა ჩხეიძე-
ზე, მაგრამ მან საბოლოოდ გადასწყიტა ერთი ასოც კი არ შევეცალა მიღებულ
ტექსტში და მოეცაღნა, თუ რა ინსტრუქციები მოვიდოდა ტფილისიდან. ამ დამ-
ღუპველ ჯიუტობაში ჩხეიძეს მხარი დაუჭირა საქართველოს დელეგაციის ყველა
დანარჩენმა წევრმა*).

ამის შემდეგ სენ-რემოში უკანასკნელად შეხვდა ერთმანეთს სამი დელეგა-
ცია. შეხვედრამ მშვიდათ, მეგობრულად ჩაიარა. ჩხეიძემ განაცხადა, რომ იგი
მზათ არის ეხლავე ხელი მოაწეროს შეთანხმებას იმ მუხლებში, რომელიც წინად
იყო მიღებული; რაც შეეხება იმ მუხლს, რომელიც იწვევდა უთანხმოებას („სრულ-
ლი საკუთრება“ და „დასავლეთის შტო“) მოითხოვდა მიეცათ მისთვის საშუა-
ლება—დაკითხებოდა საქართველოს მთავრობას, მაგალითად, გავგზავნა დელეგა-
ციის რომელიმე წევრი. ტფილისში. ყველაფერი ეს არაფერს საინტერესოს არ

*) ე. ი. დ-რმა გვარჯალაძემ, გობეჩიამ და გენერალმა ოდიშელიძემ.

წარმოადგენდა, რადგან „მომენტის“ პოლიტიკურ ამოცანას ის კი არ შეიცავდა, თუ რა და როგორ იქნებოდა ნათქვამი რკინის გზის შესახებ შეთანხმებაში (მით უმეტეს, თვით რკინის გზაც ხომ პრობლემატიური რამ იყო!), არამედ უმაღლეს საბჭოს წინაშე ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების სოლიდარობის გამოძევა, და გამოძევა სწორეთ ეხლა, ამ წუთში და არა მაშინ, როცა ჩხეიძე ტფილისიდან მიიღებდა მისთვის თავსამტვრევ კითხვებზე პასუხს!*)).

ერთის სიტყვით შეთანხმების ხელის მოწერა შეუძლებელი შეიქნა და ვერაფერი, რაზედაც შემდეგ კრებაზე იყო ლაპარაკი, ვერ იმოქმედებდა ამ გარემოებაზე. სომხებს, რომელთაც ჯერ კიდევ სწამდათ, რომ ოსმალეთი უსათუოდ და საბოლოოდ იქნება დანაწილებული (ქალაღღებ ეს უეჭველია მზადდებოდა) და რომელნიც გულდამშვიდებით უცქეროდნენ, თუ ჩხეიძე (ინტერნაციონალისტი! სოციალისტი! დემოკრატი!) როგორი შეურთველის, მოკლე ჭკუის მქონე არსების რეპუტაციას უკეთებდა საქართველოს, სომხებს არ ესმოდათ, რომ მოსალოდნელი შეთანხმების ხელმოწერლობა გარდაუვალათ იწვევდა ინგლისის გულის გაგრილებას და ინტერესის დაკარგვას ამიერ-კავკასიისადმი, და, მაშასადამე თვით სომხეთისადმი.

ნარალუნგიანი განაგრძობდა განყებულ კრიტიკას სუვერინიტეტის „წარღვნის დროინდელ“ ცნებისას, რომელსაც ასე მხურვალეთ ეკიდება საქართველოს დელეგაციაო. მე უპასუხე, რომ სომხეთის დელეგაცია არ ჩამორჩენია საქართველოს დელეგაციას, როცა იგი მოითხოვს არა ნაკლებ წარღვნის დროინდელ „სრულ საკუთრებას“. მაგრამ იგი გამოთქვამდა თავის გულწრფელ მწუხარებას, რომ არ შესდგა შეთანხმება; მით უმეტეს რომ, როგორც იგი ამბობდა, მას ჯიბეში დამზადებული ედვა სომხეთსა და მის ორ მეზობელთა შორის საკავშირო ხელ-შეკრულების პროექტი.

ბოლოს-ნუბარმა საჭიროდ დაინახა განეცხადებია, რომ ეხლა ისინი იძულებული არიან დაბრუნდნენ ჯორჯის მარცხენა ნაპირის წინანდელ მოთხოვნას („რათ გინდათ? ის ნაპირი ქვა და კლდეა“—შეგნიშნე მე გელიოპოლისის მშენებელს).

ჩხეიძემ განაცხადა, რომ მეტად დიდია ავტორიტეტი ლორდ კერზონისა, უმაღლეს საბჭოსა და სხვ..., მაგრამ ჩვენ გვიხდება ანგარიში გაუწიოთ საზოგადოებრივ აზრს, მკვიდრთა სურვილებს და სხვა. ამ საუბედუროდ ნათქვამმა

*) მთელი ეს დრო მე ვცდილობდი დამეთანხმებია ნ. ჩხეიძე მეტ დათმობაზე; ვარწმუნებდი რომ, რაკი ჩვენ თანხმობა განვაცხადეთ სომხეთის რკინის გზის გაყვანაზე განსაზღვრული პირობებითა და საერთაშორისო დადასტურებით, „საკუთრებაზე“ დავას დაკარგული აქვს მნიშვნელობა.

პარასკევს 23 აპრილს, აზერბაიჯანის დელეგაციასთან ერთად, ჩვენ წარუდგინეთ უმაღლეს საბჭოს წერილობითი მოხსენება მთელი ჩვენი მოლაპარაკების მიმდინარეობის შესახებ, რომ გამოგვეაშკარავებია, რომ ჩვენ მზათა ვართ ყოველივე მოვიმოქმედოთ „ზღვაზე გასავლელი გზის“ საქმეში. რა თქმა უნდა, ასეთს მართო ქალაღღებით მოქმედებას არავითარი პრაქტიკული მნიშვნელობა არ ჰქონდა. საქართველოს დელეგაციაში ჩვენს კერძო ბაასის დროს, ჩემს მოსაზრებებს, რომ მეტის-მეტე შეურთველობა ბიფათს უმზადებს მთელს ჩვენს საქმეს, რომ ეხლა უკვე ჩვენი სომხებთან უთანხმოება სრულიად უმნიშვნელოა, ყოველთვის წინ ეღობებოდა ჩხეიძის ღონე-მინდელი დებულება (რას იტყვის საქართველოს მთავრობა? რას იტყვიან ბათომის ოლქის მცხოვრებლები? არ იფიქრებენ, რომ ისინი „სომხებს მიჰყიდეს“?).

სიტყვამ თოფჩიბაშევს საშვალება. მისცა სიტყვა ჩამოეგდო, რომ საქართველო ვალდებულია ყურადღება მიაქციოს ბათომის ოლქის მუსლიმანური მოსახლეობის აზრს, რომელსაც წარმოადგენს ადგილობრივი მეჯლისი. (აგარონიანი: „ეს ჩემთვის სრულიად ახალი ამბავია“).

პოეტი არშაკ ჩობანიანი მოგვიწოდებდა, მიუხედავად დღევანდელი უთანხმოებისა, მიუხედავად ყველაფრისა, მეგობრობის, სოლიდარობისა და კეთილმეზობლობისაკენ.

გობეჩია ჩვეულებრივის აღზნებით ლაპარაკობდა, რომ უმაღლესი საბჭოს გადაწყვეტილებები მერყევი და სათუთაა, რომ ხალხური მოძრაობაა სტიქიური, და რომ სწორეთ ხალხის ნების-ყოფას აქვს უმთავრესი მნიშვნელობა. (აგარონიანი: „თქვენ რატომ არ გაუწიეთ ანგარიში ხალხის ნების-ყოფას ლორეში და ახალქალაქში?“).

აშკარათ სჩანდა, რომ მოლაპარაკება ჩვენი დასრულდა. ჩემ მიერ დამზადებული ორი შეთანხმებიდან (ბათომსა და რკინის გზაზე; ტერიტორიალური დავის გადაწყვეტაზე) არც ერთი არ იქმნა ხელმოწერილი.

„ჩხეიძეს ეშინია თავს იღვას პასუხისმგებლობა, და ამას ვერაფერს მოუხერხებ. ასეთს გრძნობას პატივისცემა მართებს.“—კერძოთ მითხრა მე ნარადუნგიანმა, რომელიც მეტათ კეთილად აფასებდა ზე მუშათა და ჯარის-კაცთა დეპუტატების საბჭოს ყოფილი თავმჯდომარის უძღურებას. სხდომა გათავდა, ჩვენ ერთმანეთს ჩამოვართვით ხელი, და სრულიად მეგობრულათ დავშორდით ერთმანეთს.

ორშაბათს, 26 აპრილს (ეს იყო სენ-რემოს კონფერენციის უკანასკნელი დღე) რომიდან ჩამოვიდა საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრის ამხანაგიკ. საბახტარაშვილი, რომელიც ესლა ბრუნდებოდა ტფილისში და სენ-რემოში შემოიარა, რომ მიელო ცნობები ჩვენი მოლაპარაკების შედეგების შესახებ. ამათვეცდილობდი ამ ახალგაზდა კაცისთვის მეგრძნობინებინა შეშფოთება, რომელიც ჩემში გამოიწვია მომხდარმა ამბებმა. მაგრამ იგი დაუყონებლივ წავიდა, რომ განეგრძო გზა საქართველოსკენ ირაკლი წერეთელთან ერთად, რომელიც ამაგრებდა საქართველოს პროლეტარიატის კავშირს იტალიის პროლეტარიატთან და ესლა დროებით ბრუნდებოდა ტფილისში.

რაც შეეხება კავკასიის ყელს, აქ მოსკოვმა და ანგორამ თავიანთი საქმე მოიგეს.

§ 83. ამგვარათ, უნაყოფო გამოდგა ეს პირველი; და არსებითად ერთადერთი ცდა დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებისა წესრიგში სერიოზულათ დავსვათ ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების სახელმწიფოებრივი და საერთაშორისო მომავლის კითხვა და გადაწყვეტათ იგი მათი დამოუკიდებლობის საფუძველზე.

ვცადოთ თანამიმდევრობით აღვწუხნოთ მაშინ განზრახული პოლიტიკის საფუძველები.

ამიერ-კავკასიის ახლად აღმოცენებული სახელმწიფოების გამაგრების საქიროებამ, რომელიც წარმოიშვა, როგორც ვნახეთ 1920 წლის იანვარში, მხოლოდ ესლა სენ-რემოში მიიღო მოფიქრებული, ხელშესახები ფორმა...

დახმარება საქართველოს, აზერბაიჯანსა და სომხეთს, განსაკუთრებით გარეშეთა თავდასხმისაგან დასაცავათ, შესაძლებელია მიეცეს მხოლოდ იმ შემ-

თხვევაში, თუ მათ შორის არსებობს მტკიცე მშვიდობიანობა და სოლიდარობა — ასეთია ძირითადი, დასავლეთის „იმპერიალისტების“ მიერ წამოყენებული დებულება; ეს დებულება უცვლელი რჩება, სიტყვა შეეხება ამიერ-კავკასიის ჩრდილოეთისაკენ მიმართულ ფრონტს (ასე იყო 1920 წ. იანვარში, პარიზში; იხ. ზემოთ თავი XXIX), თუ როგორც ეხლა, სენ-რემოში, მორიგ მნიშვნელობას დებულობს (იმ სახელმწიფოდა თვალში, რომელნიც ემზადებოდნენ ოსმალეთთან ზავის შესაკრავათ) ამიერ-კავკასიის ის ფრონტი, რომელიც მიმართულია სამხრეთ-დასავლეთით, ანატოლიის მხრით.

მაგრამ აქაც, როგორც წინათ, განზრახულია მხოლოდ იმისი გამაგრება, რაც არსებობს.

კითხვა სომხეთის საზღვრების შესახებ ოსმალეთის მიმართ ჯერ გადაუწყვეტელი რჩება. მით მეტს ყურადღებას იპყრობს ურთიერთი განწყობილება სომხეთსა და ამიერ-კავკასიის მეზობელ რესპუბლიკათა შორის; მაგრამ ამასთან დაკავშირებულია უფრო ზოგადი მნიშვნელობის საერთაშორისო ინტერესები.

სომხეთი არ შეიძლება ზღვას მოწყვეტილი იქნეს; მისავალი უნდა ჰქონდეს... ამ ხანად ბათომში; და ეს ნავთსადგური, საქართველოს ბუნებრივი კუთვნილება, ესოდენ მნიშვნელოვანი აზერბაიჯანისთვისაც, ხდება თითქოს სიმბოლო სამი რესპუბლიკის ერთობისა. ეს კიდევ ცოტაა. ბათომი დასაწყისი ადგილია ევროპიდან სპარსეთში და სპარსეთთან ევრობაში თავისუფალი ტრანზიტისა. მას უდიდესი პოლიტიკური და კომერციული მომავალი აქვს: აქ იქნება ახლო აღმოსავლეთის ამ ნაწილისა და დასავლეთის სახელმწიფოების შემაერთებელი კვანძი; და საერთაშორისო ინტერესები, რომელნიც დაკავშირებულნი არიან ბათომთან, უნდა დაცულ იქმნენ ერთა ლიგის საშუალებით.

სომხეთ-ოსმალეთის საზღვრები მალე იქნება დადებული: უმთავრესად სომხების საქმეს შეადგენს დასავლეთის დახმარებით, იმ პროვინციების მტკიცეთ დაჭერა, რომელსაც მათ დაუთმობენ. მაგრამ ესეც, როგორც სომხეთის ზღვისკენ გასავალი გზა მხოლოდ მაშინ არის შესაძლებელი, როცა ამიერ-კავკასიაში სუფევს მშვიდობიანი, მეგობრული განწყობილება.

როცა წყდება ოსმალეთის კითხვა, სტამბოლისა და ანკარის მონათესავე აზერბაიჯანი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას დებულობს, სწორედ ეს დაახლოება სომხეთთან და საქართველოსთან — სამთა შეთანხმება — განამტკიცებდა აზერბაიჯანის ორიენტაციას „დასავლეთზე“ და უზრუნველყოფდა სომხეთის ზურგს, როცა ირკვევოდა სომხეთ-ოსმალეთის საზღვრები. „დასავლეთზე“ მიმხრობა აზერბაიჯანისა ასეთს გარემოებაში უდრიდა მის ერთგულებას ეგრედ წოდებულ კავკასიის ორიენტაციისადმი (რაც წინათ იყო გამოთქმული საქართველოსთან 16 ივნისს 1919 წელს დადებულ ხელშეკრულებაში) წინააღმდეგ ოსმალეთისა და საბჭოების ცდუნებისა.

რა თქმა უნდა, კავკასიაში შექმნილი მდგომარეობა, 1920 წლის დამდეგს, სამი რესპუბლიკის ფაქტიური ცნობის შემდეგ, შეუძლებელი იყო. დაეცვათ და განემტკიცებიათ, თუ ერთგვარი მშვიდობიანი და მეზობლური განწყობილება არ დამყარდებოდა რუსეთის საბჭოთა სახელმწიფოსთან. ეს ამოცანა — სავსე სიმძნელით და ხიფათით, არ უნდა ჩაითვალოს საესებითა შეუსრულებლათ 1920

წლის აპრილის ვითარების მიხედვით, რუსეთი იძულებული იყო ყველა ძალები მოეკრიბა დისავლეთის საზღვრებზე ბრძოლისათვის, სამხრეთიდან კი ამავე დროს საბჭოებს ემუქრებოდა ვრანგელი; მოსკოვი ხომ სწორეთ ამ დროს დაადგა ინგლისთან ვაჭრობის მოლაპარაკების გზას—ამას მოსკოვი სხვადასხვა მიზეზის გამო მეტად ენერგიულათ ცდილობდა. ყველაფერი ეს და გარდა ამისა ის, რომ „სლავიანთა ტომების ერთმანეთში დავის დროს“ ინგლისი, წინააღმდეგ საფრანგეთისა, უფრო თანაგრძნობით ეპყრობოდა რუსეთს, ვიდრე პოლონეთს, აძლევდა სწორეთ ინგლისის მთავრობას საშვალებას, თუკი სენ-რემოს პოლიტიკა განხორციელდებოდა, დიპლომატიური დახმარება გაეწია საბჭოთა რუსეთისა და ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების შორის რაიმე modus vivendi-ს შექმნაში.

ამ შესაძლებლობას უეჭველია აძლიერებდა ინგლისის ფაქტიური ბაზის ბათომში არსებობა. ბათომის კითხვის ისეთი გადაწყვეტა, რომელიც ჩვენ მოგვაწოდეს, შესაძლებლათ ხდიდა, პრინციპიალურათ, დისავლეთის ფაქტორისა და ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების ისეთს თანამშრომლობას, რომლის მეოხებით მხოლოდ იმედი უნდა გვეჩვენებოდა საერთოდ ჩვენი დამოუკიდებლობის შენარჩუნებისა და განმტკიცებისა.

მაგრამ ეს მიზანი მოითხოვდა ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების მთელი ძალის დარაზმვას და უპირველესად ყოვლისა, მათი პოლიტიკის განსაზღვრულ შეთანხმებას. მაგრამ, როცა სენ-რემოს საუკეთესო პირობებში გამოააშკარავეს ასეთი შეთანხმების უნარის უქონლობა, ამით ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკებმა თვით განაცხადეს უარი იმაზე, რაც ბუნებრივათ გამოძინარეობდა 1918 წლიდან დაწყებული მათივე მხურვალე ცდებიდან.

თავი XXXII. ეპროპის წასვლა და რუსეთის დაბრუნება.

§ 84.

ამიერ-კავკასიის დელეგაციებმა ვერ-მოასწრეს სენ-რემოდან პარიჟში დაბრუნება, როცა მოვიდა ცნობა, რომ დაცვა აზერბაიჯანის მთავრობა, ბაქოში გამოცხადდა საბჭოთა წყობილება და იგი დაიკავა წითელმა ჯარმა. ეს მოხდა 28 აპრილს, 1920 წელს. 1918 წლის დამლევდიდან „ევროპის ორიენტაციის“ სასარგებლოთ კავკასიაში შექმნილი ზეგავლენის წონასწორობა ძირითადად ირღვეოდა. საბჭოთა რუსეთმა ისარგებლა დიდი სახელმწიფოების ზოზონით, სამი რესპუბლიკის შინაგანი უთანხმოებით და ძლიერის დარტყმით—როგორც ეტყობა, უსისხლოთ—დაიკავა ამიერ-კავკასიის (და საერთოდ ახლო-აღმოსავლეთის) ერთი უმნიშვნელოვანესი ადგილი; ამგვარათ, რუსეთმა მარჯვენა ფრთით შემოუარა კავკასიის ჯებირს, რომლის მოდარაჯეობა მხოლოდ საშვალებას აძლევდა ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკებს მოეწყობთ თავისი დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრივი ცხოვრება.

ბაქოს აღება გააადვილა იმ თავდავიწყებულ გაცოფებამ, რომლითაც სწორედ 1920 წლის გაზაფხულზე ერთმანეთს მიესივნენ სომხები და თურქები ტერიტორიალური დავის გამო (ყარაბაღში); მასვე ხელი შეუწყო ბაქოს წარმოების მრავალრიცხოვანმა პროლეტარიატმა და ნავთის სატანტო ქილაქის გეოგრაფიულმა მდებარეობამ კასპიის ზღვაზე. მაგრამ, აღნიშნულ გარემოებას, მგონი ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე აზერბაიჯანის ოსმალეთისადმი მასსიურ

თანაგრძნობას, რომელიც საერთოდ ბევრათ უფრო ძლიერი და ცოცხალი იყო ვიდრე მისი „ევროპის ორიენტაცია“. აზერბაიჯანი თითქოს ცოცხალ შემადგენელად შეიქნა იმათ შორის, ვისაც ისტორია საკმაოდ მოულოდნელად აკავშირებდა ე. ი. რუსეთსა და ოსმალეთს შორის.

ეს არ არის გადაჭარბება: 1920 წელს აზერბაიჯანის ოსმალეთისადმი სიყვარულმა—წინააღმდეგ 1918 წლისა—მიიღო ფორმა... რუსეთის სიყვარულისა; ამან გაუადვილა საბჭოთა ხელისუფლებას ბაქოს დაჭერა.

„დიდი სახალხო ყრილობის“ ოსმალეთი საბრძოლველად იწვევდა დასავლეთის ყველა დიდ სახელმწიფოს; მომავალ განსაცდელას დროს ოსმალეთს ხვალისდელი იმედი უნდა დაემორჩილებია სადღეისო მოთხოვნილებებისათვის და მსხვერპლად შეეწირა ახლობელი, მაგრამ ჯერ კიდევ სუსტი მონათესავენი შორებელ და შემთხვევითს, მაგრამ მომქმედ მოკავშირეებისათვის! „შორეული“ ხომ მახლობელი ხდებოდა: ბაქოს დაჭერა მხოლოდ პირველი ნაბიჯი იყო რუსეთისა და ოსმალეთის უშუალო მეზობლობის აღდგენაში. დასავლეთთან ბრძოლაში მომავალი მეზობლები ერთმანეთს ამაგრებდენ.

დასასრული მოვლოდა პოლიტიკას, რომელიც კავკასიას უყურებდა როგორც შუა კედელს ან და „ახლად დაარსებულ ბუფერულ სახელმწიფოებს“. ბაქოს დაცემა თავის თავად ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა ამ დასასრულს. წინად ყოფილი მდგომარეობის აღდგენა, უეჭველია, კიდევ შეიძლებოდა, თუ ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკები გამოიჩინდენ ნიქს სოლიდარული პოლიტიკა ეწარმოებიათ, და, თუ მრავალგვარი დეკლარაციების, შეთანხმებების და სხვათა მალალი ფრაზები არ იქნებოდენ წინათგაჭყრეტის, სიმტკიცისა და მამულიშვილობის უქონლობის მხოლოდ ნილაბნი!

საქართველო-აზერბაიჯანის სამხედრო საკავშირო ხელშეკრულება გამოდგა უბრალო „ქალაქის ნახევი“. ასეთივე გამოდგა სომხეთ-აზერბაიჯანის 1919 წლის დამლევის შეთანხმება მშვიდობიან გამიჯვნის შესახებ და სხვა.

ბაქოს დაცემა და სენ-რემოში ჩვენი მოლაპარაკების სავალალოდ დასკვნა არსებითად იყო აშკარა და თითქმის ერთდღიანად დროს გამოჩვენებული დამტკიცება, რომ დამოუკიდებლობის დედა-აზრი, რომელიც თითქოს საერთო იყო ამიერ-კავკასიის სამივე რესპუბლიკისათვის, სრულიად არ შეესაბამება მათ მთავრობათა ნამდვილ პოლიტიკას. და სანამ სომხეთი თავის იმედებს აყარებდა ატლანტიის აქეთა და იქეთა მხარის გულჩვილ მოსარჩლეებზე, და სანამ საქართველო არწმუნებდა თავის-თავსა და სხვებს თავის შუმ დემოკრატიზმში,—საბჭოთა იმპერიამ დაიკავა ბაქოში მთელი ამიერ კავკასიის დასაპყრობათ საჭირო მეტათ ხელსაყრელი „გამოსავალი მდგომარეობა“, და ნავითთ გამდიდრებული უაღრესად გაძლიერდა 1920 წელს ინგლისთან „კომერციულ“ მოლაპარაკებაში.

სენ რემოს შემდეგ საქართველოს დელეგაციას აღარ შეხვედრია ოდნავ რთულ ამოცანა. მე პირადათ სრულიად აღარ მაინტერესებდა მისი შემდეგი მუშაობა და, ბოლოს, ვეშადებოდი ტფილისში დასაბრუნებლათ. მაგრამ სწორეთ ამ დროს მე დამნიშნეს საქართველოს რესპუბლიკის განსაკუთრებული ეკონომიური მისსიის წევრათ, რომლის ამოცანაზე მე ვმუშაობდი 1920 წლის მაისის დამდეგიდან ნოემბრამდე ლონდონში, პარიზში და რომში. ამ მისსიას

სათავეში უდგა საქართველოს ფინანსთა მინისტრი კ. კანდელაკი, მის შემადგენლობაში კი შედიოდა სახელმწიფო კონტროლიორი ფ. გოგიჩაიშვილი; ორივე მრავალი სათნოებით შემკული პიროვნება, მაგალითად, თავმდაბლობითა და შრომის მოყვარეობით, რაც იშვიათია საქართველოს მოხელეების მაღალ ფენებში.

ეკონომიურმა მისიამ თავისი ამოცანა საკმაო წარმატებით შეასრულა. უმთავრესი იყო ლონდონში მრავალმხრივ საინტერესო სესხის მიღება. იტალიის კაპიტალს, რომელიც მაშინ გაცხარებით ეძებდა სათბობ მასალას, დაეთმო კონცესია სოხუმის ოლქში, ზღვის პირათ, ტყვარჩელის ქვანახშირის დასამუშავებლათ.*) საფრანგეთის კაპიტალისტების ჯგუფთან ხელშეკრულება დაიდვა საქართველოში მებარეშუმეობის გასავრცელებლათ გეგმიანი თანამშრომლობისა და პარკის საფრანგეთში გასაღების შესახებ და სხვა.

მაგრამ ჩემს ამოცანას არ შეადგენს ამ მისიის მოღვაწეობის აქ აღწერა. მე მხოლოდ დამრჩა მოვიხსენიო რამდენიმე ფაქტი, რომელნიც შეეხებოდა საქართველოს დამოუკიდებლობას, ფაქტები არა ეკონომიურის, არამედ პოლიტიკურის ხასიათისა.

ბაქოს დაკავების შემდეგ მალე გამოირკვა, რომ მთელმა აზერბაიჯანმა „შეთვისა“ საბჭოთა მთავრობის ფორმა. საქართველოს მთავრობა დაადგა „ბოროტების არა წინააღმდეგობის“ გზას. 30 აპრილს 1920 წელს საქართველოს მთავრობის თავმჯდომარე ჟორდანია დამფუძნებელ კრებაზე ნათქვამ სიტყვაში განმარტავდა, რომ... „თუ თვით ხალხი (აზერბაიჯანლები) თანაუგრძნობს უცხო ძალის მის ქვეყანაში შემოსევას, მაშინ ამ ძალის წინააღმდეგ ჩვენი გალაშქრება იქნებოდა ამ ხალხის უფლების დარღვევა (sic) და ამასთანავე გამოიწვევდა ჩვენ მიერ იქ გაგზავნილი ჯარის დაღუპვას.“) ვისაც „კანდილი“ წაუკითხავს, უმჯობესია, მას, ამის გამო, გაახსენდება დოქტორი პანგლოსი!

ცოტათი უფრო გვიან მოვიდა ცნობები საქართველო აზერბაიჯანის საზღვრებზე შეტაკებებისა და საბჭოთა აზერბაიჯანთან და რუსეთთან საქართველოს მოლაპარაკების შესახებ.

იქვს არ იწვევდა, რა თქმა უნდა, რომ საერთოდ საჭიროა მოსკოვის მთავრობასთან საჩქაროთ შეთანხმება. „შეთანხმებას“ გვირჩევდა, როგორც წინათაც ვნახეთ (იხ. ზევით), დიდი სახელმწიფოები. ინგლისი ყველაზე უფრო ემხრობოდა 1920 წელს რუსეთის ყოფილი განაპირებისა და მოსკოვის შორის საკომპრომისო მშვიდობიანი მეზობლობის დამყარებას. თავის მხრით საქართველოს დელეგაციამ ჯერ კიდევ ლონდონში 1920 წლის მარტში სთხოვა ინგლისის მთავრობას დახმარება ასეთი კომპრომისისათვის.

მაგრამ, აშკარაა, ეს საქმე უპირველესად ყოვლისა ეხებოდა ტფილისის მთავრობას. გამონახავს იგი მოსკოვის დიქტატორებთან საერთო. ენას? საქარ-

*] ახირებული შემთხვევით, დავა სამთო-მადნო უფლებების შესახებ ტყვარჩელის აგარაკში (მეტად რთული) უკანასკნელი საქმე იყო, რომელიც 1917 წელს მომანდო მე, როგორც მომხსენებელ-სენატორს, უმართებულესმა სენატმა.

*) ამ სიტყვის ტექსტი იხ. წიგნში: Paul Gentizon, La Résurrection Géorgienne P. 1921 დამატება მე-4. წიგნი შედგენილია წერილებიდან, რომელნიც დაბეჭდა ავტორმა გაზეთ „La Temps“. ავტორი სპეციალურათ იყო გაგზავნილი საქართველოში 1920 წელს.

თველოს სოციალ-დემოკრატიის მეთაურებს უჭირდათ თუ უძნელდებოდათ დენიკინთან და ინგლისის გენერლებთან შეთანხმება, ბოლშევიკებთან ხომ მათ ბევრი რამ იდებურათ აახლოვებდა, რომ არაფერი ვთქვათ, ყოფილ თანამებრძოლთა პირად ნაცნობობაზე.

ვალიარებ, სენ-რე მოში მე ზოგჯერ მეგონა, რომ ჩხეიძის მიერ მაშინ დაკვირვებულ პოზიციას (დაუშვებელსა და უაზროს იმ პოლიტიკის მიხედვით, რომელსაც ევროპაში ვაწარმოებდით 1918 წლიდან დაწყებული საქართველოს სახელითა და მისი დამოუკიდებლობის ინტერესებისათვის) შესაძლოა საფუძვლად პქონდა საიდუმლო, ჩემთვის უცნობი, ტფილისიდან მოსული ინსტრუქცია, რომელიც დაკავშირებული იყო სწორედ რუსეთ-საქართველოს შეთანხმების რაიმე გეგმასთან. ნამდვილათ კი ასეთი რამ სრულიად არ ყოფილა. მაგრამ უეჭველია, რომ, რაკი სენ-რემოს შემდეგ შეუძლებელი გახდა ევროპისაგან რაიმე მიზანშეწონილი დახმარების მიღება, დარჩა ერთი-ღა გზა-უშვალათ რუსეთთან და ოსმალეთთან შეთანხმებისა. გზა იგი იყო ძნელი, საეჭვო, მაგრამ აუცილებელი. საქართველოს მთავრობის მოვალეობას შეადგენდა ამ გზით გადაედგა საჭირო ნაბიჯები.

...მე სისწორით არ ვიცი, თუ რა ხდებოდა რუსეთ-საქართველოს მოლაპარაკების კულისების უკან; შედეგი - კი ის იყო, რომ უკვე 7 მაისს 1920 წელს (მოსკოვში) დაიდვა ხელშეკრულება საქართველოსა და საბჭოთა რუსეთის შორის; ცოტათი უფრო გვიან (16 ივნისს 1920 წ. საქართველოსა და საბჭოთა აზერბაიჯანის შორის; როცა ტექსტებს გავეცანი, გასაცვიფრებელი იყო, რა ადვილათ, რა სისწრაფით იცნო საქართველოს მთავრობამ ბაქოში მომხდარი სახელმწიფოებრივი გადატრიალება და, მაშასადამე, უარი განაცხადა 1919 წელს დადებულ საქართველო-აზერბაიჯანის ხელშეკრულებაზე, განსაცვიფრებელი იყო, როგორის სიჩქარით მოიწვია მან საბჭოთა ხელისუფლება საბჭოთა აზერბაიჯანთან საზღვრებზე დავის მოსამართლეთ.*)

საქართველო-რუსეთის ხელშეკრულების ყველაზე უფრო დამახასიათებელი დებულება ის იყო, რომლის ძალითაც საქართველო კისრულობდა „მიელო ზომები, რათა განედევნა თავის, ამ ხელშეკრულების მეოთხე მუხლით განსაზღვრული, ტერიტორიიდან ყოველი ჯარი და ჯარის ნაწილები, რომელნიც არ ეკუთვნოდნ საქართველოს ეროვნულ ჯარს“ (მე-V-ე მუხლის § 5); დღეიდან აღეკრძალათ მათთვის საქართველოში ცხოვრება (§ 6); ამ ჯარში შემავალ ცალკე პირებისათვის აღეკრძალათ შესულიყვნენ საქართველოს ჯარში რაიმე ადგილზე, სხვათა შორის მოხალისეთ (მე-V მუხლის § 7).

ამგვარათ, საქართველო თავის თავს პირდაპირ ვალდებულად ხდიდა ხელი შეეწყოს, რათა ბათომსა და ბათომის ოლქში მოხსნილიყო ინგლისის ოკუპაცია.

*) რუსეთ-საქართველოს 1920 წლის ტრაქტატის ტექსტი იხ. საბჭოთა მთავრობის მიერ დადებულ ხელშეკრულებათა ოფიციალურ კრებულში. ამ ხელშეკრულების ფრანგული თარგმანი და აგრეთვე თარგმანი 14 ნოემბრის 1920 წლის შეთანხმებისა საქართველოსა და საბჭოთა რუსეთსა და აზერბაიჯანს შორის ტრანზიტისა და ვაქრობის შესახებ გამოცემული იყო ცალკე წიგნათ პარიზში 1922 წელს.

პაცია, და წინდაწინვე უარს უცხადებდა, რომ ვინმე დახმარებოდა მას შეიარაღებული ძალების მოწყობაში. ეს იყო აშკარა ცნობა მოსკოვის მთავრობის პოლიტიკური გავლენისა და უპირატესობისა და პრაქტიკულად ნიშნავდა „ევროპის ორიენტაციაზე“ უარის თქმას. რითი აიხსნება ასეთი შებრუნება? საქართველოს მთავრობის სოციალისტური გრძნობებით, რომელნიც სძლევენ „დასავლეთ-ევროპის დემოკრატიებისადმი“ მიმზიდველობას მათი იმპერიალისტური მთავრობებით? შესაძლებელია: ყოველ შემთხვევაში საქართველოს მთავრობის მეთაური 7 მაისის ხელშეკრულების დადების გამო მოსკოვის კომისრებისადმი მიმართულ ტელეგრამაში რაღაცას ამბობდა „სოციალიზმის დასამყარებლათ“ საერთო მუშაობის შესახებ. ან და შესაძლებელია წითელი ჯარების მიერ 1920 წლის ზაფხულზე პოლონეთის დანგრევისა და შემდეგ „ბურჟუაზიულ“ ევროპაში წითელი ჯარების შესვლის მოლოდინში, საქართველოს მთავრობა წინდაწინვე იმზადებდა შესაფერ პოზიციას?

ყოველ შემთხვევაში, რაღაც შინაგანი შეთანხმება სჩანდა სენ-რემოში ჩხეიძის თავდაჭერილობასა (მან უარყო პრაქტიკულად დაემთავრებია საქართველოს პოლიტიკას ევროპაში ორი წლის მხურვალე ცდა) და 7 მაისის 1920 წლის საქართველო-რუსეთის ხელშეკრულების ძირითად ტენდენციის შორის უფრო სისწორით რომ ვთქვათ, აღნიშნული ხელშეკრულება სპობდა შესაძლებლობას განეგრძოთ ცდები იმ პროგრამის შესასრულებლად, რომელიც, როგორც პირადად მე მეგონა, შედგენილი იყო საქართველოს ინტერესებისა და მისი მთავრობის სურვილების მიხედვით, რომლის უმთავრეს მხარეს შეადგენდა: ამიერ-კავკასიის სამი რესპუბლიკის კავშირი თავდაცვისათვის, მათი გამაგრება დასავლეთის დიდი სახელმწიფოების შემწევობით, „ინტერნაციონალიზაცია“ ბათომისა, და იქ მოკავშირეთა ჯარების დროებით შენარჩუნება.

§ 85. ეხლა, ამიერ-კავკასიის ბლოკის იდეის ჩაშლისა და კავკასიის მთავრების იქეთ საბჭოთა ჯარების გადასვლის შემდეგ, ბათომში მოკავშირეთა (ე. ი. ბრიტანიის) საგუშაგო რაზმის დარჩენის კითხვა მალე გადაწყდა. არავინ იმზადებოდა ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების დამოუკიდებლობისათვის საბჭოეთთან საომარი შეტაკება გაემართა. და, რადგან ეს რესპუბლიკები მოახლოებულ საფრთხის წინაშე შეერთებულას ძალებით შეთანხმებულ, მტკიცე თავდაცვის სურვილს ვერ იჩენდენ, და რადგან სენ-რემოში ლორდ კერზონის პოლიტიკა კავკასიის შესახებ დამარცხდა, ბათომსა და ბათომის ოლქში ინგლისის ჯარების დაყოვნება ზედ-მეტე გახდა; ჯარები გადაიყვანეს; ამასთანავე საქართველოს მთავრობის მოუთმენელმა ცდამ, რომ ბათომი ოლქითურთ მალე ჩაეგდო ხელში, ძლიერ გაუადვილა ინგლისელებს ამოცანა, სახელოვნათ გასულიყვნენ ბათომიდან. ეს წასვლა აღარ ჰგავდა დაჭერილი იმპერიალისტური პოზიციის ვისიმე ძალდატანებით დაცლას, არამედ დროებით დაჭერილას. მეპატრონისათვის კუთვნილებისამებრ დაბრუნებას. თავისი ფორმით ეს იყო არსებულ მდგომარეობიდან საესებით მოქნილი გამოსავალი. ბათომის დატოვებას თანაც მოითხოვდა ლონდონში ეკონომიის ყველა მომხრე, რომელთაც უხაროდათ კიდევ ერთი ოკუპაციის მოხსნა; ამ ზომას იწონებდა საერთოდ ყველა ამიერ-კავკასიაში ინგლისის აქტიური პოლიტიკის მოწინააღმდეგე (ე. ი. კერზონის მოწინააღმდეგე-

ნი და ლლოიდ-ჯორჯის მომხრეები). გადატრიალებამ აზერბაიჯანში თავის მხრით ხელი შეუწყო იმ გადაწყვეტილებას, რომელიც მხედველობაში ჰქონდათ უკვე 1920 წლის მაისის დასაწყისში.

11 ივნისს ჩვენ (საქართველოს ეკონომიური მისიის წევრებს) ლონდონში საიდუმლოთ შეგვატყობინეს, რომ ინგლისის მთავრობამ დაადგინა დასტოვოს ბათომი, და მთელი ოლქი გადასცეს საქართველოს მთავრობას. გადაცემის ფორმალობისა და აგრეთვე ზოგიერთ მნიშვნელოვან „თანდაყოლილ“ კითხვების გამო (მაგ., „დენიკინელების“ ბათომიდან ყირიმში გადაგზავნა) საქართველოში იგზავნებოდა პოლკოვნიკი სტოკსი, დიდი ბრიტანიის ახალი კომისარი; ინგლისის მთავრობის თხოვნით, სტოკსს თან უნდა გაჰყოლოდა დ. ლამბაშიძე.

ბათომის ოლქის შემოერთება დიდ ზნეობრივ და პოლიტიკურ დაკმაყოფილებას აძლევდა საქართველოს. მაგრამ ამასთანავე ეს იყო, თუ გნებავთ, დანაელების საჩუქარი.

ბათომის ოლქის შემოერთება ხომ არ დაასუსტებს საქართველოს შემოსევისთვის გაშლილთ აღმოსავლეთის საზღვარზე? მოახერხებს საქართველო გაშქლავდეს ოსმალეთის ნაციონალიზმს, რომელიც უეჭველია თავს იკავებდა ბათომში ინგლისელების ყოფნის გამო? აი რა იჭვები იზადებოდა უნებურათ და რატომ იყო, რომ ამ იერ-კავკასიიდან ევროპის წასვლა, რაც ბუნებრივი შედეგი იყო სენ-რემოში ჩვენი უთანხმოების, და რაც კიდევ უფრო დაჩქარდა უკანასკნელი ამბებით, მე სრულიადაც არ მომწონდა. იმ მოსაზრებებით, რომელთაც აქ არ გავიმეორებ, მე ვფიქრობდი, რომ ძლიერ უნდა დავგვეფასებია... „ინგლისის მოსახლეობის“ ბათომში ყოფნა.*)

... ეს იჭვები და შეშფოთება, რა თქმა უნდა, ვერ გაფანტა ცნობამ, რომ 4 ივლისს 1920 წელს საქართველოს ჯარი ზეიმით შევიდა ბრიტანიის საფუშაგო რაზმის მიერ დატოვებულ ბათომში, რომ ბათომის სიმავრეებზე აღიმართა საქართველოს ბაირალი და სხვა**).

მოვლენათა „ფილოსოფია“ მეტად მარტივი იყო: საქართველო განცალკევებული დარჩა მიყრუებულ ჯვარედინზე, ევროპისა და აზიის შუა, უშვალო მეზობლათ საბჭოთა რუსეთისა და ოსმალეთისა: ეს ორი ფილაკვანი ემზადებოდა საფუქვლიანათ ამოგედოთ კავკასიის შუაქედელი.

ეხლა რამოდენიმე სიტყვა სევრის ხელშეკრულებაზე, — დასავლეთ ევროპის თვითმპყრობელობითი კოლექტიური აზრის ყველაზე უფრო ბოროტებით სავსე ნამოქმედარზე.

ოსმალეთის სულთანის რწმუნებულებს იგი წარედგინა 9 მაისს. და ხელმოწერილი იქმნა 10 აგვისტოს 1920 წელს; ამ ხელშეკრულებამ არა თუ შექმნა

*) ინგლისის ჩ ა ნ ა კ მ ა, რომელმაც 1922 წელს თითქმის კონსტანტინოპოლის კარებთან შეაჩერა მუსტაფა ქემალის ძლევამოსილი და იერიშით მიმავალი ჯარი, დამიმტკიცა სისწორე ჩემი დაფასებისა ბათომის კითხვისა და იქ ინგლისელების ყოფნის შესახებ.

**) ინგლისის ჯარები ბათომიდან წავიდნ 10 ივლისს. გამოსათხოვარი ბანკეტი საუცხოოთ ჩატარდა. ბათომის გადაცემის ხელმოწერილ ოქმში საქართველოს მთავრობა თანხმობას აცხადებდა ყარსი-ბათომის რკინის გზის გაყვანაზე, რასაც უკვე არავითარი მნიშვნელობა აღარ ჰქონდა.

დამოუკიდებელი სომხეთი, არამედ ევროპის საერთაშორისო სამართალში პირველად შეიყვანა, როგორც ფორმალურად ცნობილი პირი, საქართველო და აზერბაიჯანი.

პროექტის მე-92 მუხლი წინადაც იღებს მხედველობაში სომხეთსა და მის მეზობელ აზერბაიჯანსა და საქართველოს შორის საზღვრების დადების წესრიგს. საზღვრები ორივე მხარის თანხმობით უნდა იქნეს დადებული. თუ ეს არ მოხდება იმ დროისათვის, როცა დაიდება საზღვარი ოსმალეთსა და სომხეთის შორის, ამ შემთხვევაში სამიჯნო ხაზი სომხეთსა და საქართველოს, აგრეთვე აზერბაიჯანს შორის, დადებულ იქნება უმთავრეს მოკავშირე სახელმწიფოთა მიერ (ე. ი. ინგლისის, საფრანგეთის და იტალიის მიერ), რომელნიც აგრეთვე იზრუნებენ ადგილობრივ გაიყვანონ იგი *).

ბათომი ცხადდებოდა საერთაშორისო მნიშვნელობის ნავთსატურათ, რომელიც ღია იქნებოდა თავისუფალი ვაჭრობისათვის და ერთა ლიგაში შემავალ ყველა სახელმწიფოს ბაიარლებისათვის. თავისუფალი ნავთსადგურის წესდება (რეჟიმი) ლიგის ზედამხედველობით, რომელიც აწერილია სევრის ხელშეკრულებაში (მუხ. 335—346) შეეხება ბათომს ისე როგორც კონსტანტინოპოლს, გაპიდარ-ფაშას, სმირნას, ალექსანდრეტას, ხაიფას, ბასრას, ტრაპიზონს. მაგრამ ბათომის შესახებ არის განმარტება „პირობების შესახებ, რომელნიც შემდეგში იქნებიან დაწესებულნი“ (მუხ. 335).

კითხვა სუვერენიტეტის შესახებ რჩება ვადუწყვეტელი (ib.). მე-351 მუხლის რედაქციას („თავისუფალი მისასვლელი შავ-ზღვაზე ბათომის ნავთსადგურის საშუალებით ეძლევა საქართველოს, აზერბაიჯანს და სპარსეთს, და აგრეთვე სომხეთს“) ჯერ კიდევ ლონდონელი იდეები (თებერვალი—მარტი 1920 წ.) ეტყობა, რომელნიც საქართველოს აშორებდნენ ბათომს. ასეთივე „ჩამორჩენილი“ მუხლი 352, რომელიც შეეხება სომხეთის ტრაპიზონზე გასავალს. ყველაფერ ამაში ბევრი დაუმთავრებელი და ბუნდოვანი, რაც აიხსნება სენ-რემოში ჩვენი მოლაპარაკების უნაყოფობით **).

10 აგვისტოს, 1920 წელს, ავეტის აგარონიანმა სომხეთის სახელით ხელი მოაწერა სევრის ხელშეკრულებას, რომლითაც, როგორც იქნა, მოინათლა სომხეთის სახელმწიფოს დამოუკიდებელი არსებობა. რა უთანაზომო ნაბიჯის წინ გადადგმა არის 1878 წლის ბერლინის ტრაქტატის ცნობილ მე-61 მუხლთან შედარებით! სამწუხაროთ, ეს გამარჯვება იყო მხოლოდ ქალაქდზე, მხოლოდ სიტყვიერი! ტყუილად კი არ არის სევრის სახელი მისი ნაწარმოები ფაიფურის სისუსტესთან მჭიდროთ დაკავშირებული!

1920 წლის 10 აგვისტოსთვის საქართველოსა და სომხეთის პასუხისმგებელმა გამგებმა და რწმუნებულმა წარმომადგენლებმა, რაც კი შეეძლოთ, ყოველივე მოიმოქმედეს, რომ ამიერ-კავკასიის მხრით უზრუნველყოთ სევრის

* თანახმად მე-89 მუხლისა ამერიკის შეერთებული შტატების პრეზიდენტს დაეკისრა გადაეწყვიტა კითხვა საზღვრების შესახებ ოსმალეთსა და სომხეთს შორის ერზერუმის, ტრაპიზონის, ვანის და ბითლისის ვილაჰიეტებში. პრეზიდენტმა ვილსონმა ეს დავალება შეასრულა 22 ნოემბერს 1920 წელს.

** ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების შეთანხმების პროექტი ხელმოწერილი რომ ყოფილიყო, იგი არსებითად სევრის ხელშეკრულების რამდენიმე მუხლის ნამდვილი დამატება იქნებოდა.

ხელშეკრულების საწინააღმდეგო რუსეთ-ოსმალეთის ოპოზიციის გამარჯვება. არც სენ-რემოში, არც ტფილისში, არც ერივანში, ბაქოზედაც რომ არაფერი უთქვათ, ვერ გამოიჩინეს ვერც ერთობის უნარი, რომელიც საჭირო იყო ამიერ-კავკასიის ბლოკის შესაქმნელად, ვერც მისი საჭიროების შეგნება, თუნდაც იმ აზრით, რომ იგი ერთობა საჭიროა, როგორც სევრის ხელშეკრულების განხორციელების ერთ-ერთი პრაქტიკული პირობა. სამაგიეროთ რუსეთმა და ოსმალეთმა იმდენათ შეუთანხმეს ერთმანეთს თავიანთი მუშაობა, რომ რამდენიმე თვის განმავლობაში აღარაფერი დარჩა ამიერ-კავკასიის „ფრონტიდან“. დიდი სახელმწიფოების უთანხმოებამ, საბერძნეთის საქციელმა, შეერთებული შტატების სომხეთის დახმარებაზე გადაჭრილმა უარმა საქმე მიიყვანეს ახლო აღმოსავლეთში ისეთს ცვლილებებამდე (1920-23 წ.) რომელნიც უდრიდენ სევრის სუსტი ქმნილების სრულს განადგურებას.

§ 86. საქართველოში ბათომის ოლქის საქართველოს მთავრობაზე გადაცემა უკანასკნელის დიდ გამარჯვებათ ჩასთვლეს. ამაში პოულობდენ იმპერიალიზმზე დემოკრატიის გამარჯვებასა და სხვა.

1920 წლის შემოდგომაზე, როცა საბჭოთა რუსეთი ოსმალეთთან ერთად გამოდიოდა ამიერ-კავკასიის საქმეებში გადამწყვეტ ფაქტორათ, დასავლეთის დიდმა სახელმწიფოებმა კი, უმთავრესად ინგლისმა, უარი განაცხადეს აქ მომქმედი პოლიტიკის წარმოებაზე, ე. ი., როცა ამიერ-კავკასიაში ომი და მყუდროება და ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების მომავალი დამოკიდებული იყო არა ლონდონსა და პარიზისაგან, არამედ მოსკოვსა და ანგორისაგან, საქართველოს მთავრობა ყურადღებას არ ათხოვებდა ანგორა-მოსკოვს და თავის უმთავრეს ძალებს თავს უყრიდა დასავლეთში: სამი მინისტრი (გეგეჭკორი, გოგიჩიაშვილი, კანდელაკი) და დამფუძნებელი კრების თავმჯდომარე (ჩხეიძე), განსაკუთრებული, განსხვავებული, უნივერსალური რწმუნებული (წერეთელი) იღვწოდენ დასავლეთ სახელმწიფოთა სატახტო ქალაქებში მაშინ, როცა საერთო ვითარებამ, რომელმაც საქართველოსადმი წუთით კეთილ-განწყობილი სახე მიიბრუნა, ეხლა კი ზურგი უჩვენა საქართველოს. ასეთი მოქმედება დემონსტრაციის შთაბეჭდილებას სტოვებდა, თითქოს საქართველო ახლო იყო დასავლეთ სახელმწიფოებთან, რაც სრულიად არ შეეფერებოდა სინამდვილეს, და საბაბი ეძლეოდა მოსკოვის თვალთმაქცურ შიშს „ევროპის ჩარევის ბაზის“ შესახებ, რასაც აგრეთვე ადგილი არ ჰქონდა სინამდვილეში.

მდგომარეობასთან სრულიად შეუფარდებელ დიპლომატიურ პოზიციის სიყალბეს ემატებოდა საუბედურო და უდროვო ჩარევა საქართველოსა, როგორც ვითომდა სოციალ-დემოკრატიული რესპუბლიკისა, სოციალ-დემოკრატიულ დაკომუნისტურ ინტერნაციონალთა ბრძოლაში.

საქართველო, ოდესღაც „ღვთის-მშობლის ხვედრი“ ეხლა ხდებოდა მე-2 ინტერნაციონალის ხვედრათ. 1920 წლის სექტემბერში „ადგილობრივით საქართველოს დათვალიერება“ მე-2 ინტერნაციონალის მოღვაწეების მიერ (რ. მაკდონალდი, ვანდერველდე, ქ-ნი ე. სნოუდენი, რენოდელი, კაუტკი, გიუსმანსი და სხვები) ღებულობდა რაღაც იდეური დემონსტრაციის მნიშვნელობას, რომელიც მიმართული იყო მე-3, ე. ი. კომუნისტური ინტერნაციონალის წინააღმდეგ. ევ-

როპიელ ცნობილ სოციალისტების ამ მოგზაურობას (მათ შორის მე-2 ინტერ-
ნაციონალის სამი სტატუს-დამა ქნნი კაუცკისა, ვანდერველდესა და სნოუდენისა,
რომელნიც ლორნეტებით ცნობის მოყვარეობით უცქერდნენ „ამ ტურფა სუ-
რათოვან საქართველოს“), რომელსაც საქართველოში შეხვდნენ ოფიციალური
პატივდებით და რასაც ისინი სამშობლოში არც თუ ისე იყვნენ მიჩვეულბ,
დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მათ გონებაში საქართველოს დამოუკიდებლობის და
მისი, როგორც დემოკრატიული „ოაზისის“, ჩასანერგათ. *) „ჩვენი დროის გა-
ჭირვებულ მდგომარეობაში“—in the strenuous conditios of our time—ამ და-
მოუკიდებლობის განსამტკიცებლათ კი ექსკურსიას, რა თქმა უნდა, არავითარი
მნიშვნელობა არ ჰქონია; მან გამოიწვია ან გააძლიერა მეტად უდროოთ ილ-
ლიუზიები შესახებ „დასავლეთის დემოკრატიის დახმარებისა“, სრულიად აუ-
რია ანგარიში ხალხს, რომლისთვისაც, რა თქმა უნდა, გაუგებარი დარჩა ნამ-
დვილი მიზეზი ბათომიდან ინგლისელების წასვლისა, ისე როგორც გაუგებარი
იყო მასთვის, შედარებითი მნიშვნელობა საქართველოს დამოუკიდებლობისათ-
ვის 1920 წელს „მოკავშირე დიდი სახელმწიფოების უმაღლესი საბჭოსი“ და
„ამსტერდამის ინტერნაციონალისა“. მაგრამ ამ მხრივ, ე. ი. გაუგებრობის
მხრივ, სამწყსო და მწყემსები ერთსულოვანი იყვნენ.

... ამ დროს საქართველოს მეზობლათ საბჭოთა მთავრობა არა თუ მტკი-
ცეთ გამაგრდა აზერბაიჯანში, არამედ ამზადებდა სომხეთის იარაღის დაყრევი-
ნებასაც წინადადებით, რომ იგი მთავრობა სომხეთს დახმარებას გაუწევს შე-
ვიწროებულ მდგომარეობაში და „კორრიდორის“ პოლიტიკით ყარაბაღის გზით
დააახლოვებს მას ოსმალეთთან. 1920 წლის ზაფხულში რუსეთ-პოლონეთის ომი-
სა და ბათომში ინგლისელების ყოფნის გამო, ბოლშევიკებმა ზედ-გავლენა მოახ-
დინეს სპარსეთის და არა შავი-ზღვის მიმართულებით.

თვით ტფილისშიაც საბჭოთა მისიის წინასწარი მუშაობა დაჩქარებით მი-
დიოდა: გარდა აგიტაციისა და სოციალ-დემოკრატიასთან კომუნიზმის იდეური
ბრძოლისა, შეუმჩნეველად სწარმოებდა დაზვერვა და „შინაგანი გაშუქება“ ძვე-
ლის საშვალეებებითა და გამოცდილი სპეციალისტების მიერ.

ხოლო ევროპაში მყოფი საქართველოს დიდი კაცები იმაზე მსჯელობდნენ,
თუ როგორ მოეწყოთ საუკეთესოდ საქართველოს საზღვარგარეთ წარმომად-
გენლობა (პარიზის დელეგაცია უნდა გაუქმებულიყო 1920 წლის ოქტომბრის
დამლევებიდან); საგარეო საქმეთა მინისტრი, რომელსაც დაეტოვებია საქმეები
შემთხვევითი პირების მზრუნველობაზე, დროს ჰკარგავდა იმაზე რომ, დელეგა-
ციის გაკვალული გზით, განაგრძობდა „ჩამორებას“ საქართველოს იურიდიული
ცნობის გამო. ლონდონში მას ლაპარაკი ჰქონდა ბათომის შესახებაც—მაგრამ
1920 წლის აპრილიდან ამ კითხვას დაეკარგა პრაქტიკული მნიშვნელობა; მან
კიდევ ლაპარაკობდნენ, რადგან „შედგენილი იყო“ შესაფერი „საქმე“.

ხოლო საქართველოს ფორმალურად ცნობის კითხვა ეხლა თავის თავად
მიდიოდა გათელილ გზაზე—იგი თან მიჰყვებოდა ბალტიის რესპუბლიკების ცნო-
ბის კითხვას.

*) ამ მოგზაურობის სახსოვარი 1921 წელში პარიზში გამოცემული წიგნი: „L'Internati-
onale socialiste et la Géorgie“.

რუსეთ-პოლონეთის შეტაკება დამთავრდა რუსეთის დამარცხებით, მას შემდეგ, რაც რუსეთი თითქმის გამარჯვებული სჩანდა.

საბჭოთა მთავრობის უმთავრესს ამოცანას ეხლა შეადგენდა ზღვაში გადგეგლო გენერალ ვრანგელის ჯარი: ეს იყო ევროპის რუსეთში უკანასკნელი „ფრონტი“.

ინგლისმა საბოლოოდ აირჩია რუსეთთან ვაჭრობის განახლებაზე მოლაპარაკების გზა და ემზადებოდა რუსეთისთვის მიენებებია ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკებში თავისუფალი მოქმედების საშვალეობა. ინგლისმა საფრანგეთს დაუთმო საბჭოთა ლაშქრის შემოტევის საწინააღმდეგო პოლონეთის გამაგრებაზე ზრუნვაც, გენერალ ვრანგელის მარცხით გამოწვეული მწუხარებაც და საერთოდ საბჭოთა მთავრობის მოწინააღმდეგეთა ამა თუ იმ ფორმით პატრონობა.

მაგრამ საფრანგეთს არც მდგომარეობა და არც მისი ინტერესები საშვალეობას არ აძლევდნენ ეფიქრა ამიერ-კავკასიაში აქტიური პოლიტიკის წარმოებაზე. საბჭოთა იმპერიის ძალდატანების საწინააღმდეგო ძალის აქ პოვნა აღარ შეიძლებოდა: სომხეთი და საქართველო დღეიდან უკვე განწირული იყვნენ.

**თავი XXXIII ეთა
ლიგა ანუ „დასტო-
ვით ყოველი იმედი“
§ 87.**

1920 წლის ნოემბრის დასაწყისში სამშვიდობო კონფერენციასთან მყოფმა საქართველოს პოლიტიკურმა დელეგაციამ, აგრეთვე განსაკუთრებულმა ეკონომიურმა მისიამ, შესწყვიტეს თავის არსებობა: უკანასკნელმა მუშაობის დამთავრების გამო, პირველმა კი, რადგან საქართველოს მთავრობამ გადაწყვიტა მისი განსაკუთრებული წარმომადგენელით შეცვლა უკანასკნელის მოვალეობას დროებით, სანამ პარიზში ჩავიდოდა სპეციალურად დანიშნული პირი, ასრულებდა საგარეო საქმეთა მინისტრი გეგეჭკორი.

ეხლა ჩემს საზრუნავ საქმეთ დარჩა საქართველოს შესვლა ერთა ლიგაში, რომლის პირველი საერთო კრება მოწვეული იყო 1920 წლის 15 ნოემბრისთვის. კრების სამუშაო პროგრამაში შედიოდა აგრეთვე მთელი რიგი სახელმწიფოების შუამდგომლობის გარჩევა ერთა ლიგაში მიღების შესახებ, იმ სახელმწიფოებისა, რომელნიც ჯერ არ ითვლებოდნენ ლიგის წევრებათ*)

ერთა ლიგის პირველ საერთო კრებას ყველა დიდის ცნობის მოყვარეობით ელოდა, თუმცა ამ ახალ საქმით გამოწვეული აზრები და გრძნობები სრულიად არ იყო გარკვეული და ერთგვარი. დაუსწრებლობა შეერთებული შტატების წარმომადგენლისა იმ საქმეში, რომელიც პრეზიდენტ ვილსონის ქმნილებათ ითვლებოდა, ახდენდა საკვირველ, თითქმის კომიკურ, შთაბეჭდილებას. რუ-

*) ლიგის დამფუძნებელი აქტის ძალით (იმით იწყება ყველა ტრაქტატი; რომელიც 1919 წლიდან, ვერსალის ხელშეკრულებიდან დაწყებული, პარიზის ირგვლივ იქმნა ხელწერილი) ლიგაში შედიან, პირველი, ძირითადი წევრები, რომელნიც დასახელებული არიან აქტის დამატებაში (რიცხვით—32: ესენი არიან 1914—1918 წლების ომში გამარჯვებული მოკავშირენი, რომელთაც ხელი მოაწერეს ვერსალის ხელშეკრულებას); მეორე, სახელმწიფოები, რომელნიც მიიბატიყეს განსაზღვრულ დროში გაეზიარებინათ ლიგის აქტი (იმავე დამატებაში არიან დასახელებული) და რომელთაც ისარგებლეს ამ უფლებით (ეს არის 13 სახელმწიფო, რომელთაც ომის დროს დაცვეს ნეიტრალიტეტი). დანარჩენ სახელმწიფოებისათვის დომინიონებისა და კოლონიებისათვის დაწესებულია განსაკუთრებული რიგი ლიგის საერთო კრების მიერ არჩევისა (ხმების ორი მესამედით).

სეთის, გერმანიის და ოსმალეთის დაუსწრებლობასთან ერთად ეს ამბავი უკარგავდა ამ დაჯგუფებას მისთვის საჭირო მსოფლიო ხასიათს.

მაინც გასაგებია ერთა ლიგისადმი ინტერესი, რომელიც გამოიჩინეს რუსეთის ტერიტორიაზე დაარსებულმა ახალმა სახელმწიფოებმა. როგორ არ მიეცემათ ამ მხრისკენ თავისი გაუბედავი იმედები?

ისინი არც თუ გადაჭარბებულის ნდობით უცქეროდნენ ლიგის ცნობილ მე-10 მუხლს, რომელიც შესახებდავთ ესოდენ დამამშვიდებელი იყო ყველა ლიგაში წევრათ შორის, სუსტ, ძლიერი და გაუმადლარი მეზობლებით გარშემორტყმულ სახელმწიფოებისათვის: „ლიგის წევრები თავის თავს მოვალედ ხდიან პატივით მოეპყრან და ყოველივე გარეშე თავდასხმისაგან დაიცვან ტერიტორიალური მთლიანობა და სახელმწიფოს ეხლანდელი დამოუკიდებლობა ლიგის ყველა წევრისა. თუ ადგილი ექნა თავდასხმას, მუქარას ან თავდასხმის საშიშროებას, საბჭო მოისაზრებს იმ საშვალეებს, რომელნიც უზრუნველყოფენ მიღებულ მოვალეობის სისრულეში მოყვანას“.

ლიგის მოწყობის პირობებისა და ევროპაში პოლიტიკური ურთიერთობის გამო, ეს მუხლი, თავისი შინაარსით ესოდენ მნიშვნელოვანი, თავიდანვე ბევრათ მეტ დაპირებას იძლეოდა, ვიდრე ლიგას ნამდვილად შეეძლო მიეცა, რაც 1920 წლის დასასრულისთვის საკმაოდ გამოირკვა.

მაგრამ, თეორეტიული შესაძლებლობა ერთა ლიგისაგან დახმარების მიღებისა, პრინციპიალური ღირებულება ასეთი ფართო საერთაშორისო ურთობისა მისი მნიშვნელობა, როგორც საშვალეებისა, შეეძინათ და გაეფართოვებიათ ახალი სახელმწიფოებისათვის მნიშვნელოვანი კავშირი, პერსპექტივა უცხო ერებთან თანამშრომლობისა სხვა მრავალმნიშვნელოვან სახელმწიფოებრივ დარგებში, — ყველაფერი ეს ლიგისაკენ იზიდავდა რუსეთის განაპირებზე ახლად დაარსებულ სახელმწიფოებრივ ორგანიზმებს. უმთავრესი და უშვალო მიზეზი კი ლიგის წევრათ ჩაწერის სურვილისა იყო, რა თქმა უნდა, სურვილი განემტკიცებიათ თავიანთი საერთაშორისო მდგომარეობა, დაეჩქარებიათ ევროპის სახელმწიფოების მიერ მათი დამოუკიდებლობის ფორმალურათ ცნობა და ყველა სახელმწიფოების, დამოუკიდებელ ერებთა მთელი ფართო „ოჯახის“ ყურადღება მიექციათ თავიანთ დამოუკიდებლობისათვის.

ერთა ლიგის საერთო კრების პირველი სესხისა მეტად საინტერესო იყო სიმრავლით და სხვადასხვაობით მაშინ ჟენევაში მყოფ სახელმწიფო მოღვაწეებისა და კრების ირგვლივ შექმნილ ატმოსფეროთ, რომელშიაც ერთმანეთში ირეოდა ზოგიერთის აღტაცებული ნოლოდინი, ზოგის კეთილგანწყობილი სკეპტიციზმი და ზოგიერთის აწონ-დაწონილი სიფრთხილე.

მაგრამ მე არ მაქვს განზრახვა აქ დავასურათო ეს ისტორიული „საერთო კრება“, რომლის ცხოვრებასაც ჩვენ, უცნობი სახელმწიფოების წარმომადგენლებს, შეგვეძლო დაწვრილებით თვალყური გვედევნებია. არც იმაზე ვილაპარაკებ, თუ როგორ მომზადდა ლიგის სამდივნოსთან მოლაპარაკებით, საქართველოს კითხვის დასმა ამ პირველ სესხისაში. დავკმაყოფილდები მხოლოდ საგანის გაგარეგანი ისტორიის“ გადმოცემით, რომელსაც საფუძვლათ დაუდებ საქართვე-

ქლოს მთავრობისადმი ჩემ მიერვე 20 დეკემბერს 1920 წელს გაგზავნილს მოხსენებას *).

ლიგის წევრობაზე განცხადებულ კანდიდატურის გასარჩევად შეადგინეს საქართვლოს კომისია (მე-5), 36 პირისაგან შემდგარი, ჩილის დელეგატის Don Antonio Nuneus-ის თავმჯდომარეობით. კითხვა საქართველოს შესახებ (აგრეთვე სომხეთის, აზერბაიჯანის, უკრაინის და კოსტარის) გადაეცა მე-3 ქვეკომისიას, რომლის თავმჯდომარეთ იყო ფრიტიოფ ნანსენი, ხოლო წევრებათ: პროფ. ტომას იონესკუ (რუმინეთი), ე. დ. მილენი (ავსტრალია), ე. დე პელასიოსი (ესპანია), ნ. პოლიტისი (საბერძნეთი), სპალა-ჰიკოეიჩი (სამხრეთ სლავია) და ტსან-ტსაჰი-ფუ (ჩინეთი).

ქვე-კომისიას ევალეზოდა ლიგის მოსახსენებლად შეესწავლა ყველა კანდიდატურა შემდეგი კითხვების თვალსაზრისით:

- a) ფორმალური კანონიერება ლიგაში მიღების შუამდგომლობისა;
- b) შუამდგომლობის აღმკვეთი მთავრობა ცნობილია თუ არა de iure ან de facto და სახელდობრ რომელი სახელმწიფოს მიერ;
- c) კანდიდატი არის თუ არა მტკიცე მთავრობისა და გარკვეული საზღვრების მქონე ერი? ნდებარეობა და მოსახლეობა;
- d) თავისუფალი მართვა-გამგეობა აქვს სახელმწიფოს თუ არა?
- e) როგორია მისი განწყობილება თანახმად აქტებისა და დეკლარაციებისა: 1) საერთაშორისო მოვალეობისადმი და 2) ლიგის შესაძლებელ დადგენილებებისადმი შეიარაღების შესახებ.

25 ნოემბერს მე და თ-დმა მ. ა. სუმბათაშვილმა მივეცი ამ ქვე-კომისიას განმარტებები. აქ ბ. პოლიტისმა (საბერძნეთის საგარეო საქმეთა მინისტრმა ვენეცილოსის მთავრობაში, რომელიც სწორედ ამ დროს ეცეზოდა) იჩივლა, რომ საქართველოს მთავრობამ თამბაქოს მრეწველობაში და ვაჭრობაში დაარღვია უცხო სახელმწიფოთა ქვეშევრდომების უფლება. მას მხედველობაში ჰყავდა სოხუმის მეთამბაქოები და ბერძენი—ვაჭრები. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ამ გარემოებას არ ჰქონია.

ქვე-კომისიის მოხსენება კეთილგანწყობილი გამოდგა საქართველოს კანდიდატურისადმი. საქართველოს მთავრობა მტკიცე მთავრობათ იქნა ცნობილი და სხვა. აღნიშნული იყო მხოლოდ უქონლობა საბოლოო საზღვრებისა აზერბაიჯანსა და სომხეთთან.

კომისიის წინასწარ სხდომაზე (2 დეკემბერს), ნანსენისა და სხვების ცდის მიუხედავად, საქართველოს ლიგაში მიღების კეთილგანწყობილმა დასკვნამ ვერ მოიპოვა უმრავლესობა. ფიშერის (დიდი ბრიტანეთი) წინადადებით გადაწყ-

*) გეგეკორისა და ჩემ მიერ ხელმოწერილი ერთა ლიგის წინაშე წარდგენილი მემორანდუმი საქართველოს კანდიდატურის შესახებ დამატებებით (რომელშიაც შევიდა: 1919 წელს პარიზის კონფერენციისთვის წარდგენილი ძირითადი მემორანდუმი საქართველოს დელეგაციისა, მოხსენება უმაღლესი საბჭოსათვის სპაში და სხვა საბუთები) დაბეჭდილია ლონდონში გამოცემულ კრებულში შემდეგი სათაურით: Documents présentés par le Gouvernement de la République de Géorgie à la première Assemblée de la S. des N etc. Londres. ასეთივე გამოცემა ინგლისურ ენაზე.

და, კითხვა საქართველოს შესახებ გაერჩიათ ყოფილი რუსეთის იმპერიის დანარჩენ სახელმწიფოების კითხვასთან ერთად. ამიტომ 1-ლ ქვე-კომისიას (თავ-მჯდომარე—პულლე, ბელგია) დაავალეს, გამოენახათ სპეციალურათ საქართველოსა და ბალტიის სამი რესპუბლიკის მდგომარეობისათვის შესაფერისი ფორ-მულა: გადაედვათ ამ სახელმწიფოების ლიგაში მიღება, მაგრამ იმავე დროს ხე-ლი არ ეკრათ მათთვის, არამედ ეხლავე მოეწვიათ ლიგაში პრაქტიკული თანა-მშრომლობისათვის.

მე-5 კომისიამ ეს ფორმულა მიიღო შემდეგი საბოლოო სახით:

„კომისია ურჩევს კრებას, შეატყობინოს საქართველოს მთავრობას:

a) რომ მისი შუამდგომლობა განხილულ იქმნა თანაგრძნობით (avec fa-veur—with sympathy), მაგრამ მდგომარეობა (sic) კრებას ნებას არ აძლევს გა-მოატანოს საბოლოო დადგენილება.

b) რომ კრების შემდეგი გადაწყვეტილებების მოლოდინში ამ სახელმწი-ფოს შეუძლია მონაწილეობა მიიღოს ლიგის საერთო მნიშვნელობის ტექნიკურ ორგანიზაციებში.

ასეთი იყო ძირითადი მუხლები დასკვნისა, რომელიც წარედგინა ასსამ-ბლევს განსახილველად.

ასსამბლეამ ბალტიის სახელმწიფოებისა და საქართველოს კითხვა გააჩნია 1920 წელს, 16 დეკემბერს, საღამოს სხდომაზე. იმავე დღეს, დილით, სომხეთის მიღება უარყოფილ იქნა 21 ხმით, წინააღმდეგ 8 ხმისა (მას შემდეგ, რაც მიღებულ იქნენ ავსტრია, ბულგარეთი, კოსტა-რუკა, ფინლიანდია და ლიუქსემბურგი).

კამათი, რომელიც წინ უძღოდა ოთხი კანდიდატის—რუსეთის ყოფილი განაპირების—კენჭის ყრას, იყო მეტათ გაცხარებული. კოლუმბიის დელეგატი რესტრეპო ეკამათებოდა კომისიის დასკვნას: „ეს სახელმწიფოები—განაცხა-და მან—აკმაყოფილებენ ყველა მოთხოვნილებას, რომელთაც ჩვენ წარ-ვუდგენთ ხოლმე ახალ წევრებს; თვით კომისია სცნობს ამას! იგი კომისია ემყა-რება რაღაც „მდგომარეობას“, რომელიც ხელს უშლის ამ კანდიდატების მი-ღებას. მაგრამ ლიგის ხელშეკრულებაში არ არის დაშვებული მიუღებლობა „მდგომარეობის“ გამო. მიუღებლობა იქნება ლიგის სისუსტის დამტკიცება!“

პორტუგალიელი შაგასი მოითხოვდა კანდიდატების მიღებას და თან ყო-ველი სახელმწიფოსათვის თავისუფლების დატოვებას, ეცნოთ ან არ ეცნოთ ლი-გის ახალი წევრები de jure დამოუკიდებლათ.

სპარსეთის დელეგატი ზოკა-ე-დ-დაულე მხურვალეთ იცავდა მიღებას და განსაკუთრებულის ყურადღებით ეპყრობოდა საქართველოს...

პადერეესკიას სიტყვით, პოლონეთის სიმპატიები, რა თქმა უნდა, კან-დიდატების მიღების მხარეზეა, მაგრამ... პოლონეთმა იცის, ვისი მადლობელი უნდა იყოს, რომ თვითონ გახდა დამოუკიდებელი; პოლონეთი ხედავს, რომ მათ მიღებას ნაადრევათ სთვლიან. ამიტომ პოლონეთი იძულებულია ხმის მი-ცემაზე თავი შეიკავოს.

იმავე აზრს: გამოსთქვამს რუმინეთის დელეგატი პროფესორი იონესკუ. ვივიანმა (საფრანგეთი) პირდაპირ აღნიშნა, რომ უხერხულია რუსეთ-თან დაკავშირებული კითხვების ნაწილობრივ გადაწყვეტა (!) და რომ ლიგას

მეტად გაუძნელდება, ახალი წევრების ტერიტორია, თანახმად ლიგის ხელშეკრულების მე-10 მუხლისა, თავდასხმისაგან უზრუნველყოყს *).

ბრანტინგს (შვეცია) იგივე სიძნელეები ჰქონდა მხედველობაში, როცა ღრმა თანაგრძნობით მოიხსენია ბალტიის სახელმწიფოები, მაგრამ მაინც წინადადება შეიტანა მათი მიღება გადაედოთ შემდეგ კრებამდე (1921 წ.).

ამის შემდეგ მომხდარ კენჭის ყრის დროს, რ. სესილისა (სამხრეთი აფრიკა) და ნანსენის (ნორვეგია) წინადადებით**) საქართველოს კითხვა გამოყოფილ იქმნა.

ესტონიის, ლატვიის და ლიტვის მიღების მომხრე აღმოჩნდა ხუთ-ხუთი ხმა, წინააღმდეგ—27, 24, 24 ხმისა. ეს სახელმწიფოები ლიგაში არ ყოფილან მიღებული.

ამის შემდეგ საქართველოს და შვედებისათვის მეტად გულმხურვალეთილაპარაკა ნანსენმა; მან აღნიშნა, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს—არა მარტო საქართველოსთვის, არამედ თვით ლიგისათვის—საქართველოს ხელის შეწყობას. სიტყვა დიდის სიძლიერით წარმოთქმული იყო ინგლისურათ. ნანსენის შემდეგ, იმავე აზრის დასაცავად, გამოვიდა ლორდი რობერტ სესილი, რომელმაც კრებას განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცევინა იმ მნიშვნელობაზე, რომელიც ექნება საქართველოს ლიგაში მიღებას, იმ ვალდებულებების თვალსაზრისითაც, რომელიც ლიგას ნაკისრები აქვს სომხეთის მიმართ ***)).

ამ სიტყვების გათავებისთანავე დაუყოვნებლივ სიტყვა ისევ მოითხოვა ფიშერმა (დიდი ბრიტანია), რომელმაც განაცხადა, რომ რასაც ნანსენი და სესილი ამტკიცებენ სწორია, მაგრამ სიძნელე საქართველოს დაცვისა (გარეშეთათავდასხმისაგან) რჩება სიძნელეთ; რომ ვივიანის მოსაზრებანი ვერ შეარყიეს; რომ არ არის საფუძველი საქართველოს მიენიჭოს უპირატესობა ბალტიის სახელმწიფოების წინაშე; რომ არ არის სასურველი გრძნობით გატაცება, არამედ უნდა განვსაჯოთ, როგორც შეფერის სახელმწიფოს პასუხისმგებელ პირებს ****).

*) აი ვივიანის ნამდვილი სიტყვები: „ლიგის ხელშეკრულებაში არის ერთი მუხლი, რომელზედაც ბევრს ლაპარაკობენ და რომელსაც მე-10 მუხლი ეწოდება. ეს მუხლი ვალდებულად გვზღის დავეხმაროთ ამოუღვეთ გვერდში იმ ჩვენს თანაწევრს, რომელიც ჩავარდება საფრთხეში თანახმად მე-10 მუხლის ფორმულისა,—მაშინვე, როგორც კი ამას გავიგებთ. და რადგან ყველაზე უფარვისი პოლიტიკა იმაში მდგომარეობს, რომ ხელი შეუწყუო ხალხთა გონებაში სიცრუისა და მოტყუების განმტკიცებას, რომ ხალხი დაარწმუნო, თითქოს მას დაენმარებიან, მაშინ როდესაც მათ ვერ დაენმარებიან—ამიტომ, ვინც ფიქრობს; რომ არ შეუძლია თავისი დახმარება მიაწვდინოს ვერძლის განაპირას, იგი ისე მისციემს ხმას, როგორც მისცა საფრანგეთმა და როგორც მე მივსციემ ეხლა, ე. ი. კომისიის პროექტის თანახმად, ეს სახელმწიფოები დაშვებულ იქმნენ მხოლოდ ტენიკურ ორგანიზაციებში“. ერთა ლიგის პირველი კრების მე-27 წინასწარისხდომის ანგარიშიდან.

**) პირველთან კავკასიის საქმეების შესახებ ჩვენ შემთხვევა გეკონდა დაწვრილებით გვებაასნა ჯერ კიდევ 1918 წლის დეკემბერში. რაც შეეხება ნანსენს, მე და მ. სუმბათაშვილმა აღვიღათ: მოვიზიდეთ ამ კეთილშობილი მოღვაწის, თავისი საშუალოლს სასახელოთ და ყველასათვის საკეთილდღეთ კაცთმოყვარეობისათვის ენერგიულად მებრძოლის სიმპატიები საქართველოს საქმეებისადმი.

***) ერთა ლიგა სწორედ ამ დროს ეძებდა საშვალეებს შუამავლობა მოეწყუო სომხეთსა და მუსტაფა-ქემალის შროის, რომლის ჯარებმაც დაიკავეს ყარსი და ალექსანდროპოლი.

****) ინგლისის სახალხო განათლების მინისტრის ამ სიტყვიდან მოვიყვან მხოლოდ შემდეგს: „მე სერიოზულად ვთხოვ ამ კრების დელეგატებს, რომელთაც მოეოლისთ სერიოზული კენჭის ყრა, დაუფიქრდენ, მზათ არიან ისინი თუ არა; მართლაც ურჩიონ თავ-თავიანთ მთავრობებს, გაუზნავენონ მატერიალური დახმარება ამ გულად. პატარა სახელმწიფოს რუსეთის განაპირაზე, თუ ვამი განსაცდელისა მოუახლოვდა მას“; წინააღმდეგ ლორდ რ. სესილისა და ნანსენისა, რომელნიც ვერ პოულობენ ლიგისათვის საშიშროებას საქართველოს მიღებაში, ფიშერი

მთელი დარბაზი გაფაციცებით ადევნებდა თვალს; საესე იყო ტრიბუნები; დაიწყო ხმის მიცემა. ხმას აძლევდა სულ 24 სახელმწიფო. არჩევისათვის საკი-
რო იყო ხმების ორი მესამედი, ე. ი. 16 ხმა.

მიღებისთვის ხმა მისცა 10; წინააღმდეგ 13; ამგვარად, საქართველო არ
იქმნა ლიგის წევრათ არჩეული. *)

მოულოდნელი აქ არაფერი იყო, რადგან ისეთი პოზიცია დაიჭირა ინგლის-
მა და საფრანგეთმა; განსაკრთრებით პირველმა (რაც აუცილებლათ გამომდინა-
რეობდა მისი პოლიტიკის შებრუნებიდან სენ-რემოს შემდეგ და ლლოიდ-ჯორ-
ჯის კერზონზე გამარჯვებიდან).

როგორც აგვიხსნა მე და სუმბათაშვილს კუბის დელეგატმა იგუერომ, რო-
მელიც დიდ როლს ასრულებდა ყოველგვარ კენჭის ყრის მომზადებაში, „შუა და
სამხრეთ ამერიკის რესპუბლიკებს, რა თქმა უნდა, შეეძლოთ თავისი ხმების
რაოდენობით ლიგაში მიეღოთ საქართველო და ბალტიის მხარის სახელმწი-
ფოები, რასაც მოითხოვდა სამართლიანობა! მაგრამ თქვენ კარგათ იცით, რომ
ასეთს საქმეებს სწყვეტს არა სამართლიანობა! ამერიკის რესპუბლიკებისთვის
უხერხულია წინააღმდეგობა გაუწიონ ევროპის დიდ სახელმწიფოებს იმ კითხვა-
ში, რომელიც უფრო მნიშვნელოვანია ქვეყნიერების სწორეთ ამ ნაწილისათვის!
ინგლისმა და საფრანგეთმა, მარტო ინგლისმა მოგცესთ ხმა, ჩვენ, როგორც ერთი
კაცი, შეუერთდებით მას“.

კენჭის ყრის უარყოფითმა შედეგმა გულწრფელათ შეაწუხა ყველა, ვინც
ფიქრობდა, რომ ერთა შენევის „ასსამბლეა“ ხალხების ცხოვრებაში ახალ თავს
იწყებს. ასეთები მრავლათ იყო ბეჭედიით სიტყვის წარმომადგენელთა (განსა-
კუთრებით ანგლოსაქსთა და ნეიტრალურ ქვეყნებიდან) და კრების დერეფნებში
მყოფ საერთაშორისო დამოკიდებულებაში კეთილ-სინდისიერების მრავალრიცხო-
ვან მომხრეთა შორის.

მეორეს მხრით, დიდმა ყურადღებამ, რომელიც მიიპყრო საქართველოს
კითხვამ 40 სახელმწიფოს დელეგატების ყრილობაზე, ყრილობაზე, რომელსაც
თვალყურს ადევნებდა მთელი მსოფლიოს ბეჭედიით სიტყვა, დიდი პროპაგანდა
გასწია საქართველოს დამოუკიდებლობის იდეის გასავრცელებლად. ერთა ლიგა-
გაში საქართველოს კანდიდატურის წამოყენება კარგ საშვალებათ გამოდგა, რომ

ფიქრობდა, რომ საჭიროა ანგარიში გაუწიოთ საქართველოს მდგომარეობის საშიშროებასო.
რაც შეეხება საქართველოს შესახებ საქებარ სიტყვებს, ნათქვამს ფიშერისა (this gallant small
State!) და ნანსენის („a splendid small nation“) მიერ, რომელი სიტყვებიც შეესაბამება
ამ წიგნში 122 გვერდზე მოყვანილ კიულმანის ნათქვამს,—ეს რეპუტაცია ვერ გაამართლეს
მაშინ (ე. ი. 1921 წლის დამდეგს). მაგრამ ბევრი რამ შეიძლება ითქვას იმის შესახებ, თუ
ვინ და როგორ ქმნიდა ამ სახელს და ვინ აქარწყლებდა მას. მაგრამ ამის შესახებ იხ. წინასი-
ტყვაობა.

*) საქართველოს მიღებისათვის ხმა მისცა 10 სახელმწიფომ; ესენი არიან: სამხრეთ-
აფრიკა, ბოლივია, კოლუმბია, ნორვეგია, პარაგვაი, სპარსეთი, პორტუგალია, შვეიცარია და
ჩილი. წინააღმდეგ ხმა მისცა ცამეტმა: ავსტრალია, კანადა, კუბა, დიდი ბრიტანია, ესპა-
ნია, საფრანგეთი, საბერძნეთი, ინდოეთი, ახალი ზელანდია, ნიდერლანდები, სამხრეთ-სლავია,
ჩეხოსლოვაკია, დანია. თავი შეიკავა და არ დაესწრო 18 სახელმწიფო; თავშეკავებულთა შორის:
ბელგია, პოლონეთი, რუმინეთი, შვეცია.

ეს, უმრავლესობისათვის სრულიად ახალი, იდეა აღბეჭდილიყო მთელი მსოფ-
ლიოს სახელმწიფო მოღვაწეთა პოლიტიკურ შემეცნებაში.*)

ამ ისტორიის პოლიტიკური მორალი სრულიად ძალდაუტანებლივ გამო-
დიოდა; მაგრამ ხომ იმასვე გვიკარნახებდნენ ჟენევის კრებაზე გაბატონებული
სახელმწიფოები, სახელდობრ, რომ, თუ საქართველოს გარედან ვინ-
მე თავს დაესხა, არც ერთა ლიგა, არც მისი ნიღაბით მოქმე-
დნი სახელმწიფოები, არ დაიცავენ და მათ არ შეუძ-
ლიათ დაიცვან საქართველო. ასე განაცხადა საფრანგეთმა, ასე განა-
ცხადა ინგლისმა: მათი ხმა უფრო დამაჯერებელი იყო, ვიდრე ნორვეგიისა და
სამხრეთ აფრიკის წარმომადგენლების მოწოდება.

§ 88. რომ ეს დასკვნა უფრო აშკარა ყოფილიყო, და რომ არათფერი იქვი-
არ დარჩენილიყო, მსოფლიო ისტორიის უსახელო რეჟისორმა ისე მოაწყო, რომ
ერთა ლიგის პირველი საერთო კრების სხდომის დროს, სომხეთის დამოუკიდებ-
ლობას მიაყენეს ყველაზე უფრო მწვავე ტკივილი. მუსტაფა-ქემალის ჯარებმა
დაიკავეს ყარსი და აღექსანდროპოლი 1920 წლის ნოემბრის დამდგეს. „დაშნაკ-
კლუტიუნის რევოლუციონური ფედერაციის“ ერევნის მთავრობა, რომლის წარმო-
მადგენელმა ხელი მოაწერა სევრის ხელშეკრულებას, დაეცა; მის მაგიერ დაარსდა
სომხეთის საბჭოთა მთავრობა, და მოსკოვის მთავრობამ ენერგიულად დაიწყო ოს-
მალეობთან მისი მორიგების საქმე, ე. ი. ის საქმე, რომლის ხელის მოკიდება სურდა
სწორედ ერთა ლიგას. მართლაც, 22 ნოემბერს საერთო კრებამ ვივიანიის
წინადადებით მიანდო ლიგის საბჭოს, დაეწყო მოლაპარაკება მთავ-
რობებთან რომელიმე სახელმწიფოზე შუამავლობის
დაკისრების შესახებ, რაც აუცილებლად საჭირო იყო ქემალისტებსა
და სომხეთს შორის საომარ მოქმედების შესაწყვეტად.

ამ ჩიხში შეგნებულათ მიმართული ლიგის კაცთმოყვარე ვატაცება, რა
თქმა უნდა, უნაყოფო გამოდგა. ყველა მთავრობისადმი მიმართავსა და საპასუ-
ხით მოცემულ ზოგიერთის გაკვირვებულ კითხვებს, მაგალითად, ავსტრალიისას,
თუ რა სურთ მისგან და როგორ გადაარჩინოს მან სომხეთი, ანდა სალვადო-
რისა და გონდურასის „მორალური დახმარების“ დაპირებას კომიკური ელემენ-
ტი შეჰქონდათ სრულიად ტრადიკულ მდგომარეობაში.

1 დეკემბერს უმადლესმა საბჭომ პრეზიდენტ ვილსონისაგან ტელეგრა-
ფით მიიღო ცნობა, რომ კონგრესის ნება რთვის უქონლობის გამო, შეერთე-
ბულ შტატებს არ შეუძლია სომხეთის დაეხმაროს ჯარით ან მატერიალური სა-
შვალებით. ვილსონი მხოლოდ აღუთქვამდა თავის პირად შუამდგომლობას—
თავისი წარმომადგენელის საშვალეებით—სომხეთის წინააღმდეგ საომარი მოქმე-
დების შესაწყვეტათ, იმ პირობით, რომ დიდი სახელმწიფოები დიპლომატიურსა
და მორალურ დახმარებას გაუწევენ, და ერთა ლიგა უჩვენებს, თუ ვის და რა
გზით მიმართოს შემარჩებელი წინადადებებით. ამავე დროს ლიგას მოუვიდა

*) თანახმად მანჩევ, 16 დეკემბერს, მიღებულ რეზოლუციისა, საქართველოს და ბალტიის
რესპუბლიკებს, საშვალეება მიეცათ დაუწყონებლივ მიეღოთ მონაწილეობა ლიგის პრაქტიკულ
ორგანიზაციებში (როგორცაა კონფერენციები და კომიტეტები ფინანსური და ეკონომიური კითხვებ-
ბისა, საერთაშორისო სანიტარიისა და ჰიგიენის კითხვებისა; მიმოსვლისა და ტრანზიტისა;
შრომის ბიუროსა) საერთო დებულებით ლიგის წევრ სახელმწიფოებთან ერთად.

ესპანიისა და ბრაზილიისაგან გულკეთილი შემწეობის წინადადებები. არავის იქვს არ იწვევდა, რომ ეს მიწერ-მოწერა და პროცედურა უიმედოა. *)

უენვეაში იყენენ ისეთი პირებიც, რომელთაც სერიოზულათ უნდოდათ სომხეთს დახმარებოდნენ. მათ წინამძღოლათ ითვლებოდა რ. სესილი. ნანსენმა კიდევ სცადა, საერთო კრებაზე დაესვა კითხვა სამხედრო ექსპედიციის გაგზავნის შესახებ. მისი სიტყვით საქირო იყო მხოლოდ 60 000 კაცი და ამდენი და ამდენი გირვ. სტერლინგი. ამ აზრს განვითარება არ ღირსებია; და რ. სესილსა და ბელგიელ სენატორის ლაფონტენის წინადადებით არჩეულმა სპეციალურმა კომისიამ (**). ვერ მოახერხა, გამოენახა პრაქტიკული საშუალება დავაში ჩაერევისა, რომელშიაც ეხლა საბჭოთა რუსეთსაც ეჭვრა განსაკუთრებული მდგომარეობა.

ნანსენთან ჩვენს ერთ-ერთ ბაასის დროს ლაპარაკი ჩამოვარდა, რა განწყობილება არის მოსალოდნელი საქართველოს მთავრობის მხრით საკითხისადმი, თუ სომხეთს მართლაც გაუწიეს დახმარება. ხოლო 26 ნოემბერს სომხეთის საქმეების „ექვსთა კომისიის“ მდივანმა ლუიჯი ვილლარიმ (ცნობილმა იტალიელმა ჟურნალისტმა) შეგვატყობინა, რომ მეორე დღეს ჩვენთან სადარბაზოთ მოვინგლისის გენერალი სერი ფრედერიკ მორისი (***)), რომელსაც „სურს მოგველაპარაკოს ამიერ-კავკასიის შესახებ ზოგიერთ კითხვებზე“ - გენერალი, ვილლარის თანხლებით, მოვიდა ჩვენთან Cd Hotel de la Paix-ში და ლორდ რობერტ სესილის სახელით დაგვეკითხა, მისცემს თუ არა საქართველოს მთავრობა ერთა ლიგას საშუალებას დახმარება გაუწიოს სომხეთს საქართველოდან? ასე ვთქვათ, იქნება თუ არა ამ საქმისათვის გაღებული კარი საქართველოში?

ჩემი პასუხი იყო, რომ საქართველოს მთავრობა ყოველთვის, რამდენადაც კი შეეძლო, დახმარებას უწევდა სომხებს მათი უზედურების დროს; ეხლაც ერთა ლიგას შეუძლია დარწმუნებული იყოს, რომ საქართველო ყოველგვარათ ხელს შეუწყობს ლიგის ჰუმანურ დახმარებას სომხეთის ტანჯულ მოსახლეობისადმი (სურსათი, ლტოლვილნი, ობლები, საექიმო დახმარება და სხვა). თუ საქმესა მხედრო დახმარებას, თუნდაც დაფარულს, შეეხო, მაშინ საქართველომ კითხვა უნდა განიხილოს, როგორც რუსეთისა და ოსმალეთის მიმართ ნეიტრალურმა ქვეყანამ.

*) პირველი საერთო კრების ჟურნალ-დღიურში და მისთვის დაბეჭდილ საბუთებში მოიპოვება ყველა დებუება და მასალები შესახებ სომხეთის დახმარებისათვის ერთა ლიგის მიერ გაწეულ სავალალო ცდების ისტორიისა.

კერძოთ იხ. Soc. des Nat. Situation en Arménie Tel. reçus et envoyés par le Conseil. გარდა აღნიშნულ Journal de la première Assemblée de la S. d. N. (სულ 36 №№) არსებობს სხდომების ანგარიშები.

**) ლიგის საერთო კრებამ 22 ნოემბრის სხდომაზე მიიღო ორი წინადადება: ბ. ვივიანის, ლიგის საბჭოს მისცემოდა დავალება მოეძებნა სომხეთისა და „ქემალისტებს“ შორის სახელმწიფო-შეამავალი (იხ. ზემოთ ტექსტში) და ლორდ რ. სესილისა და ლაფონტენის, აგრჩიათ კომისია 6 კაცისაგან შემდგარი, რომელიც მოახსენებდა საერთო კრებას „იმ ზომების შესახებ, რომელიც შეიძლება მიღებულ იქნეს, სომხეთსა და ქემალის ჯებს შორის სამტრო მოქმედების შეწყვეტის მიზნით“. ამ „ექვსთა კომისიის“ ამოცანა, ამგვარათ, იყო ბევრათ უფრო ფართო, ვიდრე საბჭოზე დაკისრებული ამოცანა. კომისიაში შევიდა: ლორდი რობერტ სესილი, ნანსენი, ბელგიის სენატორი ლაფონტენი, არგენტინის მინისტრი პერედონი (Pueyrredon), იტალიის მინისტრი შანცერი და რ. ვივიანი.

**) მწერლობაშიაც მოღვაწეობდა.

„თუ ერთა ლიგა უზრუნველყოფთ „ქემალისტების“ ბათომზე თავდასხმის საფრთხისაგან?“ — იკითხა გენერალმა.

„ეს ძლიერ კარგი იქნებოდა. მაგრამ საქმე მარტო ბათომს არ შეეხება — კითხვა უფრო რთული და ფართოა“.

შემდეგ მუსაიფში სერ. ფ. მორისმა შენიშნა, რომ ამ საქმეში ლიგის ხელის შეწყობა საქართველოს გაუადვილებს ლიგის წევრათ შესვლას.

მე უპასუხე, რომ საქართველო თავის მოვალეობას (იმ ფარგლებში, რომელნიც არ წარმოაოგენენ ქვეყნისათვის საფრთხეს) დატანჯულ მეზობლისადმი შეასრულებს იმის და მიუხედავად, მიიღებენ მას ლიგაში თუ არა.

მაგრამ, რადგან ასეთი კითხვების შესახებ ლაპარაკის რწმუნებულება მე არ მქონდა, მე დასასრულს განუცხადე გენერალს, რომ ამ კითხვების გადაწყვეტა ყველაზე უკეთ შეიძლება ლონდონში, სადაც სწორეთ იმ დროს მიმდინარეობდა „დიდი მოკავშირეების“ მორიგი კონფერენცია, და სადაც იყო საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრი გეგეკქორი.

როგორც ამ ახირებული მუსაიფიდან სჩანს, სომხეთის საქმეებზე მზრუნველათ ასსამბლეის მიერ არჩეულ კომისიას კიდევ ჰქონდა იმედი, რომ შესაძლებელია სომხეთისთვის მოეწყოს სამხედრო დახმარება, თუნდაც „გარიბალდის“ წესით. მაგრამ გარეშე სამი დიდი სახელმწიფოსა, რომელნიც ლონდონში თათბირობდნენ, და შეერთებული შტატების გარეშე (1 დეკემბრის მათი პასუხი უდრიდა უარს) ლიგა უმწეო იყო; იგი უმწეო გამოდგა, რადგან სახელმწიფოებმა სომხეთის სასარგებლოთ საქმეში ჩარევა, შეუძლებლად ჩასთვალეს; კერძოდ გადაწყდა სომხეთისთვის უარი ეთქვათ ლიგაში მიღებაზედაც, რაც მორალურ დახმარებაზე უარის თქმას უდრიდა, და რამაც ძლიერ გააკვირვა სომხეთის მეგობართა მრავალრიცხოვანი წრე ევროპაში.

ამ ამბების გამო მაგონდება კიდევ ერთი შემთხვევა: 4 დეკემბერს ჩვენ გვეწვია ბელგიის დელეგატი, „ექვსთა კომისიის“ თავმჯდომარე, სენატორი — სოციალისტი ლაფონტენი. მან აღელვებით განაცხადა: „სომხების დელეგატებმა შემატყობინეს, რომ საქართველოს ჯარებმა დაიკავეს ნეიტრალური ზოლი ბორჩალოს მაზრაში და ძირითად სომხეთშიაც კი შეიჭრნენ. მე — თქვენი მეგობარავარ, მაგრამ თუ ეს ამბავი მართალია, მე უნდა გამოვიდე საქართველოს ლხებაში მიღების წინააღმდეგ!“ რადგან არ მქონდა გარკვეული ცნობა ნეიტრალური ზოლის სომხეთთან (ე. ი. უკვე დაცემულ მთავრობასთან) შეთანხმებით საქართველოს მთავრობის მიერ დაკავების შესახებ, მე ვცდილობდი დამემშვიდებია პატივცემული სენატორი, როგორათაც კი შემეძლო*). ლიგაში სომხეთის მიღება მისთვის უეჭველი რამ იყო. როცა ჩემგან გაიგო, რომ საფრანგეთმა და ინგლისმა ეს კითხვა უარყოფით გადასწყვიტეს, ლაფონტენი ისე აღელდა, რომ სრულიად დაავიწყდა საქართველოს ჯარების მიერ სომხეთის ტერიტორიის დაკავება და აღშფოთებას გამოსთქვამდა დიდ სახელმწიფოების მიმართ.

ეს სახელმწიფოები კი, მართალი რომ ვთქვათ, ჩავარდნენ ისეთს მდგომარეობაში, რომელიც ნაკლებად შეეფერებოდა მათ „სიდიადეს“. ბრიტანეთის

*) თვით ამ ახალ „ბორჩალოს ისტორიას“ შეიძლება აქ არც კი შევხვთ.

მთავარმა დელეგატმა ბალფურმა თავის სიტყვაში 22 ნოემბერს ხმა-მაღლა გა მოაცხადა მუსტაფა-ქემალი „შეკავშირებულ ყაჩაღთა ბრბოის მეთაურათ“, რომელთანაც „რა შუამავლობა უნდა შეიძლებოდეს!“ ერთი სიტყვით, ინგლისს თითქოს ეს ამბავი აღარ ენებოდა. საფრანგეთსა და იტალიას კი არავითარი სურვილი არ ჰქონდათ დაეცვათ სევრის ხელშეკრულება, განსაკუთრებით „სომხეთის შესახებ“ ნაწილში — პირიქით.

პრეზიდენტმა ვილსონმა სწორეთ ეხლა — 1920 წლის 22 ნოემბერს — მოხაზა სომხეთის საზღვარი ტრაპიზონის, ერზერუმის, ბითლისისა და ვანის ვილაჰიტებში; მაგრამ ეს იყო მისი საკუთარი ძღვენი, ახლო-აღმოსავლეთის გეოგრაფიაში შეტანვლი! საქმით ოსმალეობი ისხდენ ყარსსა და ალექსანდროპოლში; სომხეთის კითხვა ეხლა გადავიდა ყოფილ რუსეთის სომხეთში, და რუსეთის ჩარევამ ოსმალეთ-სომხეთის დავაში მიიღო პრაქტიკული მნიშვნელობა არა მარტო იმიტომ, რომ რუსეთის მეზობლათ, აზერბაიჯანში, ჰყავდა თავისი ჯარი, არამედ იმიტომაც, რომ სევრის ტრაქტატის პოლიტიკამ შექმნა სიმპატიები მოსკოვსა და ანკორას შუა, და აქედან მოსალოდნელი იყო, რომ სომხეთს იმედი მიეცემოდა რუსეთის დახმარებისა.

ამგვარათ, მუდროსის კაპიტულიაციის შემდეგ, ოსმალეობი დაბრუნდნენ ყარსში: ბრესტ-ლიტოვსკმა სავსებით გაიმარჯვა სევრზე!

შუამავლის როლი რუსეთმა თავის თავზე მიიღო, რაც ჩიჩერინმა ტელეგრაფით შეატყობინა კრასინს ლონდონში 11 ნოემბერს სწორედ იმ დროს, როცა დიდმა სახელმწიფოებმა აღარ იცოდენ რა ექნათ სომხეთისთვის; ამ ამბავმა ზოგიერთ სახელმწიფოს აგრძნობინა ტვირთის შემსუბუქება, რასაც თან ერთვოდა იმედი, რომ „საბჭოთა იმპერიალიზმი“ უეჭველად შეეტაკება, თუნდაც ყარსის გამო, მუსტაფა-ქემალის „ნაციონალიზმს“, — ეს კი სევრის პროგრამას დიდ სარგებლობას მოუტანდა. ასეთი იმედი არ გამართლდა. მაგრამ საომარი მოქმედება ოსმალეთსა და სომხეთს შორის მართლაც შეწყდა (ოსმალეობმა წაიღეს ყველაფერი, რასაც იჩემებდენ). ერევნის რესპუბლიკა დაუბრუნდა რუსეთის პოლიტიკის კალაპოტს — ეხლა უკვე „ნამგლისა და ჩაქუჩის“ ნიშნით. რუსეთის დახმარების იმედი ისეთივე ამაო გამოდგა, როგორც ამერიკისა და ინგლის-საფრანგეთის დაპირებების შესრულების რწმენა.

ასეთი აუცილებელი შედეგები იქონია პოლიტიკურმა თავდავიწყებამ, რომელიც სომხეთს უკარნახებდა ტერორიტორიალურ მოთხოვნილებებს, განზრახულ მიზნებსა და საკუთარ ძალთა შორის შეუსაბამობამ და მოვლენებისა და გარემოების დაფასებაში საბედისწერო სიბეცემ.

თავი XXXIV. საქართველო DE IURE
ცნობა.
§ 89.

ქვეყნებში დაარსებულ

1920 წლის დასაწყისში ყოფილი რუსეთის განაპირა ადგილების დამოუკიდებლობის ფორმალური ცნობის კითხვა ე. ი. დამოუკიდებლათ გამხდარ ესტონის, ლიტვის, ლატვიის და საქართველოს რესპუბლიკების ცნობა საკმაოთ მომზადებული შეიქნა, არა მარტო ამ მთავრობების სიმტკიცისა და წარმატებით მოქმედების

გამო, არამედ იმედის დაკარგვითაც, რომ რუსეთში საბჭოთა წეს-წყობილება მალე დაეცემა და მის მაგიერ იქ გაიმარჯვებს ძალა, რომელსაც შეეძლება უკანვე „მოითხოვოს“ ეს განაპირობები, როგორც ვითომცდა კანონიერი საკუთრება.

ჩრდილო-ამერიკის შეერთებული შტატები კიდევ წინანდებურის შეურხელობით იმ შეხედულობას იზიარებდა, რომ საჭიროა დაცულ იქნეს რუსეთის მთლიანობა. ნოტაში, რომელმაც დიდი მითქმა-მოთქმა გამოიწვია და რომელიც შეიცავდა რომში ამერიკის ელჩის კითხვის პასუხს (ავგისტო 1920 წ.), სახელმწიფო მდივანი ბენბრიჯ კოლბი ამბობდა, რომ მეგობრობისა და პატივისცემის გრძნობათა გამო აუცილებლათ უნდა იქნეს გადადებული ყველა გადაწყვეტილება, რომელთაც სასიცოცხლო მნიშვნელობა შეიძლება ექნეთ რუსეთისათვის, კერძოთ, ყველა გადაწყვეტილება, რომელიც შეეხება ყოფილი რუსეთის იმპერიის ტერიტორიალურ სუვერენიტეტს. აი. რატომ არის, ამბობდა ნოტა, რომ ამერიკის მთავრობა ჯიუტათ უარს ამბობს იცნოს ბალტიის სახელმწიფოები რუსეთისაგან დამოუკიდებელ ცალკე ერებათ. გამონაკლისს ამერიკის მთავრობა აკეთებს მხოლოდ ფინლიანდიის; ეტნოგრაფიული პოლონეთისა და სომხეთის შესახებ. *)

„გამონაკლისზე“ ლაბარაკით ამერიკის მთავრობამ, რა თქმა უნდა, შეარყია თავისი თვალსაზრისის სიმტკიცე, მაგრამ საერთოდ ასეთი შეხედულება ევროპის საერთაშორისო პოლიტიკის განვითარებაზე ჩამორჩენილი იყო, და როგორც სიტყვებს პრეზიდენტ ვილსონის მთავრობისას, რომელსაც უთავდებოდა რწმუნებულობის ვადა, აღარ ჰქონდა ყოფილი ავტორიტეტი.

პოლონეთისა და რუსეთის გამიჯვნა სრულიადაც არ მომხდარა ეროვნული საზღვრით. ეს ახალი საზღვარი—რიგის ხავის საზღვარი—ღებულობდა დიდ მნიშვნელობას როგორც ხაზი, რომელიც ჰყოფდა საბჭოთა დიქტატურისა და კლას-სობრივი ტერორის სფეროს, კერძო საკუთრებისა და წარმომადგენლობითი წყობილების მომხრე ქვეყნებიდან. ამ საზღვრის მარცხენა ფრთაზე უდიდეს მნიშვნელობას ღებულობდა ბალტიის სახელმწიფოთა ჯგუფი; მისი გაურკვეველ მდგომარეობაში დატოვება შეუძლებელი იყო, თუნდაც ზემოთ დასახელებულ ხაზის სიმტკიცისათვის, რომ არაფერი ვთქვათ ოდესღაც გააგრძნელებულ ბალტიის მხარეში დაბანდულ ინტერესებისა და იქ ვერსალის ხელშეკრულების შესრულების შესახებ, ან და ბალტიის ზღვაში საზღვაო ინტერესებზე. ბესსარაბიაზე რუმინიის ხელისუფლების მოსალოდნელ ცნობასთან ერთად (1923 წ.)—იმავც ხაზის მარჯვენა ფრთაზე—აქ იქმნებოდა ახალი ევროპის ერთი იშვიათი „არხი-

*) ამერიკის ნოტაში ერთგვარის აგდებით ნახსენები აზიან „გერედ წოდებული რესპუბლიკები აზერბაიჯანისა და საქართველოსა“. დიდ სახელმწიფოთა მთავრობების წინაშე წარდგენილ მემორანდუმში საქართველოს დელეგაციამ ამ შემთხვევის გამო მისცა განმარტება, რომ „საქართველოს მთავრობამ მიიღო ხელისუფლება წარმომადგენლობითი ყრილობიდან, რომელიც იყო რეგულიარულათ არჩეული მთელი მოსახლეობის საყოველთაო კენჭის-ყრით; ყველა საჯარო თავისუფლება, მათ შორის ბეჭდვის თავისუფლება უზრუნველყოფალია საქართველოში; მართლმსაჯულება, ადგილობრივი თვითმმართველობა, ნაციონალურ უმცირესობათა პრივილეგიები იქ მოწესრიგებულია ფართო ლიბერალურ საფუძვლებზე; ერთი სიტყვით, ყველაფერი, რის უქონლობას აყვედრიან რუსეთის საბჭოთა რეჟიმს სავსებით განხორციელებულია საქართველოს დაწესებულებებში. ყველგან, მთელ ქვეყანაში ის ფორმა და სახელმწიფოებრივი სისტემა, რომელნიც მოქმედებენ საქართველოში, ცნობილია, როგორც რესპუბლიკანური. იხ. 1920 წელს ერთა ლიგისადმი საქართველოს შესახებ წარდგენილი საბუთების კრებულს. Documents etc. p. 50.

ტექტურული ანსამბლი“, რომელიც წარმოადგენდა აზრის ერთგვარ მთლიანობას და რომლის ღირებულება და სიმტკიცე დამოკიდებულია საერთოდ თვით ამ „ახალ ევროპის“ ღირებულებიდან.

მეორეს მხრით, ინგლის-რუსეთის შითანხმების 1921 წლის დამდგეს მოსალოდნელი ხელი მოწერა, აიძულებდა სახელმწიფოებს დაეჩქარებიათ, წინასწარ ეცნოთ ახალი რესპუბლიკები, რომელთაც გადაიტანეს 1917—1921 წლების ყველა ქარიშხალი.

ბალტიის ახალ სახელმწიფოებთან ერთად საქართველოს მდგომარეობა იყო თავისებური. ისიც გამოდიოდა კავკასიის შესაძლებელ „ანსამბლის“ ნაწილათ, რომელსაც უნდა დაეფარა ანატოლია და სპარსეთი „სარმატთა ველების“ გრივალისაგან. ევროპის დიდი კონცერტის არევამ და სპეციალურათ კავკასიის კონცერტის უთანხმოებამ დაშალა ის, რაც ერთ დროს შესაძლებლათ სჩანდა. დაბრკოლება მრავალი იყო: მათ დასაძლევათ ადგილობრივმა ენერჯიამ არ იქმარა; „მოკავშირე სახელმწიფოთა უმაღლეს საბჭოს“ კი არც ღონე ჰქონდა და არც სურვილი განსაზღვრულ მერიდიანის უფრო აღმოსავლეთით გაეკეთებია რამე, ან მხურვალეთ დახმარებოდა ასეთს კეთებას.

კავკასიის რესპუბლიკებიდან მხოლოდ საქართველომ მიაღწია *de jure* ცნობის დოეს მთილოთა რესპუბლიკა თაქტიურათაც არ ყოფილა ცნობილი. აზერბაიჯანი და სომხეთი ეზიარენ კომუნიზმის მადლს, იცხეს საბჭოთა მირონი, და ევროპის თვალსაზრისით 1920 წელს წყობიდან გამოვიდენ.

საქართველოს, რომელიც საბჭოთა რუსეთის მთავრობის მიერ ფორმალურათ იყო ცნობილი (7 მაისის 1920 წლის ხელშეკრულება) და რომელმაც 16 ნოემბერს რუსეთთან და აზერბაიჯანთან დადვა ხელშეკრულება ტრანსპორტის შესახებ, რაიც უკანასკნელს საშვალებას აძლიდა ბათომში თავისუფლად ვაჭრობისას, თითქოს არაფერი ემუქრებოდა. ჟენევაში საქართველოს ლიგაში მიღების ყველა მხარე სწორეთ 7 მაისის ხელშეკრულებასა და მოსკვის მთავრობის მიერ საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობას ეყრდნობოდა, როგორც ძლიერ საბუთს, რომ საქართველო უნდა იქმნეს ერთა ლიგაში მიღებული. უფრო გამოცდილნი იქვით აქნევდენ თავს („და მაინც რომ თავს დაესხან... მაშინ?“).

საერთოდ ჟენევაში ყველა იმ აზრს იზიარებდა, რომ საჭიროა სასწრაფოდ იყოს ცნობილი *de jure* ოთხი რესპუბლიკა, რამაც თავის მხრით ხელი შეუწყო ამ ცნობის დაჩქარებას.

ეს მოხდა დიდი სახელმწიფოების მორიგ კონფერენციაზე 26 იანვარს 1921 წელს, პარიზში. ესტონია და ლატვია სავსებით და უპირობოთ იცნეს *de jure* დამოუკიდებლათ. ლიტვის შესახებ კითხვა (პრინციპიალურათ დადებითი) გადადებულ იქმნა, სანამ ერთა ლიგა გადაწყვეტდა ვილნოს კითხვას. რაც შეეხება საქართველოს „კონფერენცია“ 27 იანვარს გაზეთში გამოქვეყნებული ოფიციალური ცნობის მიხედვით, სავსებით კეთილგანწყობილათ შეხვდა საქართველოს იურიდიულათ ცნობას, თუ საქართველო შემოიტანს ფორმალურ თხოვნას. ამის შესახებ დაუყოვნებლივ შეეკითხებოდა საქართველოს წარმომადგენელს პარიზში“.

„თუ საქართველო ფორმალურათ შემოიტანს თხოვნას“... ეს წინადადება (გაზეთ Times-ის შენიშვნით გულუბრყვილო) ჩამაფიქრებელი იყო. 1919—1920 წლის განმავლობაში აღძვრა და განმეორება შუამდგომლობისა de jure ცნობის შესახებ შეადგენდა ჩვენი პარიაში მყოფი დელეგაციის უმთავრეს საქმეს. 1920 წლის დამლევს გეგეჰკორი განაგრძობდა ამავე მუშაობას.

27 იანვარს საქართველოს მისიის ბინაზე იგი ვნახე ისეთივე განცვიფრებული, როგორც ვიყავი მე. ბუნდოვანათ იყო საგრძნობი, რომ ფორმალურ ცნობაში იმალებოდა რაღაც საშიშროება საქართველოსთვის, ყოველ შემთხვევაში იმის ან იმათ თვალში, ვისიც აზრი გამოიხატებოდა კონფერენციის ცნობებში. კითხვა მაინც სასწრაფოთ უნდა გადაგვეწყვიტა; აღგვეძრა თუ არ აღგვეძრა ასეთი „ფორმალური თხოვნა“? ყოყმანს რა თქმა უნდა, ადგილი არ იქნებოდა: არ ცნობა, ან და ცნობის გადაღება არ გვიხსნიდა საფრთხისაგან, ხოლო ფორმალური ცნობა საქართველოს დამოუკიდებლობისა, ყოველ შემთხვევაში იქნებოდა ფასდასადები მიღწევა. გეგეჰკორმა მაშინვე გაუგზავნა უმაღლის საბჭოს „ფორმალური თხოვნა“ და დიდ სახელმწიფოთა მიერ დადგენილ იქმნა იურიდიული ცნობა საქართველოს დამოუკიდებლობისა იმავე დღეს ე. ი. 27 იანვარს 1921 წელს (14 იანვარი ძველ. სტილ. მოციქულთა სწორის, წმ. ნინოს დღე — ეროვნული უქმი ქრისტიანულ საქართველოსა), რის შესახებ გეგეჰკორმა მიიღო კონფერენციის თავმჯდომარის არისტიდ ბრიანის ხელმოწერილი ქალაღი.

როცა 1920 წლის დამდეგს ლორდ კერზონის წინადადებით კავკასიის სამი რესპუბლიკა de facto დამოუკიდებლათ იყო ცნობილი, ამ ცნობასთან დაკავშირებული იყო განსაზღვრული პოლიტიკური გეგმა, რომელიც დაწვრილებით ზემოთ მოყვანილ მიზეზების გამო არ განხორციელდა. უხლა, როცა საქართველოს დამოუკიდებლობის საქმე ფორმალურათ მთავრდება ლლოჰიდ ჯორჯი (ზემოთ მოყვანილი შენიშვნა: „თუ შემოიტანს“... და სხვა კონფერენციას ურჩია ინგლისის პრემიერმა) განსაკუთრებულის მზრუნველობით ცდილობს მოიშალოს პოზიცია, რომ, თუ საჭიროება მოითხოვს, რასაც ის შესაძლებლათ სთვლის ან მოელის, უთხრას საქართველოს: vous l'avez voulu George Dandin!

არსებობს გადმოცემა, რომლის სისწორის შემოწმება ძნელია. მაგრამ რომელიც ცხადჰყოფს იმასაც რაც ზემოთ არის ნათქვამი და რაც შემდეგ მოხდა, თითქოს, ლონდონში მოლაპარაკების დროს, კრასინს შეამჩნევენეს, რომ ბაქოს ნავთი, დახლზე გადმოდებული მისი უმთავრესი საქონელი, ძლიერ ჰკარგავს ფასს, თუ სრულ განკარგულებაში არ ექნება ნავთსადენი და ბათომი. ამავე დროს—წინააღმდეგ წინანდელი (ლორდ კერზონის) პოლიტიკისა, და თანახმად ლლოჰიდ ჯორჯის გამარჯვებულ პოლიტიკურ განზრახვებისა, ინგლისმა იწყო გამომჟღავნება, რომ მას პოლიტიკურათ არ აინტერესებს ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკები. ძნელი არ იყო დასკვნა გამოეყვანათ. რომ საჭიროა „საქონლის“ შეკეთება. დასკვნას მოჰყვა მოქმედება, რომელსაც, რა თქმა უნდა, ამოძრავებდა სხვა ყველასათვის ცნობილი მისწრაფებებიც.

de jure ცნობით დაგვირგვინდა და ფორმალურათ დაშთავრდა საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის და ევროპაში მისი ინტერესების დაცვისათვის მუშაობა.

§ 90. ცნობის შემდეგ საქართველოს მთავრობას საშვალეა მიეცა რეგულარული დიპლომატიური წარმომადგენლობა მოეწყოს ევროპის დედა-ქალაქებში, დააჩქარა უმთავრეს სახელმწიფოებში ელჩად დაენიშნა აკაკი ჩხენკელი, რომელიც 1921 წლის თებერვლის შუა რიცხვებში პარიზში ჩამოვიდა, და 20 თებერვალს უკვე დაჩოქილი გვირგვინს ადებდა გამარჯვების თაღთან „უცნობი ჯარის-კაცის“ საფლავს.

ამ დროს დაიწყო ტელეგრამებმა მოსულა წითელ რაზმებთან, განსაკუთრებით საქართველოს სამხრეთ საზღვარზე, შეტაკებების შესახებ. 1920 წლის უკანასკნელ თვეებში და შემდეგაც არა ერთხელ მოვიდა ცნობა ბათუმის, ტფილისის დაცემაზე და სხვა—ეს იყო მოახლოებულ ამბების თითქო წინ ნასროლი ჩრდილი. ეხლა, 20-სა და 21 თებერვალს, სიტყვა ეხებოდა ნამდვილ ფაქტებს: ცოტა უფრო გვიან, მოვიდა ცნობა ტფილისთან ქართველების გამარჯვებისა და თითქმის ერთდა იმავე დროს ცნობა ართვინისა და ბათუმის ოსმალოთაგან დაქერის გადაწყვეტილების შესახებ. ეს იყო „ტაქტიური“ გარს შემოვლა საქართველოსისა, მას შემდეგ, რაც პოლიტიკურათ იგი გარიყული და შიგნით მოუმზადებული შეიქმნა.

25 თებერვალს 1921 წელს საქართველოს ელჩი, მესტუმრეთ-უხუცესის თანხლებით, ელისეს სასახლის ეტლში, ზემით გაემგზავრა, ცხენოსანი საპატოო რაზმით გარს შემორტყმული, საქართველოს მისიის ბინიდან საფრანგეთის პრეზიდენტის სასახლისაკენ, რომ მიერთმია ბ. მილიერანისათვის რწმუნების სიგელი.

საელჩოს წინ, ხალხში გარეული, მე უცქერდი პარიზისთვის ჩვეულებრივსა, და საქართველოსთვის ესოდენ მნიშვნელოვან სანახაობას, ვიმეორებდი ჩემს „აწ განმისვენეს“... მაგონდებოდა, თუ ორასი წლის წინათ, მეფე ვახტანგ მე-VI-ის ელჩი, თავადი საბა-სულხან ორბელიანი, ლიუდოვიკ მე-XIV-ეს მიერ ვერსალის სასახლეში მიღებული, როგორ გამოითხოვდა საქართველოსთვის დანხარებას.*)

მის ცდას არ გამოუღია ნაყოფი: მზე-მეფე (მზე თითქმის უკვე ჩასული) სრულიად უძლური გამოდგა რაიმე გაეკეთებია.

იმავე დღეს, 25 თებერ. 1921 წ., საბჭ. ჯარები შედიოდნ ტფილისში; წინ მიუძღოდა წითელი ბაირალით ხელში, თეთრ ცხენზე მჯდომი, ერთი ქართველკომისართაგანი. მას გვერდით უხილავათ მოჭყებოდა, გაძვალტყავებულ ჯახრიკაზე, ძონძებში გახვეული ჩონჩხი, და გასისხლიანებულ თითებში ეჭირა ნგრევის ცელი.

საქართველოს დემოკრატიის მთავრობა გაიქცა ევროპაში მას შემდეგ, რაც ეროვნული კატასტროფით დაამთავრა მოღვაწეობა იმ ქვეყანაში, რომელმაც მას ყველაფერი ანდო, რომელიც მას ერწმუნა საესებით.

მაგრამ მეხსიერება დაშორდეს პიროვნებებს; დავიწყების ფერფლით დაიფარება მათი შეცდომები... ცოცხალის წყლით ნახსურები აღსდგა ძველი საქართველო, და მისი ჩაკვლა შეუძლია მხოლოდ მისი შეილებების სულმოკლეობას.

დასასრული.

*- ეს მოხდა 1714 წლის მაისში. ორბელიანის მიერ წარმოთქმული „კომპლიმენტი“ დაბეჭდილია Nouveau Journal Asiatique-ში T, IX P. 1832. იქვე სხვა ცნობები მის მისიაზე. საბა-სულხანი—ცნობილი ქართველი მწერალი და ლექსიკოგრაფი—გარდაიცვალა მოსკოვში. სხვადასხვა „ორიენტაციების“ ცვალეზადობამ აიძულა მრავალი ქართველი თავშესაფარი რუსეთში ეძებნათ; ეხლა მათ უხდებათ რუსეთისაგან სადმე თავი დაიფარონ.

შინაარსი

	გვერდი
საყურადღებო წიგნი შ. ელიაშვილს	IV
Post-Scriptum, წინასიტყვაობის ნაცვლად	1
შესავალი	9
თავი I.— რუსეთთან ერთად!	11
თავი II.— ქართ. კომიტეტი პეტროგრადში	15
თავი III.— სანიტარული მატარებელი № 113	19
თავი IV.— კავკასიაში	26
თავი V.— ბათომში ოსმალოებთან	20
თავი VI.— ბათომის კონფერენცია	38
თავი VII.— ამიერ-კავკასიის დაშლა	44
თავი VIII.— ახალი გზა	49
თავი IX.— გეზი გერმანიაზე	55
თავი X.— Quid vaqis Georgia?	61
თავი XI.— ბერლინში (1918 წ. ივნისი)	66
თავი XII.— ოსმალეთი ზეიმობს	78
თავი XIII.— გერმანიის იმედით	85
თავი XIV.— სიფრთხილეს თავი არ სტკივა	95
თავი XV.— მოსახვედში	100
თავი XVI.— ნგრევის შუაში	106
თავი XVII.— „გერმანიის ორიენტაციის“ დასასრული	173
თავი XVIII.— გეზი დასავლეთზე	128
თავი XIX.— ძველი თემის ახალი ვარიაცია	132
თავი XX.— ლონდონში პარიზის კონფერენციის წინა-დღით	138
თავი XXI.— კონფერენციის მზგზე	131
თავი XXII.— რუსეთის აჩრდილი	149
თავი XXIII.— ასაქართველო და მოხალისეთა ლაშქარი	155
თავი XXIV.— ინგლისი რუსეთსა და კავ- კასიის შუა	163
თავი XXV.— სამი მეზობელი	166

თავი XXVI.—მანდატარის (ხელმძღვანელის) ძებნაში	170
თავი XXVII.—ამერიკის მირაჟი.	177
თავი XXVIII.—წლის ბოლო (1919).	184
თავი XXIX.—„ფაქტიური“ ცნობა	187
თავი XXX.—უმალლესი საბჭო ლონდონში	196
თავი XXXI.—ამიერ-კავკასიის რესპუბ- ლიკები და კონფერენცია სენ-რემოში. (აპრილი 1920 წ.)	207
თავი XXXII.—ევროპის წასვლა და რუსე- თის დაბრუნება.	221
თავი XXXIII.—ერთა ლიგა ანუ „დასტო- ვით ყოველი იმედი“	230
თავი XXXIV.—საქართველოს de jure ცნობა (იანვარი 1921 წ.)	239
შინაარსი	244
წიგნში დასახვლებულ პირთა სია	246

ვინ სად არის მოხსენიებული.

აბაშიძე ივანე (კიტა)	14	გაჯიბეკოვი ჯეიზუნი	184
აბაშიძე ზია-ბეგი	95	განჯინსკი მაჰომეტ-ჰასანი	34-8,-47-9.
აბდულა-აზ ზი, სულთანი	112	81,169,184	
ავალიშვილი ზურაბ	9	განი კ.	2,72
ავგუსტოსი	2	გარდენი მაქსიმილიანო	76
ავარონიანი ავეტისი	115	გვაზავა გიორგი	109
116, 199, 206-7, 183, 169, 199,		გვარჯალაძე კონსტანტინე	217
205-6, 211-16-19,227		გეგეჭკორი ვეგენი	29, 33, 44,
აგუერო	235	186, 124, 132-4-5, 157, 196 188,	
ალექსეევი გენერ	157	196, 228, 230, 232,238	
ალლენბი გენერ.	95	გედევანიშვილი გენ.	166
ანდერსი კონ.	56	გელატი დ-რ	13
ანდრიულლი დ.	177	გელოვანი ვარლამი	13,14
ანდრონიკაშვილი თ-დი ი. მ.	134	გენდერსონი ა.	169
არნავეონი	142	გეპპერტი დ-რი უფროსი	90
ახმეტელი ლადო	61	გენტიცენი პაული	223
აფხაზი თ-დი კოსტანტინე	187	გერტლინგი გრაფი ფონ.	58
		გესენი ი. ვ.	13
ბალღეტი	143,162	გინდენბურგი ფონი	58,106
ბალფური ა.	127-8,239	გინცე ფონი	93,99
ბამმატი გაიდარ-ბეი	39	გიუსმანსი კ.	169,228
ბიჩი	157	გიტლერი	37
ბაპსტი ედმონდი	97,127	გლაზბერგი ნ. ბ.	19
ბარათოვი ნ. გენ.	159	გლაზენაპი ფონი	72
ბისმარკი	66,106	გობენია იოსები	216-17-19
ბერნშტეინი ერ.	69	გოგიჩაიშვილი ფილიპე	223,228
ბენუა	19	გოგოლაშვილი იოსები	57
ბეჟანიძე ანშეტ-ბეგი	57	გოლოვინი ფ. ა.	15
ბარტოლდი	19	გოლუშევი	114
ბიტტი ადმირალი	191-3	გრიბინი პოლკოვნიკი	199
ბიკოსფელდი	131	გრიგოლ ხანძელი	51
ბოდუეს დე კურტენე	13	გრობერი	87
ბრანტინგი	146,234	გუნეუსი ანტონიო	232
ბრიანი არისტოდი	241	გუსტავ-დოლფი	192
ბუტკოვი	80		
ბუშე ფ.	72	დავით აღმაშენებელი	2
		დავიდ სოც.-დემოკრ.	67,77
გაბაშვილი	11	დენიკინი გენერ.	153-7-8-9,160-1
გაბბა პოლკ.	175	194-5-6, 186-7-8;	

ლოლაძე-ჯორჯი	127, 143, 144, 193,	ნოღდე ბარ. ბ. ე.	18
194-7-8 187-9, 193-7-8, 226, 235		ნორრეგორი ბ.	100
ლოგე ეანი	169	ნუბარი ბოლოსი	135, 140, 206, 207, 210,
ლოსსოვი ფ. გენ.	37, 48,	211-13-16-17-18	
49, 51-3-6-7, 60-1 115, 117		ნუჟი-ფაშა	111
ლიაკვი ე. ა.	19	ნუსრეტ-ბეი	57
ლიუდენდორფი	37, 58, 118	ნვეიჰ ე.	121
ლიუდოვიკო მეთოთხმეტე	242	ოგანჯანიანი ამაზასპი	61,102
ლორდი პროფ.	154	ოდიშელიძე ილია	51, 53, 55, 166,217
ლუტკევიჩიდე	153	ოკსენშტიერნი გრ. აქსელი	192
მაგერამოვი მაჰომეტი	193, 184-9	ორბელიანი საბა-სულხანი	242
მაზნაშვილი გიორგი	157	ორხან-ბში	39
ნაკონალი რამზეზ	169,228	პადერეესკი	233
მაკინდერი გენერ.	188	პაიჰერი ფონი	64
მალვი	96	პაპაჯანოვი მიხეილი	14,81
მალლეთი სერ-ლუისი	132,174	პელასიოსი	232
მარჩი აკადემ.	27	პეპინოვი	51
მაჩაბელი გიორგი თავ.	79,75	პერევეოზევი პ.	14
მაჰუმუდ-ფაშა	113	პერრედონი	237
მდივანი სოსიკო	135	პეტრე პატრი	118
მეხმანდაროვი გენერ.	166	პიიპი	13
მეჰინდორფი ა. ბარონი	197	პიო პატრი	111
მეჰიეროვიცი	155	პიშონი ს.	138-9 143,
მეხტივი მირ-იაკუბი	184	184-5	
მილიერანი	242	პოლიტიისი ნ.	232
მილლენი	232	პოსკა	155
მილენი გენერ.	165	პრესნიაკოვი	19
მირზანი გრაფი	48	პულლე	233
მიტრიდატი ევპატორი	3	ჟორდანია ნოე	29,33,
მონზი. დე	185	51-2-5, 132, 134, 223	
მონტენი	ე	რამიშვილი ნოე	55, 56-8,157
მორისი, ფრედ. გენერ.	237-8	რასულ-ზადე მაჰომეტ-ემინი	34-8
მორგილომანი	121	რაუფ-ბეი	126,116
მუსსოლინი	177	რახმი-ბეი	116
მუსტაფა ქემალი	181-3, 203, 226, 234	რეი (Rჰა)პოლ	186
236-39		რენოდელი პიერი	169,228
მუციუსი ფონი	99	რესტრეპო	233
ნაბი-ბეი	115	რეშად-ხიკმეტი	115,118,126
ნაბოკოვ ე. დ.	15	როზანოვი	39
ნანსენი ფ.	232-34-37	როზენბერგი ფონი	66
ნარადუნგიანი გაბრიელი ეფენდი	209,211-14	როსტოვცევი	19
ნაჟმანი ფ.	67	რცხილაძე გრიგოლი	78
ნიკოლაძე ნიკოლოზ	34, 38, 47, 51, 51,	საბახტარაშვილი კონსტანტინე	219
52 3-4-7, 61-2, 88,102,		საგატელიანი გენ. გ. დ.	166
ნიკოლოზ მეორე	156	სანდერსი ლიმან ფონ	68
ნიკოლოზ ნიკოლოზისძე დიდი მთავარი	199	საფიკურდსკი	51
ნიკოლოზ მიხელის ძე დიდი მთავარი	70	სესილი ლორდ-რობერტი	2.34-7
ნიტტი ფ.	177,193		
ნინო წმინდა	176		

დენ პოლკოვ.	196	ირაკლი მეორე	80,93
დ რაგომიროვი გენერ.	159	იოჰანესი	68
დუბროვინი ნ.	9	იონესკუ თომა.	232-3
დუნსტერვილი გენერალი	65	იოფფე	67,93
დემონზი	184	იუდენიჩი, გენერალი	187
ეკატერინე მე-III-ე	127, 80,93	კალგუნა	151
ენვერ-ფაშა	36,94	კამინკა ა. ი.	13
ენუქიძე აბელი	17	კამბონი ყიული	193-5,189
ერტბერგერი მ.	67	კამბონი პოლი	142, 189, 190, 195
ესპერე დე გენერალი	120	199, 200, 201	
ესსად-ფაშა	72	კამერგერი	199,200
ვაგნერი რიჰარდ	37	კანდელაკი კონსტანტინე	223-28
ვანდერველდე ე.	228	კაროლი	121
ვანდერველდე ქ-ნი	229	კარსაინი	19
ვანსიტარტი რობერტი . 199, 201, 207, 208,-8		კაჩაზუნ რებენი	34 8,55
192-9, 210, 212-13-15-16-17		კაუციკი კარლოსი	146,228
ვარანდიანი მიქაელი	168	კაუციკია ქ-ნი	229
ვახტანგ მეექვსე, მეფე	242	კვინიტაძე გიორგი	53
ვეიცი	61	კვდია სპირდონი	23
ვეზენდოკი ოტტო ფ.	37,53,61	კეზენსკი ა. ფ.	13,14
ვეზენდოკი მათილდა	37	კერზონი ლორდი	193 4,
ვეჰიბ-ფაშა	36,44,54-6	211,-17-18, 225, 235	
ვერნერი დ-რი	77	კერრი ფილიპე	189
ვესტარაბი	77	კონანდა გენერალი	121
ვევიანი რენე	233-4-6-7	კოლბი ბენბრიჯ	240
ვიზიროვი ფარუხ-ბეგი	117	კოლტორაპი არტური	126,133
ვილარი ლუიჯი	237	კოლჩაკი, ადმირალი	153,160
ვენეზულოსი	232	161, 195-6 177, 186-7	
ვილჰელმ მეორე	118,	კორნილოვი	21
123-7,136		კო რ ი გენ.	157
ვილსონი პრეზ. . . 115, 143, 144,		კრასინი	162,239
193, 205, 178, 179, 182, 191, 2,		კრუპნი ფრიდრიხი	150
227, 230, 236,—39, 240		კლემანსო ყორევი	127,193,
ვოლფი თედორე	76	180, 193	
ვორონცოვები	37	კრესს ფ.კრესსენშტეინ, ბარონი	120-5
ვრანგელი გენ.	230	კრიგე დ-რ	74, 97, 75, 76, 93,106
ზელინსკი	19	კიულმანი რ. ფონი	66,93,235
ზოკა-ედ-დაულე	233	ლაბანდა პროფ.	70
ზოპრაბი	48	ლაჯი (Lodse) სენატორი	127
ზურაბოვი არშაკი	61	ლაფონტენი, სენატორი	237-8
თეფეიკ-ფაშა	113	ლანგი უ.	191
თამარ მეფე	3	ლერუა-ბოლიე	38
თოფჩიბაშევი	155,193,	ლედნიცკი ა. ი.	13
207,-8, 211, 184-9, 190, 211-19		ლეზაზი	67
იბნ მისანი	3	ლენინი ;	2
იზზეუ-ფაშა.	114,	ლეისტი არტური	53
115		ლერმონტოვი	27
		ლიმანი ფ სანდერსი	68
		ლისტი პროფ.	92-3

სიდორენკო	155	შერვაშიძე კადირ ბეგი	9
სიმონსი დ-რ	69,70	შტეინი ბარ. ფონი	90-1
სნოუდენი ქ-ნი ე.	229	შულენბურგი გრაფი	37,53-6-8
სპალაპიკოვიჩი	232	შულგინი ვ.	157
სოკოლოვი კ. ნ.	159	ჩერქეზიშვილი ალექსანდრე	16
სომოვი	19	ჩერმოევი აბდულ-მეჯიდ ბეი	39,115
სოლოვიოვი ვლადიმერ	149	ჩერჩილი უ.	190-3
სტოკსი პოლკ.	226	ჩიჩერინი სახ. კომ.	48,239
სტრუვე პ. ბ.	9	ჩობანიანი არშაკი	219
სუმბათაშვილი მიხეილი თავ	124, 232-34	ჩხეიძე ნიკოლოზი	141-3-5-6-7-8, 150-5-
სულკევიჩი	166	193, 206-7, 102, 172, 173, 201, 211,	
სურგულაძე პეტრე	51-2,57	214-15-16-17-18 219, 224, 225, 228	
ტაკი-ზადე	67	ჩხენკელი აკაკი	14, 26-9, 33-4-7-9,
ტეფიკ-ფაშა	109	43-5-7, 52-3-6-7-8-, 61, 74, 90, 117-8,	
ტემპერლეი (Temperley)	126	124, 141	
ტიგრანოვი, ლ. ფ. გენერ.	17	ცაგარელი პროფ.	143
ტიგრანი, სომხეთის მეფე	33	წერეთელი ირაკლი	32, 141, 143, 145-6-9,
ტისა-გრაფი	119	150, 193, 190, 219, 228, 173	
ტისენი ფრიცი	89	წერეთელი მიქელი	69,124
ტომსონი გენ.	162	ჭავჭავაძე გარსევანი თ-დი	187
ტორრეტა მარკიზი.	175	ჭავჭავაძე ილია თ-დი	186
ტუნდუტოვი თავ.	62	ხალილ-ბეი	36-7-9,
ტსან, ტსაჰი-ფუ	232	47, 54, 5-81	
უორდროპი სერ ოლივერი	128-9, 98, 196	ხარბორდ-გენ.	180-1-2-3
უორდროპი მარჯორი	128, 159	ხარლამოვი	14
უსუბეკოვი ნასიბ-ბეი	51, 186	ხასამედოვი ხალილ ბეგი	51
ფარმაკოსკი	19	ხატისიანი ალექსანდრე	34-8, 47,
ფინდლეი სერ. მ. კ.	97, 128	55, 186	
ფიშერი	234-5	ხაუზი (House) პოლიკოვ	178
ფოში	193	ხელთუფლიშვილი მ.	9
ჭორჭია ალექსანდრე	16	ხოისკი პატალი-ხანი	51
ღამბაშიძე ვახტანგი	56, 130	ხოშტარია აკაკი	22
ღამბაშიძე დავითი	128,	ჯავახიშვილი ივანე	12
130, 141, 145, 181, 226		ჯაფარიძე	XI
ყორღანოვი გაბრიელი	51	ჯაფაროვი მამედი	14, 51, 166
შაგასი	233	ჯემალ ფაშა	36, 44-7
შამილი	112	ჯულელი ვალიკო	30
შანცერი	237	ჭაეტსი	2
შარდინი პოლკ.	134, 199, 200	ჭასკელი პოლკ.	179, 180
შიედემანი	67, 106	ჭელმლოლცი	31
შიხ-ულ-ისლამ-ზადე აგბერი	184	ჭერცენი	38

947.922

5 298

შანი მან.

სტამბა ა. ფ. მთასწორის სახელობის გამ. „ზარია ვოსტოკა“-სი

შეკვეთის № 1323. მთავლიტი № 321. ტირაჟი 3000.